

А.В. ВАХАБОВ, Ш.Х. ХАЖИБАКИЕВ,
Н.Г. МУМИНОВ

СА

ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАР

“МОЛИЯ”

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН
МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

А.В.ВАХАБОВ, Ш.Х.ХАЖИБАКИЕВ, Н.Г.МУМИНОВ

ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАР

Уқув қўлланма

**ТОШКЕНТ
«Молия»
2010**

79(2)
220 А.В.Вахабов, Ш.Х.Хажикакиев, Н.Г.Муминов. Хорижий инвестициялар. Уқув қўлланма. / и.ф.д., профессор А.В. Вахабовнинг умумий таҳрири остида. – Т.: «Молия», 2010, 328 бет.

Уқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитасининг ОТ-Ф7-124 (Ф7-081+Ф7-103) «Ўзбекистон иқтисодиётига тугридан-туғри хорижий инвестицияларни жалб этишни фаоллаштириш ва қишлоқ ҳудудларида институционал ислохотларнинг чуқурлашуви» мавзусидаги фундаментал давлат илмий гранти доирасида бажарилган ва нашр этилган.

Ушбу уқув қўлланма хорижий инвестицияларнинг моҳияти, зарурлиги, вазифалари, шакллари, тизимланиши ва миллий иқтисодиётни ривожлантиришдаги урнини урганишга бағишланган. Хорижий инвестицияларни жалб этишнинг институционал-ҳуқуқий асослари, инвестицион муҳит ва уни белгиловчи омиллар, хорижий инвестициялар ҳаракатини тартибга солиш механизми ва трансмиллий компанияларнинг халқаро капитални тақсимлаш ва қайта тақсимлашдаги усиб бораётган урни таҳлил қилинган. Хорижий инвестицияларнинг инқирозга қарши чоралар дастури, иқтисодиётни модернизациялаш ва чуқур таркибий узгаришларни амалга оширишдаги урни чуқур таҳлил қилиниб, хорижий инвестицияларни, жумладан, тугридан-туғри инвестицияларни жалб этишни фаоллаштириш ва барқарор иқтисодий усини таъминлашга қаратилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.

Уқув қўлланма олий уқув юр்தларининг бакалаврлари, магистрлари, аспирантлари, уқитувчилари ва хорижий инвестициялар билан ишловчи ташқи иқтисодий фаолият юритувчи ҳужалик субъектларининг амалиётчи ходимлари учун мўлжалланган.

Тақризчилар: иқтисод фанлари доктори, профессор Н.Х. Хайдаров.
иқтисод фанлари номзоди, доцент П.З. Хашимов.

Ўзбекистон Миллий Университетининг Уқув-услугий Кенгаши қарорига асосан нашрга тавсия этилган

ISBN 978-9943-302-35-8

© Ўзбекистон Республикаси
Банк-молия академияси,
«Молия» нашриёти, 2010 й.

КИРИШ

Халқаро иқтисодий муносабатлар тизимининг муҳим ва барқарор суръатларда ушиб бораётган муҳим таркибий қисмларидан бири халқаро инвестициялар ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, «...Инқирозга қарши чоралар дастурини амалга оширишда инвестицияларни жалб этиш, аввало, ички манбаларни сафарбар этиш ҳисобидан иқтисодиётимизнинг муҳим тармоқларини жадал, модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш, транспорт коммуникацияларини янада ривожлантириш ва ижтимоий инфратузилма объектларини барпо этиш, ҳал қилувчи устувор йуналишга айланди»¹.

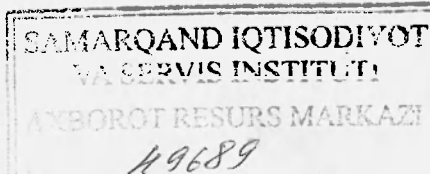
Утиш иқтисодиёти мамлакатларида хорижий инвестицияларни жалб этишнинг иқтисодий механизмини таҳлил қилиш ҳамда самарадорлигини оширишнинг назарий ва амалий жиҳатларини урганиш муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга.

Хорижий инвестицияларни жалб этиш қабул қилаётган мамлакатлар учун қатор афзалликларни вужудга келтиради. Хорижий инвестициялар «...ташқи қарзлар аксарият ҳолларда узоқ муддатга, фақат иқтисодиётнинг стратегик тармоқларини модернизация қилиш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш буйича инвестиция лойиҳаларини молиялаш учун жалб қилинмоқда»². Жаҳондаги хорижий инвестицияларни жалб қилиш амалиётини, моделларини чуқур урганиш ва уларнинг илғор тажрибасини мамлакатимизнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда иқтисодиётни модернизациялаш ва чуқур таркибий узгаришларни амалга оширишда ижодий қўллаш муҳимдир.

Уқув қўлланма ОТ-Ф7-124 (Ф7-081+Ф7-103) «Ўзбекистон иқтисодиётига тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этишни фаоллаштириш ва қишлоқ ҳудудларида институционал ислохотларнинг чуқурлашуви» фундаментал давлат илмий гранти доирасида бажарилган.

¹ Каримов И.А. Асосий вазифамиз — ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. — Тошкент: «Ўзбекистон», 2010. 43-б.

² Уша манба 37-б.

Ўқув қулланма таркибан кириш, туққиз боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар руйхатидан иборат. «Хорижий инвестициялар: моҳияти, шакллари ва хусусиятлари» номли I бобда хорижий инвестицияларнинг моҳияти, функциялари ва жалб этишга бағишланган илмий концепцияларнинг ривожланиш босқичлари тадқиқ этилган. Халқаро капитал миграциясининг моҳияти, сабаблари, омиллари, шакллари ва гуруҳланиши таҳлил этилган. Инвестиция нормаси ва иқтисодий усиш уртасидаги корреляцион алоқа ва унга таъсир этувчи омиллар урганилган.

Ўқув қулланманинг «Жаҳон хужалигида туғридан-туғри хорижий инвестицияларнинг урни» деб номланган II бобида туғридан-туғри хорижий инвестицияларнинг жаҳон иқтисодиётидаги урни, назарий асослари, таркиби ва ривожланиш динамикаси атрофлича чуқур таҳлил этилган. Миллий иқтисодиётнинг барқарор усишини таъминлаш, модернизациялаш ва янги тармоқларнинг ривожланишида инвестициялар урнининг ортиб бориши таркибий узгаришлар орқали асосланган.

«Хорижий инвестицияларнинг халқаро ҳаракатини тартибга солиш» деб, аталган III боб хорижий инвестицияларнинг халқаро ҳаракатини тартибга солишнинг халқаро ва миллий усулларини таҳлил қилишга бағишланган булиб, ушбу бобда хорижий инвестициялар ҳаракатини тартибга солувчи, кафолатловчи халқаро молия институтлари фаолияти урганилган ва Ўзбекистонга хорижий инвестицияларни жалб этишнинг ҳуқуқий-институционал асослари баҳоланган ҳамда уни такомиллаштиришга қаратилган илмий хулосалар келтирилган.

«Халқаро капитал ҳаракатида трансмиллий корпорацияларнинг урни» деб номланган IV бобда халқаро капитални тақсимлаш ва қайта тақсимлашда трансмиллий корпорацияларнинг урни очиб берилган. Ҳозирги замон трансмиллий компанияларининг хусусиятлари, трансмиллийлашув индекси, трансмиллий банклар, молия-саноат гуруҳлари ва Ўзбекистонда молия-саноат гуруҳларининг шаклланиш хусусиятлари, ривожланиш омиллари чуқур урганилган.

Ўқув қулланманинг «Инвестиция муҳити ва уни яхшилаш йўллари» номли V боби эса инвестиция муҳитининг шаклланиши ва уни яхшилаш йўлларини куриб чиқишга бағишланган. Ушбу бобда Ўзбекистонда инвестиция сиёсати чуқур урганилган, инвестицион рисклар баҳоланган ва инвестиция сиёсатининг устувор йўналишлари моҳиятини очиб беришга алоҳида эътибор берилган.

«Хорижий инвестицияларни жалб этишда эркин иқтисодий зоналарнинг урни» номли VI бобда хорижий инвестицияларни жалб этишда эркин иқтисодий зоналарнинг тутган урни, шакллари, эркин иқтисодий зоналарни ташкил этишнинг жаҳон тажрибаси урганган, Ўзбекистонда эркин иқтисодий зоналарнинг ташкил этилиши ҳолати баҳоланган, хусусиятлари аниқланган ва ривожланиш истиқболлари чуқур таҳлил этилган.

Қулланманинг VII боби «Халқаро лизинг» деб номланиб, унда халқаро лизинг хорижий инвестицияларни жалб этишнинг барқарор суръатларда усиб бораётган алоҳида шакли сифатида урганган. Ўзбекистонда лизинг муносабатларини ташкил этишнинг ҳуқуқий асослари таҳлил қилинган ва лизинг хизматлари бозорининг амал қилиш механизмини такомиллаштириш йуллари гадқиқ этилган.

Уқув қулланманинг «Иқтисодиётни модернизациялаш» номли VIII бобида миллий иқтисодиётни модернизациялашнинг мазмуни, зарурлиги, ҳаракатлантирувчи кучларининг моҳияти очиб берилган. Ушбу бобда иқтисодиётни модернизациялашнинг таркиби, моделлари ва уни амалга оширишнинг хориж тажрибаси, утиш иқтисодиёти мамлакатлари, шу жумладан, Ўзбекистон иқтисодиётини модернизациялаш стратегиясини ишлаб чиқишнинг принциплари, институционал-ташкилий жиҳатлари ва узига хос хусусиятлари курсатиб берилган.

Қулланманинг «Ўзбекистон иқтисодиётини модернизациялашда хорижий инвестицияларнинг урни» номли IX бобида хорижий инвестицияларни Ўзбекистон иқтисодиётига жалб этиш ҳолати, таркиби баҳоланган ва ривожланиш тенденциялари аниқланган. Мамлакатда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришда хорижий инвестицияларнинг урни, туғридан-туғри ва портфель инвестициялар уртасидаги микдорий нисбат ҳамда унга таъсир этувчи омиллар урганган. Хорижий инвестицияли корхоналарнинг ташқи фаолияти, миллий ҳужаликда тутган урни баҳоланган. Хорижий инвестицияларнинг давлат инвестицион дастурлари, иқтисодиётни модернизациялаш ва чуқур таркибий узаришларни амалга оширишдаги инвестицион лойиҳаларнинг урни урганган, инвестицион дастурларни самарали амалга оширишга қаратилган илмий хулоса ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилган. Уқув қулланмада жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг хорижий инвестицияларнинг ҳолати, жалб этиш миқёси, тармоқ ва географик таркибига таъсири урганган.

«Хорижий инвестициялар» курси бозор иқтисодиёти талаб-ларига жавоб берадиган малакали кадрлар тайёрлашда муҳим ва долзарб булишига қарамасдан, шу кунга қадар ушбу курс буйича мамлакатимизда нашр этилган бирорта уқув қулланма ёки дарсликнинг йўқлиги сузсиз уқувчилар томонидан қизиқиш уйғотиши табиийдир. Шу муносабат билан муаллифлар гуруҳи уқув қулланма мазмуни, таркиби ва унда кутарилган масалалар юзасидан уқувчилардан уз фикр ва мулоҳазаларини, билдиришларини сурайди.

Уқув қулланма Ўзбекистон Миллий университети иқтисодиёт факультети «Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар» кафедрасининг аъзоларидан иборат куйидаги муаллифлар гуруҳи томонидан тайёрланган:

**и.ф.д., проф. Вахобов А.В., к.ў.к.Хажикаев Ш.Х. – I – VI,
VIII - IX боблар, и.ф.н., доц. Муминов Н.Г. – VII боб.**

I БОБ. ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАР: МОҲИЯТИ, ШАКЛЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

1.1. Хорижий инвестицияларнинг моҳияти, функциялари ва илмий концепциялари

XXI аср бошида ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида бозор инфратузилмаларини шакллантиришга қаратилган иқтисодий ислохотлар амалга оширилди. Ушбу мамлакатларда қуйидаги сабабларга кура хорижий инвестицияларни жалб этиш зарурияти туғилди:

а) иқтисодий ислохотларни амалга ошириш жараёнида ишлаб чиқариш суръатларининг пасайиши ва мамлакат ялпи ички маҳсулотида (ЯИМ) саноат маҳсулотларининг улуши қисқарди. Масалан, Ўзбекистонда 1991 йилда саноатнинг мамлакат ЯИМни ишлаб чиқаришдаги улуши 26,3% ни ташкил этган ҳолда 2009 йилга келиб ушбу курсаткич 24,0% га тенг бўлди. Мамлакатда хорижий инвестициялар ёрдамида саноатни барқарор ривожлантириш зарур;

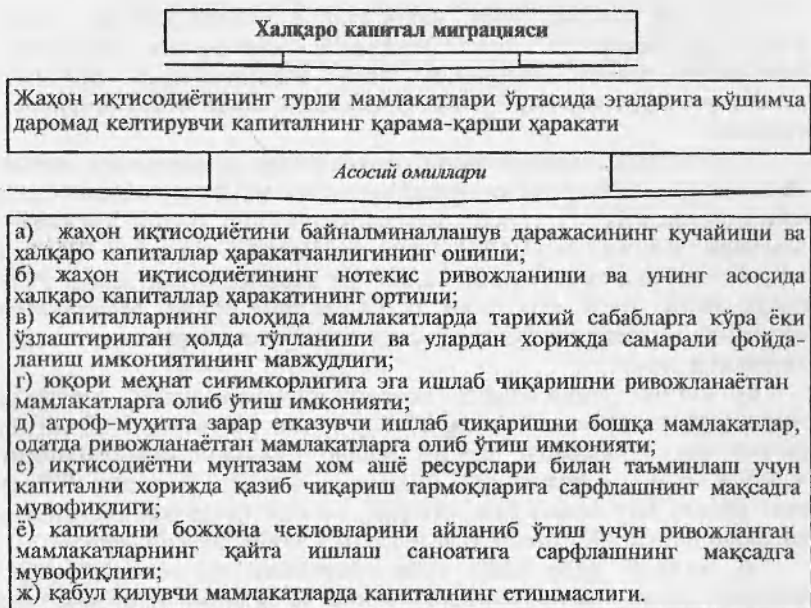
б) саноат тармоғидаги асосий фондлар устун даражада жисмоний ва маънавий эскириб бормоқда. Масалан, 2002 йилда саноат тармоқларидаги асосий ишлаб чиқариш фондларининг 43,9% и эскирган бўлса, 2007 йилга келиб ушбу кўрсаткич 48% га тенг бўлди. Шу билан бир қаторда, асосий фондларни янгилаш коэффициентини 2007 йилда бор йўғи 10,5 % ни ташкил этди;

в) миллий иқтисодиёт субъектларининг ўз асосий ишлаб чиқариш фондларини молиялаштириш ва айланма маблағларини шакллантириш учун ўз маблағларининг етишмаслиги;

г) иқтисодиётни модернизациялаш ва чуқур таркибий узгаришларни амалга ошириш, рақобатбардош ва юқори технологияни мужассамлаштирган экспортга йуналтирилган тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқаришни барқарор суръатларда ишлаб чиқаришнинг зарурилиги.

Ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари юқоридаги сабабларга кура молиявий ресурсларга жиддий эҳтиёж сезмоқдалар ва шу сабабли қарз олишнинг ташқи манбаларига мурожаат қилишга мажбурлар. Ташқаридан молиялаштириш ва хорижий инвестицияларни жалб қилиш жараёни ўтиш иқтисодиёти мамлакатларига хос хусусиятлардан келиб чиқадиган объектив иқтисодий ҳолатдир.

XXI аср бошида иқтисодиётнинг глобаллашуви омилларида бири капиталнинг мамлакатлар уртасида ҳаракатланишининг барқарор суръатларда усиши ҳисобланади. Товар ишлаб чиқаришнинг муҳим омилларида ҳисобланган капиталнинг халқаро ҳарақати миллий иқтисодиёт чегараларидан чиқиб бошқа мамлакатларга кучади. Шу тариқа капиталнинг четга чиқиб кетишини капиталнинг бир қисмини миллий айланмадан ажратиб олиш ва уни тегишли шаклларда хорижий мамлакатлар иқтисодиётига утказиш жараёни деб таърифлаш мумкин (1.1.1-расм).

1.1.1-расм. Халқаро капитал миграцияси

Капиталнинг чиқиб кетиши замонавий жаҳон иқтисодиётига хос белги бўлиб, XXI аср бошида унинг динамикаси товарлар экспортининг ўсиш суръатларидан юқори бўла бошлади. XX аср жаҳон иқтисодиётида капитал экспортининг жадал ривожланиши билан белгиланди.

Халқаро капиталлар миграцияси капитални қабул қилувчи мамлакат иқтисодиётига турлича таъсир қилади. Қабул қилувчи мамлакат учун туғридан-туғри хорижий инвестицияларнинг кириб келиши қуйидаги афзалликларга эга:

- иқтисодий ва илмий-техник тараққиётни жадаллаштириш;
- барқарор молиялаштириш манбаига эга булиш;
- ишлаб чиқариш аппаратини янгилаш ва модернизациялаш;
- технологиялар, бошқарув куникмалари, савдо белгилари, патентлар ва лицензияларнинг кириб келиши;
- экспортнинг диверсификациялашуви;
- қушилган қиймат улуши юқори булган тармоқларда малакали ишчи кучи учун афзалликларнинг вужудга келиши;
- ташқи бозорлар билан алоқаларнинг кенгайиши;
- қабул қилувчи иқтисодиёт рақобатбардошлигининг ошиши;
- бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган кадрларни тайёрлаш.

Иқтисодий адабиётда инвестицияларни қабул қилувчи мамлакат иқтисодиётига курсатиладиган самарани аниқлашда икки хил ёндашув мавжуд.

Биринчи ёндашув ташқи савдога оид анъанавий назарияларга хос булиб, улар хорижий инвестицияларнинг моддий буюм омилига бевосита таъсирини белгилайди. Бундай моделнинг асосий шарти шундан иборатки, хорижий инвестициялар меҳнатнинг чегараланган маҳсулини купайтиради ҳамда капиталнинг чегараланган маҳсулини камайтиради.

Саноатни ташкил этиш билан боғлиқ иккинчи ёндашув инвестициялар киритишнинг билвосита ва ташқи самарасига жиддий эътибор беради. Мазкур назария тарафдорлари нима учун фирмалар уз мамлакатида худди шундай товарлар ёки хизматларни ишлаб чиқармасдан хорижга инвестиция қилишлари сабабини тушунишга уринадилар. Уларнинг фикрича, хорижий инвестициялар меҳнат унумдорлигини ошириш ва экспортни кенгайтириш асосида қабул қилувчи мамлакатнинг иқтисодий тараққиётини таъминлайди. Хорижий инвестициялар ҳисобига олинадиган, таъминланадиган афзалликларнинг энг муҳим мезони қабул қилувчи мамлакат ва ундаги инвестиция муҳити тугрисидаги тавсифдир.

Аксарият назариялар хорижий ишлаб чиқариш ва халқаро савдонинг узаро ўрнини босувчи булиб, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар (ТТХИ) оқими юқори технологияларнинг кириб келишига олиб келади, шунингдек, уларни маҳаллий фирмаларга жорий этиш самарасини оширади, бу эса мавжуд ресурслардан янада самарали фойдаланилишга олиб келади, деган фикрга асосланади.

Инвестициялар натижасида технологияларни узатиш самарасини учта турга ажратиш мумкин:

– Намойишли ва кургазмали самара – миллий фирмалар олиб кирилган юқори технологияларнинг техник ютуқларини нухалаш йули билан жорий этишлари мумкин.

– Ишчи кучи кадрларининг қунимсизлиги – тегишли трансмиллий корпорациялар (ТМК) доирасида уз малакасини ошираётган ишчи ва хизматчилар маҳаллий фирмаларга ахборот беришлари ёки уз компанияларини ташкил этишлари мумкин, бу эса юқори технологияларнинг тарқалишига кумаклашади.

– Хорижий ва миллий фирмалар уртасида ишлаб чиқариш ҳамда бошқа алоқаларнинг урнатилиши ва кенгайтирилиши, бу ТМК томонидан маҳаллий товарлар, хизматлар, ишлаб чиқариш қувватларига булган талабга боғлиқ.

Умуман, туғридан-туғри хорижий инвестицияларни ва юқори технологияларни, бошқарув куникмаларини жалб қилиш миллий фирмаларнинг ишлаб чиқариш усулларига муайян узгаришларни олиб киради. Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва иқтисодиётни модернизациялаш нуқтаи назаридан ТТХИ оқимини рағбатлантириш керак, уларсиз юқори технологияларни узатиш ҳам булмайди. Технологияларнинг узини сотиб олиш купгина ривожланаётган мамлакатлар ҳамда утиш иқтисодиёти давлатлари учун қимматга тушади ва купинча бунинг иложи ҳам булмайди. ТТХИ маҳаллий фирмаларда мавжуд юқори технологиялар пакетини ошириши мумкин. Янги технологияларни маҳаллий шароитларда мослаштириш ҳам муҳимдир.

Хорижий инвестициялар қабул қилувчи мамлакатда меҳнат унумдорлигининг ўсишига ижобий таъсир кўрсатади. Сўнги йилларда ушбу масала буйича турли фикрлар пайдо булган. Айрим тадқиқотлар кўрсатишича, хорижий инвестициялар маҳаллий фирмаларнинг ҳолатига салбий таъсир кўрсатмоқда. Хусусан, маҳаллий фирмалар йирик капитал қуйилмаларсиз ҳам меҳнат унумдорлигини оширишга эришишлари мумкин, бунинг самараси эса узоқ истиқболда куринади.

Хорижий инвестициялар юқори малакали ишчи кучига талабни оширади, аҳоли фаровонлиги даражасини кўтаради, чунки ТМКлар маҳаллий фирмаларга қараганда юқорироқ маош тулайди. Бироқ шунга яраша адолатсиз рақобат туфайли маҳаллий фирмаларнинг фойдаси ҳам камаяди. ТМК оралиқ маҳсулотни ишлаб чиқаришни рағбатлантиради, чунки унга талабни юзага келтиради. Маҳаллий фирмалар ТМКлар томонидан яратилаётган талабга асосан қўшимча ишлаб чиқариш

қувватларини яратишга мажбурдирлар. Бу ривожланиш даражаси паст мамлакатларга купроқ хос хусусият булиб, улар уз саноат ишлаб чиқариш қувватларига деярли эга эмас.

Туғридан-туғри хорижий инвестициялар оқимининг қабул қилувчи мамлакат иқтисодийётига ижобий таъсири билан бирга, унинг салбий самаралари ҳам мавжуд.

Улардан бири — ички капитал қуйилмаларнинг хорижий инвестициялар ва маҳаллий фирмаларнинг юқори рақобатбардошликка эга булган ТМКлар томонидан сиқиб чиқарилиши ҳисобланади. Бироқ ушбу самара доимий эмас, чунки туғридан-туғри хорижий инвестициялар меҳнат унумдорлигининг ортиши ҳамда олиб кирилган юқори технологиялардан ташқи самара ҳисобига миллий фирмалар экспансиясига ёрдам бериши мумкин. Маълумотлар курсатишича, ТТХИнинг нетто оқимини киритилган ҳар бир долларга нисбатан усиб бориши қабул қилувчи мамлакат умумий капиталининг бир доллардан купроқ ҳажмда усишига олиб келади (узгаришлар 1,5 — 2,3 марта доирасида). Шундай қилиб, ТТХИ қабул қилувчи мамлакат умумий капиталининг усиши асосида иқтисодий усишга кумаклашади.

ТТХИнинг қабул қилувчи мамлакатлар иқтисодий ривожланишига таъсирини баҳолашнинг муҳим масалаларидан бири хорижий инвестициялар оқими ҳисобига умумий капитал фондлар ҳажмининг ортиши булиб, бунда хорижий инвестицияларнинг жалб этилиши янги капитал қуйилмаларни рағбатлантиради, яъни ТТХИ булмаганида, улар ҳам булмасди. Бу самара хорижий инвестицияларни жалб қилиш ҳисобига жамғарилган капиталнинг купайиши номини олди. Бунга нисбатан тескари самара миллий инвестицияларнинг хорижий инвестициялар томонидан сиқиб чиқарилишидир.

Умуман олганда, ТТХИнинг капитал жамғариш даражасига таъсири турли мамлакатлардаги миллий иқтисодий сиёсат, хорижий инвестициялар шакллари, миллий компанияларнинг рақобатбардошлигига қараб турлича бўлиши мумкин.

Капитал қуйилмаларнинг самарадорлигини ошириш учун қабул қилувчи мамлакатларда қатор шарт-шароитлар мавжуд бўлиши керак. Бу — илгари қабул қилувчи мамлакатда булмаган ва ички ёки ташқи бозорларда сотишга мулжалланган янги *товарлар, хизматлар, технологияларнинг жорий этилишига* кумаклашишдир. Бундай инвестициялар маҳаллий ишлаб чиқарувчилар фаолият юритаётган тармоқларга киритиладиган хорижий капиталга қараганда ижобий таъсир кўрсатади. Биринчи ҳолда хорижий инвестициялар капитал фондларига ижобий таъсир

курсатади, чунки миллий ишлаб чиқарувчилар бундай товарлар ишлаб чиқариш ёки хизматларни курсатиш учун тегишли билим даражасига, техник жиҳозларга ва технологияларга эга эмас.

Агар инвестициялар рақобатбардош маҳаллий компаниялар (ёки экспортга йуналтирилган компаниялар) фаолият юритадиган тармоқларга йуналтирилса, хорижий инвестицияларнинг киритилишининг узи ТТХИлар пайдо булишидан олдин миллий ишлаб чиқарувчилар учун очиқ булган инвестиция имкониятларини чегаралиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, бундай ТТХИларнинг ички капитални қисқартириши аниқ куриниб турибди, ваҳоланки, бу капитал маҳаллий ишлаб чиқарувчилар томонидан келгусида киритилиши мумкин эди. Бундай ТТХИнинг умумий капитал фондлардаги улуши киритилган инвестициялар ҳажмларига қараганда камроқ булади.

Шундай қилиб, хорижий инвестицияларнинг тармоқ буйича тақсимланиши анча табақалашган. Агар хорижий инвестициялар қабул қилувчи иқтисодиётнинг ривожланмаган тармоқларига киритилса, технологик омилларга ёки хорижий бозорлар ҳақида ахборотнинг йуқлигига боғлиқ ҳолда ТТХИ ва ички капитал қуйилмалари узаро бир-бирини тулдиради. Бошқа томондан, тармоқда турли миллий фирмалар фаолият юритаётган булса, ТТХИ ички киритмаларни сиқиб чиқаради. Маҳаллий фирмалар илгари хорижий ТМК томонидан берилган юқори технологиялардан фойдаланиш имкониятига эга булса ҳам худди шундай ҳолат юз беради.

Шундай қилиб, ТТХИнинг қабул қилувчи мамлакат иқтисодиётига ижобий таъсирини қуйидаги йуналишларда аниқлаш мумкин.

1. ТМК томонидан шубҳа компаниялар ва филиалларнинг ташкил этилиши иқтисодиётга капитал киритмалар ҳажмининг устишига, меҳнат унумдорлиги ва бандлик даражасининг ортишига кўмаклашади.

2. Юқори технологиялар — бошқарув ва маркетинг кўникмаларининг кириб келишига кўмаклашади.

3. Экспорт бозорларини ўзлаштириш имкониятлари кенгайди, чунки кўпинча ТМКдан товарларнинг бир мамлакатдан бошқа давлатлар бозорига ўтиши каналлари сифатида фойдаланилади.

4. ТМК қабул қилаётган мамлакатларда фаолият юритаётган уз филиалларига тегишли қалтисликларни тулиқ қоплайдилар. Агар филиаллар операциялари рентабелли булмаса, даромадлар репартиация қилинади, демак, капитал қуйилмалар олинган фойда ҳисобига қопланади.

ТТХИнинг салбий самараси:

1. Маҳаллий компаниялар томонидан миллий ишлаб чиқариш ва ривожланиш стратегиясини танлаш назоратининг йуқотилиши. Амалда ишлаб чиқаришнинг алоҳида тармоқлари устидан назорат хорижликларга бериб қўйилади, улар эса муайян ривожланиш стратегияларига таъсир утказадилар.

2. ТТХИ кучли рақобат асосида миллий компанияларни сиқиб чиқаришлари мумкин.

3. Агар филиалларнинг ишлаб чиқариши катта импорт ҳажмларини талаб қилса, ТТХИ қабул қилувчи иқтисодиётнинг тулов баланси ҳолатига салбий таъсир кўрсатади (бунда ишлаб чиқариш экспорт бозорларига эмас, балки ички бозорга қанчалик кўп йуналтирилган бўлса, ушбу салбий самара шунчалик кучли булади).

4. Узоқ муддатли истиқболда ТТХИ қимматга тушиши мумкин, чунки киритилган инвестициялар муддати қанчалик узоқ бўлса, репартацияланган даромадлар ва «роялти» суммалари шунчалик катта булади («инвестицияларнинг қариши» юз беради, яъни олинган даромадлар шаклида киритилган капитал ҳажми жалб қилинган ТТХИ ҳажмидан ошиб кетади).

Хорижий капитал қўйилмаларининг яна бир муҳим шакли — портфелли инвестициялар ҳам қабул қилувчи иқтисодиётга зиддиятли таъсир кўрсатади. Портфелли инвестициялар ишлаб чиқаришни молиялаштириш шакли булиб, у ёки бу инвестор-фирманинг хусусиятлари ва тармоқ афзалликларини акс эттирмайди. Уларни хорижий компаниялар ва миллий фирмалар амалга ошириши мумкин. Баъзан портфелли инвестициялар миллий фирмаларнинг рақобатбардошлигини оширади, чунки мавжуд ресурслар ҳажмини кўпайтиради.

Венчурли капитал, миллий ва халқаро капитал бозорларидаги дастлабки акциялар, корпоратив облигациялар портфелли киритмалар шакллари сифатида капитал қўйилмаларини бевосита молиялаштиришлари мумкин.

Бошқа шакллар — хорижликлар томонидан ички иккиламчи бозорда қимматли қоғозларнинг сотиб олиниши, ҳукумат облигацияларининг катта қисми ва деривативлар истеъмолининг ўсишини рағбатлантириши мамлакат иқтисодиёти ҳолатига кучли таъсир қилиши мумкин.

Портфелли инвестициялар мамлакат иқтисодиёти ҳолатига активларнинг ўсиши ҳисобига таъсир кўрсатади, бу эса моддий бойликлар истеъмолининг ортишига олиб келади ва капитал эгаларининг уларни бошқа қимматли қоғозларга ёки активларга инвестициялашга қарор қилгунаригача давом этади.

Резидентлардан портфелли активларни сотиб олиш банкларнинг ликвидлигини ва кредитлаш ҳажмларининг ортишини рағбатлантиради. Ички қушиб олишлар сонининг мунтазам ошиб бориши доимо акселератор самараси асосида капитал қуйилмаларнинг ошишига олиб келса, бу ёмон аломат эмас. Лекин шунга қарамай, кредит буйича информациялар молиявий спекуляция имкониятларини кенгайтирса ёки кучли инфляцияон таъйиқ курсатса, у ҳолда иқтисодиётнинг пасайиши кузатилади.

Шунингдек, хорижий портфель инвестициялар миллий бозорнинг ликвидлигини оширади ва қабул қилувчи мамлакатнинг иқтисодий ривожланишига бевосита ижобий таъсир курсатади. Улар молиявий инфратузилмани мустаҳкамлаши, молиявий воситачиликни кенгайтириши, рискли капитал ҳажмларининг ва янги компаниялар сонининг ортишига олиб келиши мумкин.

Портфель хорижий инвестицияларнинг қабул қилувчи иқтисодиётга салбий таъсирини қуйидагича ифодалаш мумкин:

1. Молиялаштириш чиқимлари эришилаётган ютуқлардан юқори булиши мумкин. Агар акциядорлик капитали инвестициялар rischi тақсимланишининг бир қисмини уз ичига олса, облигацияларга сарфланган инвестицияларда риск булмайди.

2. Асосий салбий томони — портфель капитал оқимлари юқори риск таъсирида беқарор тенденцияга эга булиши мумкин.

Халқаро капитал миграциясининг объектив асоси жаҳон ҳўжалиги тизимига кирувчи мамлакатларнинг нотекис иқтисодий ривожланиши булиб, амалиётда у қуйидагича намоён булади:

— турли мамлакатларда капитал жамғарилишининг турли суръатларга эга булиши;

— алоҳида мамлакатда капиталнинг «нисбатан ортиқчалиги»;

— жаҳон ҳўжалигининг турли буғинларида капиталга талаб ва таклифнинг мутаносиб эмаслиги.

«Нисбатан ортиқчалиги» ибораси, биринчи навбатда, капитални экспорт қилувчи мамлакатларда кузатилиб, унинг мутлақ ортиқчалиги кузатилмайди, чунки ишлаб чиқариш иқтисодий жиҳатдан чекланмаган даражада ўсиш тенденциясига эга, деб ҳисобланади, шундай экан, капиталга ҳам доимо талаб бўлиши керак. Бундан ташқари, капитал экспорти мамлакатнинг ўзи учун етарли бўлмаган ҳолда ҳам давом эттирилиши мумкин, чунки бозор иқтисодиёти шароитида капитал киритмалари билан кутилаётган даромадлар миқдорлари ўртасида тўғри боғлиқлик бор.

1.2. Халқаро капитал миграцияси: сабаблари, омиллари ва курсаткичлари

Халқаро капитал миграцияси жаҳон хужалигини ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга, чунки у мамлакатларнинг ташқи иқтисодий ва сиёсий алоқаларининг мустақамланишига олиб келади, уларнинг ташқи савдо айланмаларини оширади, иқтисодий ривожланишни жадаллаштиради, ишлаб чиқариш ҳажмларини купайтиради, ишлаб чиқарилаётган товарларнинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлигини, импортёр-мамлакатлар техник салоҳиятини устиради ва мамлакатдаги бандликни оширади.

Капитал миграциясининг асосий сабаблари қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

– капиталнинг фоиз ставкаси билан белгиланадиган турли чегаравий унумдорлиги;

– фирмаларнинг уз фаолиятини халқаро диверсификациялашга интилишлари;

– товарларни импорт қилишга ҳалал берадиган ва хорижий таъминотчиларни бозорга кириши учун капитал олиб киришга ундайдиган бож тўсиқларининг мавжудлиги;

– барқарор сиёсий вазият ва умуман қулай инвестиция муҳити.

Капитал миграцияси жараёнларига қуйидаги омиллар таъсир қилади:

– ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва иқтисодий усиш суръатларининг барқарор сақлаб турилиши;

– жаҳон иқтисодиёти ва алоҳида мамлакатлар иқтисодиётида кузатилаётган чуқур таркибий узгаришлар;

– ишлаб чиқаришнинг халқаро ихтисослашуви ва кооперациясининг чуқурлашуви;

– жаҳон иқтисодиётининг трансмиллийлашиши;

– ишлаб чиқаришнинг байналмилаллашуви ва интеграциявий жараёнларнинг ривожланиши;

– бозорларнинг ута туйиниши ишлаб чиқаришни кенгайтириш имкониятларини чеклайди;

– ривожланган мамлакатларга хос сотувчилар ўртасидаги кескин рақобат;

– миллий бозорнинг йирик молия-саноат гуруҳлари томондан монополлаштирилиши;

– ҳаракатдаги технологияларни такомиллаштириш имкониятларининг қолмаслиги;

– саноати ривожланган мамлакатларнинг иқтисодий усиш суръатларини, бандлик даражасини, илғор саноат тармоқларининг ривожланишини сақлаб туриш учун салмоқли миқдорда капиталларни жалб қилишга йуналтирилган иқтисодий сиёсати;

– халқаро ташкилотлар томонидан халқаро инвестициявий бушлиқни эркинлаштириш сиёсатининг юритилиши, инвестициявий шерикликнинг универсал меъёрларини ишлаб чиқиш;

– мамлакатлар уртасида даромадлар ва капиталнинг икки ёқлама солиққа тортилишига йул қўймаслик туғрисида халқаро келишувлар, улар савдо-сотикнинг ривожланиши ва инвестицияларнинг жалб қилинишига кумаклашади.

Хорижий инвестициялар жаҳон иқтисодиётига ва унинг юраги ҳисобланган халқаро бизнесга қуйидаги тарзда жиддий таъсир курсатади:

– капитал экспансияси хужалик ҳаётини байналминаллаштириш миссиясини бажаради;

– капитал экспансияси янги технологиялар ва «ноу-хау»ларни бутун дунёга тарқатиб, жаҳон бозорларининг диверсификациясини янада чуқурлаштиради, тегишлича ишлаб чиқариш ҳажмига эришиш жаҳон бозорининг умумий самарадорлик даражасини, унинг рақобатбардошлигини оширади;

– капитал экспансияси ва унинг жаҳон иқтисодиётининг даромадли усиш нуқталарига кучиб утиши узоқ истиқболда ишлаб чиқариш шарт-шароитларини тенглаштириш, миллий нархларнинг жаҳон нархларига яқинлашиши, иш ҳақи ва фоиз ставкаларида миллий фарқларнинг йуқолиши тенденциясини юзага келтиради;

– ўзи учун бевосита ёки учинчи мамлакатлар бозорларига чиқиш учун трамплин сифатида барқарор бозорни таъминлаш;

– халқаро корпорацияларнинг турли мамлакатларда ўз «ички бозор»ларини, у ёки бу тармоқларини яратиши натижасида ишлаб чиқариш капиталнинг байналминаллашуви жараёни билан тулдирилади;

– уз манфаатларини минтақавий ва янада юқорироқ халқаро даражадаги давлатлараро муносабатларга киритиш;

– шерик мамлакатларнинг ички ишлари ва давлатлараро муносабатларига аралашмаслик, тенглик, узаро манфаатларни ҳисобга олиш, инвестицияларни қабул қилувчи мамлакатлар миллий анъаналари ва маданий қадриятларини, меҳнаткашлар ҳуқуқларини ҳурмат қилиш буйича умумэтироф этилган тамойилларга риоя қилган ҳолда халқаро ҳамкорликнинг муҳим омили сифатида халқаро инвестицияларни эътироф этиш.

Мамлакатнинг халқаро капитал миграциясидаги иштирок этиш даражаси қатор курсаткичларда ифодаланади. Биринчи гуруҳ курсаткичларга қуйидаги мутлақ курсаткичлар киради: капитал экспорти ва импортининг ҳажми, капитал экспорти-импорти қолдиги, мамлакатдаги хорижий капиталли корхоналар сони, улардаги бандлар сони ва ҳ.к. Капитал экспорти-импорти қолдигидан келиб чиқиб, жаҳон мамлакатлари капитал экспорт қиладиган (Япония, Швейцария), капитал импорт қиладиган (АҚШ, Буюк Британия) ҳамда экспорт ва импорт ҳажми тахминан бир хил булган мамлакатларга (Германия, Франция) ажратилади.

Бошқа гуруҳ курсаткичлар нисбий курсаткичлар булиб, улар халқаро капитал миграциясининг марказлари ва мамлакатнинг капитал импорти-экспортига боғлиқлигини акс эттиради:

1) капитал импорти коэффиценти — импорт қилинган хорижий капиталнинг мамлакат ЯИМдаги улушини курсатади:

$$K_{\text{имп}} = \frac{ИК}{ЯИМ} \cdot 100,$$

бу ерда: *ИК* — импорт қилинган хорижий капитал ҳажми;
ЯИМ — ялпи ички маҳсулот.

Европа мамлакатлари уртасида бу коэффицентнинг энг юқори даражаси Бельгия ва Люксембургга тегишли ҳисобланади.

2) капитал экспорти коэффиценти — экспорт қилинадиган капиталнинг ЯИМдаги улушини акс эттиради:

$$K_{\text{эсп}} = \frac{ЭК}{ЯИМ} \cdot 100,$$

бу ерда: *ЭК* — экспорт қилинадиган хорижий капитал ҳажми;
ЯИМ — ялпи ички маҳсулот.

Европа мамлакатларида ушбу курсаткичнинг максимал миқдори Нидерландияда қайд этилган.

3) хорижий капиталнинг мамлакат капитал қуйилмаларига булган ички эҳтиёждаги улушини акс эттирувчи капитал:

$$K_x = \frac{ХК}{D(K)} \cdot 100$$

бу ерда: *K_x* — эҳтиёж коэффиценти;
ХК — хорижий капитал;

D(K) — мамлакатда капиталга булган талаб.

АҚШда барча капиталга булган ички эҳтиёжларнинг 33 фоизи хорижий капитал ҳисобига қондирилади.

4) бошқа нисбий курсаткичлар: хорижий ёки қўшма компанияларнинг миллий ишлаб чиқаришдаги улуши, капитал экспорти/импортнинг олдинги даврга нисбатан ўсиш суръатлари, мамлакат аҳолиси жон бошига туғри келадиган хорижий инвестициялар суммаси.

1.3. Халқаро капитал миграциясининг шакллари ва уларнинг гуруҳланиши

Халқаро капитал миграциясининг шакллари мавжуд бўлиб, амалиётда улар қатор мезонлар буйича таснифланади (1.3.1-жадвал).

Халқаро амалиётда давлат капитали кўпроқ ссуда шаклида, хусусий ва узоқ муддатли капитал эса — тадбиркорлик шаклида фаолият курсатади.

Келиб чиқиш манбаларига кура — бу давлат маблағлари ёки хусусий капитал курунишида бўлади. Давлат капитали банклар ичида расмий капитал деб ҳам аталади. У давлат бюджетидан хорижга чиқариладиган ёки у ердан ё бевосита ҳукуматлар қарори билан, ёки ҳукуматлараро ташкилотлар қарори билан қабул қилинадиган маблағлардир. Шаклларига кура — бу давлат қарзлари, ссудалар, грантлар (совғалар), ёрдам курунишида бўлиб, уларнинг халқаро ҳаракати ҳукуматлараро шартномалар билан белгиланади. Халқаро ташкилотларнинг кредитлари ва бошқа маблағлар ҳам шулар қаторига киради. Бироқ ҳар қандай ҳолларда ҳам бу солиқ туловчиларнинг олувчига турли йўللار билан етиб борадиган пуллари ҳисобланади.

Хусусий капитал — бу хусусий шахслар томонидан хорижга жойлаштириладиган ёки хориждан қабул қилинадиган нодавлат манбалар маблағларидан иборат. Улар таркибига инвестициялар, савдо кредитлари, банклараро кредитлаш киради. Улар давлат бюджети билан бевосита боғлиқ бўлмайди, бироқ ҳукумат уларнинг кучиб юришини кузатиб туради ва уз ваколатлари доирасида уларни назорат қилиб, бошқариши мумкин.

Халқаро капитал миграциясининг асосий шакллари тадбиркорлик ва ссуда капитали курунишида бўлади.

Капиталнинг тадбиркорлик шаклидаги миграцияси учун қуйидаги учта мажбурий белгилар хос бўлади:

- 1) хорижда ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қилиш ёки унда иштирок этиш;
- 2) хорижий капитал қўйилмаларининг узоқ муддаглилиги;
- 3) хорижий корхонага ёки унинг бир қисмига мулкчилик ҳуқуқига эга бўлиш.

Халқаро капитал миграциясининг шакллари

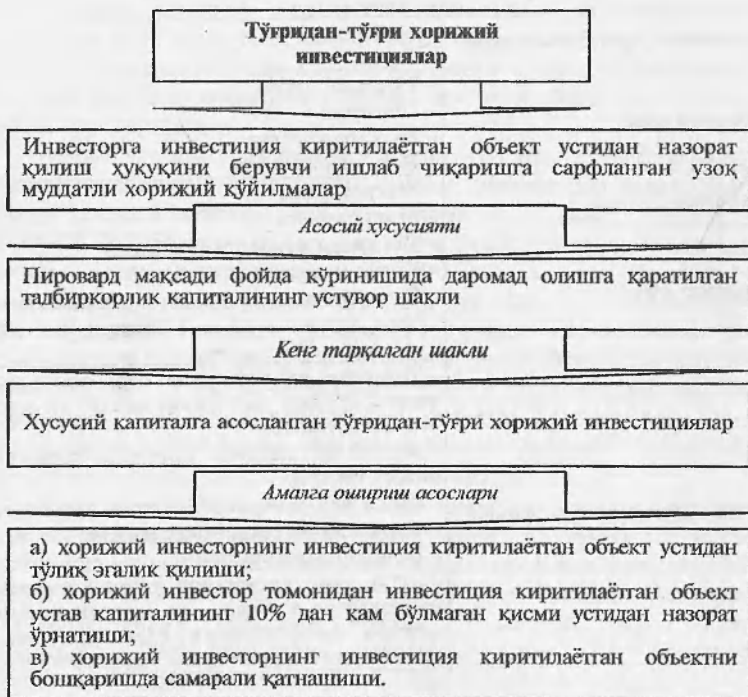
Тасниф мезони	Шакллари
Келиб чиқиш манбаларига кура	– Давлат – Хусусий – Халқаро – Аралаш
Четга чиқариш шакли буйича	– Пул – Товар
Фойдаланиш хусусиятига кура	– Тадбиркорлик – Ссуда
Мақсадига кура	– Туғридан-туғри – Портфель – Халқаро қарзлар – Банк депозитлари
Субъектлар буйича	– Макродаража – Микродаража
Муддатига кура	– Ута қисқа муддатли (3 ойгача) – Қисқа муддатли (1 йилгача) – Урта муддатли (1 йилдан 5 – 7 йилгача) – Узоқ муддатли (5 – 7 йилдан 40 – 45 йилгача)
Оқимлар йуналишлари буйича	– Товарлар ва хизматлар олди-сотдисига валюта-кредит ва ҳисоб-китоб хизматларини курсатиш – Асосий ва айланма капиталга хорижий инвестициялар – Қимматли қоғозлар ва турли молиявий инструментлар билан операциялар – Валюта операциялари – ЯИМ бир қисмининг ривожланаётган мамлакатларга ёрдам ва давлатларнинг халқаро ташкилотларга бадаллари шаклида бюджет орқали қайта тақсимланиши

Юқорида қайд этиб ўтилган хусусиятлар ва иштирок этиш мақсадларининг қанчалик амалга ошишига боғлиқ ҳолда, тадбиркорлик капиталини четга чиқаришнинг икки тури ажратилади: туғридан-туғри ва портфель инвестициялар (ПИ).

ТТХИ – бу хорижий капиталнинг узоқ муддатли киритилиши булиб, инвестор ташкил қилаётган фирма акциялари ёки акционер капиталига тула эга булиш ёки камида 10 фоизи хужалик фаолиятининг таъсирчан назорат қилинишини таъминлайди.

ХВФ, ИХТТ (Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти) ҳамда БМТ миллий счётлари тизимидаги таърифларга мувофиқ, ТТХИ таркибига қуйидагилар киритилади:

- компанияларнинг уз капиталини хорижга чиқариши;
- тўғридан-тўғри инвестор хорижий корхонадан олган фойдасини унинг фойдасига қайта молиялаштириши;
- капиталнинг бош фирма ва унинг хорижий корхоналари уртасида ички корпоратив утказмалари (1.3.1-расм).

1.3.1-расм. Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар

Иқтисодий адабиётда тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг тор ва кенг маънодаги таърифлари ажратилади.

ТТХИнинг тор маънодаги таърифи ИХТТ томонидан берилган бўлиб, бу йўналишнинг базавий методологияси капитал ҳаракатини эркинлаштириш Кодексида баён этилган: мустақкам

иқтисодий муносабатларни урнатиш ҳамда корхона устидан назорат ҳуқуқини қўлга киритиш мақсадида капитал ва ресурсларнинг трансчегаравий ҳаракати қамраб олинади. Бундай ёндашув асосида инвестор сифатида мазкур мамлакатнинг норезидентлари ва хорижлик резидентлар майдонга чиқишлари мумкин. Ҳар иккала тоифалар учун туғридан-туғри хорижий инвестициялар ҳосил булишининг қуйидагича йуналишлари курсатилади:

– 100 фоизлик хорижий мулкчиликка асосланган корхона, шубба компанияси ёки булинмасини ташкил этиш ёки кенгайтириш;

– мавжуд корхонани тулиқ мулкчиликка сотиб олиш;

– янги ёки ҳаракатдаги корхонада иштирок этиш;

– 5 йил ва ундан кўп муддатга қарз бериш.

ТТХИнинг кенг таърифи Жаҳон банки томонидан берилган ва «МИГА» (Кўп томонлама инвестицияларни кафолатлаш агентлиги) ни таъсис этиш ҳақидаги шартномада илк бор тилга олинган; у шунингдек, икки тарафлама кафолатлаш шартномалари учун ҳам ҳосилдир. Бундай ёндашувда туғридан-туғри хорижий инвестицияларга капитал (ёки ресурслар)нинг ҳаракатланиши шаклларигина эмас, балки активларнинг бошқа турлари ҳам киритилади: ҳар хил турдаги мулк ва мулкый ҳуқуқлар, ноакциядор турдаги инвестициялар (суббитимлар, бошқарув шартномалари, франчайзинг, лицензион битимлар, маҳсулот тақсимоти ва ҳ.к.лар ҳам шулар жумласидан) ҳам қиради.

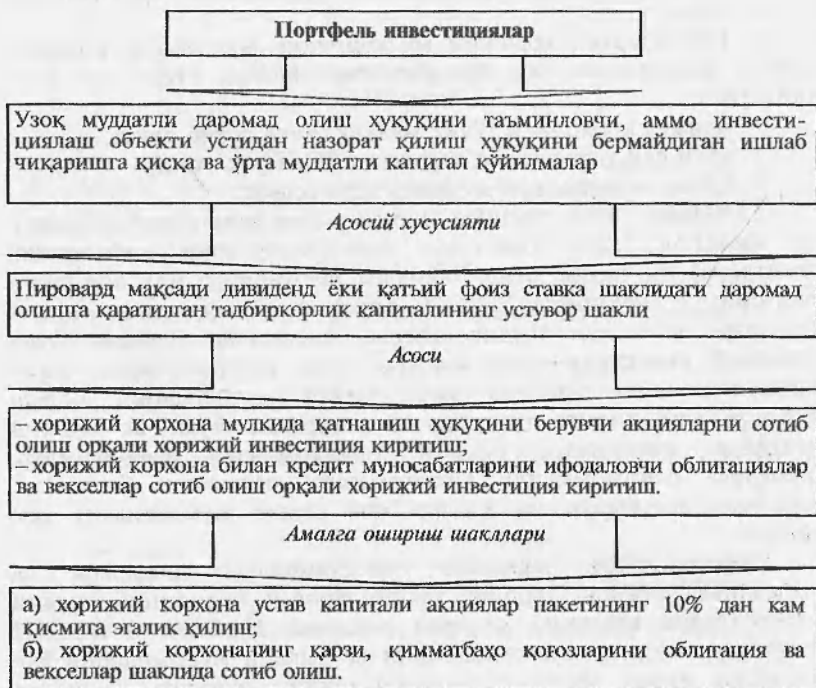
Туғридан-туғри хорижий инвестициялаш шакллари ва усулларига тегишли турлича талқинларнинг берилиши жиддий муаммоларни келтириб чиқарди (масалан, НАФТА ва АСЕАН таърифлари шулар жумласидандир) ва амалий муаммоларни ҳал қилишда қатор вариантлар-опцияларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Бу халқаро инвестициялаш масалалари буйича музокаралардаги, иқтисодий дипломатиядаги мунозарали муаммолардан биридир.

Портфель инвестициялар – бу капитални хорижий корхоналар қимматли қўғозларига (корхона устав капиталининг 10% дан кам қисмини) киритиш шаклида олиб чиқиб кетиш бўлиб, инвесторларга улар фаолиятини бевосита назорат қилиш имконини бермайди (1.3.2-расм).

Ушбу турдаги тадбиркорлик капиталини олиб чиқиб кетишнинг узига хос белгилари 1.3.2-жадвалда яққол намоён этилган.

Жаҳон иқтисодиётининг барқарор ривожланиши жараёнида портфель инвестициялар улушининг ортиши табиий ҳолдир. Бу иккита ҳолат билан изоҳланади:

- жаҳонда молия бозорларининг жадал ривожланиши;
- портфель инвестицияларнинг юқори ликвидлилиги билан боғлиқ афзалликлар.

1.3.2-расм. Портфель инвестициялар

Портфель инвестициялар анча юқори ликвидликка эга булиб, ҳаракатчан ҳисобланади. Уларни рискли зонадан бойлик орттириш энгилроқ бўлган муҳитга кўчириш қийин эмас. Портфель инвестициялар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва профессионал билимларни ошириш учун катта меҳнат талаб этмайди.

Капитални олиб чиқишнинг тадбиркорлик шакли ишлаб чиқариш жараёнларига бевосита алоқадорлиги туфайли кўпинча «иккинчи иқтисодиёт» деб аталади.

1.3.2-жадвал

Туғридан-туғри ва портфель инвестициялар уртасидаги ўзига хос фарқлар

Белгилар	Туғридан-туғри хорижий инвестициялар	Портфель инвестициялар
Олиб чиқишнинг асосий мақсади	Хорижий фирмани назорат қилиш	Юқори фойда олиш
Мақсадга эришиш йуллари	Хорижда ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва юритиш	Хорижий қимматли қозғаларни сотиб олиш
Мақсадга эришиш усуллари	а) хорижий фирмага тулиқ эгаллик қилиш; б) акциялар назорат пакетини сотиб олиш (ХВФ уставига кура компания акциядорлик капиталининг 25 фоизидан кам булмаслиги керак)	Хорижий фирма акциядорлик капиталининг камида 25 фоизини сотиб олиш (АҚШ, Япония ва Германияда – 10%)
Даромад шакллари	Тадбиркорлик фойдаси, дивидендлар	Дивидендлар, фойзлар

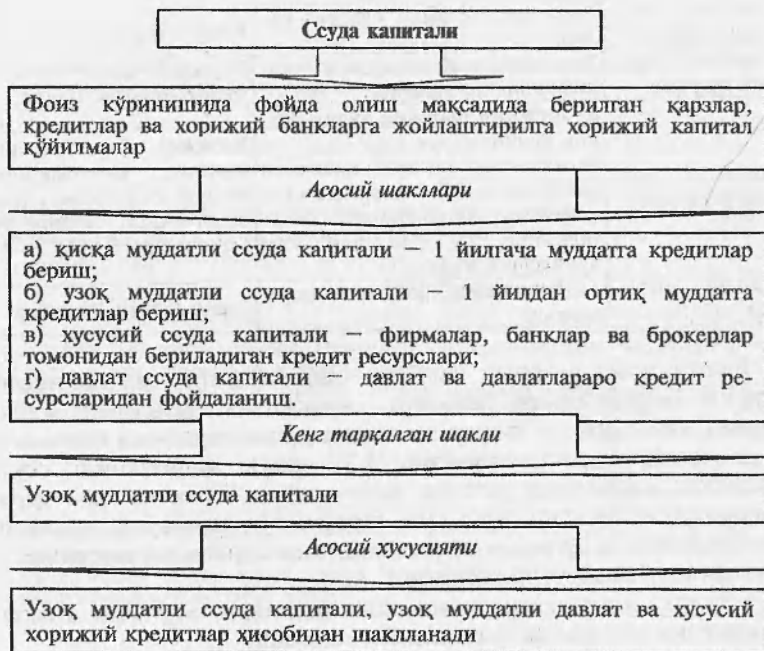
Бошқа шакл – ссуда капиталининг ҳаракати миллий ишлаб чиқариш жараёнларига бевосита алоқага эга булмасдан, қабул қилувчи мамлакатдаги такрор ишлаб чиқариш жараёнига бевосита тарзда таъсир қилиши мумкин (1.3.3-расм). Капиталнинг ссуда шаклидаги миграцияси деганда капиталнинг барча халқаро ҳаракатлиниши тушунилиб, қуйидаги турдаги туғридан-туғри хорижий инвестициялар ва туғридан-туғри инвестициялар бундан мустасно:

- давлат ва хусусий заёмлар;
- бошқа мамлакатларнинг облигациялари, хорижий компаниянинг векселлари ва траттини сотиб олиш;
- қарзлар буйича туловлар;
- банклараро депозитлар;
- ривожланишга расмий ёрдам.

Халқаро валюта фонди яна бир гуруҳ – «бошқа инвестициялар» гуруҳини ажратади. Бу гуруҳ асосан халқаро заёмлар ва банк депозитларидан ташкил топади. Улар баъзида портфель, баъзида туғридан-туғри инвестициялар таркибида булиши мумкин.

Баён қилинган схемада замонавий инвестиция амалиётига зид булган иккита ҳолат мавжуд.

Биринчидан, у мутлақо мантиққа мос келади ва валюта-кредит муносабатлари позициясида ишлай олади. Бироқ савдо-иқтисодий алоқаларидан инвестицияларга боғлиқ турли операциялар келиб чиқади. Улар орасидаги турли-туман сервис, маркетинг, бошқарув, технологик ва бошқа операцияларга берилган таснифга мос тушмайдиган инвестициявий ҳуқуқларни юзага келтиради. Улар хорижий инвесторга мулкчилик ҳуқуқини беришни кузда тутмайди, бироқ мунтазам даромад олиш ҳуқуқини беради (роялти, ренталс ва ҳ.к.).

1.3.3-расм. Ссуда капитали

Иккинчидан, баён қилинган схемада барча шакллар бир маъноли булиб, бир чизиққа тортилгандек туюлади. Бироқ илгари олинган ва тақсимланган фойданинг қайта тақсимланиши эмас, балки ҳақиқий ишлаб чиқаришни бошқариш нуқтаи назаридан инвестицияларнинг қандай шакллари муҳимроқ, деган масала долзарб ҳисобланади.

1.4. Инвестиция нормаси ва унга таъсир этувчи омиллар

Жамғариш нормаси барқарор иқтисодий узишнинг асосий курсаткичи булиб хизмат қилади.

Жамғариш — бу жорий даврдаги қайта ишлашнинг моддий асосини кенгайтириш орқали келажакда аҳоли истеъмолини оширишга йуналтирилган жараёндир. Бозор иқтисодиётида жамғариш функциясини тадбиркор, фермер ёки улар томонидан белгиланган юридик ва жисмоний шахслар амалга оширади. Улар қаторига менежерлар, маъмурият, меҳнат жамоасининг кенгаши, акциядорлик жамияти кенгаши, давлат бошқарув органлари ва хужалик фаолиятини олиб бориш ҳуқуқини олган шахсларни киритиш мумкин.

Жамғаришнинг асосий функцияси — такрор ишлаб чиқариш жараёнининг пировард мақсадига эришишга кумаклашишдир. Такрор ишлаб чиқариш жараёнининг мақсади аҳолининг усиб ва узғариб бораётган ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларини қондиршдан иборат.

Давлат бюджет-солиқ сиёсати, пул-кредит сиёсати ва таркибий-инвестицион сиёсат орқали жамғариш жараёнига кучли таъсир этиш дастакларига эга. Бошқа тарафдан бозор механизмларининг таъсири чекланган соҳаларда давлатнинг узи жамғариш жараёнининг асосий субъекти сифатида фаолият курсатиши мумкин. Бу соҳаларга ижтимоий, янги юқори технологиялар ва харажатларни қоплаш учун узоқ вақт талаб қилинадиган тармоқларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин.

Капитал қўйилмалар — бу асосий фондларни қайта тиклаш, ривожлантириш ва янгилашга йуналтирилган моддий харажатлардир.

Жамғарма — капитал қўйилмалар тушунчасидан кенгроқ булиб, у корхонанинг асосий фонди билан биргаликда айланма маблағларни, ишлаб чиқариш захираларини ва ноишлаб чиқариш фондларини ривожлантиришга йуналтирилган капитал қўйилмаларни ҳам уз ичига олади. Молиявий жиҳатдан жамғариш деганда, қўшилган қиймат ёки даромаднинг бир қисмининг асосий ва айланма капитални кенгайтиришга, янгилашга йуналтирилиши тушунилади.

Инвестициялар — бу тушунча юқорида келтирилган тушунчалардан кенгроқ булиб, у пул кўринишидаги иқтисодий ресурслардан иборат булади. Бу ресурслар ишлаб чиқаришнинг моддий таъминотини кенгайтириш ва янгилаш, инсон капиталини ривожлантиришга йуналтирилади.

Инвестицияларни иккига бўлиш мумкин: реал инвестициялар ва молиявий инвестициялар.

Реал инвестициялар узининг моҳиятига кура капитал куйилмалар билан бир хилдир. Амалиётда реал инвестициялар ва капитал куйилмалар ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва янгилашнинг асосий шакли сифатида намоён булади.

Молиявий инвестициялар — бу мулкка эгалик қилиш ва мулкдан даромад олиш билан боғлиқ булган акция, облигация ва бошқа қимматли қоғозлар орқали куйилмалар киритишдир.

Капитални жамғариш жараёнида моддий-техник база ва илмий салоҳият шаклланади. Капитал куйилмаларнинг ҳажми ва ички тузилиши иқтисодий усиш, меҳнат унумдорлиги ва иқтисодий ривожланиш элементларининг даражаси ва ривожланиш суръатларини белгилаб беради.

Капитал куйилмалар ва иқтисодий усиш уртасидаги боғлиқлик Харрод-Домарнинг бир омилли иқтисодий усиш моделида акс эттирилган:

$$GC = S \text{ ёки } G = \frac{S}{C},$$

бу ерда: G — ЯИМнинг қушимча усиш суръати;

S — капитал куйилмаларнинг самарадорлик коэффиценти (капитал куйилмалар ҳажми/ЯИМнинг қушимча усиши);

C — ЯИМда жамғармалар улуши.

Формуладан куришиб турибдики, ишлаб чиқаришнинг қушимча усиш суръати жамғармалар ҳажмига тугри пропорционал, ишлаб чиқаришнинг капитал сифимкорлигига эса тескари пропорционалдир.

Тадқиқотларнинг курсатишича, **иқтисодий усиш ва жамғармалар** уртасида ҳам кучли корреляцион боғланиш мавжуд. Ривожланган мамлакатларда аҳоли жон бошига тугри келувчи ЯИМ ишлаб чиқариш барқарор усишининг 2% га ошиши, ЯИМдаги жамғармалар улушининг 1% га купайишига олиб келади. ХВФ мутахассисларининг тадқиқотларига кура, ушбу нисбат ривожланаётган мамлакатларда 0,5% ни ташкил этади.

Жаҳон амалиётининг курсатишича, юқори жамғариш нормасига эга булган мамлакатлар, бошқа шарт-шароитлар узгармаган ҳолда, одатда, юқори иқтисодий усиш суръатларига эга бўлишади. Масалан, 2003 — 2008 йиллар мобайнида 164 та мамлакатдан 79 таси уртача жаҳон кўрсаткичидан (22,3%) юқори жамғариш нормасига эга булган ва ушбу мамлакатларда ЯИМнинг уртача йиллик қушимча усиш суръатлари 3,6% ни ташкил этган. Ушбу мамлакатларнинг 47 тасида жамғариш нормаси 25% дан, 17 тасида эса 30% дан юқори булган ва ушбу гуруҳ мамлакатларида иқтисодий усиш суръатлари мутаносиб

равишда 3,8 ва 3,9% га тенг булган. Қолган 21 та мамлакатда жамғариш нормаси 15% дан паст булган ва ЯИМнинг қушимча усиш суръатлари 1,8% ни ташкил этган. Аммо тадқиқ этилган мамлакатлар ичида кичик ёки кам ривожланган мамлакатлар улуши юқори. Ушбу гуруҳга Африканинг аксарият мамлакатлари ҳамда кичик орол мамлакатлар киради. Бу гуруҳга кирувчи мамлакатларнинг макроиқтисодий ривожланиш индикаторларига ташқи омиллар (алоҳида гуруҳ товарлар нархининг конъюнкту-раси, туристик бизнеснинг ривожланиш тенденцияси, табиий-иқлим шароитлар ва ҳ.к.) жиддий таъсир курсатади. Шунинг учун ушбу омиллар таъсирини йуқотиш мақсадида иқтисодиёти ва ташқи савдоси таркибий жиҳатдан диверсификациялашган ривожланган мамлакатлар алоҳида таҳлил этилган булиб, уларнинг сони 81 тани ташкил этади.

Таҳлиллар курсатишича, 2003 – 2008 йилларда ривожланган мамлакатларда ЯИМнинг уртача усиш суръатлари 3,4% ни, жамғариш нормаси эса 22,5% ни ташкил этган. Жамғариш нормасининг усиши билан ЯИМнинг қушимча ўсиш суръати ҳам ортиб боради. Жумладан, жамғариш нормаси 25% дан ортиқ мамлакатларда ЯИМнинг қушимча усиш суръати 4,8% га тенг булгани ҳолда, жамғариш нормаси 30% дан ортиқ мамлакатларда ушбу курсаткич уртача 8,7% ни ташкил этган³.

Шунингдек, меҳнат унумдорлиги ҳам жамғарилган асосий фондлар ҳажми ва ишлаб чиқариш воситаларидан самарали фойдаланишга бевосита боғлиқ. Р.Солоу моделининг курсатишича, даромадининг сезиларли қисмини капитал қўйилмаларга сарфлаган мамлакат меҳнатнинг юқори даражада капитал билан қуроолланганлик даражаси ва натижада юқори аҳоли даромад-ларига эга булади.

Жамғаришнинг муҳим хусусиятларидан бири – мазкур жа-раённинг **илм-фан ва техника** ривожини билан узвий боғлиқлигида намоён булади. Чунки, жамғарилган асосий капитал «инсон билимларининг моддийлашишини» ўзида акс эттиради.

Жамғармалар ва капитал қўйилмалар динамикаси охириги ун йилликларда нотекис ривожланган. Жаҳонда жамғармалар дара-жаси 1950 – 1960 йилларда секинлик билан ошиб борган бўлса, 70-йилларда энергия кризиси туфайли бирданига ошган, 1980 – 1990 йилларда эса сезиларли даражада пасайган. Валютанинг харид қобилияти паритети асосидаги ҳисоб-китобларга қура

³ Новиков М.М. Необходимые объемы инвестиций и фондовый рынок как потенциальный источник финансирования будущего роста. // Между-народная экономика, №11, 2009. С. 53.

жаҳон жамғариш нормаси 1960 – 1972 йилларда – 27%, 1973 – 1980 йилларда – 25%, 1981 – 1990 йилларда – 23,3%, 2000 – 2006 йилларда – 21,5% га тенг булган⁴.

Иқтисодиёт ва унинг секторлари буйича капитални жамғаришнинг макроиқтисодий салоҳиятидан фойдаланиш масалалари бугунги куннинг долзарб масалаларидан ҳисобланади. Иқтисодий узишнинг хом ашёга асосланган ривожланиш моделидан инновацион ривожланиш моделига утиш заруриятини ҳисобга олсак, ушбу масалалар стратегик аҳамият касб этади.

Иқтисодий узиш ва аҳоли турмуш даражасининг ошиши жамғариш ҳажми ҳамда ундан асосий капитални жамғаришда фойдаланиш билан бевосита боғлиқ. Масалан, Россияда жамғариш нормаси даражаси иқтисодий ислохотларнинг бошланиш даврига нисбатан икки барабар пасайиб, ҳозирда 18 – 20% ни ташкил этади. Халқаро амалиётнинг курсатишича, иқтисодиётда модернизациялаш ва чуқур таркибий узгаришларни амалга ошириш орқали рақобатбардош иқтисодиётни яратган мамлакатлар узоқ давр мобайнида юқори инвестицион фаолликни намойиш этишган. Жумладан, Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда Европада жамғариш нормаси 1970 йилларга қадар – 25%, Японияда – 30%, Корея Республикасида эса бундан ҳам юқори курсаткич ушлаб турилган. Собиқ Иттифоқда саноатлаштириш жараёни даврида, замонавий Хитойда эса иқтисодиётни модернизациялаш шароитида жамғариш нормаси ЯИМга нисбатан 40% га етган⁵.

Таҳлиллар курсатишича, жаҳон иқтисодиётида инвестицияларнинг ЯИМга нисбатан улуши курсаткичи 1995 – 2002 йилларда ўртача 28,6% ни ташкил этган бўлса, ушбу курсаткич 2009 йилга келиб 22,0% гача пасайган. Инвестицияларнинг энг паст курсаткичи ривожланган мамлакатларга туғри келади ва 2009 йилда ўртача 18% ни ташкил этган (2007 йилда 21%). Жумладан, 2009 йилда ушбу курсаткич АҚШда – 15% ва Буюк Британияда 13,7% га тенг булган (1.4.1-жадвал).

Дунё мамлакатларида жамғариш нормаси ва унинг ривожланиш динамикаси таҳлили қуйидагича хулосалар қилиш имконини беради (1.4.2-жадвал):

– 1987 – 2005 йилларда жаҳон буйича жамғариш нормаси курсаткичи барқарор суръатларда ривожланган;

⁴ Ломакин В.К. Мировая экономика: учебник. – М.: ЮРИТИ-ДАНА, 2007. С. 139.

⁵ Глазьев С. О стратегии экономического развития России. //Вопросы экономики, 2008, № 5, С. 37.

– ушбу даврда ривожланаётган ва утиш иқтисодиёти мамлакатларида жамғариш нормаси ушиб борган;

– ривожланган мамлакатлар орасида жамғариш нормаси Германия, Франция, Буюк Британия ва Италияда нисбатан барқарор бўлган;

1.4.1-жадвал

«Катта саккизлик» мамлакатларида инвестицияларнинг ЯИМга нисбатан улуши, фоиз ҳисобида⁶

Мамлакатлар	2008 й.	2009 й.
АҚШ	18,2	15,0
Япония	23,5	21,3
Буюк Британия	17,0	13,7
Германия	19,2	16,9
Франция	22,2	19,9
Россия	21,1	17,1
Италия	21,2	18,1
Канада	23,2	21,2

1.4.2-жадвал

Дунё мамлакатларида жамғариш нормаси, (ЯИМга нисбатан фоиз ҳисобида)⁷

	1987 – 1994 йй.	1995 – 2002 йй.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Дунё буйича	22,4	22,2	21,1	22,0	22,5	23,2	23,7	24,0
Ривожланган мамлакатлар	22,7	21,6	19,9	20,5	21,0	21,4	21,3	20,8
Шу жумладан:								
АҚШ	18,6	19,6	18,4	19,4	20,0	20,1	18,8	17,5
Канада	20,3	19,6	20,0	20,7	22,0	22,9	23,3	23,0
Франция	20,5	18,9	18,9	19,6	20,3	21,1	22,1	22,3
Италия	21,3	20,1	20,7	20,8	20,7	21,6	21,8	21,2
Буюк Британия	18,6	17,5	16,7	17,1	17,3	17,6	18,2	16,3
Германия	23,7	20,8	17,4	17,1	16,9	17,6	18,3	19,3
Япония	30,9	26,3	22,8	23,0	23,6	23,8	24,1	23,5
Осиёнинг янги индустриал мамлакатлари	27,4	30,0	24,8	26,4	25,9	26,1	26,0	27,4
Ривожланаётган мамлакатлар	25,1	24,9	25,9	27,2	27,3	28,3	30,1	31,3
МДҲ	...	20,4	21,2	21,4	21,1	22,5	25,1	25,8

⁶ Тенденции развития мировой экономики и проблема адекватности суверенных рейтингов. // Банковское дело, № 12, 2009. С. 39.

⁷ Кадырова Г.М. Россия в мировом обмене капитала: анализ на основе международных сопоставлений. // Страховое дело, октябрь 2009. С. 12.

— 2008 йилда жаҳон иқтисодиётида жамғариш нормаси мамлакатлар гуруҳлари буйича бир-биридан кескин фарқ қилган. Ривожланаётган ва утиш иқтисодиёти мамлакатларида ушбу курсаткич уртача 35,1% ни ташкил қилган булса, ривожланган мамлакатларда 19,4% га тенг булди. АҚШ жуда паст жамғариш нормасига (17,5%) эга булган;

— ушбу даврда жамғариш нормаси узиш тенденциясига эга булди. Ушбу курсаткич ривожланган мамлакатларда уртача 19,9 — 22,7% ни ташкил этиб, барқарор булган булса, ривожланган ва утиш иқтисодиёти мамлакатларида усган;

— жамғариш нормаси Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларидан ташқари ҳамма ривожланаётган ва утиш иқтисодиёти мамлакатларида усган;

— ривожланган мамлакатлар гуруҳида АҚШ, Германия, Франция, Италия, Буюк Британия каби мамлакатларда инвестициялар меъёри барқарор булган.

Ривожланаётган ва утиш иқтисодиёти мамлакатларида инвестицияларнинг ЯИМдаги улуши 2009 йилда уртача 30,6% ни ташкил этган ва ушбу курсаткич 1995 — 2002 йиллардаги уртача курсаткич — 24,9% га нисбатан юқори ҳисобланади. Бу курсаткич 2009 йилда Марказий Шарқий Европа мамлакатларида — 19,7% га, МДХ мамлакатларида — 22,2% га, Осиёнинг ривожланаётган мамлакатларида эса 42,1% га тенг булган.

Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ИХТТ) мамлакатлари иқтисодиётни технологик модернизациялаш буйича фаол сиёсат олиб борадилар ва асосий капитални жамғаришга тахминан ЯИМнинг 18% ини сарфлашади.

Ривожланаётган мамлакатларда жамғариш нормаси иқтисодиётни модернизациялаш жараёнларининг интенсивлигини баҳолаб берувчи макроиқтисодий курсаткич ҳисобланади. Таҳлиллар курсатишича, юқори жамғариш нормаси ривожланаётган мамлакатларда нисбатан юқори (ёки паст) иқтисодий узиш суръатларини таъминлаш учун хизмат қилади. Шунингдек, жамғариш нормасига молиявий инқирозлар салбий таъсир курсатади (1.4.3-жадвал).

ЯИМнинг капитал сифимкорлиги курсаткичи ривожланган мамлакатларда 8 — 12 га тенг булгани ҳолда, ушбу курсаткич Осиёнинг ривожланаётган мамлакатларида 4 — 6 га, Хитойда эса 4,5 га тенг.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида Хитой иқтисодиётга инвестицияларни жойлаштиришда етакчиликни сақлаб қолмоқда ва инвестициялар иқтисодий узишнинг асосий

омили ҳисобланади. Масалан, 2009 йилнинг биринчи ярмида Хитойда инвестициялар, истеъмол ва экспортнинг иқтисодий усишига турлича таъсир курсатган. Ушбу даврда ЯИМ инвестициялар таъсирида 6,2% га ва истеъмол таъсирида эса 3,8% га қушимча устани ҳолда, экспортнинг қисқариши туфайли 2,9% га псайганлигини кузатиш мумкин⁸.

1.4.3-жадвал

Осиё мамлакатларида жамғариш нормаси (ЯИМга нисбатан фоиз ҳисобида)⁹

	1990 й.	1996 й.	1999 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.
Хитой	36	40	37	43	45	44
Ҳиндистон	26	24	26	36	36	38
Индонезия	31	31	26	25	25	25
Покистон	19	19	16	19	22	23
Бангладеш	17	20	22	25	25	24
Вьетнам	13	28	28	36	37	42
Филиппин	24	24	19	15	15	15
Таиланд	41	42	21	31	29	27
Малайзия	32	42	22	20	21	22
Корея Республикаси	38	39	30	37	30	29
Монголия	34	30	37	31	35	...
Қозғоғистон	...	16	18	31	34	36
Австралия	28	23	25	36	27	17

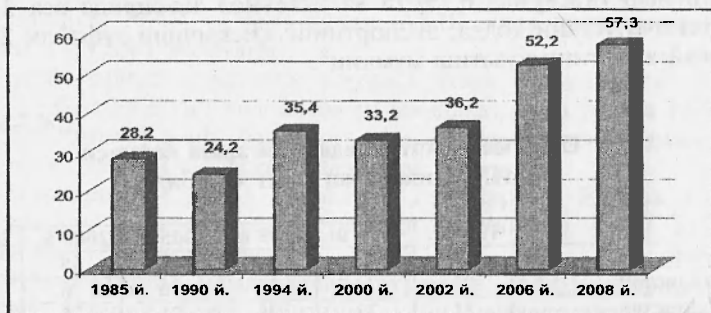
Таҳлиллар курсатишича, Хитой иқтисодиётига киритилган капитал қўйилмалар ҳажми 2008 йилда ЯИМга нисбатан 57,3% ни ташкил этган ва ушбу курсаткич 1985 йилга келиб икки бараварга ошган (1.4.1-расм). Иқтисодиётга сарфланаётган инвестициялар ҳажмининг юқори даражада сақлаб турилиши Хитой иқтисодиётини 11-беш йиллик (2006 – 2010 йй.) ва кейинги ун йил мобайнида ривожлантириш вазифаларидан келиб чиқиб белгиланган. Ушбу режага мувофиқ 2010 – 2020 йиллар мобайнида мамлакат ЯИМни тurt бараварга ошириш вазифаси қўйилган.

Жамғариш нормаси Россияда 2000 – 2008 йилларда уртача 19,3% ни ташкил этган ва яқин йиллар ичида 19 – 20% даражада сақланиб туриши башорат қилинмоқда. Бир қарашда Россиядаги жамғариш нормаси даражаси ривожланган мамлакатлар даражаси билан бир хилдек кўринади. Аммо ялпи ички маҳсулотни халқаро

⁸ Ни Сюлинь. Расширять внутреннее потребление. // Китай, № 9 (47), 2009. С. 32.

⁹ Лабинская И. Китай: универсальная модель модернизации? // Мировая экономика и международные отношения, № 7, 2009. С. 46.

киёсий таққослаш маълумотлари буйича Россия ривожланган мамлакатлардан жамғариш нормаси буйича 1,5 – 2 баравар орқада қолмоқда (1.4.4-жадвал).

1.4.1-расм. Хитой иқтисодиётида инвестициялар динамикаси (ЯИМга нисбатан фоиз ҳисобида)¹⁰

1.4.4-жадвал

Ривожланган мамлакатларда ялпи жамғаришнинг ЯИМдаги улуши, %да, 2002 й.¹¹

Россия	10,1
Буюк Британия	12,6
Германия	15,4
Италия	18,0
Франция	15,0
Япония	23,0
Европа Иттифоқи	16,6
ИХТГ (ОЭСР) мамлакатлари	17,7

Аҳоли жон бошига туғри келувчи ялпи жамғариш ҳажми буйича Россия АҚШ ва Япониядан 12 – 13 марта, Европа Иттифоқи мамлакатларидан 8 марта ортда қолган. Россияда жамғариш нормасини ИХТГ мамлакатлари даражасига олиб чиқиш учун жамғариш ҳажмини 1,8 – 2 мартага ошириш ва унинг улушини ЯИМнинг учдан бирига тенглаштириш лозим.

¹⁰ Островский А.В. Подготовиться к мировому кризису – китайский рецепт. // ЭКО, №5, 2009. С. 38.

¹¹ Погасов И. Макроэкономический потенциал накопления. // Экономист, № 8, 2009. С. 35. (34–47).

Бюджет профицитидан инвестиция мақсадларида фойдаланиш жамғариш нормасини 25 – 28% гача ошириш имконини берган ва бу курсаткич жадал суръатлар билан ривожланаётган мамлакатлар даражасига мос булар эди. Россиялик иқтисодчи В.Дементьев ҳисоб-китобларига кура, қувиб етувчи ривожланиш модели буйича жамғариш нормасини 22,3% дан 26% гача ошириш иқтисодий ривожланишнинг орқада қолиш суръатларидан етиб олиш суръатларига утиш имконини беради. Жамғариш нормасини 28% гача ошириш бу жараённи янада тезлаштиради¹². Бошқа ҳисоб-китобларга кура эса Россияда асосий фондларни янгилаш, саноатда қайта таркибий узгаришларни амалга ошириш ва 1992 – 2004 йиллардаги йул қўйилган орқада қолишларни ҳисобга оладиган булсак, жамғариш нормаси ЯИМга нисбатан 40% дан кам булмаслиги лозим¹³.

Ўзбекистонда 2009 йилда «... иқтисодиётга инвестициялар киритиш ҳажми 8,2 миллиард долларни ташкил этди, бу эса 2008 йилга нисбатан 24,8 фоиздан куп демакдир. Жалб этилган хорижий инвестициялар ҳажми 68 фоизга усди, энг муҳими, уларнинг асосий қисми туғридан-туғри киритилган инвестициялар булиб, уларнинг ҳажми 1,8 баробар ошди»¹⁴. 2009 йилда инвестициялар ҳажми ялпи ички маҳсулотга нисбатан 26,1% ни ташкил этган ва ушбу курсаткич 2010 йилда 30,3% га тенг булиши кутилмоқда.

Шундай қилиб, макроиқтисодий ресурслардан жамғариш ва ижтимоий йуналтирилган такрор ишлаб чиқариш учун тулик фойдаланишга қаратилган иқтисодий сиёсатга утиш зарурияти етиб келди, деб хулоса қилиш мумкин. Бу ёндашувнинг асосий таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат:

– аҳоли даромадларини ошириш ҳисобига миллий ишлаб чиқарувчилар учун бозор имкониятларини кенгайтириш, инвестицияларни рағбатлантириш ва импортни чеклаш шароитида экспортни қўллаб-қувватлашга кумаклашувчи иқтисодий сиёсат олиб бориш;

– миллий ишлаб чиқарувчилар рақобатбардошлигини ошириш буйича қулай валюта алмашув курсини таъминлаш, тариф ва нота-риф усуллар ёрдамида ички бозорни ҳимоялаш чораларини қулаш;

¹² Дементьев В.Е. Ловушка технологических заимствований и условия ее преодоления в двухсекторной модели экономики. // Экономика и математические методы, 2006, № 4, С. 31.

¹³ Сысоев А.В. Амортизационная политика как фактор инвестиционного развития экономики. // Проблемы прогнозирования, 2006, № 1. С. 64.

¹⁴ Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2010. 50-б.

– хусусий капиталнинг уз фойдасини хорижга олиб чиқиб кетишдан кура, ички жамгарма учун сарфлашларини рағбатлантириш;

– устувор тармоқлар ва инновацион ишлаб чиқаришда юқори фойда нормасини таъминлашга йўналтирилган рағбатлантириш усулларидан фойдаланиш: солиққа тортиш, баҳоларни тартибга солиш, имтиёзли кредитлаш, субсидиялаш ва бошқалар;

– инвестицион институтлар орқали узоқ муддатли кредитларни тақдим этиш йули билан давлатнинг инвестиция жараёнларидаги фаолиятини кучайтириш;

– ижтимоий соҳада моддий активларни яратиш, давлат ва хусусий сектор ҳамкорлигини фаоллаштиришга давлат харажатларини ошириш.

Асосий тушунчалар

Халқаро капиталлар миграцияси – жаҳон иқтисодиётининг турли мамлакатлари уртасида эгаларига қушимча даромад келтирувчи капиталнинг қарама-қарши ҳаракатидир.

Капиталнинг четга чиқиб кетиши – капиталнинг бир қисмини миллий айланмадан ажратиб олиш ва уни тегишли шаклларда хорижий мамлакатлар иқтисодиётига утказиш жараёнидир.

Хусусий капитал – хусусий шахслар томонидан хорижга жойлаштириладиган ёки хориждан қабул қилинадиган нодавлат манбалар маблағларидир.

Туғридан-туғри хорижий инвестициялар (ТТХИ) – хорижий капиталнинг узоқ муддатли киритилиши бўлиб, инвестор ташкил қилаётган фирма акциялари ёки акционер капиталига тула эга булиш ёки камида 10 фоизи хужалик фаолиятининг таъсирчан назорат қилинишини таъминлайди.

Портфель инвестициялар – капитални хорижий корхоналар қимматли қоғозларига (корхона устав капиталининг 10% дан кам қисмини) киритиш шаклида олиб чиқиб кетиш бўлиб, инвесторларга улар фаолиятини бевосита назорат қилиш имконини бермайди.

Жамғариш – жорий даврдаги қайта ишлашнинг моддий асосини кенгайтириш орқали келажакда аҳоли истеъмолини оширишга йўналтирилган жараёндир.

Капитал қуйилмалар – асосий фондларни қайта тиклаш, ривожлантириш ва янгилашга йўналтирилган моддий харажатлардир.

Жамғарма — капитал қўйилмалар тушунчасидан кенгроқ бўлиб, у корхонанинг асосий фонди билан биргаликда айланма маблағларни, ишлаб чиқариш захираларини ва ноишлаб чиқариш фондларини ривожлантиришга йўналтирилган капитал қўйилмаларни уз ичига олади.

Жамғариш ҳажми — сарфланаётган капитал қийматининг ялпи ички маҳсулотдаги улушидир.

Молиявий жамғариш — қўшилган қиймат ёки даромаднинг асосий ва айланма капитални кенгайтиришга, янгилашга йўналтирилган қисмидир.

Реал инвестициялар — ҳўжалик субъектининг операцион фаолиятини амалга ошириш ва ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ҳал қилиши билан боғлиқ активларни яратишга сарфланган капиталдир.

Молиявий инвестициялар — мулкка эгалик қилиш ва мулкдан даромад олиш билан боғлиқ булган акция, облигация ва бошқа қиммат баҳо қоғозлар орқали қўйилмалар киритишдир.

Инвестиция нормаси — инвестициялар ҳажмининг ялпи ички маҳсулотга булган нисбатидир.

Назорат саволлари

1. Хорижий инвестицияларнинг мамлакат иқтисодий ривожланишидаги урнини қандай баҳолайсиз?
2. Халқаро капиталлар миграциясининг сабаблари нималардан иборат?
3. Халқаро капиталлар миграцияси қандай курсаткичлар билан тавсифланади?
4. Халқаро капиталлар миграциясининг қандай шакллари мавжуд?
5. Инвестиция нормаси нима ва қандай омиллар таъсирида шаклланади?
6. Мамлакат иқтисодиётини индустриаллаштириш, модернизациялаш билан инвестиция нормаси уртасида қандай боғлиқлик бор?
7. Инвестиция нормаси ва меҳнат унумдорлиги уртасида қандай боғлиқлик мавжуд?
8. Инвестиция нормаси ва иқтисодий усиш суръатлари уртасида туғридан-туғри боғлиқлик мавжудми?
9. Турли мамлакатларда инвестиция нормаси уртасида фарқлар мавжудми?
10. Инвестиция нормасининг Хитой иқтисодиётининг ривожланишидаги урнини аниқланг?

II БОБ. ЖАҲОН ХУЖАЛИГИДА ТУҒРИДАН-ТУҒРИ ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ УРНИ

2.1. Туғридан-туғри хорижий инвестицияларнинг назарий асослари

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб капитални четга чиқаришни асослаб берувчи янги илмий назариялар пайдо булди. Ушбу назариялар қуйидаги йуналишларда намоён булади (2.1.1-жадвал).

— капитални четга чиқаришнинг замонавий сабабларини асослаш. Ушбу турдаги таҳлиллар микроиқтисодий қонуниятлар асосида амалга оширилди;

— жаҳон капитал оқимларининг узаро боғлиқликларини умумлаштириш. Ушбу йуналиш жаҳон бозорининг глобаллашув шароитидаги капитал оқимининг ривожланиши қонуниятларига асосланади.

XX асрнинг 60-йилларида компанияларнинг бундай фаоллигини талқин қилишда иккита назарий ёндашув қўлланилган: 1) ТМКнинг бозорда бошқа фирмалар олдида рақобат афзалликларини таъминлаб берувчи саноатни ташкил этиш; 2) халқаро капитал оқимлари йуналишларини асослаб бериш.

XX асрнинг 70-йилларида саноатни ташкил этиш назарияси доирасида олиб борилган тадқиқотлар америка ТМКи томонидан амалга оширилган туғридан-туғри хорижий инвестицияларнинг (ТТХИ) афзалликларини аниқлаш ва баҳолашга асосий эътибор қаратдилар. Менежмент техникаси, инновацияларга булган қобилият ва маҳсулотлар дифференцияси каби омиллар ТМКнинг рақобат афзалликларига киритилди.

Ушбу назария билан бир вақтнинг узида компанияларнинг хориждаги фаоллигининг молиявий жиҳатларига қизиқиш уйғонди. Натижада ТТХИ оқимини фирмаларнинг ташкилий хусусиятлари орқали тушунтиришга асосланган янги назарий йуналиш пайдо булди.

Дастлаб, капитални четга чиқаришда корпорациянинг рақобат афзалликларини асослашга қаратилган назарияларни кўриб чиқамиз. Ушбу афзалликларни реципиент-мамлакатда яққол кўриш мумкин. Бу турдаги тадқиқотлар мантиқан монополистик рақобатга эга бозор қоидаларига асосланади. Кимнинг товари рақиб маҳсулотига нисбатан бирон-бир афзалликка эга булса, уша голиб чиқади. Ушбу йуналишдаги назариялар ичидан қуйидаги-

ларни алоҳида ажратиш мумкин: маҳсулогнинг ҳаётийлик цикли назарияси, М.Портернинг рақобабардошлик назарияси ва Ж.Даннингнинг эклектик парадигмаси.

2.1.1-жадвал

ТТХИнинг асосий назарий концепциялари
(Макроиқтисодий ёндашув)

Муаллиф	ТТХИ оқимини рағбатлантирувчи омиллар	Назарий хулосалар	Замонавий қуллаш соҳаси
Р.Алибер	Капитал ва валюта бозорларининг такомиллашганлиги	Валютаси барқарор мамлакатларда фирмалар юқори капиталлашиш даражасига эга, бунинг ҳисобига валютаси беқарор мамлакатларда ТТХИ риси қопланади	ТТХИнинг ривожланган мамлакатлардан ривожланаётган мамлакатларга чиқарилиши ва уларнинг валюта курси динамикасига боғлиқ ҳолда узгариши
К.Кодзима	Муайян ресурсларга эгаллик қилишда нисбий афзалликларнинг мавжудлиги ва компаниялар фаолият юритаётган бозор тузилмасининг хусусиятлари	ТТХИ — ташқи савдога қушимча тарзда компанияларнинг нисбий афзалликларини оширади. ТТХИ ташқи савдога йуналтирилган (Япония) ва йуналтирилмаган (АҚШ) турларга бўлинади	Япон ТТХИ хусусиятлари
Т.Озава	Япония иқтисодиётига хос хусусиятлар: — ташқи бозорларга боғлиқ; — миллий ишлаб чиқариш омиллари баҳосининг ошиши; — япон товарларига нисбатан протекционизм сиёсатининг кучайиши ва бошқалар	ТТХИ қайд этиб ўтилган салбий омилларни камайтириш имкони беради	Япон ТТХИ хусусиятлари
А.Шмитц П.Хелмбергер	ТТХИ асосида вертикал интеграциялашган ишлаб чиқариш тузилмалари ва капитал экспорт қилувчи мамлакат томон янги хом ашё оқимларини шакллантириш имкони	ТТХИ вертикал ва горизонтал интеграция жараёнлари туфайли савдо ҳажмини оширади	Қазиб олувчи тармоқлардаги ТТХИ
Р.Манделл	Божхона тарифларининг даражаси	Капитал ҳаракатининг импортни урнини қоплашга қаратилиши	Импорт урнини қоплашга йуналтирилган ТТХИ
Муаллиф	ТТХИ оқимини рағбатлантирувчи омиллар	Назарий хулосалар	Замонавий қуллаш соҳаси
Т.Хорст	Фойда ва экспортни максималлаштириш	Ушбу мақсадга эришиш ТТХИ амалга ошириш стратегиясини назарда тутади	Нархларнинг талабга боғлиқ ҳолда узгариши ҳисобга олинган ҳолларда

С.Хаймер	Портфель инвестициялар учун - фоиз ставкалари; ТТХИ учун – инвестиция киритилаётган фирма маҳсулотининг дифференциациялашуви, «миқёс таъсирида» тежаш, савдо белгиси, патентланган технологиялар, юқори даражадаги менежмент ва маркетинг шаклларидаги нисбий афзалликлар	ТТХИ ва халқаро савдо – бир-бирининг ўрнини босувчи стратегиялар бўлиб, инвесторларга маҳаллий фирмалар томонидан рақобат курашида тўсиқлар яратиш имконини беради	Фирмаларнинг портфель инвестициялари; Дифференциацияланган ва вертикал интеграцияланган ишлаб чиқаришга эга фирмалар томонидан амалга оширилаётган ТТХИ
Р.Вернон Л.Уэллс	Маҳсулотнинг ҳаётийлик цикли назарияси: ташқи савдо ва инвестициялар – циклнинг узгаршини ҳисобга олган ҳолда хорижий бозорларга кириб бориш жараёнининг умумий лас-таклари сифатида фойдаланилади	ТТХИ ишлаб чиқаришни импортёр мамлакатларга кучириш имконини беради, «миқёс таъсирида» тежаш эса нафақат маҳаллий бозорни маҳсулот билан тулдириш, балки уни учинчи мамлакатта экспорт қилишни таъминлайди	Япония ва Ғарбий Европа ТТХИнинг ривожланаётган мамлакатларга чиқарилиши
С.Хирш	Компаниянинг нисбий афзалликлари ва ахборот олиш, битимларни амалга ошириш, хорижда алоқаларни йулга қуйиш учун қилинган харажатлар	Компания ТТХИ стратегиясини танлайди: 1) агар ноу-хау эгаси, уз мамлакати ва хорижда маҳсулот сотишда катта фарққа эга бўлса; 2) ишлаб чиқариш харажатлари паст булган мамлакатлар мавжуд бўлса.	ТТХИ ноу-хауға эга компаниялар томонидан амалга оширилади; ТТХИ ишлаб чиқариш харажатлари паст булган мамлакатларга чиқарилади
Д.Пенроуз О.Уильямсон К.Эрроу ва қ.к.	Бозорнинг иқтисодий институт сифатида мустақил сотувчилар ва харидорлар уртасида активлар, товарлар ва ахборотлар билан самарали алмашинуви амалга ошира олмаслигини энгишга булган интилиш	Фирманинг музокаралар ва битимлар, мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш, харидорнинг бе-хабарлиги туфайли товар учун максимал нарх олишнинг иложи йуқлиги ва бошқалар учун харажатлар қанча юқори бўлса, компания ТТХИни амалга оширишда шунчалик фаол бўлади	Компаниялар томонидан бозорнинг номукамаллигини энгиш учун куп миқдорда сарф-харажатлар қилинган ҳолларда қўлланилади

Ж Дэннинг	Компания қуйидаги шарт-шароитлар мавжуд бўлганда ТТХИни амалга оширади: 1) сезилмайдиган активларга булган мулк ҳуқуқи билан боғлиқ афзалликларга эга бўлганда; 2) компаниянинг активлари узи ишлатиши манфаатлироқ бўлганда;	Фақат биринчи афзалликка эга компания патентлар в лицензияларни сотади; Биринчи ва иккинчи ёки барча афзалликларга эга компания ТТХИни амалга оширади	Санаб утилган шарт-шароитларга эга компаниялар томнидан амалга ошириладиган ТТХИ
	3) компания биринчи ва иккинчи шартлар мавжуд бўлган ҳолларда уз афзалликларидан хориждаги бирон-бир ишлаб чиқариш омили билан бирга фойдаланиши манфаатлироқ бўлади		

Маҳсулотнинг ҳаётийлик цикли назарияси француз олими Р.Вернон томонидан 1966 йилда ишлаб чиқилган. У капитални четга чиқаришни маҳсулотнинг ҳаётийлик цикли қонуниятлари билан боғлайди. Маҳсулотнинг бозордаги ҳаёти бир нечта босқичлардан ўтади:

- 1) маҳсулот бозорга олиб кирилади;
 - 2) маҳсулотни сотиш ҳажмининг ортиши ва сифат кўрсаткичларининг яхшиланиши;
 - 3) маҳсулот оммавий тарзда ишлаб чиқарилади;
 - 4) бозор маҳсулотга туйинади ва сотиш ҳажми пасаяди.
- Шунда маҳсулот ишлаб чиқариш тухтатилади.

Маҳсулотни экспорт қилиш ва ишлаб чиқаришни хорижга кўчириш эҳтиёжи учинчи ва тўртинчи босқичлар оралиғида вужудга келади. Агар товар ва капитал муваффақиятли экспорт қилинса, фирма маҳсулотнинг ҳаётийлик циклини қулай тарзда узайтириш имконини қўлга киритади. Бу даврда юқори, барқарор маҳсулдорлик таъминланади ва даромадлилик ошади. Маҳсулотнинг рақобатбардошлиги ҳаётийлик циклининг етуклик босқичида ортади ва ушбу босқичда жаҳон бозорида мустаҳкам ўрин эгаллайди. Шу билан бир вақтда ташқи иқтисодий экспансияга эҳтиёж заруриятга айланади. Ушбу ҳолат маҳсулотнинг монополистик рақобат афзалликларининг бошқа мамлакатда «гуллаб-яшнаши» учун имконият яратиб беради.

Рақобатбардошлик назарияси 1990 йилда М.Портер томонидан ишлаб чиқилган (2.1.1-расм). М.Портер рақобатбардошлик назариясини жаҳоннинг саккиз мамлакатидagi юздан ортиқ тармоқ-

ларни таҳлил қилиш асосида яратган. М.Портер ушбу таҳлиллар асосида ТМКнинг жаҳон бозорларидаги муваффақиятини таъминловчи омилларни қуйидаги гуруҳларга ажратади:

М.Портер ушбу омиллар синтезини «рақобат афзалликлари олмоси» деб атайди ва улар капитални четга чиқаришнинг муваффақиятини кафолатлашини назарда тутди. Қўшимча омиллар сифатида эса давлатнинг оқилона инвестиция сиёсати ва «омадли вазиятлари»ни келтиради.

2.1.1-расм. М.Портернинг рақобатбардошлик омиллари

М.Портернинг фикрича, бозорни ўзлаштиришда рақобат фақат фойдаланилаётган технологиялар билан боғлиқ булмасдан, балки ТМК томонидан қулланилаётган стратегияларда ҳам намоён бўлади.

М.Портер, капитални четга чиқараётган мамлакат, агар шу капитал реципиент-мамлакатдаги турдош ишлаб чиқариши билан кооперациялашса, барқарор ривожланиши мумкин, деб таъкидлайди. Маҳаллий товар етказиб берувчилар маҳсулот таннархини арзонлаштиради, божхона тўловларини камайтиради ва ишлаб чиқариш харажатларини қисқартиради.

М.Портер назарияси донор мамлакатларни қабул қилувчи томоннинг имкониятларини урганишга ва ҳужалик алоқаларининг кооперацион занжирига қўшилишга даъват этади. М.Портер назариясига кура реципиент-мамлакат капитал импортини рағбатлантиришда мамлакатга кириб келган инвестициялар учун қўллаб-қувватловчи (йўллар, савдо шохобчалари, ахборот хизматлари ва ҳ.к.) ва йўлдош тармоқларни (аралаш тармоқлар, кафолатли хизматлар) шакллантириш масаласига жиддий эътибор қаратиши лозим.

Хорижий капитални жалб қилишдаги миллий афзалликлар ҳукуматнинг қулай инвестиция муҳитини шакллантиришга қаратилган оқилона сиёсати билан кучайтирилиши мумкин.

Эклектик парадигма инглиз олими Ж.Даннингга (1981) тегишли булиб, у ТМКнинг жаҳон капитал бозорларига кириб бориш сабабларини умумлаштиради. Шунинг учун ушбу назария эклектик парадигма номини олган. Ж.Даннинг иқтисодий назарияда тупланган фикрларни оддий механик тарзда умумлаш-тирмасдан хужалик амалиётида синовдан муваффақиятли утган омилларни танлаб олди. Эклектик парадигма назариясида қуйидаги учта ҳолатга изоҳ берилган:

— Қандай ҳолларда товардан кўра капитални четга чиқариш фойдалироқ?

— Қачон миллий ресурслардан кура бошқа мамлакатлар ресурсларидан фойдаланиш фойдалироқ?

— Қачон компания хорижда ўз ватанида мумкин бўлмаган монополистик фойдани қулга киритиши мумкин?

Ж.Даннинг сунгги муаммони ҳал қилиш учун компаниянинг жаҳон капитал бозорида намойиш қилиши мумкин булган афзалликларини таснифлаб берди. Ушбу афзалликлар қуйидаги учта йирик гуруҳга ажратилади:

О — инвестор компанияларнинг ички салоҳиятига боғлиқ булган афзалликлар. Уларга компаниялар томонидан фойдаланиладиган ишлаб чиқариш омилларининг афзалликлари, компаниянинг ташкилий тузилиш хусусиятлари ва қўллаётган стратегияси каби афзалликлар киради;

І — байналминаллашув жараёнида ўз товарлари ва ишлаб чиқариш имкониятларини бегона бозорларга йуналтиришда қўлланиладиган филиаллар тармогидан фойдаланиш афзалликлари;

Л — реципиент-мамлакат тақдим этадиган афзалликлар (имтиёзли солиққа тортиш тизими, инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда давлатнинг иштироки, инфратузилма хизматларининг курсатилиши ва бошқалар).

Эклектик парадигма назариясига кўра, реципиент-мамлакатлар хорижий инвестицияларни жалб этишда фақат ресурсларнинг арзонлигига таянмасликлари лозим. Миллий иқтисодиёт учун зарур хорижий инвестицияларни жалб қилишда ушбу омилнинг ўзи етарли эмас. Шунинг учун асосий эътибор қулай инвестиция муҳитини яратишга қаратилиши керак.

Ж.Даннинг концепцияси немис олими И.Штен (1989) томонидан тўлдирилди. У Ж.Даннинг томонидан илгари сурилган афзалликлар (О, І, Л) асосида компания қандай қилиб экспансия

стратегиясини танлашни курсатиб беришга ҳаракат қилди. Экспансия стратегиясини танлаш билан боғлиқ мукобил вариантлар учта: лицензияларни сотиш, товар экспорти ва ТТХИ. И.Штеннинг таъкидлашича, ташқи иқтисодий экспансия йулига утган ТМК риск даражаси паст булган йулни излайди. Агар реципиент-мамлакат L – афзалликларни тақдим этса, ТМК ушбу ҳудудга ТТХИни киритишни афзал деб билади (2.1.2-жадвал).

2.1.2-жадвал

ОИЛ – афзалликлар ва ташқи иқтисодий экспансия стратегиясини танлаш

Афзалликлар	Лицензиялар сотиш	Экспорт	ТТХИ
O	X	X	X
I	0	X	X
L	0	0	X

бу ерда: X – юз беради, 0 – юз бермайди

Жадвал маълумотлари курсатишича, энг яхши ишлаб чиқариш омиллари, юқори технологиялар ва стратегияга эга булган компания ташқи иқтисодий экспансияни хоҳлаган усулда амалга ошириш имконига эга. Агар компанияда янги бозорларга чиқиш филиаллари мавжуд бўлиб, технологиялар буйича афзалликларга эга булмаса, у ҳолда компания узининг лицензион фаолиятини ривожлантирмайди. Чунки компанияда бундай стратегия учун ресурслар мавжуд эмас. Шунингдек, агар реципиент-мамлакат хорижий инвестициялар учун қулайликлар тақдим этса, компания иқтисодий интеграциянинг айнан шу йуналишини танлайди.

Замонавий назариялар капитални четга чиқаришнинг сабабларидан ташқари, уларнинг йуналишларини ҳам асослаб беради. Улар ушбу жараённинг капитални четга чиқарувчи ва қабул қилувчи мамлакат иқтисодиётига таъсирини прогнозлаштиришга ҳаракат қилади.

Ушбу назарий йуналишнинг хусусиятли жиҳати ТТХИни экспорт қилиш йулига утган иқтисодиётнинг ривожланиш босқичларини очиб беришга уринишдан иборат. Тадқиқотлар очик иқтисодиётни макроиқтисодий даражада таҳлил қилиш доирасида олиб борилади. Ушбу йуналишда «учаётган ғозлар» ва инвестицион ривожланиш йули назариялари қизиқарлидир.

«Учаётган ғозлар» назарияси Японияда пайдо булган. Иккинчи жаҳон урушидан кейин Япония вайрон булган иқтисодиётини тиклаш ва иқтисодий қолоқликни бартараф этиш учун

ҳаракат қила бошлади. Уша даврда Япония қувиб етиб олувчи ривожланиш моделини танлади ва «учаётган ғозлар» назарияси бундай вазиятларга хос хусусиятларни акс эттиради. Ушбу назариянинг муаллифи Кожимаи Озава булиб, иқтисодий усиш самарасининг ортиши жараёнида импорт босимидан ҳимояланиш лозимлигини асослашга ҳаракат қилади. Иқтисодий усиш ҳудудининг кенгайиши юқоридан пастга қараб содир булади ва учбурчак шаклда учиб кетаётган ғозлар тудасини эслатади.

Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши иқтисодий усиш мантиқига буйсундирилган. Биринчи босқичда миллий ишлаб чиқарувчилар ҳимоя қилинади ва импорт чекланади. Миллий ишлаб чиқариш ҳажми аста-секинлик билан кенгайиб боради. ТТХИнинг турдош ишлаб чиқаришга жалб этилиши миллий ишлаб чиқарувчиларнинг ривожланишига туртки беради, улар учун бозорларни кенгайтиради ва купроқ капитал жамғариш имкониятини яратади. Миллий ишлаб чиқаришнинг тикланиши мамлакатнинг маҳсулот импортёридан экспортёрга айланишига ёрдам беради.

Иқтисодий ривожланишнинг ушбу ижобий самараси импорт ўрнини қоплашдан импортта боғлиқ булмаган бошқа тармоқларда ишлаб чиқаришни кенгайтириш томон узгаради. «Учаётган ғозлар» назарияси миллий ишлаб чиқаришни ҳимоя қилишни оқилона ташқи иқтисодий стратегия билан уйғун ҳолда олиб боришни тақозо этади. Бу протекционистик чораларни қўллашнинг селектив-тармоқли ёндашувига асосланган янгича назария эди. Ушбу назария мамлакатнинг ташқи дунёдан ажралиб қолишига олиб келмади, балки хорижий капиталдан миллий иқтисодиётни тиклаш учун унумли фойдаланишга олиб келди.

Инвестицион ривожланиш йули назарияси (1994) Ж.Даннинг ва Нарулаларга тегишлидир. Ушбу ривожланиш йули беш босқичдан иборат ва ТТХИнинг мамлакат иқтисодий ривожланиш даражасига боғлиқлигини тавсифлаб беради. Меҳнат сигимкорлиги юқори, паст технологияли ишлаб чиқаришга эга ва қазиб чиқариш саноати устун бўлган мамлакатлар, одатда, ТТХИни импорт қилувчи мамлакатлар ҳисобланишади (биринчи босқич). Ушбу мамлакатлар капитал сигимкорлиги юқори ишлаб чиқариш ва илмий-техника тараққиётини ривожлантиришга ҳаракат қилишлари ТТХИ импортининг усишига олиб келади (иккинчи босқич). Агар хорижий капитал импорти рағбатлантирувчи ва экспортга йўналтирилган сиёсат билан қўллаб-қувватланса, мамлакатнинг узи ТТХИни экспорт қила бошлайди (учинчи ва қисман иккинчи босқичлар). Туртинчи босқич

ривожланган мамлакатларга хос булиб, ТТХИ экспорти уларнинг импортидан юқори булади. Бешинчи босқичда ТТХИ экспорти ва импорти бир-бирини мувозанатлаб туради ва юқори ривожланган мамлакатларга хосдир. Ушбу мамлакатлар барча афзалликларга (O, I, L) эга булиб, жаҳонда технологик ва капитал сифимкорлиги юқори тармоқларда етакчилик қилишади.

Турли мамлакатларнинг иқтисодий ривожланиш йулида ТТХИнинг иштироки куйидаги 2.1.3-жадвалда келтирилган.

2.1.3-жадвал

Мамлакатларнинг иқтисодий ривожланиш йули буйича гуруҳланиши

1-босқич Россия, Болгария давлатлари учун хосдир. Вьетнам ТТХИни барқарор суръатларда жалб этгани ҳолда, ушбу босқични тарк эта бошлади. Бу гуруҳдаги мамлакатлар хорижий инвестицияларни салмоқли, катта ҳажмда жалб эта олмаяптилар. Шу билан бирга хорижий инвестицияларга булган эҳтиёж юқориликгича қолмоқда
2-босқич Венгрия, Польша, Индонезия, Ҳиндистон давлатларига хос булиб, улар хорижий инвестицияларни фаол жалб этишмоқда. Хорижий инвестициялар ёрдамида иқтисодиёт таркиби узгартирилмоқда.
3-босқични Бразилия, Хитой, Мексика давлатлари узлаштирган. Ушбу мамлакатлар ТТХИни экспорт қила бошладилар. Россияда МДҲ мамлакатларининг капитал бозорларига кириб бориш тенденцияси кузатилмоқда.
4-босқич ривожланган мамлакатларга хосдир: Франция, Германия, Италия, Испания, Буюк Британия, АКШ.
5-босқични Канада узлаштирган.

Иқтисодий усиш йуллари назарияси ТТХИ оқими ривожланаётган мамлакатлар томонидан оқилона бошқарилганда иқтисодий ривожланишнинг муҳим омилига айланиши мумкинлигини кўрсатади.

Шу билан бирга ТТХИ қабул қилувчи мамлакат иқтисодиётига салбий таъсир ўтказиши ҳам мумкин:

- миллий ишлаб чиқарувчиларга нисбатан кучли рақобатчининг кириб келиши;
- корхонани кейинчалик муқобил ишлаб чиқаришни тугатиш мақсадида ёпиб юбориш;
- атроф-муҳитнинг ифлосланиши, чунки хорижий капитал уз ватанида тақиқланган зарарли ишлаб чиқаришни четга чиқаришга ҳаракат қилади;
- экспортёр мамлакатда рақобатбардош булмайд қолган капиталнинг кириб келиши;

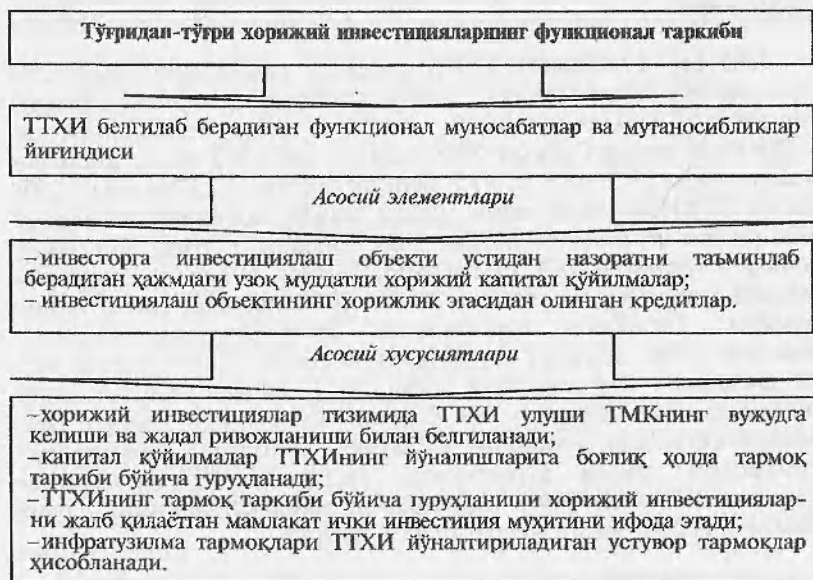
– эркин тадбиркорлик муҳитига зарар етказувчи монополь бозорнинг урнатилиш хавфи;

– адолатсиз рақобат муҳитида ишловчи синалмаган капитални қабул қилиш эҳтимоли.

2.2. Туғридан-туғри хорижий инвестицияларнинг аҳамияти

Халқаро компанияларнинг пайдо бўлишига қадар барча хорижий инвестициялар портфель инвестициялар шаклида бўлган. ТТХИ ХХ асрнинг 20-йилларидан бошлаб ривожлана бошлади, аммо бу йилларда портфель инвестициялар ҳажми туғридан-туғри инвестициялар ҳажмига нисбатан икки баробар кўп эди.

ТТХИнинг аниқ молия-саноат гуруҳлари, халқаро фирмалар, ТМК фаолияти орқали амалга оширилиши уларга муайян устунлик беради. ТТХИни бошқариш портфель инвестицияларга қараганда осон бўлиб, уларнинг «уйин қоидалари» аниқроқдир. Ушбу ҳолат бозор иқтисодиётини тартибга солишда муҳим аҳамиятга эга (2.2.1-расм).

2.2.1-расм. Туғридан-туғри хорижий инвестицияларнинг функционал таркиби

Тахлилий маълумотларга қараганда ТТХИ оқими бир неча ўн йилликлар мобайнида жадал суръатлар билан ушиб бормоқда. 1914 йилдан иккинчи жаҳон уруши охиригача булган муддатда хорижий инвестициялар ҳажми 30% га купайган ҳолда, кейинги 10 йил мобайнида икки баробар устан. XX асрнинг 60-йилларининг урталаридан бошлаб кейинги 25 йил мобайнида эса ушбу курсаткич 4 маротабага ошган. XX асрнинг 1980 йилларида жаҳонда ТТХИ оқимининг ҳажми 85 млрд. долларни ташкил этгани ҳолда, ушбу курсаткич 2008 йилга келиб 3,6 трлн. долларга етди (2.2.1-жадвал).

2.2.1-жадвал.

**Жаҳон иқтисодиётига йуналтирилган ТТХИнинг
ривожланиш динамикаси¹⁵**

Курсаткичлар	Жорий баҳолардаги қиймаги, млрд. долл.				2008 йилда 1982 йилга нисбатан уз- гариш, марта
	1982 й.	1990 й.	2007 й.	2008 й.	
ТТХИни жалб этиш	58	207	1 979	1 697	29,2
ТТХИни четга чиқариш	27	239	2 147	1 858	68,8
ТТХИ ҳажми	85	446	4 126	3 555	41,8

XXI аср бошларида ТТХИ жаҳонда ривожланиб бораётган глобаллашув жараёнининг ҳаракатлантирувчи кучига айланиб бормоқда. Жумладан, жалб этилган, четга чиқарилган ва ТТХИнинг умумий ҳажми 2008 йилга келиб 1982 йилга нисбатан мос равишда 29,2, 68,8 ва 41,8 мартага ортган (2.2.1-жадвал). 2008 йилда ТТХИни жалб этиш ҳажми жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг таъсири остида 2007 йилдаги 1 трлн. 979 млрд. долларга нисбатан 14% га пасайиб, 1 трлн. 697 млрд. долларни ташкил этди. Ушбу тенденция 2009 – 2010 йилларда давом этиши мумкин. Таҳлиллар курсатишича, 2009 йилнинг биринчи чорагида ўтган йилнинг шу даврига нисбатан ТТХИ оқими 44% га қисқарган. Прогнозларга кура, 2011 йилдан бошлаб ушбу соҳада ижобий узгариш юз бериши кутилмоқда. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ТТХИнинг географик таркибининг узгаришига таъсир курсатмоқда. Натижада ТТХИ оқимида ривожланаётган ва утиш иқтисодиёти мамлакатларининг улуши 2008 йилда 2007 йилга нисбатан 43% га ортган.

¹⁵ UNCTAD. World Investment Report 2009: Transnational Corporations, Agricultural Production and Development. New York and Geneva, 2009. маълумотлари асосида ҳисобланган. Р. 18.

2008 йилда ТТХИни жалб этиш ҳажмининг 29% га қисқариши трансчегаравий бирлашиш ва қушиб олишлар ҳажмининг қисқариши туфайли юз берган. Трансчегаравий бирлашиш ва қушиб олишлар ҳажми охириги беш йил давомида муттасил ошиб борган ҳолда, 2008 йилда 2007 йилга нисбатан 39% га қисқарди. Мазкур тузилган битимлар сони Европада 56% га, Японияда эса 43% га қисқарган. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози айланма маблағлари ҳажми 1 млрд. доллардан куп булган халқаро компанияларнинг ишлаб чиқариш фаолиятига купроқ таъсир қилди.

Халқаро бирлашиш ва қушиб олишлар жараёни бундан юз йиллар олдин АҚШда пайдо булган. Шу билан бирга халқаро бирлашиш ва қушиб олишлар бозори юзага келди, ушбу бозорда олди-сотди объекти сифатида акцияларнинг йирик пакети ёки корхона қатнашади. Ҳозирги вақтда халқаро бирлашиш ва қушиб олишлар рақобат курашининг самарали усулларида бири ҳисобланади. Ушбу усул компанияларнинг бозордаги улушининг ортишига, капиталлашиш даражасининг усишига олиб келади.

Халқаро бирлашиш ва қушиб олишларнинг гуруҳланиш мезонларини куйидаги турт гуруҳга ажратиш мумкин: интеграциялашув тавсифи, молиялаштириш шакли, битимда учинчи томоннинг қатнашиши ва қатнашчиларнинг битимга муносабати. Назаримизда, жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида битимларни молиялаштириш шакллари долзарб саналади.

Жаҳон амалиётида халқаро бирлашишларни молиялаштиришнинг кенг тарқалган усули пул маблағлари ва оддий акциялар (ривожланган мамлакатларда битимларнинг 80% гача) ҳисобланади. Нисбатан кам тарқалган усулларга қарз дастаклари, имтиёзли акциялар, ҳосилавий қимматбаҳо қоғозлар ёки уларни аралаш қўллаш орқали молиялаштиришлар киради. Масалан, Россияда оддий акциялар орқали молиялаштириш жуда кам учрайди. Ушбу усул, одатда, йирик компаниялар томонидан кичик компанияларни қўшиб олиш жараёнини тугатишда қўлланилади. Жумладан, 2007 йилда Россияда АҚШдан фарқли равишда фонд бозорларининг узига хос ривожланиш хусусиятлари туфайли амалга оширилган битимларнинг 95% и пул маблағлари орқали молиялаштирилган¹⁶.

Жаҳонда халқаро бирлашиш ва қўшиб олишларнинг тармоқ таркиби таҳлиллари кўрсатишича, 2008 йилда ушбу турдаги жами битимларнинг 44,9% и саноатда, 42,3% и хизматлар соҳасида ва 12,8% и қишлоқ хужалигида содир булган. Ривожланган мам-

¹⁶ Каменев К.А. Особенности финансирования сделок слияний и поглощений в России. // ЭКО, №3, 2009. С. 143.

лакатларда имзоланган асосий битимлар саноатда (37,9%) амалга оширилган бўлса, ривожланаётган (58,9%) ва утиш иқтисодиёти мамлакатларида (72,8%) эса имзоланган битимларнинг катта қисми хизматлар соҳасига туғри келади. Жаҳон иқтисодиётига кирувчи турли мамлакатлар гуруҳида бирлашиш ва қушиб олишларнинг тармоқ таркибида қарама-қарши тенденциялар кузатилмоқда. Жаҳонда ва ривожланган мамлакатлар гуруҳида имзоланган шартномалар таркибида қишлоқ хужалиги тармоғининг ҳиссаси кескин ортгани ҳолда, ривожланаётган ва утиш иқтисодиёти мамлакатларида, аксинча, ушбу тармоқ улуши кескин пасайиш тенденциясига эга (2.2.2-жадвал).

2.2.2-жадвал

Жаҳонда амалга оширилган халқаро бирлашиш ва қушиб олишларнинг тармоқ таркиби¹⁷

	2007 й.				2008 й.			
	Жами	Қишлоқ хужалиги	Саноат	Хизматлар	Жами	Қишлоқ хужалиги	Саноат	Хизматлар
Жаҳон буйича	100,0	7,1	32,6	60,3	100,0	12,8	44,9	42,3
Ривожланган давлатлар	100,0	6,2	34,5	59,4	100,0	14,6	47,3	38,1
Ривожланаётган давлатлар	100,0	9,6	23,6	66,9	100,0	3,2	37,9	58,9
Утиш иқтисодиёти мамлакатлари	100,0	26,8	7,1	66,1	100,0	11,7	15,5	72,8

Ўзбекистонда амалга оширилган бирлашиш ва қушиб олишлар буйича битимлар сони ва ҳажми ортиб бормоқда. Жумладан, 2005 – 2009 йилларда ушбу битимлар сони 15 тадан 43 тага, уларнинг қиймати 196,7 млн. доллардан 220,4 млн. долларга қадар ортган (2.2.2-расм).

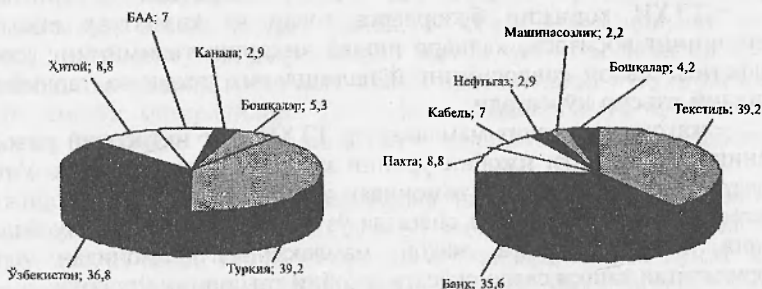
2009 йилда бирлашиш ва қушиб олишлар буйича битимлар Туркия (39,2%), Ўзбекистон (36,8%), Хитой (8,8%), БАА (7,0%), Канада (2,9%) ва бошқа мамлакатлар (5,3%) компанияларига тегишлидир. Ушбу битимлар текстиль (39,2%), банк (35,6%), пахта (8,8%), кабель (7,0%), нефтгаз (2,9%), машинасозлик (2,2%) ва бошқа (3,3%) тармоқларда амалга оширилган (2.2.3-расм).

¹⁷ UNCTAD. World Investment Report 2009: Transnational Corporations, Agricultural Production and Development. New York and Geneva, 2009 маълумотлари асосида ҳисобланган. Р. 42.

2.2.2-расм. Ўзбекистонда бирлашишлар ва қушиб олишлар буйича битимлар¹⁸

Таҳлиллар кўрсатишича, 2010 йилда жаҳон конъюнктурасининг яхшиланиши, хорижий инвесторлар томонидан йирик лойиҳалар ва хусусийлаштириш битимларининг амалга оширилиши бирлашиш ва қушиб олишлар ҳажми 300 – 350 млн. долларга тенг булиши кутилмоқда.

2.2.3-расм. 2009 йилда Ўзбекистонда бирлашишлар ва қушиб олишлар таркиби, жамига нисбатан фозда¹⁹

Сунгги қирқ йил ичида ТТХИ ҳажмининг барқарор суръатларда ўсиши натижасида уларнинг жаҳон ялпи ички маҳсулотидagi улуши саккиз бараварга ошди ва ҳозирда 16% ни ташкил этади. XXI ас бошларида ТТХИ ички инвестициялар ва

¹⁸ Срапионов К. Слияния и приобретения (СиП): итоги 2009 года. //Биржа, №6 (1109), 16.01.2010.

¹⁹ Ўша манба.

ташқи савдога қараганда жадалроқ ривожланмоқда. ТТХИ жаҳон хужалиги глобаллашувининг асосий омилига айланди. ТТХИ фаоллашувининг сабаблари ва ҳаракатлантирувчи кучлари қуйидагилардан иборат:

– ТТХИ ёрдамида миллий бозорларда монополистик фойда олишнинг мумкинлиги;

– ташқи савдога нисбатан қушимча фойда олиш имконияти;

– ТМКнинг ТТХИни элгувчилари сифатида майдонга чиқиши;

– ТТХИга нисбатан ривожланаётган мамлакатлар эҳтиёжининг кескин усиши;

– реципиент-мамлакатларда ТТХИни жалб қилишни рағбатлантирувчи механизмларнинг шаклланиши.

XXI аср бошларида ТТХИ ҳажмининг жадал суръатлар билан усиши ва уларнинг халқаро миқёсда бошқарилиши зарурияти инвестициялар билан ташқи савдо миқдори уртасида боғлиқлик масалаларини тадқиқ этишни тақозо этмоқда.

ТТХИ ҳажми ташқи савдонинг усиш суръатлари ва ривожланиш истиқболларига жиддий таъсир утказди. Улар уртасидаги боғлиқлик қуйидагиларда намоён булади:

– ташқи савдо иқтисодий усиш омили сифатида тан олинган;

– ТТХИ хорижий бозорларга товар ва хизматлар етказиб беришнинг воситаси, халқаро ишлаб чиқариш тизимининг асоси сифатида жаҳон савдосининг йуналишлари, ҳажми ва таркибига жиддий таъсир курсатади;

– жаҳонда аксарият мамлакатлар ТТХИнинг иқтисодий ривожланиш жараёнидаги ижобий урнини қўллаб-қувватлашмоқда. Ушбу ҳолат мазкур мамлакатлар томонидан амалга оширилаётган хорижий инвестициялар борасидаги сиёсатда ўз аксини топмоқда. Шу билан бирга ТТХИ оқимида жаҳон мамлакатлари томонидан олиб бориладиган ташқи савдо сиёсати ижобий таъсирини утказди;

– жаҳон иқтисодиётида ТТХИ ва ташқи савдодан иқтисодий ривожланишда уйғунликда фойдаланиш лозим.

ТТХИ миллий иқтисодиёт учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар ички жамғармалар даражасидан кўпроқ миқдорда капитал жамғариш, тулов балансини қўллаб-қувватлаш ва импорт қилиш имкониятини кенгайтириш орқали иқтисодий тараққиётга ижобий таъсир курсатиши мумкин. ТТХИ алоҳида корхоналарнинг фаолияти ишлаб чиқариш ва капитал самарадорлигини ошириш, янги технологияларни жорий этиш ва менежмент тизимини такомиллаштиришда муҳим урин тутди. Ушбу жараёнлар маҳсулот ва хизматлар етказиб берувчилар, буюртма-

чилар ва рақобатчиларга билвосита таъсир курсатиш орқали ички бозорни ривожлантириш, ишчиларнинг малакаси ва амалий тажрибасини оширишда ёрдам беради.

Тадқиқотлар курсатишича, миллий иқтисодийнинг ТТХИни жалб қилиш ва улардан самарали фойдаланиш ҳолати ички бозор ҳамда экспортнинг ҳажми, табиий ва минерал ресурслар, малакали ишчи кучи мавжудлиги, бозор ислоҳотларини амалга ошириш суръатлари, иқтисодий барқарорлик омиллари билан боғлиқдир.

Утиш иқтисодий мамлакатларининг ТТХИни жалб қилишдаги жозибадорлигини белгиловчи омилларни беш гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Бозор омиллари (ички бозор ва экспорт имкониятлари).
2. Бой табиий ресурсларнинг мавжудлиги.
3. Ишлаб чиқариш харажатлари омиллари.
4. Инвестиция муҳити.
5. Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш стратегияси.

Умуман, ТТХИни инвестициялаш мақсадига кура қуйидаги беш турга гуруҳлаш мумкин:

1. Ички бозорни эгаллашга йуналтирилган инвестициялар. Ушбу инвестициялар ташқи савдодаги мавжуд тусиқларни айланиб утиш мақсадида амалга оширилади. «Бозор излаш»дан манфаатдор компаниялар, одатда, ТТХИни қабул қилувчи мамлакатларда янги бозорларга кириб бориш, унинг муайян қисмини эгаллаш ва танлаш имкониятларини кенгайтириш нуқтаи назаридан амалга оширадilar. Ушбу компаниялар учун ички бозор ҳажми ва аҳоли жон бошига туғри келадиган даромад миқдори муҳим аҳамиятга эга.

2. Экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқаришга йуналтирилган инвестициялар. Ушбу инвестицияларни жалб этиш учун мамлакатлар малакали ва арзон ишчи кучига эга бўлишлари лозим. Бунда макроиқтисодий ва сиёсий барқарорлик, хорижий инвестицияларни ҳуқуқий тартибга солишнинг мукамал тизими, солиқ имтиёзларининг мавжудлиги каби омиллар муҳим аҳамият касб этади.

3. Ресурс излашга ихтисослашган инвестициялар. Ресурс излашдан манфаатдор фирмаларни, биринчи навбатда, мамлакатда ишлаб чиқариш ресурсларининг мавжудлиги қизиқтиради.

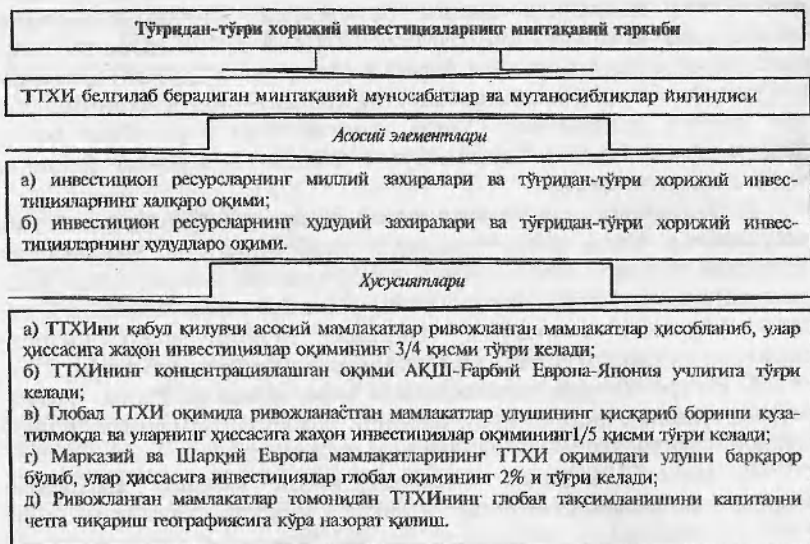
4. Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида йуналтирилган инвестициялар. Хорижий инвестицияларнинг ушбу тури компаниялар томонидан ишлаб чиқариш харажатларини қисқартириш орқали нисбий афзалликларидан самаралироқ фойдаланиш мақсадида амалга оширилади. Мазкур гуруҳ инвестициялари одатда корпоратив стратегияга асосланади.

5. **Технологияларни янгилаш мақсадида амалга оширилган инвестициялар.** Ушбу турдаги инвестициялар юқори технологияли ишлаб чиқариш — электроника, биотехнология, нанотехнология ва саноатнинг бошқа янги тармоқларида жамланган.

Амалда компаниялар бир вақтнинг узида бозор излаш, экспорт бозорига йул топиш, самарадорликни ошириш ва ресурслар қидириб топиш каби омиллардан келиб чиққан ҳолда инвестицион қарорлар қабул қиладилар. Утиш иқтисодиёти мамлакатларига ТТХИни киритишда йирик компаниялар аксарият ички ва экспорт бозори салоҳияти мавжуд ресурсларга эришиш имкониятига алоҳида аҳамият беришмоқда.

2.3. ТТХИнинг таркиби ва ривожланиш динамикаси

Жаҳоннинг аксарият мамлакатлари амалда хорижий инвестицияларни экспорт ва импорт қилувчилар ҳисобланишади. Чунки, ТТХИ асосан ТМК орқали амалга оширилади. Шунинг учун ТТХИнинг таркибини хорижий капитални жалб қилувчи ва капитални четга чиқарувчи мамлакатларни гуруҳлаган ҳолда таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир (2.3.1-расм).

2.3.1-расм. Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг минтақавий таркиби

ТТХИ оқимининг йуналишлари мамлакатларнинг иқтисодий ривожланиш даражасига боғлиқ ҳолда белгиланади. ТТХИни асосан жалб этувчи ва чиқарувчи мамлакатлар саноат жиҳатдан тараққий этган мамлакатлар ҳисобланишади ва уларнинг ҳиссасига ТТХИ йиллик оқимининг 80% и туғри келади.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози таъсирида 2008 йилда 2007 йилга нисбатан ТТХИни жалб этиш ва четга чиқариш ҳажми жаҳон буйича тегишлича 14,2 ва 13,1% га қисқарган. (2.3.1-жадвал). Ушбу курсаткич ривожланган мамлакатларда ҳам салбий тенденцияга эга бўлиб, мутаносиб равишда 29,2 ва 16,7% ни ташкил этган. Бу даврда ривожланаётган ва утиш иқтисодиёти мамлакатларида ТТХИни жалб этиш ва олиб чиқиш ҳажми узиш тенденциясига эга бўлган.

2.3.1-жадвал

Жаҳонда ТТХИ ривожланишининг географик таркиби, млрд. долл.²⁰

	ТТХИни оқими	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2008 йилда 2006 йилга нисбатан узғариш, %
Дунё	ТТХИни жалб этиш	1461,1	1978,8	1697,4	116,2
	ТТХИни четга чиқариш	1396,9	2146,5	1857,7	133,0
Ривожланган мамлакатлар	ТТХИни жалб этиш	972,8	1358,6	962,3	98,9
	ТТХИни четга чиқариш	1157,9	1809,5	1506,5	130,1
Ривожланаётган мамлакатлар	ТТХИни жалб этиш	433,8	529,3	620,7	143,1
	ТТХИни четга чиқариш	215,3	285,5	292,7	135,9
Утиш иқтисодиёти мамлакатлари	ТТХИни жалб этиш	54,5	90,9	114,4	209,9
	ТТХИни четга чиқариш	23,7	51,5	58,5	246,8

Халқаро капиталлар ҳаракатидаги жиддий узғаришлар АҚШдаги ипотека инқирози таъсирида молия бозорларидаги шарт-шароитларнинг ёмонлашуви ва инфляция эҳтимолининг кучайишига олиб келди.

²⁰ UNCTAD. World Investment Report 2009: Transnational Corporations, Agricultural Production and Development. New York and Geneva, 2009 маълумотлари асосида ҳисобланган. P. 247-250.

АҚШ, Буюк Британия, Япония, Германия, Франция каби мамлакатлар халқаро бозордаги асосий инвесторлар булиб, ТТХИ таклифини шакллантирадиган мамлакатлар ҳисобланадилар. Жумладан, 2008 йилда хорижга чиқарилган жами ТТХИнинг 16,8% и АҚШ, 11,8% и Франция, 8,4 % и Германия, 6,9% и Япония, 6,0% и Буюк Британия ҳиссасига туғри келган (2.3.2-жадвал).

2.3.2-жадвал

Ривожланган мамлакатларда ТТХИ ҳажмининг узгариши, млрд. долл.²¹

	ТТХИни жалб этиш			2008 йилда 2006 йилга нисбатан узгариш, %	ТТХИни четга чиқариш			2008 йилда 2006 йилга нисбатан узгариш, %
	2006 й.	2007 й.	2008 й.		2006 й.	2007 й.	2008 й.	
Ривожланган мамлакатлар	972,8	1358,6	962,3	98,9	1157,9	1809,5	1506,5	130,1
ЕИ-27	590,3	842,3	503,5	85,3	697,2	1192,1	837	120,1
АҚШ	237,1	271,2	316,1	133,3	224,2	378,4	311,8	139,1
Канада	59,8	108,4	44,7	41,2	44,4	59,6	77,7	175,0
Япония	-6,5	22,5	24,4	74,8	50,3	73,5	128	254,5
Бошқалар	92,1	114,2	73,6	79,9	141,8	105,9	152	107,2

Таҳлиллар кўрсатишича, ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиёти АҚШ ва Европа банк тизими билан бевосита узвий боғланмаганлиги боис инқироздан жиддий зарар курмади. Ривожланаётган мамлакатларда ТТХИ оқими барқарор суръатларда ривожланмоқда ва уларнинг ҳажми 2008 йилда 2007 йилга нисбатан 17%, яъни 621 млрд. долларга ошган.

Агар ТТХИнинг географик таркибини қитъалар бўйича таҳлил этадиган бўлсак, энг юқори усиш Африка қитъасида юз берган (27%), кейинги уринда Лотин Америкаси ва Кариб ҳавзаси ҳудудлари туради (13%) (2.3.3-жадвал).

Таҳлиллар кўрсатишича, ривожланаётган мамлакатлар ТТХИни жалб этувчилар ҳисобланишади. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ривожланган мамлакатлар ТТХИнинг катта қисмини уз иқтисодиётларига жалб этишган.

²¹ Уша манба. Р. 247-250.

**Жаҳонда ТТХИ оқимининг географик таркиби
(жамига нисбатан фоиз ҳисобида)²²**

	ТТХИни жалб этиш			ТТХИни четга чиқариш		
	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Дунё буйича	100	100	100	100	100	100
Ривожланган мамлакатлар	66,6	68,7	56,7	82,9	84,3	81,1
Ривожланаётган мамлакатлар	29,7	26,7	36,6	15,4	13,3	15,8
Утиш иқтисодиёти мамлакатлари	3,7	4,6	6,7	1,7	2,4	3,1

Ривожланаётган мамлакатлар ичида Хитой, утиш иқтисодиёти мамлакатлари ичида эса Россия хорижий инвесторлар учун жозибали ҳисобланади. Жумладан, BRIC (Бразилия, Россия, Хиндистон ва Хитой) мамлакатлари ҳиссасига ТТХИ оқимининг 10% и туғри келган.

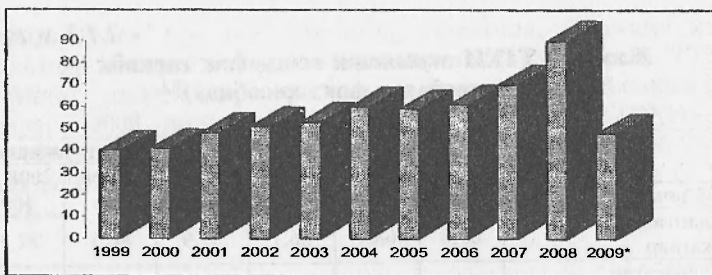
Ривожланаётган мамлакатлар ичида ТТХИ учун қулай инвестиция муҳитини яратган мамлакат Хитой ҳисобланади. Масалан, 2005 йилда мамлакат ҳиссасига жалб этилган жами ТТХИнинг 8% и (72,4 млрд. долл.), 2006 йилда 5% и, (69,5 млрд. долл.), 2008 йилда эса 10,1% и туғри келган. Хитой иқтисодиётига ТТХИ XX асрнинг 80 йилларидан юқори суръатларда кириб кела бошлаган. 1980 йилда Хитой иқтисодиётида жамғарилган ТТХИ 1 млрд. долларни, 10 йилдан кейин 21 млрд. долларни, яна 10 йилдан кейин эса 193 млрд. долларни ташкил этган. Охириги йилларда ушбу курсаткич 1,5 мартага ортган ва ҳозирда 293 млрд. долларига тенг деб баҳоланмоқда²³ (2.3.2-расм).

2009 йил июль ойида Хитой иқтисодиётига сарфланган ТТХИ ҳажми 2008 йилнинг июль ойига нисбатан 35,7% га камайди. Умуман, 2009 йил январь-июль ойларида Хитой иқтисодиётига сарфланган ТТХИ ҳажми 48,3 млрд. долларга тенг булиб, аввалги йилга нисбатан 20% га қисқарган. Ушбу ҳолат қатор сабаблар таъсирида содир булган²⁴.

²² Уша манба. Р. 247-250.

²³ Швандар К.В. Прямые иностранные инвестиции в странах BRIC. //Банковское дело, №02, 2008. С. 46 – 47.

²⁴ Уша манба.

*2009 йил маълумотлари январь–июль учун берилган.

2.3.2-расм. Хитой иқтисодиётига йуналтирилган ТГХИ динамикаси, млрд. долл. (молия секторидан ташқари)²⁵

Биринчидан, ёз ойлари учун инвестицияларнинг кескин чайқалиши хосдир.

Иккинчидан, Хитой етарли олтин-валюта захирасига эга булганлиги сабабли хорижий инвестициялар учун яратилган қулай инвестиция режимини бекор қилди ҳамда 2010 йилдан бошлаб Жаҳон савдо ташкилотига тулиқ аъзолик мажбуриятларини бажариши туфайли миллий капитал хорижий инвестиция урнини қоплади. Юқоридаги сабабларга кура Хитойда хорижий инвестициялар инфратузилма объектлари, куприқлар ва йулар қуришга йуналтирилмаётир. ТМҚда келажакка булган ишончсизлигини тубдан сусайтириб, ликвидлик муаммосини келтириб чиқармоқда.

Учинчидан, 2009 йилдан бошлаб Хитойнинг давлат компаниялари хориждан табиий бойликларга бой конларни фаол сотиб олмоқда, ҳукуматнинг хусусий бизнесни ташқи бозорга чиқишга даъват этиши туфайли биринчи марта капитал экспорт қиладиган мамлакатга айланди.

Бундан ташқари, Хитой ташқи савдосининг ривожланиши билан боглиқ муаммолар ҳам хорижий инвестицияларни жалб этиш ҳажмининг қисқаришига таъсир қилмоқда. Масалан, Хитой Умумжаҳон савдо ташкилотига аъзо булганидан (2001 й.) кейинги давр мобайнида мамлакат ташқи савдо ҳажми экспорт ҳисобига беш бараварга ошган ва 2008 йилда 2561 млрд. долларни ташкил этган (ижобий қолдиқ 250 млрд. долл). Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида ташқи талабнинг қисқариши Хитой экспортининг ривожланишига салбий таъсир курсатмоқда.

²⁵ Занадский М. Спад на фоне роста. // Эксперт, № 32-24, 2009. С. 34.

Хитой ташқи савдо ҳажмини қисқартириш ва экспортни камайтириш мақсадида 2007 йилдаёқ «Корхоналарнинг даромад солиги туғрисидаги» Қонунни қабул қилган. Ушбу қонун барча мулк шаклидаги корхоналардан бир хил даромад солигини ундиришни назарда тутади ва ушбу ҳолат хорижий инвестицияли корхоналар фойдасининг қисқаришига олиб келади²⁶.

Хитой ва Ҳиндистон мамлакатлари иқтисодиётининг усиш суръатлари купроқ ички омилларга таянади. Таҳсиллар курсатишича, ЯИМда ТТХИнинг улуши (валютанинг харид қобилияти буйича) Ҳиндистонда 0,3% дан, Хитойда эса 1% дан ошмайди. Иккала мамлакатда ҳам ички талабнинг ЯИМнинг қушимча усиш суръатларидаги ҳиссаси 90% дан кам эмас²⁷. Шу билан бирга Хитой ҳукуматининг инқирозга қарши кураш дастурларида асосий эътибор ички талабни, айниқса, 800 млн. киши яшовчи қишлоқларда кенгайтиришга қаратилган. Ушбу вазифа кучмас мулк, автомобиллар ва истеъмол кредитлари бозорини ҳар томонлама ривожлантириш ёрдамида ҳал этилиши режалаштирилган.

Ҳиндистон иқтисодиётининг жадал суръатларда усиши хорижий инвесторлар ишончининг ортиши ва кириб келаётган ТТХИ миқдорининг кўпайишига олиб келди. Аҳоли даромадларининг мунтазам ўсиб бориши маҳсулотларни сотиш бозорларини излаётган инвесторлар учун мамлакатнинг инвестицион имкониятларини оширди. Жумладан, мамлакатга Walt-Mart, General Motors, IBM, Toyota, Nissan каби йирик инвесторлар кириб келди. Жумладан, Ҳиндистон иқтисодиётига 2008 йилда 41,6 млрд. доллар ТТХИ жалб этилган.

Бразилия Лотин Америкасидаги энг йирик ТТХИни жалб этувчи мамлакат ҳисобланади ва 2008 йилда 45,1 млрд. доллар миқдорида ТТХИ киритилган.

Россия ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари ичида энг йирик ТТХИни жалб этувчи мамлакат саналади. Жумладан, мамлакатга 1992 йилдан 2002 йилга қадар ҳар йили уртача 2,4 млрд. доллар инвестиция кириб келган бўлса, ушбу курсаткич 2006 йилда – 32,4 млрд. доллар, 2007 йилда 47,1 млрд. доллар, 2008 йилда эса 70,3 млрд. долларга тенг бўлган.

²⁶ Островский А.В. Подготовиться к мировому кризису – китайский рецепт. // ЭКО, № 5, 2009. С. 40, 44.

²⁷ Мельянцева В. Экономический рост Китая и Индии: динамика, пропорции и последствия. // Мировая экономика и международные отношения, № 9, 2007. С. 19 – 20.

Реципиент-мамлакатларнинг умумий сони муттасил ошиб бормоқда. ТТХИни жалб қилувчи мамлакатлар қаторига Аргентина, Чехия, Венгрия, Малайзия, Мексика, Польша, Таиланд қушилди. Мазкур мамлакатларда иқтисодий ўсиш, саноат ишлаб чиқариш ва технологик тараққиёт хорижий капиталдан унумли фойдаланиш билан узвий боғлиқдир.

Утиш иқтисодиёти мамлакатлари ҳам ТТХИни жалб қилиш жараёнига фаол қушилиб бормоқда. Хусусан, МДХ мамлакатларининг дунё буйича жами жалб этилаётган ва четга чиқарилаётган ТТХИдаги улуши 2006 йилда мос равишда 3,1 ва 1,7% ни ташкил этган булса, ушбу курсаткич 2008 йилга келиб мутаносиб равишда 6,1 ва 3,1% ни ташкил этган (2.3.4-жадвал).

2.3.4-жадвал

МДХ мамлакатларида ТТХИ ҳажмининг узгариши, млрд. долл.²⁸

	ТТХИни жалб этиш			2008 йилда 2006 йилга нисбатан узгариш, %	ТТХИни четга чиқариш			2008 йилда 2006 йилга нисбатан узгариш, %
	2006 й.	2007 й.	2008 й.		2006 й.	2007 й.	2008 й.	
МДХ	44,7	78,1	103,5	231,5	23,3	50,1	57,9	248,5
Арманистон	0,5	0,7	1,1	220,0	0,003	-0,003	0,010	333,3
Озарбайжон	-0,6	-4,8	0,011	—	0,7	0,3	0,6	85,7
Беларусь	0,4	1,8	2,2	550,0	0,003	0,015	0,009	300,0
Грузия	1,2	1,8	1,6	133,3	-0,016	0,075	0,041	—
Қозоғистон	6,3	11,1	14,5	230,2	-0,4	3,2	3,8	—
Қирғизистон	0,2	0,2	0,2	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Молдова	0,2	0,5	0,7	350,0	-0,001	0,012	0,033	—
Россия	29,7	55,1	70,3	236,7	23,2	45,9	52,4	225,9
Тожикистон	0,3	0,4	0,4	133,3	0,0	0,0	0,0	0,0
Туркменистон	0,7	0,8	0,8	114,3	0,0	0,0	0,0	0,0
Украина	5,6	9,9	10,6	189,3	-0,133	0,7	1,010	—
Ўзбекистон	0,2	0,8	0,9	450,0	0,0	0,0	0,0	0,0

²⁸ UNCTAD. World Investment Report 2009: Transnational Corporations, Agricultural Production and Development. New York and Geneva, 2009 маълумотлари асосида ҳисобланган. Р. 247-250.

ТТХИнинг тармоқ таркибини урганиш шуни курсатадики, XX асрдан бошлаб унинг тармоқ таркиби қуйидагича босқичма-босқич узғариб борди:

Таркибий узғаришларнинг дастлабки босқичи XX асрнинг биринчи ярмини уз ичига олади ва ТТХИ асосан табиий ресурсларни узлаштиришга қаратилган.

Иккинчи босқич XX асрнинг 50 — 80-йилларини қамраб олади. Ушбу даврда корпорациялар уз стратегияларини хом ашёни оддий қайта ишлашдан тайёр маҳсулотни ишлаб чиқаришга йуналтира бошладилар. Хитой ТТХИни ушбу йуналишда жойлаштиришнинг намунаси булиб хизмат қилади. Бугунги кунда Хитой жаҳон тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг муҳим марказига айланиб бормоқда.

Учинчи босқич XX асрнинг 90-йилларидан ҳозирга қадар давом этмоқда. Бу даврда йирик хорижий капитал реципиент-мамлакатлар бозорларида банклар, суғурта компаниялари, транспорт фирмалари ва бошқа компанияларнинг сервис хизматлари сифатида жойлаштирила бошланди. Прогнозларга қараганда яқин келажакда сервис хизматларини курсатиш ҳажми саноат ва бирламчи секторнинг ишлаб чиқариш ҳажмига қараганда жадал суръатларда ривожланиши кутилмоқда. ТТХИни жадал суръатларда жалб қилиш йулига утган Ҳиндистон ҳам сервис хизматлари бозорини барқарор суръатларда узлаштириб бормоқда.

2.4. Миллий иқтисодиётнинг барқарор ўсишини таъминлаш ва таркибий узғаришларни амалга оширишда хорижий инвестициялар урнининг ортиб бориши

Мустақилликнинг дастлабки йилларида Ўзбекистон иқтисодиёти таркиби учун бир томонлама хом ашё, ярим фабрика маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашиш хос булди. Иқтисодиётда таркибий ва технологик номувофиқликларнинг мавжудлиги мамлакатда иқтисодий ислохотларни амалга оширишга салбий таъсир курсатди. Мамлакатдаги асосий ишлаб чиқариш қувватларининг технологик жиҳатдан қоқоқлиги, асосий ишлаб чиқариш фондларининг жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскирганлиги мамлакат иқтисодиётини барқарорлаштиришга салбий таъсир курсатди (мамлакатда уртача ишлаб чиқариш ускуналарининг хизмат қилиш муддати 20 йил белгиланган ҳолда, тараққий этган мамлакатларда ушбу курсаткич 9-10 йилдан ошмасди). Мамлакат иқтисодиётини таркибий жиҳатдан қайта қуришга қуйидаги омиллар салбий таъсир курсатди:

– иқтисодий ислоҳотларнинг дастлабки йилларида юқори инфляция таъсири остида асосий фондлар ва айланма маблағларнинг эскирганлиги туфайли, кўпчилик корхоналар ёмон молиявий аҳволга тушиб қолди;

– бозор инфратузилма институтларининг ривожланмаганлиги;

– туғридан-туғри хорижий инвестиция оқимининг ҳажми ички эҳтиёжлар даражасидан пастлиги;

– аҳоли тулов қобилиятининг пастлиги туфайли, жадаллашган амортизация тизимини жорий этишнинг мумкин бўлмаганлиги;

– бозор ислоҳотларининг дастлабки йилларида давлат инвестицион фаоллигининг кескин камайиши;

Иқтисодиётни барқарорлаштириш ҳамда барқарор иқтисодий узиш суръатларига эришиш учун мамлакат иқтисодиётида чуқур таркибий ва технологик ўзгаришларни амалга ошириш зарур эди. Иқтисодиётнинг таркибини ўзгартириш икки босқичдан: **пассив ва актив** қисмдан иборат булади. **Пассив босқичда** бозор томондан талаб қилинмайдиган маҳсулот ишлаб чиқариш қувватлари камаяди. Ушбу босқич талаб ва таклифнинг жорий мувозанатини таъминлаш учун зарур ҳисобланади. **Актив босқичда** эса илгари ишлаб чиқарилмаган рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариш қувватлари ривожлантирилади ва янги турдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш учун янги қувватлар яратилади. Иқтисодиётдаги чуқур таркибий қайта қуриш йўналишлари ва ёндашувларига қуйидагилар киради:

– бозор хужалик тизимида ишлаб турган корхоналарнинг урни ва ролини аниқлаш;

– давлат ихтиёрида акцияларнинг назорат пакети сақланиб қоладиган корхоналар рўйхатини аниқлаш;

– хорижий инвестицияларни иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга оширишни таъминлайдиган тармоқ ва соҳаларга жалб этиш;

– иқтисодиётнинг оптимал таркибининг шаклланишини таъминловчи «локомотив» тармоқ ва ишлаб чиқариш соҳаларини аниқлаш.

Жаҳон амалиёти курсатишича, ривожланган мамлакатлар таркибий кризисдан иқтисодиётнинг ривожланишини таъминловчи тармоқларда ресурсларни концентрациялаш орқали чиққанлар. Масалан, АҚШда автомобилсозлик, Японияда электроника, оғир машинасозлик, Скандинавия мамлакатларида қишлоқ хужалиги, Хитойда ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфраструктура

турани ривожлангириш. Утиш иқтисодиёти мамлакатларида инвестицион ва инновацион фаолликнинг сусайиши, илмий-техник салоҳиятнинг камайиши мамлакат иқтисодий хавфсизлигига жиддий хавф солади. Иқтисодиётнинг инқироз ҳолати, биринчи навбатда, инвестицион ва инновацион фаолликнинг кескин сусайишида намоён булади. Жаҳон амалиёти курсатишича, мамлакатларнинг ривожланганлик даражаси унинг кагга табиий бойликлар захирасига эга булиши билан эмас, балки уларни қазиб олиш, транспортировка қилиш ва қайта ишлашнинг замонавий илғор технологиясига эга булиши билан белгиланади. Утиш даврининг дастлабки йилларидаги инвестицион фаолликнинг пасайиши мамлакат ишлаб чиқариш потенциалининг эскириш тенденциясини кучайтирди (2.4.1-жадвал).

2.4.1-жадвал

XX аср охирида жаҳон мамлакатларида миллий бойлик таркиби

Мамлакатлар	Ялпи ҳажми, трлн. долл.	Жами бойликка нисбатан фоиз ҳисобида		
		Инсон капитали	Табиий ресурслар	Такрор ишлаб чиқариладиган асосий капитал
Жами	550	66	16	18
АҚШ	124	77	4	19
Япония	54	68	1	31
Германия	31	75	1	23
Франция	21	56	7	37
Италия	17	73	1	26
Канада	6	69	11	20
Австралия	6	66	12	23
Хитой	35	77	7	16
Ҳиндистон	12	58	20	22
Россия	59	20	65	15

Ривожланган мамлакатларда саноатга сарфланаётган инвестицияларда реконструкция ва техник қайта қуроолантириш учун сарфланадиган харажатларнинг улуши 60 – 80%ни ташкил этганда мамлакатда ишлаб чиқаришни модернизациялаш учун зарур бўлган ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш, энергия ва материалларни тежайдиган илғор технологияларни қўллаш имконияти вужудга келади. Амалиёт кўрсатишича, ишлаб турган корхоналарни реконструкция ва техник жиҳатдан қайта қуроолантиришнинг смета қиймати янги қурилаётган корхоналарга нисбатан, одатда, 20 – 30% паст бўлади. Жаҳон амалиёти кўрсатишича, инвестицияларни такрор ишлаб чиқариш таркибининг шаклланиши билан

технологик таркиби уртасида бевосита алоқа мавжуд. Инвестицияларнинг такрор ишлаб чиқариш таркибининг яхшиланиши натижасида инвестицияларнинг технологик таркибида ускуналар учун ажратиладиган харажатларнинг улуши ортади. Одатда, ишлаб турган корхоналарни техник қайта қуроллантириш ва реконструкция қилишда қурилиш-монтаж ишлари ҳажми билан ускуналар харажатлари уртасидаги нисбат 25%/57% га тенг булади. Янги қурилишда эса ушбу нисбат 66%/25% булади. Бундан маълум буладикки, ишлаб турган корхоналарда техник қайта қуроллантириш ва реконструкция қилиш асосий ишлаб чиқариш фондларининг актив қисмининг янгиланишида устуворликни исботлайди.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози утиш мамлакатлари иқтисодиётида таркибий диспропорциялар мавжудлигини курсатди ва уни бартараф этиш учун иқтисодий сиёсатнинг фискал, пул-кредит, институционал каби дастакларини йуналгиришни тақозо этмоқда. Масалан, Россия иқтисодиёти харажатлари таркибида иш ҳақининг улуши 15 – 20% ни ташкил этмоқда. Тараққий этган мамлакатларда эса ушбу курсаткич 60 – 70% ни ташкил этади.

Утиш мамлакатлари иқтисодиёти таркибининг ҳолатини баҳолаш мақсадида миллий бойлик таркибини таҳлил қиламиз. Тараққий этган мамлакатлар иқтисодиёти таҳлили курсатишича, миллий бойлик таркибида етакчи уринни инсон капитали (65%) эгаллайди, асосий капитал (20%) ва табиий ресурс капитали улуши эса (15%) кейинги уринда туради. Утиш иқтисодиёти мамлакатлари гуруҳига кирувчи Россия миллий бойлигининг таркибида қуйидаги ҳолатни куриш мумкин: табиий ресурс капитали – 65%, инсон капитали – 20% ва асосий капитал – 15%²⁹.

Таркибий муаммо шундаки, инсон капитали салоҳиятини ҳаракатга келтириш ва унинг миллий бойлик таркибидаги улушини оширган ҳолда инсон капитали қийматини ифодаловчи иш ҳақиға сарфланаётган харажатлар ҳиссаси мутаносиб равишда ошириб борилиши лозим. Инсон капиталиға сарфланаётган инвестициялар орқали бир бирлик капиталға сарфланган харажатлар самарадорлигини ошириш ва иқтисодиётни инновацион ривожлантириш йўлиға утказиш имконияти вужудға келади.

Таркибий сиёсат дейилганда, одатда, давлатнинг миллий иқтисодиёт тизимида самарали соҳалараро ва соҳа ичидаги нисбатларни шакллантиришға қаратилган узоқ муддатға мул-

²⁹ Сухарев О.С. Структурная политика и система стратегического планирования. // Бизнес и банки. № 34 (967), сентябрь 2009. С. 1.

жалланган чора-тадбирлар тушунилади. Таркибий сиёсатнинг мақсади иқтисодиётнинг ривожланиши, барқарорлиги ва турли иқтисодий таркибларнинг ривожланишидаги мутаносибликни таъминлашдан иборатдир. Ушбу сиёсатнинг узоқ муддатли йуналиши фан-техника тараққиётини жадаллаштириш ва инновацияни ривожлантириш асосида миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини таъминлаш ҳисобланади.

Таркибий сиёсат доирасида таркибий ислоҳотлар амалга оширилади. Таркибий ислоҳотлар деганда иқтисодиёт секторлари ўртасидаги нисбатларнинг ўзгариши, янги соҳа ва тармоқларнинг ривожланиши ҳамда йирик компаниялар даражасидаги ташкилий-ҳуқуқий ўзгаришларни амалга ошириш тушунилади. Миллий иқтисодиётни модернизациялашда таркибий ислоҳотларнинг аҳамияти шундаки, улар миллий компанияларнинг рақобатбардошлигини, шу жумладан, қайта ишлаш саноати ва инновациялар соҳасида таъминлайди.

Иқтисодиётда таркибий ўзгаришлар ва модернизациялашни амалга ошириш устун даражада мамлакатнинг ишлаб чиқариш, ресурс салоҳиятидан ва ички заҳираларидан фойдаланиш самарадорлиги билан белгиланади. Иқтисодиёт таркиби унинг яхлитлигини таъминловчи хужалик тизимининг элементлари ўртасидаги нисбат ва муносабатлар йиғиндисидан иборат. Иқтисодиёт таркиби ва иқтисодий ўсиш бир-бири билан чамбарчас боғланган икки муҳим муаммо ҳисобланади. Бир томондан иқтисодиётнинг юқори суръатларда ривожланиши иқтисодиёт консерватив таркибга эга бўлса, унинг самарадорлигини пасайтиради. Иккинчи томондан иқтисодиётдаги мавжуд нисбатлардан янги прогрессив таркибга ўтишга таркибий ўзгаришларни таъминлайдиган тармоқларни барқарор суръатларда ривожлантириш асосида эришилади. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида мамлакат иқтисодиёти таркиби учун деформация элементлари, тармоқларда монополизмнинг мавжудлиги ва қайта ишлаш тармоқлари рақобатбардошлигининг пастлиги ҳосдир. Ўзбекистон иқтисодиётининг таркиби қуйидаги омиллар таъсирида шаклланади: ижтимоий меҳнат тақсимооти, илмий-техника тараққиёти, аҳоли эҳтиёжларининг ўсиши ва мураккаблашуви, бирамчи ишлаб чиқариш ресурсларини кулами ва чекланганлиги, ташқи иқтисодий омиллар.

Ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши устун даражада қишлоқ хужалиги, савдо ва умумий овқатланиш, транспорт ва алоқа ҳамда хизмат соҳаларининг ривожланиши билан белгиланади. Мавжуд тармоқларда яқин истиқболда иқтисодий ўсишнинг катта

захиралари мавжуд. Таҳлиллар кўрсатишича, иқтисодий усишнинг қатга имкониятлари товар ва хизматлар экспортида уз аксини топган. Саноат тармоқлари ичида иқтисодиётнинг барқарор усишига химия, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш, тиббиёт, нефтни қайта ишлаш, кумир ва енгил саноат тармоқларининг ривожланиши жиддий таъсир курсатади. Миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини оширишда ЯИМни энергия сиғимкорлигини пасайтириш, иқтисодий таркибини яхшилаш (қайта ишлаш саноатини қазиб чиқаришга нисбатан жадал ривожлантириш муҳим роль уйнайди). Ўзбекистон иқтисодиёти барқарор суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Ўзбекистон миллий иқтисодиётини такрор ишлаб чиқариш, тармоқ, технологик, минтақавий, ижтимоий-иқтисодий, капитални концентрациялашув, кооперациялашув ва марказлашув жараёни акс этгирувчи таркибини ажратиш мумкин.

Такрор ишлаб чиқариш таркибига кура ЯИМ қуйидаги уч элементдан: 1) моддий неъматлар ва хизматларнинг пировард истеъмоли; 2) ялпи жамғариш; 3) товар ва хизматларнинг соф экспорти. 2008 йилда улар мутаносиб равишда 63,8:21,3:14,9 дан иборат бўлди (2.4.2-жадвал).

2.4.2-жадвал

Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотнинг такрор ишлаб чиқариш таркиби, (жамига нисбатан фоиз ҳисобиди)³⁰

Ўналишлар	1991 й.	1995 й.	2000 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Жами	100	100	100	100	100	100	100
Истеъмол	77,0	72,9	83,4	67,1	66,0	63,8	63,8
Ялпи жамғариш	26,8	24,2	15,9	23,0	24,8	22,6	21,3
Соф экспорт	-3,8	2,9	0,7	9,7	9,1	13,6	14,9

Иқтисодиётнинг тармоқ таркиби айрим тармоқнинг ЯИМдаги, асосий ишлаб чиқариш фондларидаги, ишлаётганларнинг сонидаги улуши билан белгиланади. Ушбу таркиб ижтимоий меҳнат тақсимоли, тармоқлараро ва тармоқ ичи жараёнлари таъсири остида шаклланади.

Иқтисодиётнинг технологик таркиби ишлаб чиқаришни технология базасини белгиловчи технологик укладларнинг йиғиндисидан иборат. Иқтисодий фанда технологик укладларни

³⁰ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

беш тури фарқланади. Ўзбекистон иқтисодиётида хомашёга асосланган иқтисодиётдан юқори технологияли иқтисодиётга ўтиш амалга оширилмоқда.

Иқтисодиётнинг минтақавий таркиби – миллий хужалик субъектларини мамлакат ЯИМни ишлаб чиқаришдаги улуши билан белгиланади (2.4.3-жадвал).

2.4.3-жадвал

Ўзбекистон Республикаси ялпи ички маҳсулотининг минтақавий таркиби (жамига нисбатан фоиз ҳисобида)³¹

	1995 й.	2000 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Ялпи ҳудудий маҳсулотнинг булинмаган қисми	12,2	9,9	16,3	16,7	16,7	15,5
Тошкент шаҳри	10,1	10,8	12,9	13,2	14,8	16,9
Хоразм вилояти	5,0	4,4	3,7	3,6	3,6	3,4
Фарғона вилояти	12,5	11,5	8,0	7,7	7,9	7,7
Тошкент вилояти	10,1	10,8	9,3	9,9	10,4	9,4
Сирдар вилояти	3,5	2,6	1,9	1,8	1,7	1,7
Сурхондар вилояти	4,0	5,1	4,5	4,4	3,7	3,7
Самарқанд вилояти	7,3	8,1	6,7	6,6	6,3	6,5
Наманган вилояти	5,7	5,3	4,0	3,8	3,7	3,9
Навоий вилояти	4,2	4,5	5,9	6,1	6,0	5,8
Қашқадар вилояти	6,9	7,2	7,8	7,9	7,6	7,7
Жиззах вилояти	3,2	2,6	3,0	3,0	2,8	2,7
Бухоро вилояти	5,3	6,4	6,2	5,8	5,6	5,6
Андижон вилояти	5,8	7,4	7,0	6,8	6,5	6,9
Қорақалпоғистон Республикаси	4,2	3,4	2,8	2,7	3,4	2,7
Ўзбекистон – жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Иқтисодиётнинг ижтимоий-иқтисодий таркиби мамлакатдаги мулк шаклларининг ЯИМни ишлаб чиқаришдаги, банд булганларни умумий сони, асосий капиталга сарфланган инвестициялардаги улуши билан белгиланади.

Капиталнинг концентрациялашуви, кооперациялашуви ва марказлашувини акс эттирувчи иқтисодиёт таркиби – кичик, урта, йирик корхоналар, молия-саноат гуруҳлари, трансмиллий компанияларнинг ЯИМни ишлаб чиқаришдаги урни билан белгиланади.

³¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қумитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

Таркибий сиёсатни амалга ошириш принциплари қуйидагилардан иборат: рақобатбардош бозор иқтисодий ривожланиш бош тартибга солувчиси сифатида; давлатни иқтисодиётга аралашувини камайтириш ва оптималлаштириш; иқтисодиётнинг очиқлиги; микроиқтисодий даражада иқтисодиёт фаолиятни эркинлаштириш.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозини юзага келтирувчи сабаблардан бири — бу иқтисодиётда диспропорцияларнинг вужудга келиши ва инвестиция ресурслари етишмаслиги туфайли уларни бошқариш механизмларининг амал қилмаслигидир. Масалан, миллий иқтисодиётнинг муҳим таркибий нисбатларидан бири реал сектор билан молиявий сектор уртасидаги нисбат ҳисобланади. Жаҳон хужалигида, шу жумладан, тараққий этган ва айрим ўтиш мамлакатлари иқтисодиётида молия сектори деформациялашиб, реал сектордан узилиб, сохта капитални такрор ишлаб чиқарувчи институционал механизмлар уз-узидан ишлай бошлади.

Турли ҳисоб-китобларга кура, сохта капитал ҳажмининг реал капитал ҳажмига нисбатан ошиб кетиши «совун купикларининг» вужудга келишини жадаллаштирди. АҚШда молия сектори фойдасининг ЯИМдаги улуши 14% ни ташкил этгани ҳолда, 2008 йилда 40% га тенг булди³². 1990–2007 йилларда АҚШ аҳолисининг 5% и мамлакат даромадининг 38% ва миллий бойликнинг 50% ини узлаштириб олгани ҳолда, бюджет дефицити ЯИМга нисбатан 12% га ва АҚШнинг умумий қарзи 54 трлн. долларга тенг булди. Мамлакатда ташқи қарз иқтисодиёти вужудга келиб, АҚШнинг ҳамма агентларининг умумий қарзи ЯИМга нисбатан охириги 10 йил ичида 75% дан 350% га етди.

Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида таркибий сиёсатни қуйидаги йўналишлар бўйича амалга ошириш мақсадга мувофиқдир³³:

1. Иқтисодиётда технологик мультипликаторни ишга тушириш бўйича иқтисодий сиёсат олиб бориш. Масалан, Германияда фотоэлектроника тармоғини ривожлантириш бўйича махсус қонун қабул қилинган. Ушбу қонунга мувофиқ қурилиш компанияларига биноларнинг томини ёпишда фотоэлектрик қурилмалардан фойдаланиш мажбурияти юклатилган. Шу орқали Германияда электроника тармоғи маҳсулотларига талаб шакллантирилган ва ушбу соҳада инновация муаммоси ҳал этилган.

³² Ўша манба. С. 3.

³³ Сухарев О.С. Макроэкономика инноваций: мифы и реальности российского роста. // Бизнес и банки. № 23, (908), июнь 2008. С. 2.

2. Илмий-тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишлари (НИОКР), янги техникани ўзлаштириш ва кадрлар тайёрлаш бўйича барча харажатларни солиқлардан озод этиш. Бу фан сифимкорлиги юқори техниканинг миллий ишланмалари ривожланишини рағбатлантиради.

3. Трансакцион секторлар, жумладан, молия сектори рентабеллигини пасайтиришга кумаклашиш. Бу малакали кадрларнинг меҳнат унумдорлиги юқори тармоқлардан трансакцион секторларга оқиб утишининг олдини олади.

4. Яқин уч йил ичида газ, сув ва электр энергия билан таъминлаш соҳасида тарифлар барқарорлигини таъминлаш.

5. Давлат корпорациялари уртасида рақобат муҳитини шакллантириш.

Мамлакатимизда таркибий ўзгаришларни изчил амалга оширишда қулай инвестиция муҳитининг яратилгани асосий омил бўлиб келмоқда. Инвестиция жараёнларини кучайтиришга қаратилган чора-тадбирлар натижасида 2009 йилда инвестиция ҳажми сезиларли даражада ортди. Иқтисодиётни ривожлантириш учун барча молиявий манбалар ҳисобидан 8,2 млрд. доллар миқдоридан инвестиция жалб этилди. Бу 2008 йил билан таққослаганда, 24,8% га куп бўлиб, ялпи ички маҳсулотга нисбатан инвестициялар ҳажми 26,1% ни ташкил этди.

Жадвалдан куринадики, 2009 йилда асосий капиталга йўналтирилган инвестициялар ҳажми ва таркибида жиддий ўзгаришлар содир булди. Хорижий инвестицияларнинг жами инвестициялар ҳажмидаги улуши 2000 йилда 23,2% ни ташкил этгани ҳолда 2009 йилга келиб ушбу курсаткич 32,2% га тенг булди. Туғридан-туғри хорижий инвестиция ва кредитлар ҳажми 1,5 баравардан купроқ ушиб, бунинг натижасида уларнинг умумий инвестициялар таркибидаги улуши 20,9% га қадар ошган (2.4.4-жадвал).

Ўзлаштирилган барча инвестицияларнинг 50% га яқини ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва техник қайта жиҳозлашга йўналтирилганини таъкидлаш даркор.

2010 йилда мамлакатимизда муҳим стратегик лойиҳаларни амалга ошириш учун 3 млрд. доллардан зиёд ёки 2009 йилга нисбатан 30% куп хорижий инвестициялар жалб қилиниши кузда тутилган. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, туғридан-туғри хорижий инвестициялар ҳажми 46%га ошади.

Ўзбекистонда молиялаштириш манбалари буйича инвестициялар таркиби, (жамига нисбатан фоиз ҳисобида)³⁴

Манбалар	2000 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.
Жами	100	100	100	100	100	100
Давлат бюджети	29,2	12,2	10,4	9,0	9,0	8,1
Корхона маблағлари	27,1	46,0	48,4	47,6	44,1	36,3
Аҳоли маблағлари	12,0	11,4	11,8	11,4	9,8	10,6
Хорижий инвестициялар	23,2	21,7	18,5	22,8	25,8	32,2
Банклар кредитлари	6,9	3,5	3,7	5,0	5,0	5,2
Бошқа қарз маблағлар	0,4	0,3	0,4	—	—	—
Бюджетдан ташқари маблағлар	1,2	4,8	6,8	6,1	6,3	7,6

Бундай йирик лойиҳаларни, биринчи навбатда, инфратузилма лойиҳаларини амалга ошириш учун ички ресурсларни жалб қилишда мамлакатимизда 2007 йилда ташкил этилган Тикланиш ва тараққиёт фонди жуда катта ҳисса қушди. Бугунги кунда бу фонднинг жамғармаси 3,7 млрд. долларни ташкил этмоқда³⁵.

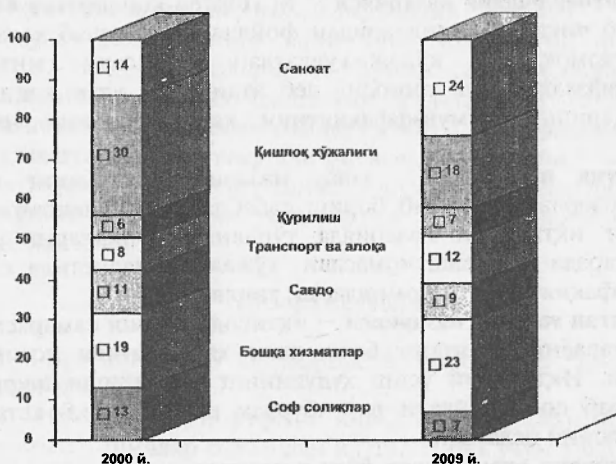
Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, «Мамлакатимизнинг рақобатбардошлигини таъминлаш учун иқтисодий таркибий узгартириш жараёнларини чуқурлаштириш сиёсатини давом эттириш 2010 йилга мулжалланган иқтисодий дастурни амалга оширишнинг муҳим устувор йуналишига айланиши лозим»³⁶.

Юқоридаги маълумотлардан кўринадик, утган йилда инвестицияларни жалб этиш борасида эришилган натижалар мамлакатимиздаги инвестиция муҳитининг янада яхшиланганлигидан, бу эса, уз навбатида, иқтисодийдаги муҳим таркибий узгаришларни изчил амалга ошириш имкониятининг кенгайганлигидан дарак беради.

³⁴ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистикаси қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

³⁵ Каримов И.А. Асосий вазифамиз — ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. — Тошкент: «Ўзбекистон». 2010. 66-б.

³⁶ Ўша манба. 59-б.

2.4.1-расм. Ўзбекистон Республикаси ялпи ички маҳсулотининг таркиби (жамига нисбатан фоизда)³⁷

«Изчил дастурни амалга ошириш натижасида 2009 йилда мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотида саноат ишлаб чиқариш улуши 2000 йилга нисбатан 14 фоиздан 24 фоизга, транспорт ва алоқа соҳалари улуши 7,7 фоиздан 12 фоизга ошди, айти пайтда қишлоқ хўжалигининг улуши эса 30 фоиздан 18 фоизга камайди»³⁸.

Асосий тушунчалар

Маҳсулотнинг ҳаётийлик цикли назарияси — капитални четга чиқаришни маҳсулотнинг ҳаётийлик цикли қонуниятлари билан боғлайди. Маҳсулотнинг бозордаги ҳаёти бир нечта босқичлардан утади: 1) маҳсулот бозорга олиб кирилади; 2) маҳсулотни сотиш ҳажмининг ортиши ва сифат курсаткичларининг яхшиланиши; 3) маҳсулот оммавий тарзда ишлаб чиқарилади; 4) бозор маҳсулотга тўйинади ва сотиш ҳажми пасаяди. Шунда маҳсулот ишлаб чиқариш тухтатилади.

³⁷ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

³⁸ Уша манба. 59-б.

Рақобатбардошлик назарияси — М.Портер корпоратив бошқарув, ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланиш, талаб ҳолати ва турдош тармоқларни қўллаб-қувватлаш омиллари синтезини «рақобат афзалликлари олмоси» деб атайти ва улар капитални четга чиқаришнинг муваффақиятини кафолатлашини назарда тутати.

Эклектик парадигма — ушбу назарияда ТМКнинг жаҳон капитал бозорларига кириб бориш сабаблари умумлаштирилади. Ж.Даннинг иқтисодий назарияда тупланган фикрларни оддий механик тарзда умумлаштирмасдан, хужалик амалиётида синовдан муваффақиятли утган омилларни танлаб олди.

«Учаётган ғозлар» назарияси — иқтисодий усиш самарасининг ортиши жараёнида импорт босимидан ҳимояланиш лозимлиги асосланади. Иқтисодий усиш ҳудудининг кенгайтиши юқоридан пастга қараб содир булади ва учбурчак шаклда учиб кетаётган ғозлар тудасини эслатади.

Инвестицион ривожланиш йули назарияси — ушбу ривожланиш йули беш босқичдан иборат ва ТТХИнинг мамлакат иқтисодий ривожланиш даражасига боғлиқлигини тавсифлаб беради.

Халқаро бирлашиш ва қушиб олишлар — компанияларнинг халқаро бозорларда акцияларнинг йирик пакети ёки корхонани тулиқ сотиб олишлари жараёнидир. Ушбу усул компанияларнинг бозордаги улушининг ортишига, капиталлашиш даражасининг усишига олиб келади.

Таркибий сиёсат — давлатнинг миллий иқтисодиёт тизимида самарали соҳалараро ва соҳа ичидаги нисбатларни шакллантиришга қаратилган узоқ муддатга мўлжалланган чора-тадбирлар йиғиндисидир.

Таркибий ислоҳотлар — иқтисодиёт секторлари уртасидаги нисбатларнинг ўзгариши, янги соҳа ва тармоқларнинг ривожланиши ва йирик компаниялар даражасидаги ташкилий-ҳуқуқий ўзгаришларнинг амалга оширилишидир.

Иқтисодиётнинг тармоқ таркиби — айрим тармоқларнинг ялпи ички маҳсулотдаги, асосий ишлаб чиқариш фондларидаги, ишлаётганларнинг сонисидаги улуши билан белгиланади.

Иқтисодиётнинг технологик таркиби — ишлаб чиқаришнинг технологик базасини белгиловчи технологик укладларнинг йиғиндиси билан белгиланади.

Иқтисодиётнинг минтақавий таркиби — миллий хужалик субъектларининг мамлакат ялпи ички маҳсулотини ишлаб чиқаришдаги улуши билан белгиланади.

Иқтисодиётнинг ижтимоий-иқтисодий таркиби — мамлакатдаги мулк шаклларининг ялпи ички маҳсулотни ишлаб чиқаришдаги, банд булганларнинг умумий сони, асосий капиталга сарфланган инвестициялардаги улуши билан белгиланади.

Капиталнинг концентрациялашуви, кооперациялашуви ва марказлашувини акс эттирувчи иқтисодиёт таркиби — кичик, урта, йирик корхоналар, молия-саноат гуруҳлари, трансмиллий компанияларнинг ялпи ички маҳсулотни ишлаб чиқаришдаги ўрни билан белгиланади.

Назорат саволлари

1. Туғридан-туғри ва портфель инвестицияларнинг фарқи нимадан иборат?

2. Нима учун портфель инвестициялар оқими туғридан-туғри инвестициялар оқимидан катта? Нима учун улар уртасидаги фарқ 1990 йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб қисқарди?

3. Мамлакат томонидан туғридан-туғри хорижий ва портфель инвестицияларни қабул қилиши қандай ижтимоий оқибатларга олиб келиши мумкин?

4. Туғридан-туғри хорижий инвестицияларнинг кескин ушшнинг сабабларини курсатинг?

5. XX асрда туғридан-туғри хорижий инвестицияларнинг йўналиши қандай ўзгариб борган?

6. Миллий иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга оширишда хорижий инвестициялар роли нималардан иборат?

7. Утиш иқтисодиёти мамлакатларида таркибий сиёсатни амалга оширишнинг устувор йўналишлари нималардан иборат?

8. Ўзбекистонда таркибий ўзгаришларни амалга оширишда хорижий инвестицияларнинг ўрни қандай?

9. Мамлакат иқтисодиётида амалга оширилаётган таркибий ўзгаришларни модернизациялаш жараёнига таъсирини аниқланг?

10. Мамлакат экспортининг таркибини диверсификациялашнинг мазмуни ва йўналишлари нималардан иборат?

III БОБ. ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ ХАЛҚАРО ҲАРАКАТИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ

3.1. Хорижий инвестицияларни тартибга солиш усуллари

Жаҳон амалиётида халқаро капиталлар ҳаракатини тартибга солишнинг миллий ва халқаро усуллари қулланилади (3.1.1-расм).

Халқаро капиталлар ҳаракати жараёнининг муҳим хусусиятларидан бири мазкур жараёнга давлатнинг фаол аралашувидир. Бунда давлат қуйидаги функцияларни бажаради:

- тартибга солиш;
- назорат қилиш;
- рағбатлантириш.

Жаҳон амалиётида халқаро капиталлар ҳаракатини давлат томонидан тартибга солишда муайян зиддиятлар мавжуд. Жумладан, мамлакатлар, бир томондан, халқаро капитал ҳаракати йулидаги мавжуд чекловларни бартараф этишга ҳаракат қилишса, бошқа томондан, халқаро капитал ҳаракатини чеклаш чораларини куришади.

Жаҳон амалиётининг курсатишича, мамлакатдан капиталнинг четга чиқиб кетиши хорижий капиталнинг кириб келишига қараганда камроқ даражада тартибга солинади.

Халқаро капитал ҳаракатини давлат томонидан тартибга солишда миллий қонунлар, қарорлар ва маъмурий чекловлар асосий урин эгаллайди. Шуниси эътиборлики, купчилик саноат жиҳатдан ривожланган мамлакатларда (масалан, АҚШ, Германия, Франция ва Буюк Британия) хорижий инвестицияларни тартибга солиш буйича махсус қонунлар ёки кодекслар қабул қилинмаган. Бироқ бошқа мамлакатларда хорижий инвестицияларни жалб қилиш, улардан фойдаланишга оид махсус миллий қонунлар қабул қилинган ва амал қилмоқда.

Хорижий инвестицияларни жалб қилиш вазифаларини ҳал қилишда миллий қонунчиликка хорижий инвесторлар учун қулай миллий режимни шакллантириш ҳақидаги низомлар киритилади. Миллий режимда норезидентлар учун хужалик фаолиятини юритиш борасидаги шарт-шароитлар резидентлар учун яратилган шарт-шароитлардан ёмон бўлмаслиги керак. Ушбу қоида муҳим аҳамиятга эга. Миллий режим — хужалик юритиш фаолиятининг минимал шароитлари бўлиб, бу минимум шароитлар хорижий инвесторлар учун ёмонлашиб, пасайиб кетмаслиги керак.

3.1.1-расм. Халқаро капитал миграциясини тартибга солиш

Жаҳон амалиётида хорижий инвестициялар ҳаракатини амалга ошириш купинча қушимча иқтисодий, сиёсий ва тижорат рисклари билан боғлиқ. Шунинг учун хорижий инвестицияларни жалб қилувчи айрим мамлакатларнинг миллий қонунчилигида хорижий инвесторларга нисбатан қушимча имтиёзлар қўлланилади. Турли мамлакатларда қўлланиладиган қушимча имтиёзлар таркибида қуйидагиларни ажратиш мумкин:

— қайта инвестициялашга нисбатан имтиёзли солиқ режимини тақдим этиш;

— шартнома асосида инвестиция лойиҳаларига жалб қилинадиган хорижий мутахассисларнинг иш ҳақи ва бошқа мукофот туловларини солиққа тортишнинг имтиёзли режимини яратиш;

— хорижий инвесторларнинг экспортга мулжалланган маҳсулот ишлаб чиқаришларини ривожлантириш учун импорт куришида олиб кираётган мол-мулк, асбоб-ускуналар ва технологияларни боғхона туловларидан озод қилиш.

Шунингдек, агар хорижий инвестицияларни қабул қилувчи мамлакат қонунчилиги миллий инвесторлар учун салбий томонга узгарса, одатда, хорижий инвестицияли корхоналар учун ушбу узгаришлар буйича муддати кечиктирилиши кузда тутилади.

Жаҳонда аксарият ҳолларда, хорижий инвесторлар учун имтиёзли режим хорижий инвестицияларни жалб қилишга максимал даражада интилаётган ривожланаётган ва утиш иқтисодиёти мамлакатлари томонидан яратилади. Шу билан бирга халқаро инвестиция жараёнининг асосий иштирокчилари сифатида инвестиция фаолиятини кенгайтиришга ва барча учун ягона инвестиция режимини яратишга интилаётган ривожланган мамлакатлар ҳисобланади. Бошқача айтганда, жаҳоннинг етакчи ривожланган мамлакатлари умумий, бир хил тамойиллар асосида ишлайдиган ягона инвестиция режимини шакллантириш тарафдорларидир.

Давлат томонидан ТТХИни қўллаб-қувватлашнинг асосий шакллари таркибидан қуйидагиларни ажратиш мумкин:

Давлат кафолатларини бериш. Инвестиция кафолатлари *туғрисидаги қоидалар миллий ҳукуматлар томонидан қабул* қилинади. Шу билан бирга улар икки томонлама ва бир нечта мамлакатлар иштирок этадиган минтақавий куп томонлама келишувларда ҳам мавжуд бўлади. Икки томонлама келишувларда асосан қуйидаги қоидалар қайд этилади:

— хорижий инвесторлар учун миллий режим;

— хорижий инвесторларни ҳимоя қилиш (миллийлаштиришдан, капитал, фойда ва дивидендларнинг репатриациясидан);

- низоларни ҳал қилиш тартиби;
- сиёсий рисклар билан боғлиқ зарарлардан суғурталаш.

Жаҳон хужалигида куптомонлама шартномалар асосида инвестицияларни кафолатлаш қоидалари билан Инвестицияларни кафолатлаш буйича куп томонлама агентлик (МАГИ) шуғулланади ва қуйидаги масалалар куриб чиқилади:

- хорижий инвестицияларни суғурталаш. Бунда инвестор рискларни суғурталайди. Одатда, суғурта суммаси инвестиция суммасининг 1 фоизигача миқдорини ташкил этади. Миллий суғурта агентликлари ва компаниялари фақат узларининг туғридан-туғри инвесторларини суғурталайдилар;

- инвестиция низоларини ҳал этиш. Буни капитални қабул қилувчи ёки четга чиқарувчи мамлакатнинг миллий қонунчилиги ёки халқаро ҳуқуқ қоидалари асосида амалга ошириш мумкин;

- икки ёқлама солиққа тортишнинг олдини олиш. Агар корпорация бир нечта мамлакатда иш юритаётган булса, ушбу мамлакатлар унинг фойдасини солиққа тортишга ҳаракат қилади. Икки томонлама солиққа тортишнинг олдини олиш ҳақидаги келишувга асосан хорижий корпорациялар капитални қабул қилувчи мамлакатда солиқнинг уз мамлакатада туланмаган қисмидангина солиқ тулайди;

- маъмурий ва дипломатик қуллаб-қувватлаш. Одатда, капитал чиқарувчи мамлакатлар уз инвесторларини қуллаб-қувватлайди. Ушбу мамлакатлар инвестиция киритилаётган мамлакат билан уз инвесторлари учун қулай шарт-шароитлар яратиш ҳақида музокаралар олиб боради. Жаҳоннинг аксарият мамлакатларида инвестицияларни рағбатлантириш буйича миллий агентликлар ташкил этилган. 1995 йилдан бошлаб инвестицияларни рағбатлантириш буйича Умумжаҳон ассоциацияси фаолият юритади ва унинг таркибида 100 та аъзо мамлакат мавжуд.

Узининг тартибга солиш режимларига ўзгартишлар киритган мамлакатлар сони 1992 йилда 43 тани ташкил этган булса, 2008 йилга келиб уларнинг сони 55 тага етди. Бошқариш *режимларидаги ўзгаришлар сони 2008 йилда 1992 йилга нисбатан* 43 тага купайиб, 110 тани ташкил этган. Бу даврда ТҲХИ учун қулайлик туғдирувчи режимлар сони 77 тадан 85 тага, ТҲХИ учун ноқулайлик яратувчи режимлар сони эса 25 тагача ошган (3.1.1-жадвал). Бу миллий бошқарув режимлари қўллаётган мамлакатларда жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози таъсирида протекционистик тенденцияларнинг кучаётганлигидан далолат беради.

Миллий боиқарув режимларининг узгариши³⁹

	1992 й.	1995 й.	2000 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Узининг тартибга солиш режимларига узгартишлар киритган мамлакатлар	43	63	70	92	91	58	55
Бошқариш режимларидаги узгаришлар сони	77	112	150	203	177	98	110
ТТХИ учун қулайроқ узгаришлар сони	77	106	147	162	142	74	85
ТТХИ учун ноқулай узгаришлар сони	0	6	3	41	35	24	25

Халқаро инвестицион шартномаларнинг моҳияти шундаки, икки ва куп томонлама миллий давлатларнинг инвестиция сиёсатларини мувофиқлаштириш ва халқаро инвестициялар соҳасида тартибга солишнинг умумий қоидаларини ишлаб чиқишдан иборат (расм 3.1.2).

Халқаро инвестицион шартномалар қатнашчилар таркибига кура икки томонлама, минтақавий ва куп томонлама бўлиши мумкин.

Икки томонлама инвестицион шартнома икки мамлакат ҳукуматлари ўртасида инвестицияларни амалга ошириш мақсадида тузиладиган махсус шартномадир.

Минтақавий инвестицион шартнома — бир минтақавий гуруҳга кирувчи мамлакатлар ҳукуматлари ўртасида инвестицияларни амалга ошириш ҳусусида имзоланадиган махсус шартномадир. Минтақавий шартномаларнинг предмети булиб, инвестицион режимни урнатиш, инвесторларга кафолатлар бериш, инвестицион низоларни тартибга солиш, минтақа ичида капитал, технология, малакали ишчи кучининг ҳаракати учун қулай эркинликни таъминлаш ҳисобланади.

Куп томонлама инвестицион шартномалар манфаатдор мамлакатларнинг инвестицион ҳамкорликда қатнашиши ва аъзоларни кенг миқёсда қамраб олишни кузда тутати.

³⁹ UNCTAD: World Investment Report 2009: Transnational Corporations, Agricultural Production and Development. New York and Geneva, 2009 маълумотлари асосида ҳисобланган. Р. 31.

Халқаро инвестиция сиёсати

Халқаро инвестиция оқимлари ҳаракатини эркинлаштиришга қаратилган халқаро тартибга солиш чора-гадбирлари тизими

Асосий дастаклари

Хорижий инвестициялар бўйича икки томонлама, кўп томонлама, минтақавий ва интеграцион гуруҳларнинг халқаро инвестицион шарномалари

Асосий хусусияти

Халқаро инвестицион жараёнларда қатнашувчи аксарият аъзо мамлакатларнинг манфаатларини кафолатловчи ягона нормаларга асосланган инвестицион ҳудудни шакллантиришга қаратилган кўп томонлама шартномалар ҳал қилувчи ўрин эгаллайди

Ташкилий шакллари

- а) Халқаро валюта фонди (ХВФ)
- б) Умумжаҳон банки гуруҳи
- в) Инвестицион низоларни тартибга солиш бўйича халқаро марказ (МЦУ-ИС)
- г) Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ИХТТ)
- д) Европа тараққиёт ва таъмирлаш банки (ЕТТБ)
- е) Осиё тараққиёт банки (ОТБ)
- ё) Ислом тараққиёт банки (ИТБ)

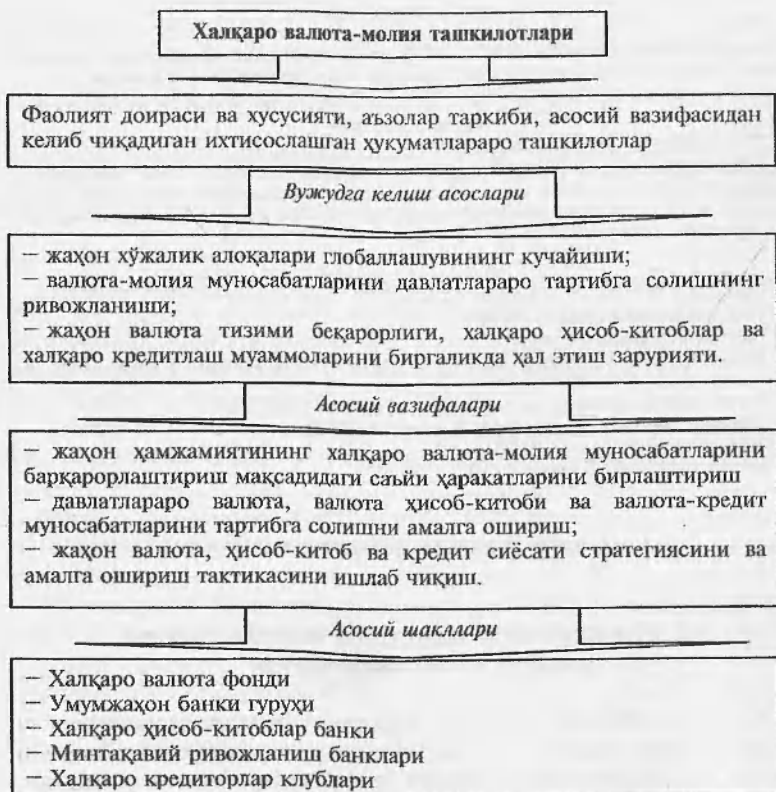
3.1.2-расм. Халқаро инвестиция сиёсати

3.2. Инвестициялар ҳаракатини тартибга солувчи халқаро молия институтлари

Жаҳон молиявий ресурслар бозорини барқарорлаштириш ва халқаро капитал ҳаракатини рағбатлантириш мақсадида кўпсонли халқаро ва ҳудудий молия-кредит институтлари ташкил этилган. Улар қаторига Халқаро валюта фонди (ХВФ) Умумжаҳон банки гуруҳи⁴⁰, Европа таъмирлаш ва тараққиёт банки (ЕТТБ), Ислом тараққиёт банки (ИТБ), Осиё тараққиёт банки (ОТБ) Халқаро ҳисоб-китоблар банки (ХХБ) ва бошқаларни киритиш мумкин.

⁴⁰ БМТнинг Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки (ХТТБ), Халқаро молия корпорацияси (ХМК), Халқаро тараққиёт ассоциацияси (ХТА) Инвестицияларни кафолатлаш бўйича кўп томонлама агентлик (MIGA) ва Инвестицион низоларни тартибга солишнинг халқаро маркази (ICSID) каби ихтисослашган муассасалардан ташкил этилган гуруҳ Умумжаҳон банки гуруҳи деб аталади.

Охирги ун йилликларда халқаро молия-кредит институтлари кредит операция турларини кенгайтириш ва жаҳон ссуда бозорларидан қарз олиш ҳажмини ошириш ҳисобидан кредитлаш миқдорини купайтирмоқдалар (3.2.1-расм).

3.2.1-расм. Халқаро валюта-молия ташкилотлари

2007 йилнинг 1 январь ҳолатига кура халқаро молия-кредит институтларининг умумий кредитлаш ҳажми 1 трлн. доллардан ошиб кетди ва у усиб бориш тенденциясига эга. Аксарият ривожланаётган мамлакатлар учун халқаро молия-кредит институтлари томонидан берилаётган кредитлар хусусий капиталга нисбатан арзон кредит ресурслари ҳисобланади.

Жаҳон банки мутахассисларининг фикрича, халқаро молия-кредит институтларининг кредитлаш тизими ва механизмини узгартириш зарур. Ҳозирги вақтда кредитлаш асосий ресурслар ва махсус операциялар фондларидан амалга оширилади. Биринчи фонд ривожланаётган мамлакатдаги нисбатан юқори тулов қобилиятига эга булган қарз олувчига йуналтирилган кредитларга мулжалланган банк маблағларидан ташкил топади. Ушбу фонддан молиялаштиришнинг шарти купроқ бозор шартларига яқинлаштирилган. Махсус операциялар фондидан эса кам ривожланган мамлакатларга имтиёзли шартларда кредитлар ажратилади.

А.Мелцер раҳбарлик қилган халқаро молиявий муассасалар буйича Комиссия хулосасига кўра, халқаро кредит-молия институтлари асосий ресурслар фондидан кредитлар ажратишни тухтатишлари лозим. Шу билан бирга улар институтлар сифатида йуқолиб кетишлари керак эмас, балки кам тараққий этган мамлакатларга имтиёзли молиялаштириш режимларидан фойдаланиб иқтисодий ёрдам, грантлар ажратувчи ривожланиш агентликларига айланишлари зарур. Натижада, ХТТБ ва бошқа банклар дунёда камбағалликни камайтириш мақсадларига тулиқ мослашадилар. Аммо кам даромадли мамлакатлар ягона қарз олувчилар сифатида ушбу кредитларга умид қилишлари мумкин. 2006 йилда 12 та халқаро молия-кредит институтларининг кредит портфели 107,8 млрд. долларни ташкил этган (3.2.1-жадвал). Бу эса ночор мамлакатлар учун катта ҳажмдаги маблағ саналади⁴¹.

Халқаро молия-кредит институтларининг ривожланиш истиқболлари молиялаштирилаётган лойиҳаларнинг самарадорлигига боғлиқ. 3.2.2-жадвал маълумотларининг курсатишича, халқаро молия-кредит институтларининг муваффақиятли лойиҳаларининг сони умумий лойиҳаларнинг ярмидан купроғини ташкил этади. Нисбатан самарадорлиги юқори курсаткич АТБга тегишлидир. Шунга қарамасдан, АТБнинг мустақил «Назорат ва баҳолаш хизмати» муассасаси мутахассисларининг фикрича, амалга оширилган лойиҳалар самарадорлиги ошириб курсатилган. Масалан, АТБ ҳисоб-китобларига кўра Аргентинада лойиҳалар самарадорлиги 82% ни ташкил этган булса, «Назорат ва баҳолаш хизмати» ҳисоб-китобларига кўра эса, ушбу курсаткич 46% деб баҳоланган.

⁴¹ Абалкина А.А. Повышение эффективности функционирования многоотраслевых институтов развития. // Бизнес и банки, №33(869) август 2007. С. 1.

**Халқаро молия-кредит институтларининг фаолият курсаткичлари,
млрд. долл. (2007 йил 1 январь ҳолатига кура)⁴²**

Халқаро молия-кредит институтлари	Кредитлашнинг умумий ҳажми	Кредит портфели*	Туланган акционер капитал
Халқаро таъмирлаш ва тараққиёт банки (ХТТБ)	421,7	14,1	11,5
Европа инвестиция банки (ЕИБ)	373,2**	55,0	11,0
Америкалараро тараққиёт банки (АТБ)	145,1	6,4	4,3
Осиё тараққиёт банки (ОТБ)	123,2	8,0	3,8
Ислом тараққиёт банки (ИТБ)	50,9	5,3	4,0
Европа таъмирлаш ва тараққиёт банки (ЕТТБ)	40,0	5,9	6,8
Африка тараққиёт банки (АФТБ)	55,1	3,9	3,5
Марказий америка иқтисодий интеграция банки (МАИИБ)***	10,7	1,7	0,5
Анд ривожланиш корпорацияси (АРК)	49,0	5,5	1,9
Кариб тараққиёт банки (КТБ)	2,7	0,1	0,2
Шимолий инвестиция банки (ШИБ)	16,9	1,9	0,4

* Tasdiqlangan kreditlar portfeli;

** Sundirilmagani kreditlar hajmi (2006 й.);

*** 2006 йил 1 январь ҳолати.

**Халқаро молия-кредит институтлари томонидан амалга оширилган
лойиҳаларнинг самарадорлиги⁴³**

Халқаро молия-кредит институтлари	Муваффақиятсиз лойиҳалар	Қисман муваффақиятли лойиҳалар	Муваффақиятли лойиҳалар
ЕТТБ	10	35	55
ОТБ	8	28	64
АТБ	25	2	73

⁴² Абалкина А.А. Повышение эффективности функционирования многосторонних институтов развития. // Бизнес и банки, №33 (869) август 2007. С. 1.

⁴³ www. iadb. org, www. ebrd. org, www. adb. org

Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш шароитида Ўзбекистон ХВФ, ХТТБ, ЕТТБ, ОТБ, ИТБ каби молия-кредит институтлари билан фаол ҳамкорлик қилиб келмоқда. Узлуксиз макроиқтисодий барқарорлик, иқтисодий усишнинг юқори суръатларини таъминлаш, тузилмавий узғаришларни изчил амалга ошириб бориш, иқтисодиётнинг таянч ва ижтимоий инфра-тузилмаларини босқичма-босқич модернизациялаштириб боришни таъминлашга қаратилган Ўзбекистон иқтисодий стратегияси халқаро молиявий институтлар билан ҳамкорлик куламининг усиб боришига замин яратади.

Халқаро валюта фонди (ХВФ) 1945 йилда ташкил этилган ва унга 186та мамлакат аъзо. ХВФнинг мақсади аъзо-мамлакатлар валюта-молия сиёсатини мувофиқлаштириш, тулов балансини тартибга солиш ва валюта курсининг барқарорлигини қўллаб-қувватлаш учун қарз бериш ҳисобланади. Бунинг учун фонд тулов балансида қийинчиликлар сезаётган уз аъзоларини молиялаштиради, уларнинг хужалик юритиш усулларини яхшилашга қаратилган техник ёрдам курсатади.

Охириги ўн йилда ХВФнинг молиявий воситачи ва йирик кредитор сифатидаги роли ошди. Қарзлар аъзо-мамлакатлар бадалларидан ташкил топган умумий ресурслар ҳисобидан ҳамда СДР⁴⁴ шартли бирликларидаги махсус ҳисобдан берилиши мумкин (3.2.3-жадвал).

ХВФ халқаро валюта тизимининг барқарорлигини таъминлаш мақсадида қуйидаги механизмлар буйича қарз беради:

1. Қарз олиш туғрисидаги бош шартнома. Ушбу шартнома 1962 йилда қабул қилинган бўлиб, унда 11та иштирокчи қатнашади (3.2.4-жадвал);

2. Қарзлар туғрисидаги янги шартнома. Ушбу шартнома 1997 йилда қабул қилинган бўлиб, унда 25та давлат ва муассасалар иштирок этади.

ХВФ аъзо мамлакатларнинг молиявий маблағларга бўлган эҳтиёжини қондириш учун турли қоидалар ёки «механизмлар» доирасида кредитлар беради.

Кредитларни бериш ва қайтариш тулов баланси муаммосининг хусусиятлари ҳамда ҳолатларига боғлиқ тарзда фарқланиб, қуйидагилардан иборат:

⁴⁴ СДР — XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб халқаро резерв тулов манбалари ва қиймат улчови сифатида олтин урнига чиқарилган шартли жамоа халқаро валюта бирлиги бўлиб, 2009 йил 30 апрелда 1 СДР=1,49 АҚШ долларига тенг булди.

**ХВФнинг қарз олиш туғрисидаги
Бош шартнома иштирокчилари, млн. СДР⁴⁵**

Қатнашчилар	Дастлабки ҳолати (1962 – 1983 йй.)	Ҳозирги ҳолат (1983 – 2008 йй.)
Швед Рискбанки	79	383
Белгия	143	595
Нидерландия	244	850
Канада	165	893
Швейцария миллий банки	–	1020
Италия	235	1105
Франция	395	1700
Буюк Британия	565	1700
Япония	1161	2125
Немис Бундесбанки	1476	2380
АҚШ	1883	4250
Жами	6344	17000
Саудия Арабистони (ассоциация- лашган кредит шартномаси)		1,500

ХВФ кредитлаш шартлари (2008 йил 1 январь ҳолатига)⁴⁶

Кредитлаш механизми ёки сиёсати	Тулов шартлари	Муддати (йил ҳисобида)		
		Энг узоқ муддат	Қутилаёг- ган муддат	Даврийлик
«Стэнд-бай» кредити	Асосий ставка + маржа	3,25-5	2,25-4	Ҳар кварталда
Кенгайтирилган кредитлаш	Асосий ставка + маржа	4,5-0	4,5-7	Ҳар ярим йилда
Қопловчи молиялаш	Асосий ставка	3,25-5	2,25-4	Ҳар кварталда
Фавқулодда ёрдам	Асосий ставка	3,25-5	–	–
Қушимча захиралар- ни қоплаш	Асосий ставка + маржа	2,5-3	2-2,5	Ҳар ярим йилда
Камбағалликка қар- ши ва иқтисодий усишни қўллаб-қув- ватлаш	Йиллик 0,5%	5,5-10	–	–

⁴⁵ www.imf.org

⁴⁶ www.imf.org

– «Стэнд-бай» кредитлар. ХВФ кредитлаш сиёсатининг асо-
сини ташкил этади (3.2.5-жадвал). «Стэнд-бай» кредити тўғри-
сидаги шартномага асосан аъзо мамлакатлар тулов балансида
қисқа муддатли муаммоларни бартараф этиш учун одатда 12 – 18
ойга белгиланган миқдорда кредит олиш ҳуқуқига эга.

3.2.5-жадвал

**«Стэнд-бай» кредити тугрисидаги шартномага мувофиқ берилган
кредитлар, млн. СДР (2010 йил 7 январь ҳолатига)⁴⁷**

Аъзо мамлакатлар	Тақдим этилган сана	Қайтариш санаси	Кредит миқдори	Туланган қисми
Ангола	23.11.09	22.02.12	859	630
Арманистон	03.06.09	07.05.11	534	232
Беларусь	01.12.09	04.11.10	2 270	438
Босния	07.08.09	30.06.12	1 015	832
Коста Рика	04.11.09	07.10.10	492	492
Доминика Республикаси	11.09.09	03.08.12	1 095	895
Эл-Сальвадор	16.01.09	31.03.10	514	514
Габон	05.07.07	05.06.10	77	77
Грузия	15.09.08	14.06.11	747	365
Гватемала	22.04.09	21.10.10	631	631
Венгрия	11.06.08	10.05.10	10 538	2 901
Исландия	19.11.08	31.05.11	1 400	735
Латвия	23.12.08	22.03.11	1 522	808
Малдив ороллари	12.04.09	12.03.12	49	45
Монголия	04.01.09	10.01.10	153	46
Покистон	24.11.08	30.12.10	7 236	3 067
Руминия	05.04.09	05.03.11	11 443	5 355
Сербия Республикаси	16.01.09	15.04.11	2 619	1 598
Шри-Ланка	24.07.09	23.03.11	1 654	1 240
Украина	11.05.08	11.04.10	11	4
Жами			55 845	24 899

– Кенгайтирилган кредитлаш механизми. ХВФ кенгайтирилган кредитлаш механизми буйича аъзо мамлакатлар белгиланган миқдорда кредит олиш ҳуқуқига эга бўлиб, одатда, уч-тўрт йилга тақдим этилади. Ушбу механизм асосида ажратилган маблағлар аъзо мамлакатларда тулов баланси ҳолатига сезиларли салбий таъсир кўрсатувчи тузилмавий хусусиятга эга муаммоларни бартараф этишга йуналтирилади (3.2.2-расм).

⁴⁷ www.imf.org

– Камбағалликка қарши ва иқтисодий ўсишни қўллаб-қувватлаш механизми. 1999 йил ноябрида жорий этилган бўлиб, дастлаб амал қилган тузилмани қайта қуришни кенгайтирилган молиялашнинг давоми ҳисобланади (3.2.6-жадвал).

3.2.2-расм. ХВФ кредитлаш механизми⁴⁸

– Қўшимча захираларни молиялаш механизми.

– Қопловчи молиялаш 1963 йилда жорий этилган бўлиб, жаҳон бозорларида товар хом ашё нархининг узгариши натижасида экспорт тушуми камомади ҳосил бўлган ёки озиқ-овқат импорти қийматининг ўсишига дуч келган мамлакатларга тақдим этилади.

⁴⁸ Международный финансовый рынок: Учеб. пособие / Под ред. д.э.н., проф. В.А.Слепова, д.э.н., проф. Е.А.Звоновой. – М.: Магистр, 2007. С. 339.

**Камбағалликка қарши ва иқтисодий усишни
қуллаб-қувватлаш дастури буйича ажратилган кредитлар,
млн. СДР (2010 йил 7 январь ҳолатига)⁴⁹**

Аъзо мамлакатлар	Тақдим этилган сана	Қайтариш санаси	Кредит миқдори	Туланган қисми
Афғонистон	26.06.06	31.03.10	81	11
Буркина Фасо	23.04.07	22.04.10	48	1
Бурунди	07.07.08	07.06.11	46	26
Марказий Африка Республикаси	22.12.06	30.06.10	70	9
Коморос	21.09.09	20.09.12	14	9
Конго Демократик Республикаси	12.11.09	12.10.12	346	297
Конго Республикаси	12.08.08	12.07.11	8	5
Кот де Ивуар	27.03.09	26.03.12	374	179
Джибути	17.09.08	16.09.11	13	7
Гамбия Республикаси	21.02.07	20.02.10	20	2
Гана	15.07.09	14.07.12	387	320
Гренада	17.04.06	16.04.10	16	2
Гвинея	21.12.07	20.12.10	70	45
Гаити	20.11.06	31.01.10	115	8
Либерия	14.03.08	31.03.11	239	13
Мали	28.05.08	27.05.11	28	8
Никарагуа	10.05.07	10.04.10	78	24
Нигерия	06.02.08	06.01.11	23	13
Сан Томе	03.02.09	03.01.12	3	2
Сьерра-Леоне	05.10.06	05.09.10	52	7
Тожикистон	21.04.09	20.04.12	78	52
Того	21.04.08	20.04.11	84	26
Замбия	06.04.08	06.03.11	220	55
Жами			2 414	1 122

– Фавқулодда ёрдам. Ушбу тартиб фавқулоддаги ҳолатлар туфайли тулов балансида юзага келган муаммоларни бартараф этишда аъзо мамлакатларни қуллаб-қувватлаш мақсадида 1962 йилда жорий этилган. 1995 йилда аъзо мамлакатларда ҳарбий можаролар туфайли уларнинг институционал ва маъмурий салоҳиятига путур етказилгани сабабли мазкур тартибни қуллаш миқёси янада кенгайтирилмоқда.

ХВФ кредитлаш тизими қуйидаги шартларни уз ичига олади:

– ХВФ ёрдам бериш агентлиги ёки ривожланиш банки ҳисобланмайди;

⁴⁹ www.imf.org

– ХВФ кредитлари белгиланган сиёсатга асосланади: қарз олувчи мамлакат тулов баланси муаммосини бартараф этишга қаратилган сиёсатни қабул қилиши лозим;

– ХВФ кредитлари буйича туловлар молиялаш механизми шаклларида келиб чиқиб, ҳар олти ёки тўрт ойда амалга оширилади;

– ХВФ мамлакатдан олинган қарзни биринчи навбатда тулашни талаб этади. Қарз олган мамлакат ХВФнинг тулов балансини молиялаш эҳтиёжига эга бошқа мамлакатларни кредитлай олиши учун белгиланган тартиб буйича қайтариб бориши лозим;

– ХВФдан кредит олган мамлакат стандарт, имтиёзсиз молиялаш механизмлар доирасида бозор шартлари асосида фоизларни, комиссия ҳақлари ва мажбурият буйича йиғимларни тулаб боради;

– молиявий маблағлардан фойдаланиш буйича кафолатни кучайтириш мақсадида ХВФ 2000 йил март ойида марказий банклар томонидан риоя этиладиган олтин валюта захираларини баҳолаш талабини жорий этган;

– аксарият ҳолларда ХВФ мамлакатни ташқи молиялаш буйича эҳтиёжларининг бир қисmini қондиради.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози халқаро валюта-кредит муносабатларини тартибга солувчи бош давлатлараро ташкилот булган ХВФнинг ташкилий тизими ва фаолиятини такомиллаштиришни тақозо этмоқда. ХВФнинг кредит бериш механизми «Вашингтон консенсуси»га асосланган бўлиб, кредит олмақчи булган мамлакатлардан корхоналарни хусусийлаштириш, бозор талаблари асосида нарх белгилашни таъминлаш, ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш, макроиқтисодий ва молиявий барқарорликка эришиш каби чора-тадбирларни амалга оширишни тақозо этарди. Юқоридаги тартибга солиш асосида анъанавий монетар назарияси ётар эди. Ушбу услублар халқаро молия бозорини тартибга солиш ўрнига фонд аъзолари уртасидаги боғлиқликни кучайтирди.

XX асрнинг 90-йилларидан бошлаб ХВФ тавсияларининг асосини «неортодоксал, институционал» концепцияси ташкил эта бошлади. Ушбу монетаризм концепциясига асосан халқаро молия бозорини тартибга солиш схемаларида устувор ўринни кредит ва банклар ташкил этади. ХВФ томонидан қўлланилаётган янги монетар сиёсатга мувофиқ халқаро молия бозорини тартибга солишда асосий урғу кредит фондлари таклифига берилди бошланди. ХВФ тавсиялари универсал характерга эга бўлиб, 2002 йилдан

бошлаб институционал монетаризм тавсиялари берилди ва бошланди ва валюта курсларини тартибга солишнинг капитал оқимлари ҳаракатидаги турли чекловларни бекор қилган ҳолда валюталарнинг сузиб юрувчи курсига устуворлик бериш сиёсати ишлаб чиқилди.

2004 йилдан бошлаб ХВФнинг глобаллашув шароитида халқаро иқтисодий муносабатларнинг ривожланиш стратегияси ва урни қайта куриб чиқила бошланди. Натижада ХВФ фаолиятининг анъанавий йуналишларига жаҳон молия архитектурасининг асосини ташкил этадиган турли стандарт ва кодексларни ишлаб чиқиш, жаҳон мамлакатларидаги молия секторларини баҳолаш ва мониторинг утказиш, терроризмни молиялаштириш ва жиноят йули билан топилган пулларни ювишга қарши курашлар қушилди. 2007 йилда ХВФнинг бошқарув директори Доминик Стросс-Кан фонднинг урта муддатта багишланган стратегиясини эълон қилди. Яқин 5 йилга мулжалланган фонд стратегиясининг йуналишлари куйидагилардан иборат:

– жаҳон молия бозорини назорат қилиш (мониторинг) самарадорлигини оширишни глобал ва айрим мамлакатлар даражасида амалга ошириш;

– ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётидаги кризисларнинг олдини олиш ва содир булган тақдирда ундан чиқишга багишланган аниқ таклифлар тизимини ишлаб чиқиш;

– ХВФнинг кам даромадли мамлакатларда камбағаллик даражасини икки марта қисқартиришга қаратилган фаолиятининг самарадорлигини ошириш;

– ХВФнинг ички ташкилий фаолиятини ислоҳ этиш.

ХВФ фаолиятининг самарадорлигини ошириш ва леги-тимлигини таъминлаш мақсадида устун даражада урта ҳажмдаги Европа мамлакатларидан иборат бўлган ривожланган мамлакатлар квоталарини катта олтин-валюта захираларига эга бўлган, йирик барқарор суръатларда ривожланаётган, шаклланаётган бозор иқтисодиёти мамлакатлари фойдасига қайта тақсимлаш лозим. 25та ривожланган мамлакатларнинг ХВФдаги квоталарининг улуши 60% дан ортиқ бўлиб, шу жумладан, АҚШ – 17,1%, Япония – 6,1%, Германия – 6,0%, Буюк Британия – 4,9%, Франция – 4,9%, Хитой – 3,7%, Италия – 3,3%, Канада – 2,9%, Россия – 2,7% улушга эга. ХВФда энг муҳим масалалар буйича қарорлар қабул қилиш учун 85% овоз олиш зарур булгани учун АҚШ, Европа Иттифоқи мамлакатлари фонд устидан назорат урнатган⁵⁰.

⁵⁰ Ананьев А. Противоречивость роли МВФ в современной мировой экономике. // Международная экономика, №5, 2008. С. 67.

2009 йил октябрь ойида Истанбул шаҳрида ХВФ ва Умумжаҳон банкининг йиллик Саммити мажлисида 2011 йилнинг январига қадар ХВФ квоталарининг 5% ини барқарор суръатларда ривожланаётган мамлакатлар фойдасига жаҳон иқтисодиётида тутган урнига мувофиқ равишда қайта тақсимлаш туғрисида қарор қабул қилинди⁵¹:

– жаҳон молияси архитектурасининг мустаққамланишига қаратилган макроиқтисодий институтларни яратиш;

– ХВФнинг урта муддатли бюджетини қайта куриб чиқиш.

2009 йил 2 апрелда Лондон шаҳрида G20 мамлакат раҳбарлари Саммитида қабул қилинган «Халқаро молия институтлари орқали ресурсларни бериш декларацияси» қарорига мувофиқ ХВФ ва бошқа халқаро молия институтларига кризисга қарши чора-тадбирлар дастурларини қўллаб-қувватлаш мақсадида зудлик билан 850 млрд. доллардан иборат маблағ жамланди.

ХВФ акционерлари уртасида 250 млрд. СДР жойлаштирилиб, унинг 100 млрд. доллар эквивалентига тенг қисми бевосита бозор муносабатлари ривожланаётган мамлакатларга йўналтирилди. Кўп томонлама ривожланиш банкларига кам даромадли мамлакатларга кредит бериш мақсадида 100 млрд. доллар ажратилди. Осиё тараққиёт банкининг молия ресурслари 200% га, Америкалараро тараққиёт, Африка тараққиёт ва Европа тикланиш ва тараққиёт банклари молия ресурслари оширилди⁵².

ХВФ фаолиятини ислоҳ қилиш ва унинг устав капиталини 250 млрд. доллардан 750 млрд. долларга етказиш вазифаси қўйилди. ХВФни турли шаклда молиялаштиришда G20 давлатларнинг фаол қатнашуви кузда тутилган. Молиявий барқарорлик форумини (МБФ) «Молиявий барқарорлик кенгашига» (МБК) айлантириш туғрисида қарор қабул қилинди. МБК таркиби ва ваколати кенгайтирилди. МБК жаҳон молия тизимининг кучсиз томонларини аниқлаш, молиявий барқарорлик бошқарув органлари уртасидаги координациялашувни таъминлаш ва ахборотларни айирбошлаш, стандартларни ишлаб чиқувчи институтлар фаолиятини мониторинг қилишдан иборат.

Шундай қилиб, ХВФни ислоҳ этиш яқин беш йил ичида умумлашган ҳолда қуйидаги турт йуналишда олиб борилади:

– биринчидан, ХВФ мандатини қайта куриб чиқиб, унга қатор макроиқтисодий сиёсат ва глобал барқарорлашувга таъсир этувчи молиявий секторга оид чоралар киритилди;

⁵¹ Стамбульские решения будут в центре внимания в будущем году. // БВВ, 13.10.2009. №80 (1189).

⁵² Минин Б.В., Таранкова Л.Г. Деятельность «Группы 20» по преодолению мирового финансового кризиса. // Деньги и кредит, №5, 2009. С. 35.

– иккинчидан, ХВФнинг ресурс базаси етарли бўлмаганлиги учун куп сонли мамлакатларга кредит бериш талабидан келиб чиққан ҳолда, унинг молиялаштириш дастакларини такомиллаштириш;

– учинчидан, ХВФ томонидан 20 талик мамлакатлар амалга ошираётган сиёсатни узаро баҳолашда ёрдам бериш орқали куп томонлама назоратнинг янги турини амалга ошириш;

– туртинчидан, 20 талик мамлакатлар гуруҳи билан келишилган ХВФ квоталарини барқарор суръатларда ривожланаётган мамлакатлар фойдасига қайта тақсимлаш орқали фонднинг бошқариш тизимини такомиллаштириш.

Ўзбекистон 1992 йил 21 сентябрда ХВФга аъзо бўлган. Ҳозирда Ўзбекистон 2003 йил октябрдан ХВФнинг VIII моддасига мувофиқ миллий валютани жорий операциялар буйича эркин конвертациялаш мажбуриятларига эга.

Ўзбекистоннинг аъзолиги 2010 йил 1 январь ҳолатига кура 275,6 млн. СДР миқдоридаги квотаси билан белгиланади.

Ўзбекистоннинг ХВФ билан охириги молиявий шартномаси 1995 йил 18 декабрда 124,7 млн. СДР миқдорида «стэнд-бай» кредитини олиш туғрисида тузилган. Ҳозирги кунда Ўзбекистон ХВФ олдида ҳеч қандай молиявий мажбуриятларга эга эмас.

Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки (ХТТБ) – Умумжаҳон банки гуруҳининг асосий ташкилоти бўлиб, урта ва кам даромадли, тулов қобилиятига эга мамлакатлар ҳукуматларига кредит беради. ХТТБ 1944 йилда ташкил этилган ва ҳозирда аъзо мамлакатлар сони 186тани ташкил этади.

ХТТБнинг мақсади – аъзо-мамлакатлар иқтисодиётини қайта қуришга ва ривожланишига капитал қўйилмалар бериш, хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш орқали қуллаб-қувватлаш, тулов баланси мувозанатини таъминлашга қаратилган қарз беришдан иборат.

2009 йилнинг охирида банк томонидан берилган жами кредитлар ҳажми 479 млрд. долларга етди. Банк 2009 йилда 42та мамлакатга 1226та янги лойиҳалар буйича жами 32,9 млрд. доллар миқдорида кредит ажратди.

ХТТБ, одатда, 5 йиллик имтиёзли давр билан 20 йилгача муддатда узоқ муддатли кредитларни беради. Банкнинг ресурс базаси икки манбадан шаклланади. Шу жумладан, асосий қисми жаҳон молия бозорларида турли хил қарз мажбуриятларини жойлаштиришдан шаклланади (3.2.7-жадвал).

ХТТБ аъзо мамлакатларга ҳукумат кафолати асосида қарз беради. Қарзни одатда 10 – 15 йил муддатга 5 йил имтиёзли давр билан ажратилади. ХТТБнинг фоиз ставкаси ҳар 6 ойда узгаради

ва уртача 7% атрофида белгиланади. ХТТБ уставига мувофиқ аҳоли жон бошига 5055 долларгача ЯИМ туғри келадиган мамлакатларгина банкдан қарз олиш ҳуқуқига эга. Йирик тараққий этган мамлакатлар, хусусан, банкнинг 5 та энг йирик акционерлари қарз олиши мумкин эмас.

3.2.7-жадвал

ХТТБнинг асосий молиявий курсаткичлари, млрд. долл⁵³

	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.
Асосий фаолиятдан олинган даромад	1,3	1,7	1,7	2,3	0,6
Туланмаган қарзлар	104,4	103,0	97,8	99,1	105,7
Жами активлар	222,0	212,3	208,0	233,3	275,4
Уз капитали	38,6	36,5	39,9	41,6	40,0

Жаҳон банки қарийб 70 йиллик фаолияти мобайнида 140 та мамлакатда қиймати 300 млрд. долларга тенг 6 мингдан ортиқ лойиҳаларни молиялаштиришда иштирок этган.

1992 – 2009 йиллар мобайнида Умумжаҳон банки гуруҳи томонидан Ўзбекистонда қиймати 800 млн. долларга тенг 15 та лойиҳа амалга оширилди⁵⁴ (3.2.8-жадвал). Ушбу банк томонидан ажратилаётган кредитлар иқтисодиётда таркибий узгаришларни амалга ошириш, жумладан, хусусийлаштириш, молия секторини ривожлантириш, қишлоқ хужалигини модернизациялаш, ижтимоий инфратузилмани яхшилашга йуналтирилди.

3.2.8-жадвал

Жаҳон банкнинг Ўзбекистонда амалга оширган йирик лойиҳалари, млн. долл⁵⁵

Лойиҳа номи	Лойиҳа ҳажми
Саломатлик- 2	39,48
Дренаж, ирригация ва тупроқ ҳосилдорлигини ошириш	74,55
Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида ичимлик суви таъминотини яхшилаш	40,0
Қишлоқ хужалик корхоналарини қўллаб-қувватлаш	36,14
Фарғона водийсида сув ресурсларини бошқариш	65,54

⁵³ Всемирный банк, Годовой отчет 2009 год. Обзор деятельности за год. С. 9.

⁵⁴ Кредит Всемирного банка для улучшения водоснабжения Сырдаринской области //Банковские ведомости, №12-13 (723-724), 24.03.2010.

⁵⁵ Умумжаҳон банки гуруҳи ҳисоботлари ва маълумотлари асосида тузилган.

2008 – 2010 йилларда ХТТБнинг Ўзбекистонга нисбатан ишлаб чиққан стратегиясида соғлиқни сақлаш, мелиорация, сугориш инфратузилмалари, ижтимоий ҳимоя, коммунал хизматлар сифатини ошириш, атроф-муҳит ҳимоясига йуналтирилган умумий қиймати йилига 90 – 100 млн. доллардан иборат учта лойиҳани амалга оширишни кузда тутди. Ушбу лойиҳаларни кредитлаш Халқаро тараққиёт ассоциацияси маблағлари ҳисобидан 40 йил муддатга (шундан 10 йили имтиёзли давр) йиллик 0,75% ставкада амалга оширилади⁵⁶.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида Умумжаҳон банки гуруҳи уз фаолияти самарадорлигини ошириш, ривожланаётган мамлакатлар ишончини мустаҳкамлаш мақсадида кенг миқёсли ислоҳотлар дастурини амалга оширмақда. Умумжаҳон банки гуруҳи Президенти Р.Зеллик фикрича, банк тизимидаги ислоҳотлар ривожланиш соҳасидаги фаолияти самарадорлигини ошириш, масъулиятни кучайтириш ва бошқарувни такомиллаштириш, сарфланаётган инвестициялар самарадорлигини оширишга қаратилгандир.

XXI аср сиёсий иқтисоди жаҳонда ривожланаётган мамлакатлар урнининг барқарор ортиб боришини ҳисобга олган ҳолда янги иқтисодий тартибни ишлаб чиқишни талаб этади.

2009 йил октябрда Истанбул шаҳрида булиб ўтган Умумжаҳон банки гуруҳининг йиллик Саммитида акционер мамлакатлар Жаҳон банкида ривожланаётган мамлакатлар овоз бериш квотасини минимум 47% га ва яқин келажакда 50% га етказиш туғрисидаги ислоҳотлар режасини маъқуллади⁵⁷.

Халқаро тараққиёт ассоциацияси (ХТА) – 1960 йилда ташкил этилган булиб, унга аъзо мамлакатлар сони 169 тани ташкил этади. ХТА узоқ муддатга фоизсиз, кредит куринишида қарз ва деярли бозор шартлари буйича қарз олиш имконига эга булмаган дунёнинг энг паст даромадли 82та мамлакатларига грантлар беради. ХТА кредит операцияларини донор мамлакатига бадаллари, ХТТБнинг соф фойдасини утказиш, ХМКнинг грантлари ва уюшма томонидан ажратган кредитларидан келадиган тушумлар ҳисобига молиялаштириди (3.2.9-жадвал).

ХТАнинг мақсади ривожланаётган мамлакатларга имтиёзли кредитлар беришдан иборат булиб, захиралаштирилган кредит маблағларининг жами ҳажми 207 млрд. долларга етган. 2009

⁵⁶ Новая стратегия Всемирного банка для Узбекистана. // Банковские ведомости, № 28. 16.07.2008.

⁵⁷ Стамбульские решения будут в центре внимания в будущем году. // БВВ, 13.10.2009. № 80. (1189).

йилда 63та мамлакатда 176та янги операциялар буйича захиралаштирилган кредитлар ҳажми 14 млрд. долларини ташкил этган.

ХТА кредитлари 10 йиллик имтиёзли даврни камраб олган ҳолда 35 – 40 йилга берилади. Кредитлар ҳажми СДРда акс этирилади, лекин молиялаштириш лойиҳа харажатлари амалга ошириладиган валютада берилади. Олинган қарз буйича фоиз ҳисобланмайди, аммо кредит буйича хизмат кўрсатишдан кредитнинг 0,75% миқдорига комиссия ҳақи олинади. Жаҳон ҳамжамияти ХТАни кам ривожланган мамлакатларга ёрдам берувчи энг самарали ташкил этилган молия институти сифатида тан олади.

3.2.9-жадвал

ХТАнинг асосий молиявий курсаткичлари, млрд. доллар⁵⁸

	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.
Ривожланиш мақсадида туланмаган кредитлар	120,9	127,0	102,5	113,5	112,9
Ривожланиш мақсадида ажратилган ресурсларнинг жами манбаси/ Уз капитали	130,4	102,9	110,2	123,6	127,9

ХТАга аъзолик ХТТБга кирган барча мамлакатлар учун очиқ ҳисобланади. ХТАда молиялаш хусусиятидан келиб чиқиб, аъзолари икки гуруҳга бўлинади.

Биринчи гуруҳга Россия, АҚШ, Канада, Фарбий Европа мамлакатлари, Япония, Австралия, Янги Зеландия, Жанубий Африка ва Кувайт киради. Уларнинг бадаллари эркин алмашинадиган валютада туланади.

Иккинчи гуруҳ ривожланаётган мамлакатлардан ташкил топган бўлиб, улар бадалнинг фақат 10% ини эркин алмашадиган валютада, қолган 90% ини уз валюталарида тулайдилар. Иккинчи гуруҳ иштирокчиларининг бадаллари фақат ҳукумат билан махсус шартномага мувофиқ лойиҳаларни молиялаштиришда фойдаланилиши мумкин.

Халқаро молия корпорацияси (ХМК) 1956 йилда ривожланаётган мамлакатлар хусусий секторини қўллаб-қувватлаш мақсадида ташкил этилган. Аъзо мамлакатлар сони 182 тани ташкил

⁵⁸ Всемирный банк, Годовой отчет 2009 год. Обзор деятельности за год. С. 9.

этади. Захиралашган ресурслар портфели 34,4 млрд. долларни ва синдициялашган кредитлари 8 млрд. долларни ташкил қилади (3.2.10-жадвал).

2009 молиявий йилда 103 мамлакатда 447 янги лойиҳа буйича захиралашган маблағлар ҳажми 10,5 млрд. долларни ташкил этган ва 4 млрд. доллар жалб этилган.

3.2.10-жадвал

ХМКнинг асосий молиявий кўрсаткичлари, млрд. долл.⁵⁹

	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.
Асосий фаолиятдан олинган даромад (зарар)	2,0	1,4	2,7	2,0	0,2
Ликвидли активлар (ҳосилавий молиявий воситалардан ташқари)	13,3	12,7	13,3	14,6	17,9
Қарзлар, акциядорлик капиталига инвестициялар, қарз қимматбаҳо қоғозлари, нетто	11,5	12,8	15,8	23,3	22,2
Уз капитали	9,8	11,1	14,0	18,3	16,1

ХМКнинг асосий вазифаси булиб, ривожланаётган мамлакатларда хусусий инвестор ва молия институтларига капитални самарали жойлаштиришга кумаклашишда воситачилик қилиш ҳисобланади. ХМК бозор ҳолатига яқин шартлар буйича 12 йил имтиёзли давр билан 3 йилдан 15 йилгача қарз беради. Қарийб 80% пассивлари молия бозорларидан жалб этилади, қолган 20%и эса ХТТБдан қарзга олинади. Одатда, ХМК бошқа инвесторлар иштирокидаги лойиҳаларни молиялаштиради, унинг улуши 25 – 35% ни ташкил қилади. Биргаликдаги молиялаштириш ХМК фаолиятининг узига хос жиҳати булиб, қарз беришдан ташқари, хусусий корхоналар капиталига ҳам пул қуйишни амалга оширишда намоён бўлади.

Инвестицияларни кафолатлаш буйича куп томонлама агентлик (MIGA) – 1988 йилда аъзо мамлакатларга хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантиришда кумак бериш мақсадида ташкил этилган. Ҳозирда агентликка 174та мамлакат аъзо булиб, жами ажратилган кафолатлари ҳажми 20,9 млрд. долларга тенг. Агентлик томонидан 2009 молия йилида 26 та лойиҳа буйича 1.4 млрд. доллар миқдорида кафолатлар берилган (3.2.11-жадвал).

⁵⁹ Уша манба. С. 10.

Инвестицияларни кафолатлаш буйича куп томонлама агентликнинг асосий молиявий кўрсаткичлари, млрд. долл.⁶⁰

	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.
Асосий фаолиятдан олинган даромад	0,024	0,017	0,049	0,055	0,051
Операцион капитал	0,8	0,9	1,0	1,0	1,0
Тақдим этилган кафолатлар ҳажми	3,1	3,3	3,2	3,6	4,0
ХРА кредитлаш мезонларига мос келган мамлакатлар буйича берилган кафолатларнинг соф ҳажми	1,3	1,4	1,4	1,5	1,4

Ушбу агентлик ривожланаётган мамлакатларга йуналтирилган ТТХИни рағбатлантириш мақсадида сиёсий рисклардан суғурталаш ёки кафолатлаш хизматларини таклиф этади.

Инвестицион низоларни тартибга солишнинг халқаро маркази (ICSID) – 1966 йилда ташкил этилган булиб, мақсади хорижий инвесторлар ва инвестицияларни жалб этувчи мамлакатлар уртасида юзага келган халқаро инвестицион низоларни арбитраж куриб чиқиш ва тартибга солиш механизмини таъминлаб беришдан иборатдир. Бундан ташқари ушбу марказ хорижий инвестициялар тугрисидаги қонунчилик актлари ва халқаро низоларни арбитраж тартибга солиш соҳасида тадқиқот ишларини олиб боради. Ҳозирги вақтда марказга 143 та мамлакат аъзо ва фаолияти мобайнида 292 та, жумладан, 2009 молиявий йилда 32 та арбитраж қайд этилган.

3.3. Инвестициялар ҳаракатини тартибга солувчи минтақавий молия институтлари

Хорижий инвестицияларни халқаро миқёсда тартибга солишда минтақавий молия институтлари ҳам муҳим роль уйнайди (3.3.1-расм).

Европа тикланиш ва тараққиёт банки ЕТТБ – 1991 йилда ташкил топган ва унга 56 та мамлакат аъзо. ЕТТБ Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларига бозор иқтисодиётига ўтиш буйича ислохотларни утказишда кумаклашиш мақсадида тузилган (3.3.1-жадвал).

⁶⁰ Уша манба.

ЕТТБнинг асосий фаолият доираси қуйидагилардан иборат:

— инфратузилмани ривожлантириш;
— турли хусусий ва хусусийлаштирилган корхоналарнинг лойиҳаларини молиялаштириш ва кредитлаш. Бунда ресурсларнинг 60% и хусусий секторга, 40% и давлат секторига мулжалланган;

— хусусий капитал қуйилмаларга кафолатлар бериш;
— иқтисодиётнинг таркибий тузилишини қайта қуриш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқиш;
— аниқ лойиҳаларга маслаҳат-техник ёрдам бериш.

Банк учун хусусий сектор ривожланиши, хусусийлаштириш жараёни, туғридан-туғри хорижий инвестицияларни жалб этиш, молия муассасалари ҳамда саноат секторини ташкил этиш ва мустаҳкамлаш, кичик бизнесни ривожланишини қўллаб-қувватлашга қаратилган устувор лойиҳа ва дастурлар бўлиб ҳисобланади. Банк хусусий ва хусусийлаштирилган корхоналар таклифи ҳомийлар салоҳияти юқори бўлиши ва бизнес режаларининг ишончли бўлишини талаб қилади.

Бошқа ривожланиш банкларидан фарқли равишда ЕТТБ сиёсий тузилмаларни кредитлашда иштирок этмайди ва хусусий секторни қўллаб-қувватлаш ва лойиҳавий молиялашга ихтисослашган.

Банк тақдим этадиган кредитнинг энг кам миқдори 5 млн. еврони ташкил этади. Фоиз ставкалари асосий бозор ставкаси (одатда, ЛИБОР) ва маржадан ташкил топади. Кредитлар буйича фоиз сузиб юрувчи (своп операцияларини қўллаган ҳолда) ёки қатъий ставкаларда белгиланади. Маржа миқдори кредит шартларидан келиб чиқади.

3.3.1-жадвал

ЕТТБ фаолиятининг молиявий натижалари, млрд. евро⁶¹

	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Устав капитали	5,2	5,2	5,2	5,2	5,2
Бошқарув кенгаши қарори буйича қилинадиган ажратмаларгача булган соф фойда (зарар)	0,4	1,5	2,4	1,9	0,6
Бошқарув кенгаши қарори буйича қилинган ажратмалар	—	—	—	—	0,1
Резервлар ва тақсимланмаган фойда	1,7	4,7	7,0	8,7	6,6

⁶¹ ЕТТБ ҳисоботлари ва маълумотлари асосида тузилган.

Минтақавий ривожланиш банклари

Масъул иқтисодий-географик маконлар доирасида чегараланган халқаро валюта-молия ташқилотлари

Асосий хусусиятлари

- минтақавий банклар тегишли иқтисодий ҳудудларда фаолият олиб борадилар ва ушбу минтақанинг ривожланиш эҳтиёжларидан келиб чиқадиган мақсадларни кузлашади;
- минтақавий банклар аъзо мамлакатларга нисбатан уларнинг иқтисодий ривожланиш даражасига кура табақалашган кредит сиёсатини олиб борадилар;
- минтақавий банклар уртасида энг обрулиси ЕТТБ ҳисобланади;
- ЕТТБга 56 та мамлакат аъзо;
- ЕТТБ фаолияти аъзо мамлакатларда куппариявийлик, плюрализм ва бозор ислохотларининг мавжудлигини назарда тутувчи сиёсий жиҳатларга эга;
- Осиё, Африка ва Лотин Америкасининг йирик минтақавий банклари Америкаларо тараққиёт банки, Африка тараққиёт банки, Осиё тараққиёт банклардан иборат;
- Осиё, Африка ва Лотин Америкасида йирик минтақавий банкларнинг ташкил этилиши мустамлака тизимнинг таназзулга юз тутиши ва ушбу ҳудудларга хос иқтисодий муаммоларни ҳал этиш

3.3.1-расм. Минтақавий ривожланиш банклари

ЕТТБ томонидан амалга ошириладиган лойиҳалар сони 2004 – 2008 йилларда 265 тадан 302 тагача ортган. 2008 йилда ЕТТБ томонидан амалга оширилган лойиҳаларнинг умумий қиймати 12,9 млрд. евро ни ташкил этган (3.3.2-жадвал).

3.3.2-жадвал

ЕТТБ томонидан амалга оширилган лойиҳалар динамикаси⁶²

	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Лойиҳалар сони	265	276	301	353	302
Лойиҳаларнинг умумий қиймати, млрд. евро	13,0	9,8	12,0	13,8	12,9
ЕТТБ томонидан ажратилган маблағлар, млрд. евро	4,1	4,3	5,0	5,6	5,1
ЕТТБ томонидан жалб қилинган маблағлар, млрд. евро	8,8	5,9	7,7	8,6	8,4

⁶² ЕТТБ ҳисоботлари ва маълумотлари асосида тузилган.

2008 йилда ЕТТБ томонидан ажратилган маблагларнинг 39% и молия секторига, 26% и корпоратив секторга, 18% и инфра-тузилма соҳасига ва 17% и энергетика соҳасига йуналтирилган.

Ўзбекистон 1992 йилдан ЕТТБ аъзоси ҳисобланади. ЕТТБ Ўзбекистонда хусусий секторни ривожлантиришни қуллаб-қувватлашни амалга оширувчи энг йирик инвесторлардан бири ҳисобланади (3.3.3-жадвал).

3.3.3-жадвал

2007 йилда ЕТТБнинг Ўзбекистондаги инвестиция лойиҳаларига ажратган кредитлари, млн. евро⁶³

Лойиҳа номи	Лойиҳа миқдори	ЕТТБ томонидан молиялаштирилдиган кредитлар
«Бурсел» (кийим-кечак ишлаб чиқариш)	1,5	1,5
«Имкон плюс» (музқаймоқ ишлаб чиқариш)	2,6	1,8
«Грин Ворлд» (меваларни қайта ишлаш)	6,0	1,5
«Малика-Хива» меҳмонхонаси	0,1	0,1
«Меҳнат-Пиво»	2,0	2,0
«Ҳамкорбанк» (кичик бизнесни микрокредитлаш)	5,4	5,4
«ЎзҚДБ банк»	0,6	0,6
Савдонинг ривожланишига кумаклашиш	1,0	1,0
Жами		

ЕТТБ 1992 йилдан то ҳозирги вақтга қадар иқтисодиётнинг турли соҳаларида 550 млн. евро миқдорида 50 дан ортиқ лойиҳаларни молиялаштирди⁶⁴.

ЕТТБ томонидан амалга оширилган йирик кредитлар иқтисодиётнинг реал секторига йуналтирилган.

Осиё тараққиёт банки (ОТБ) – 1966 йилда ташкил топган ва унга 57 та мамлакат (41 та ҳудудий ва 16 та ҳудуддан ташқари мамлакатлар) аъзо. ОТБга аъзолик БМТнинг Осиё ва Тинч океани буйича иқтисодий ва ижтимоий масалалар буйича комиссиясидаги барча мамлакатлар ва Осиё минтақасидаги бошқа мамлакатлари (агар улар БМТ ёки унинг ихтисослашган агентликларига аъзо бўлсалар) учун очиқ. Аъзоликда мавжуд бундай кенг имкониятлар ОТБда Осиё минтақасидан ташқари

⁶³ ЕТТБ ҳисоботлари ва маълумотлари асосида тузилган.

⁶⁴ Абдуллаев Р., Асташев А. ЕБРР расширяет финансирование частного сектора в Узбекистане. //БВВ, №102 (1211). 24.12.2009.

мамлакатлар улушининг ортишига олиб келди, уларга банк акцияларининг қарийб 37% и ва овозларининг 35% и туғри келади.

Япония, АҚШ, Хитой, Хиндистон, Австралия, Индонезия, Канада ОТБнинг йирик акциядорлари (акциялар пакети 5% дан куп булган) ҳисобланади. Хитой, Ҳиндистон, Покистон, Индонезия, Бангладеш каби мамлакатлар асосий қарз олувчи мамлакатлар саналади.

ОТБнинг мақсади Осиё қитъасидаги ривожланаётган мамлакатларга иқтисодий ривожланишда кумаклашиши, ҳудудий ҳамкорликни рағбатлантириш, аъзо-мамлакатларга техник ёрдам курсагиш ва уларнинг иқтисодий сиёсатини мувофиқлаштиришдан иборат.

ОТБ транспорт ва коммуникации, энергетик лойиҳалар, қишлоқ хужалиги ва табиий ресурслар, молия, ижтимоий инфратузилма соҳаларини молиялаштиради.

ОТБда Осиё ривожланиш фонди (20,5 млрд. долл.) ва Махсус техник ёрдам фонди (721,7 млн. долл.) мавжуд⁶⁵. 1988 йилда Банк ва Япония ҳукумати уртасида Техник ёрдам курсатиш бўйича Япония махсус фонди ташкил этилди.

ОТБ ривожланаётган мамлакатларга қуйидаги фондлар ҳисобидан кредитлар беради:

1) оддий фонд ҳисобидан тижорат шартлари асосида 25 йил муддатга (барча кредитларнинг қарийб 2/3 қисми);

2) Осиё ривожланиш махсус фонди ҳисобидан имтиёзли 1 – 3% ставкалар бўйича камбағал мамлакатларга 40 йилгача муддатга.

Бошқа ривожланиш банклари каби ОТБда ҳам кредитлашда балансни таъминлаш мақсадида давлат секторига берилган кредитлар жами лойиҳаларининг 20%и дан ошмайди.

ОТБ фаолиятининг хусусияти шундан иборатки, у уз кредитларининг 30% ини имтиёзли шартларда махсус фонддан беради. У ушбу маблағларни Европа бозорларига йуналтириб, уларни ривожланаётган мамлакатларга 25 – 40 йилга мулжалланган узоқ муддатли кредитларга айлантиради. Бунда банк имтиёзли фоиз ставкаларини кўзда тутади. Кредитлар, шунингдек, тижорат шартларида ёки юқори бозор фоиз ставкаси бўйича 10 – 25 йил муддатга оддий жамғармалардан ҳам берилади.

Таҳлиллар курсатишича, 2004 – 2007 йилларда ОТБ томонидан берилган кредитлар ва молиялаштирилган инвестицион лойиҳалар сони ўсиш тенденциясига эга булди. Жумладан, ушбу

⁶⁵ <http://www.adb.org/About/members.asp>

лойиҳалар сони 2004 йилда 31 тани ташкил этган бўлса, ушбу курсаткич 2007 йилда 60 тага етган (3.3.4-жадвал). Шунингдек, берилган кредитлар ва инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш миқдори ҳам ошиб борган. Ушбу ҳолат, ОТБнинг мамлакатларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришдаги ролининг ошиб бораётганлигидан далолат беради.

3.3.4-жадвал

ОТБ кредитларининг динамикаси⁶⁶

	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.
Берилган кредитлар сони	31	31	35	60
Берилган кредитлар суммаси, млрд. долл.	5,1	5,8	7,4	10,1
Банк кредитлари ҳисобидан:				
Молиялаштирилган инвестицион лойиҳалар сони	62	63	66	82
Молиялаштирилган инвестицион лойиҳалар суммаси, млрд. долл.	3,8	4,4	6,1	8,2

Бундан ташқари, ОТБ томонидан берилган кредитларнинг аксарият қисмини инвестицион кредитлар ташкил қилади. Бу эса ОТБнинг тижорат банкларидан фарқлантирувчи муҳим жиҳат ҳисобланади. Чунки тижорат банкларида узоқ муддатли ресурслар тақчиллиги мавжуд бўлганлиги туфайли улар томонидан берилган кредитларнинг асосий қисмини қисқа муддатли кредитлар ташкил этади. Шунинг учун ОТБни инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришдаги роли тобора ошиб бормоқда.

ОТБ томонидан 2007 йилда берилган кредитларнинг асосий қисми транспорт ва коммуникацияни ривожлантириш мақсадларига берилган кредитларнинг ҳиссасига тўғри келди (3.3.5-жадвал).

Ушбу соҳаларга берилган кредитларнинг миқдори 3,9 млрд. долларни ташкил қилди. Бу эса, 2007 йилда ОТБ томонидан берилган кредитларнинг 39% ини ташкил қилади. Умуман, транспорт ва коммуникация соҳасига 2007 йилда берилган кредитларнинг миқдори 2006 йилга нисбатан икки марта куп бўлди.

2007 йилда ОТБ томонидан давлат кафолатлари асосида 61 та лойиҳани молиялаштириш учун 9,2 млрд. доллар миқдорида кредитлар берилди. Бундан ташқари, 2007 йилда ОТБ томонидан 672,7 млн. доллар миқдорида қайтариб олмаслик шарти билан

⁶⁶ Asian Development Bank. Annual report, 2007. — P. 4.

молиявий ёрдам берилди. Бу эса, 2006 йилдагига нисбатан 25 фоизга қулдир. Шунингдек, умумий суммаси 243,4 млн. доллар булган 242 та техник ёрдам лойиҳаси маъқулланди.

3.3.5-жадвал

ОТБ кредитларининг иқтисодий секторлари бўйича тақсимланиши (2008 йил 1 январь ҳолатига)⁶⁷

Т/р	Соҳалар	Маъқулланган кредитлар		Молиявий лойиҳалар сони
		Ҳажми, млн. долл.	Улуши, %	
1.	Ижтимоий инфратузилма	429,5	39,0	12
2.	Транспорт ва коммуникация	265,3	24,1	4
3.	Қишлоқ хужалиги ва табиий ресурслар	245,4	22,3	5
4.	Молия тизими	90,7	8,2	3
5.	Энергетика	70,0	6,4	1
	Жами	1100,9	100,0	25

Ўзбекистон ОТБга 1995 йилда аъзо булган булиб, банкнинг минтақавий аъзолари руҳатида 15-уринни, йирик акционерлар руйҳатида эса 22-уринни эгаллайди. Ўзбекистон ОТБнинг 23 834 та акциясига (0,67%) ва 37 066 та овозга (0,84%) эга⁶⁸.

ОТБ 1995 йилдан 2010 йилга қадар Ўзбекистонга 30 та лойиҳа учун умумий суммаси 1,29 млрд. доллардан ортиқ кредитлар ажратди. Шунингдек, ушбу даврда ОТБ Ўзбекистонга 40,75 млн. доллар миқдорида техник ёрдам кўрсатди⁶⁹. ОТБ томонидан берилаётган молиявий ёрдамларнинг сезиларли қисми ижтимоий соҳаларни ислоҳ этишни молиялаштиришга йўналтирилмоқда (3.3.6-жадвал).

2010 йилда Ўзбекистон ва ОТБ молиявий ҳамкорлик дастури доирасида мамлакатнинг транспорт ва энергетика инфратузилмасини модернизациялаш ҳамда кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш мақсадида 1 млрд. доллар миқдорида 3 та янги лойиҳа тайёрланиши ва тасдиқланиши кузда тутилган. Бундан ташқари 2009 йилда Ўзбекистонда ичимлик суви билан таъминлаш ва санитария тизимини яхшилаш учун куптраншли молиялаштириш

⁶⁷ ОТБ ҳисоботлари ва маълумотлари асосида тузилган.

⁶⁸ <http://www.adb.org/Documents/Translations/Russian/Factsheets/UZB-Fact-Sheet-RU.pdf>

⁶⁹ Визит Резидента АБР в преддверии 43-го Ежегодного заседания Совета директоров банка. // Деловой партнер, №7(828), 18-24.02.2010.

Дастурлари доирасида тасдиқланган маблағларнинг иккинчи 140 млн. доллар ҳажмидаги траншни очиш режалаштирилган. 2010 йилда ажартилиши режалаштирилаётган умумий сумманинг 500 млн. доллари Осиё ривожланиш махсус фонди ҳисобидан имтиёзли шартларда 32 йилга 8 йиллик имтиёзли муддат ва йиллик 1,5% ли ставкада берилади⁷⁰.

3.3.6-жадвал

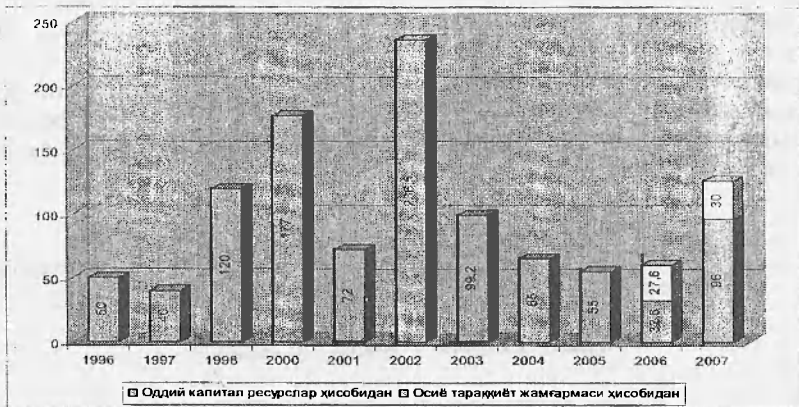
ОТБнинг Ўзбекистонда йирик инвестицион лойиҳалар учун ажратаётган кредитларининг тармоқ таркиби (2009 йилнинг 1 январь ҳолатига)⁷¹

	Лойиҳалар сони	Кредитлар ҳажми, млн. долл.	Жамига нисбатан фоизда
Қишлоқ хужалиги ва табиий ресурслар	8	345,0	28,1
Таълим	8	290,5	23,6
Энергетика	1	70,0	5,7
Молия	1	20,0	1,6
Соғлиқни сақлаш, овқатланиш ва ижтимоий ҳимоя	1	40,0	3,3
Саноат ва савдо	1	50,0	4,1
Ҳуқуқ ва иқтисодий бошқарув	1	20,7	1,8
Транспорт ва алоқа	4	265,3	21,6
Сув таъминоти ва санитария	4	129,0	10,5
Жами	29	1 230,9	100,0

Таҳлиллар кўрсатишича, 1996 йилдан 2006 йилгача кредитлар ОТБ банк капиталининг оддий ресурслари ҳисобидан берилган. Бу эса кредитларни имтиёзли шартлар асосида жалб этиш имкони бўлмаганлигини кўрсатади. 2006 йилдан бошлаб, ОТБ Ўзбекистонга имтиёзли кредитлар буйича кредит беришни бошлади, 2007 йилда эса бу кредитлар ҳажми 8,7%га ошди (3.3.2-расм).

⁷⁰ АБР и Узбекистан готовится к утверждению новых проектов. //БВВ, №21 (1234), 23.03.2010.

⁷¹ <http://www.adb.org/Documents/Translations/Russian/Factsheets/UZB-Fact-Sheet-RU.pdf>

3.3.2-расм. ОТБдан Ўзбекистонга ажратилган кредит ресурслари мабасининг узгариши (2008 йил 1 январь ҳолатига)⁷²

3.3.7-жадвал маълумотларидан аксарият кредитлар инфратузилмани ривожлантиришга йуналтирилганини куришимиз мумкин. Бу эса банк ижтимоий соҳани молиялаштиришга кредит ажратганидан далолат беради. Шунингдек, транспорт ва коммуникация соҳаларига ҳам катта эътибор қаратилаётганини куришимиз мумкин.

Шуниси муҳимки, 2006 йилда ОТБ Кенгаши Ўзбекистон учун 2006 – 2010 йилларга мулжалланган ҳамкорликни ривожлантириш Стратегияси ва Дастурини маъқуллади. Мазкур Стратегия ва Дастур аҳолининг кам таъминланган катламларининг иқтисодий аҳволини сезиларли даражада яхшилашга қаратилган.

ОТБнинг ушбу Стратегияси устувор соҳалар сифатида қишлоқ хўжалиги, хусусий сектор, транспорт коммуникациялари ва божхона тизими, умумий таълим, мактабгача тарбия тармоқларида амалга оширилаётган лойиҳаларни молиялаштиришни кўзда тутди.

Бундан ташқари ОТБ ва Ўзбекистон уртасидаги истиқболли ҳамкорлик темир ва автомобил йўллари тармоғини ривожлантириш, қишлоқларда сув таъминоти тизимини такомиллаштириш ишларини фаоллаштиришни назарда тутди.

⁷² ОТБ ҳисоботлари ва маълумотлари асосида тузилган.

ОТБнинг Ўзбекистонда молиялаштираётган йирик инвестицион лойиҳалар ва уларнинг тавсифи⁷³

Лойиҳанинг номи	Ҳажми, млн. олл.	Лойиҳанинг қисқача тавсифи
Қишлоқ хужалик корхоналарини ривожлантириш	50	Қишлоқ жойларидаги кичик ва урта бизнес корхоналарини ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш. Молиялаштириш 28 та инвестицион лойиҳа буйича амалга оширилмоқда.
Сирдарё вилояти Оқолтин тумани инфратузилмасини ривожлантириш ва хужалиklarини қайта таркиблаш	36	Сирдарё вилояти Оқолтин тумани қишлоқ хужалигида меҳнат унумдорлигини ошириш ҳамда фермерларнинг пахта ва бугдой етиштиришдан оладиган даромадларини барқарорлаштириш. Ушбу лойиҳа синов лойиҳаси булиб, кейинчалик уни мамлакат миқёсида жорий этиш кузда тутилган.
Дон экинларининг ҳосилдорлигини ошириш	26	Бугдойни етиштириш, қайта ишлаш, сотишнинг тежамли ва барқарор тизимларини рағбатлантириш. Лойиҳа 217 минг қишлоқдаги уй хужалигига фойда келтиради, шуларнинг 35% и кам таъминланган оилалардир.
Аму-Занг канали машина тизимларини тиклаш	73,2	Қишлоқ хужалигида меҳнат унумдорлигини, фермерлар даромадларининг барқарорлигини сақлаш ва ошириш
Ерларнинг ме-лиоратив ҳолатини яхшилаш	60,2	Бухоро, Қашқадарё ва Навоий вилоятларининг 9 та туманида ерларнинг деградация муаммосини ҳал қилиш
Умумтаълим тизи-мида дарсликлар ва ўқув адабиётларини нашр қилиш тизи-мини такомиллаш-тириш	260	Дарсликларнинг сифати, фойдаланиш муддатини ошириш йули билан умумтаълимнинг сифати ва аҳамиятини ошириш.

Ислом тараққиёт банки (ИТБ) – 1974 йилда ташкил топган. Унга ислом динига эътиқод қилувчи 35 та мамлакат, яъни Ислом анжуманининг деярли барча аъзолари киради. Низом капиталининг миқдори ОТБ дан 5 марта кам (3.3.8-жадвал).

ИТБнинг мақсади аъзо-мамлакатларнинг ривожланиш лойиҳаларини, ташқи савдони кредитлаш ва савдо, саноат компаниялари капиталларини инвестициялашдан иборат.

⁷³ АБР И Узбекистан. 10 лет сотрудничества во имя развития. 1996 – 2006. – Штаб-квартира АБР. – Манила, 2007. С.26.

ИТБ фаолиятининг асосий курсаткичлари⁷⁴

Курсаткичлар	2008 йил	
	Ислол динори	АҚШ доллари
Лойиҳаларининг умумий қиймати, млрд.	1,9	3,1
Техник ёрдам, млрд.	22,7	36,2
Савдони молиялаш, млрд.	1,7	2,6
Махсус ёрдам, млн.	13,0	20,1
Аъзо мамлакатлар сони	56	
Ходимлар сони, киши	1 014	

1976 – 2008 йиллар давомида ИТБ томонидан 56,9 млрд. доллар қийматидаги 6103 та лойиҳа молиялаштирилган. 2008 йилда банк томонидан лойиҳаларни молиялаштириш, техник кумак бериш, савдони молиялаш каби йуналишлар буйича 399 та лойиҳага 5,7 млрд. доллар маблаг йуналтирилган (3.3.9-жадвал).

ИТБнинг Ўзбекистондаги лойиҳалари⁷⁵

Лойиҳа номи	Лойиҳанин қиймати, млн. долл.	Лойиҳанин ҳуқуқий асоси
«Сугдиёна» 500 кВ электр узатиш линияси қурилиши Сирдарё ИЭС	25,1	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 22 июндаги ПҚ-105-сонли Қарори
«Фузор – Сурхон» 500 кВ электр узатиш линияси ва «Сурхон» автотрансформаторини қуриш	42,0	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 22 июндаги ПҚ-901-сонли Қарори
5 та касб-ҳунар коллежларини қуриш ва жиҳозлар билан таъминлаш	10,5	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 22 ноябрдаги ПҚ-713-сонли Қарори
Умумтаълим мактабларини қуриш ва жиҳозлар билан таъминлаш	10,3	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 31 майдаги 104-сонли Қарори
Республика шошилинч тиббий ёрдам маркази ва унинг ҳудудий филиалларини тиббий асбоб-ускуналар билан таъминлаш	23,8	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 11 майдаги 120-сонли Қарори
Асфальт заводини модернизациялаш, Тошкент шаҳрида йуллар қуриш ва таъмирлаш учун асбоб-ускуналар ва механизмлар сотиб олиш	12,6	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 17 октябрдаги ПҚ-201-сонли Қарори

⁷⁴ Ислол тараққиёт банки ҳисоботлари ва маълумотлари асосида ҳисобланган.

⁷⁵ Ислол тараққиёт банки ҳисоботлари ва маълумотлари асосида ҳисобланган.

2008 йилда ИТБ томонидан молиялаштирилган лойиҳаларнинг 35,8% и давлат секторига, 30,9% и транспорт ва алоқа тизимига, 12,5% и саноат ва табиий ресурслар секторига, 11,3% и қишлоқ хўжалиги тармоғига, 5,8% и ижтимоий соҳага ва 3,8% и молиявий хизматларга тугри келган.

Ўзбекистон ИТБга 2003 йил 3 сентябрда аъзо булган булиб, ушбу банк томонидан 2003 – 2009 йиллар мобайнида умумий қиймаги 150 млн. долларга тенг молиявий хизматлар курсатилган.

Бундан ташқари, ИТБ Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки, Узсаноатқурилишбанки ва Ипотека банки орқали 2007 – 2009 йилларда ИТБ билан ҳамкорлик дастурлари доирасида умумий қиймати 24,0 млн. долларлик кредит линияларини амалга оширмоқда (3.3.10-жадвал).

3.3.10-жадвал

ИТБнинг Ўзбекистондаги кредит линиялари

Лойиҳа номи	Ҳажми, млн. долл.	Лойиҳанинг ҳуқуқий асоси
Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки		
ИТБнинг иккинчи молия линияси	20,0	ИТБ билан ҳамкорлик Дастури 2007 – 2009 йй.
Узсаноатқурилишбанки		
ИТБнинг глобал молия линияси	1,0	2007 йил 7 сентябрда имзоланган Глобал шартнома
Ипотека банки		
ИТБнинг глобал молия линияси	3,0	2007 йил 3 июлда имзоланган Глобал шартнома

3.4. Хорижий инвестицияларни кафолатловчи ва тартибга солувчи махсус халқаро ташкилотлар

Хорижий инвестицияларни тартибга солувчи халқаро молия ташкилотларидан ташқари ушбу инвестицияларни кафолатловчи ва тартибга солувчи махсус халқаро ташкилотлар ҳам мавжуд. Инвестицияларни кафолатлаш бўйича халқаро агентлик (ИКХА), Инвестицион даъволарни тартибга солиш бўйича халқаро марказ (ИДТСХМ) ва Хорижий инвесторларга маслаҳат бериш агентлиги шулар жумласидандир.

ИКХА 1988 йилда Умумжаҳон банкининг шохобчаси сифатида ташкил этилган, аммо у молиявий жиҳатдан мустақилдир. Агентлик ихтисослаштирилган ташкилот сифатида БМТ тизимига киради. ХТТБ президенти ИКХАнинг ҳам президенти ҳисобланади.

Агентликнинг асосий вазифаси хорижий инвесторларни нотижорат характердаги рисклар (валюта маблағларини утказиб юбориш, экспроприация ёки уруш) билан боғлиқ йўқотишлардан кафолатлаш орқали аъзо-мамлакатлар иқтисодийтини ривожлантириш мақсадида инвестициялар оқимини оширишга кўмаклашишдир. Бундан ташқари, ИКХА аъзо-мамлакатларга капитал оқимини ошириш учун қулай муҳит яратиш борасида маслаҳатлар бериш ва ахборот базасини яратиш билан ҳам шуғулланади.

ИКХАнинг мақсадлари қуйидагилардан иборат:

Капитални бошқа мамлакатларда жойлаштиришни нотижорат хатарлардан аъзо-мамлакатлар томонидан қўшма қайта суғурталаш ёрдамида кафолатлаш; ривожланаётган мамлакатларга ва улар орасида инвестициялар оқимини орттириш мақсадида зарурий ёрдамчи тадбирларни амалга ошириш; аъзо-мамлакатларда (айниқса, ривожланаётган мамлакатларда) инвестицияларни ишлаб чиқариш мақсадларига сарфланишини рағбатлантириш.

ИКХА мамлакатларга инвестицион имкониятлар туғрисидаги ахборотларни тарқатиш ва инвестициялашга кўмаклашувчи ташкилий-техник шароитларни яратиш борасида техник ёрдам курсатади. ИКХА ўз ходимлари ва юрист-маслаҳатчилари штатига эга бўлиб, молиявий ва ҳуқуқий жиҳатдан Умумжаҳон банкига қарам эмас, лекин баъзида унинг хизматларидан фойдаланади. Агентлик ривожланаётган мамлакатларда ҳукуматларга хусусий инвестицияларни жалб этиш борасида маслаҳат хизматларини курсатиш ва инвестицион имкониятлар туғрисида ахборотлар тарқатиш билан ҳам шуғулланади.

ИКХАнинг функциялари:

— қўшма суғурталаш ёки қайта суғурталаш йули билан бошқа суғурталовчиларнинг имкониятларини кенгайтириш;

— инвестиция сиёсати пассив бўлган мамлакатларда инвестицияларни суғурталаш;

— расмий тан олинган суғурталовчилар хизматларидан фойдаланиш имкони булмаган инвесторларга хизмат курсатиш;

— куп миллатли синдикатларнинг бирига кирувчи, турли миллатга мансуб инвесторларга кафолатлар бериш, бу эса уз урнида суғурта шартномаларини тузишга ва даъволарни ҳал этиш учун қулай шарт-шароит яратади.

Инвесторлар Умумжаҳон банки кафолатлари, сиёсий рисклардан ИКХА суғуртаси ва Халқаро молия корпорацияси (ХМК) билан акционер капиталга қўшма инвестициялаш ёрдамида уз

рискларини минимумга туширишади ва ривожланаётган ҳамда бозор иқтисодиётига утаётган мамлакатларга инвестицияларни амалга ошириш учун оптимал шароитга эга буладилар.

ИКХАнинг мақсадига мос келувчи инвестицион лойиҳалар иқтисодиётнинг ривожланишига ёрдам бериши, молиявий ва иқтисодий жиҳатдан мустаҳкам, экологик хавфсиз ҳамда қабул қилувчи мамлакатнинг меҳнат буйича стандартларига ва бошқаларга мос келиши зарур.

ИКХА ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётини тараққий эттириш мақсадида аъзо-мамлакатлардан инвестицияларни жалб этиш имкониятига эга.

ИКХА таркибига кирувчи **Инвестицион маркетинг хизматлари департаменти** (ИМХД) агентликка аъзо бўлган ривожланаётган ва утиш даври мамлакатларига қилинаётган туғридан-туғри хорижий инвестицияларни қўллаб-қувватлайди. ИМХДнинг мақсади — ривожланаётган мамлакатларга иқтисодий усишни рағбатлантириш ва камбағаллик билан курашиш учун жалб этилаётган туғридан-туғри инвестициялар оқимини таъминлашга ёрдамлашишдан иборат. ИМХД томонидан хизматлар курсатиш асосан уч йўналишда амалга оширилади:

- институционал имкониятларни шакллантириш;
- ахборотларни тарқатиш;
- инвестицияларни рағбатлантириш.

Бундан ташқари, ИКХА инвестицион имкониятлар, бизнес олиб бориш қоидалари ва бизнес фаолияти буйича ҳамкорлар туғрисидаги ахборотларни IPA ахборот тармоғи орқали тарғиб этади.

ИКХАнинг асосий молиявий манбалари қуйидагилардан иборат: ИКХА Конвенциясида саноати ривожланган мамлакатлар уз улўшларининг 1% ини конвертирланадиган валютада қўшишлари назарда тутилган. Яна ҳар бир мамлакат 10%ини очиқ бозорда муомалада бўлмаган фоизсиз қарз мажбуриятлари шаклида киритишади. Қолгани эса резерв валюта ҳисобланади. Ривожланаётган мамлакатлар аъзолик бадалининг 25% ини уз миллий валюталарида тулашлари мумкин. ИКХА қўшма суғурталаш ва қайта суғурталаш йўли билан инвестицияларни суғурталовчилар фаолиятини тўлдиради.

Ўзбекистон Республикаси 1993 йил ноябрь ойида ИКХАга аъзо бўлди.

Инвестицион даъволарни тарғибга солиш буйича халқаро марказ (ИДТСХМ). ИДТСХМ 1965 йилда қабул қилинган *Инвестицион даъволарни тарғибга солиш халқаро Конвенцияси* асосида 1966

йилда ташкил топган булиб, у мустақил халқаро ташкилотдир. 1996 йилда унга 134та мамлакат аъзо булиб, яна 11та мамлакат аъзоликка даъвогар эди. ИДТСХМ хорижий инвестицияларни қабул қилувчи аъзо-мамлакатлар ҳукуматлари ва давлат органлари билан хорижий (хусусий ва корпоратив) инвесторлар уртасида вужудга келувчи келишмовчиликларни тартибга солиш, келиштириш, арбитраж судларида ишни куриш механизмларини яратиш орқали халқаро инвестиция фаолиятига кумаклашади. ИДТСХМ ҳукумат ва хорижий инвесторлар уртасидаги ишонч ва ҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш орқали инвестиция оқимини купайтиришга сабабчи булади. ИДТСХМ доирасида вужудга келган арбитраж қоидалари халқаро инвестицион келишувлар, инвестициялар туғрисидаги қонунлар, икки ва куп томонлама инвестицион шартномаларнинг стандарт элементига айланган. ИДТСХМ тадқиқот ишларини олиб боради, маслаҳатлар беради, арбитраж ва инвестицион ҳуқуқ масалалари буйича материаллар нашр этади.

Хорижий инвесторларга маслаҳат бериш агентлиги — Умумжаҳон банкининг булинмаси булиб, банкка аъзо-мамлакатлар ҳукуматларини хорижий инвестициялар масалалари буйича конфиденциал маслаҳатлар билан таъминлаш мақсадида ташкил этилган ташкилотдир.

3.5. Ўзбекистонга хорижий инвестицияларни жалб этишнинг ҳуқуқий ва институционал асослари

Республикада қулай инвестиция муҳитини шакллантириш буйича ишларни янада кучайтириш узоқ муддатга мулжалланган стратегик вазифа ҳисобланади. Ички кредит манбаларини сафарбар этиш чора-тадбирлари билан биргаликда хорижий инвестицияларни рағбатлантиришга хизмат қиладиган қулай муҳит яратиш масаласи биз учун ута муҳим стратегик аҳамиятга эга.⁷⁶

Мамлакатдаги сиёсий ва макроиқтисодий барқарорлик, хорижий инвесторлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг кучли кафолати ва кенг имтиёзлар тизими каби омиллар тадбиркорлар учун энг қулай шарт-шароит яратмоқда. Бундан ташқари, ишлаб чиқариш учун муҳим аҳамият касб этувчи хом ашё, материаллар, энергия ресурслари ва юқори малакали ишчи кучи баҳоси қўшни мамлакатларга нисбатан арзон булиши хорижий инвестицияларни мамлакатимизга жалб қилмоқда.

⁷⁶ Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. — Т.: «Ўзбекистон». 2001. 253-б.

Ўзбекистон Республикасида хорижий инвестицияларни жалб қилишни жадаллаштиришга йуналтирилган фаол сиёсат олиб борилмоқда. Миллий валютанинг жорий операциялар буйича конвертациясининг таъминланиши ва ислохотларни амалга ошириш стратегияси Ўзбекистонда иқтисодий янада эркинлаштириш ва хорижий капитал иштирокидаги лойиҳаларни амалга ошириш учун қулай асосни шакллантиради.

Республикада хорижий инвесторлар учун ҳуқуқий кафолавлар ва имтиёзларнинг кенг қамровли тизими шакллантирилган. Бу тизим «Хорижий инвестициялар туғрисида»ги, «Инвестицион фаолият туғрисида»ги, «Хорижий инвесторлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кафолати ва чоралари туғрисида»ги ва «Қимматли қоғозлар бозорида хорижий инвесторлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш туғрисидаги» қонунларга асосланган. Ушбу қонунлар хорижий инвесторларнинг тенг ҳуқуқли ва адолатли шарт-шароитда фаолият олиб боришини таъминлайди. Бундан ташқари, хорижий инвестицияли корхоналар⁷⁷ фаолиятини рағбатлантириш мақсадида солиқ имтиёзлари ва преференцияларни уз ичига олувчи қўшимча чора-тадбирлар тизими ишлаб чиқилган.

Ўзбекистон Республикасида хорижий инвесторлар фаолияти 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган «Хорижий инвесторларнинг ҳуқуқлари кафолатлари ва ҳимоялаш чоралари туғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни билан кафолатланади.

Хорижий инвесторлар ҳуқуқларини кафолатлашда давлат масъул орган ҳисобланади⁷⁸. Хусусан, Адлия вазирлигига хорижий инвесторлар ва хорижий инвестицияли корхоналарга нисбатан назорат қилиш органлари, маҳаллий ҳокимият ва бошқарув идораларининг инвесторлар ҳуқуқларини бузувчи қарорларини тухтатиб қўйиш, тегишли давлат ва бошқарув органларига бундай қарорларни бекор қилиш борасида таклифлар киритиш ҳуқуқи берилган. Бундай ёндашув хорижий инвесторлар фаолияти билан боғлиқ муносабатларда қонун устуворлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

⁷⁷ Хорижий инвестицияли корхоналар деганда акциялари (улушлари, пайлари)нинг ёки устав жамғармасининг камида уттиз фоизини хорижий инвестициялар ташкил этадиган корхоналар тушунилади. Бундай таъриф давлат томонидан бериладиган солиқ ва божхона туловлари буйича имтиёзларни қўллаш учун ишлатилади.

⁷⁸ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 2 майдаги «Туғридан-туғри хорижий инвестицияларни ҳуқуқий ҳимоя қилишни кучайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар туғрисида»ги 58-сонли Қарори.

Ривожланаётган мамлакатларда кенг қўлланилаётган яна бир рағбатлантирувчи чора шундан иборатки, агар мамлакатдаги кейинги қонун ҳужжатлари инвестициялаш шарт-шароитларини ёмонлаштиради, унда хорижий инвесторларга нисбатан инвестициялаш санасида амал қилган қонун ҳужжатларини инвестициялаш вақтдан бошлаб маълум бир муддатга қўллаш кафолатланади. Ушбу чора Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида ҳам уз аксини топган бўлиб, хорижий инвесторларга инвестициялаш санасида амал қилган қонун ҳужжатларини инвестициялаш вақтдан бошлаб ун йил мобайнида қўллаш кафолати берилади. Хорижий инвестор уз хоҳишига кўра янги қонун ҳужжатларининг инвестициялаш шарт-шароитларини яхшилайдиган қоидаларини қўллаш ҳуқуқига эгадир⁷⁹.

Хорижий инвесторнинг Ўзбекистон Республикасида олган даромадлари унинг хоҳишига кўра, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида реинвестиция қилиниши ёки бошқа ҳар қандай усулда ишлатилиши мумкин. Жумладан, Ўзбекистон Республикасига туғридан-туғри хорижий инвестицияларни жалб этиш ва уларни репатриация қилиш, туғридан-туғри хорижий инвестицияларни амалга ошириш муносабати билан олинган ҳуқуқлардан фойдаланиш чекловларсиз амалга оширилади⁸⁰. Ушбу қўлайлик миллий валютамизнинг эркин конвертацияланиш имконияти жорий операциялар билан чекланган шароитда хорижий инвесторлар фаолиятини рағбатлантирувчи муҳим омил ҳисобланади.

Умуман, хорижий инвесторларга бериладиган асосий кафолатларнинг тулиқ булмаган рўйхати қуйидагилардан иборат:

1. Ўзбекистон Республикасидаги хорижий инвестициялар национализация ва реквизиция қилинмайди.

2. Хорижий инвесторларга фаолияти натижасида олинган фойда ва бошқа маблағларни ҳеч бир чекловларсиз чет эл валютасида хорижга утказиш кафолатланади. Шунингдек, импорт буйича олиб кираётган хом ашё, бутловчи буюмлар ва замонавий технологиялардан олинган тушумни чет эл валютасига айирбошлаш таъминланади.

3. Чет эллик жисмоний ва юридик шахсларга давлат мулкани хусусийлаштириш жараёнида, шу жумладан, кучмас мулк олди-сотдисидида эркин қатнашиши кафолатланади.

4. Хорижий инвестицияли корхоналар узлари ишлаб чиқарган маҳсулотни лицензиясиз экспорт қилиш, уз ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун маҳсулотни импорт қилиш ва қўшма корхо-

⁷⁹ Ўзбекистон Республикасининг «Хорижий инвесторларнинг ҳуқуқлари кафолатлари ва ҳимоялаш чоралари туғрисида»ги Қонуни, 1998 йил.

⁸⁰ Ўзбекистон Республикасининг «Валютани тартибга солиш туғрисида»ги Қонуни, 2003 йил.

наларнинг устав фондига ҳисса қўшиш учун бож туламасдан мулк олиб киришга ҳақлидир.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ ва Божхона кодекслари, Президент, фармонлари ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари орқали хорижий инвесторлар учун имтиёзларнинг кенг тизими яратилган (3.5.1-жадвал).

Бундан ташқари, иқтисодиётнинг турли тармоқларида фаолият олиб бораётган ва хориждан туғридан-туғри хусусий инвестицияларни жалб қилган корхоналар асосий фаолиятидан даромад солиғи, мулк солиғи, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи ва ягона солиқни тулашдан 7 йилгача озод қилинади⁸¹.

Хорижий инвесторлар ва халқаро молия институтларини Ўзбекистонда яратилган қулай инвестиция муҳити ҳамда мамлакат иқтисодиётига инвестиция сарфлашнинг потенциал имкониятлари туғрисида кенг хабардор қилишни ташкил этиш, корхоналарни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш учун хорижий инвестициялар ва кредитларни жалб этиш ҳамда ушлаштириш жараёнида давлат ва хужалик бошқаруви органларининг фаолиятини аниқ-пухта мувофиқлаштиришни таъминлаш мақсадида 2008 йил 24 июлда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хорижий инвестициялар ва кредитларни жалб этиш ҳамда ушлаштириш жараёнини такомиллаштириш чора-тадбирлари туғрисида»ги ПҚ-927-сонли Қарори қабул қилинди.

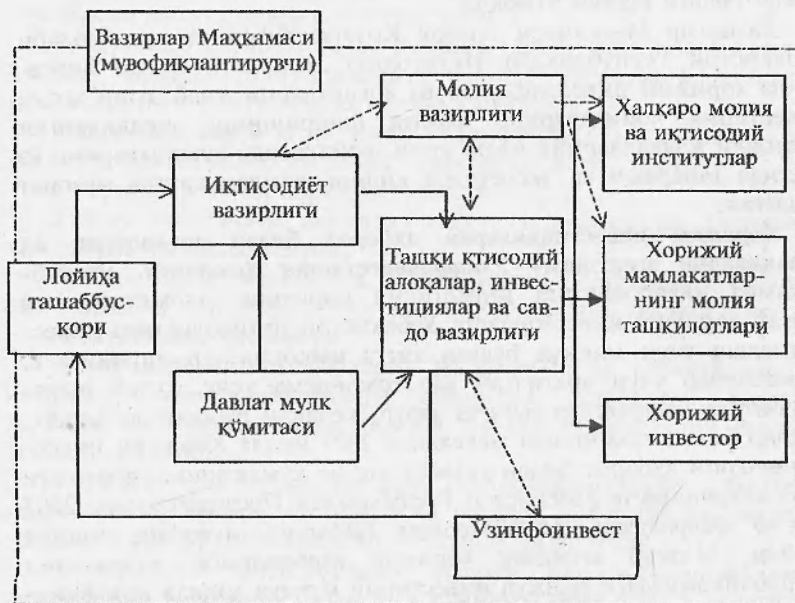
Ушбу қарорда «Хорижий инвестициялар ва кредитларни жалб этиш ва ушлаштириш тартиби туғрисидаги Низом» ва «Хорижий инвестициялар ва кредитларни жалб этиш жараёнида лойиҳалар ташаббускорлари ва давлат органларининг узаро ҳамкорлик қилиш Схемаси» берилган бўлиб, унда хорижий инвесторлар фаолиятини бошқариш, уларга кўмак бериш тизими кўрсатиб берилган. Президент қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги хорижий инвестициялар ва кредитларни жалб этиш буйича қарорларни кўриб чиқиш, муҳокама этиш ва қабул қилишда, ҳар йилги Инвестиция дастурларини, шунингдек, тармоқлар ва мамлакат минтақаларини ривожлантиришнинг ўрта муддатли дастурларини тайёрлашда етакчи бўгин ҳисобланади, унинг зиммасига мазкур масалаларни ҳал этишда идоравий мансублигидан қатъи назар, барча хужалик юритувчи субъектлар фаолиятини мувофиқлаштириш масъулияти юкланади.

⁸¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 11 апрелдаги 3594-сонли Қарори.

Хорижий инвесторлар ва хорижий инвестицияли корхоналарга бериладиган имтиёзлар

Солиқ, тулов турлари ва имтиёзлар
Даромад солиғи
<ul style="list-style-type: none"> - қишлоқларда қайта очилган хорижий инвестицияли корхоналар фаолиятининг биринчи йилида даромад солиғидан тулиқ озод этилади, иккинчи йил солиқнинг 25%ини, учинчи йил эса 50%ини тулашади. Савло-сотиқ ва воситачилик билан шугулланувчи хорижий инвестицияли корхоналар бундан мустасно; - бошқа ишлаб чиқариш корхоналари, шу жумладан, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияли корхоналар фаолиятининг биринчи йилида солиқнинг 25%ини, иккинчи йили эса 50%ини тулашади; - агар экспортга ишловчи ёки импортни урнини қопловчи тўғридан-тўғри хорижий инвестицияли корхона ишлаб чиқарган маҳсулотининг 25%ини болаларга мўлжалланган товарлар ташкил этса, ушбу корхона даромад солиғидан 5 йилга озод қилинади. Агар экспортга ишловчи ёки импортни урнини қопловчи хорижий инвестицияли корхонанинг асосий капиталда хорижий капиталнинг улуши 50%дан кам бўлмаса, ушбу корхона даромад солиғидан 2 йилга озод қилинади; - хорижий капиталнинг улуши 50%дан кам бўлмаган ишлаб чиқариш корхонаси уз даромадини тулиқ реинвестиция қилса, даромад солиғидан тулиқ озод қилинади.
Қушилган қиймат солиғи (ҚҚС)
<ul style="list-style-type: none"> - хорижий валюта ҳамда қийматбаҳо қоғозлар ҳаракатига тегишли бўлган суғурта ва ссуда бериш операциялари; - узи етиштирган қишлоқ хужалик маҳсулотларини сотиш; - геологик ва топографик ишлар; - республикамизда ишлаб чиқарилаётган қурилиш материаллари; - экспорт қилинаётган товарларни ҳамда хорижий товарларни ортиш ва ташиш буйича курсатиладиган хизматлар.
Ер солиғи
<ul style="list-style-type: none"> - Хорижий инвестицияли ишлаб чиқариш корхоналари ер солиғини тўлашдан 2 йилга озод қилинади.
Акциз солиғи
<ul style="list-style-type: none"> - Ноозик-овқат истеъмол товарларини ишлаб чиқарувчи корхоналар акциз солиғини тўлашдан озод қилинади. Тамаки маҳсулотлари, заргарлик буюмлари, совун ва бензин ишлаб чиқарувчи корхоналар бундан мустасно.
Божхона туловлари
<ul style="list-style-type: none"> - Ўзбекистон Республикасига 50 млн. доллардан ортиқ тўғридан-тўғри хорижий инвестиция киритган юридик шахсларнинг чегарадан олиб утадиган товарларидан импорт божи ундирилмайди; - хорижий инвестор ўз зиммасига ишлаб чиқаришни модернизациялаш мажбуриятини олганида чегарадан олиб утилаётган технологик ускуналар учун зарур деталлар ва эҳтиёт қисмлар божхона туловларидан озод қилинади.
Бошқа турдаги солиқлар ва мажбурий туловлар
<ul style="list-style-type: none"> - экспортга йўналтирилган ва импорт урнини қопловчи маҳсулотларни ишлаб чиқарётган хорижий инвестицияли корхоналар ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақсадида солиқ кредитларини олишлари мумкин; - нефть ва газ конларини аниқлаш ишларини олиб борувчи хорижий корхоналар ҳамма турдаги солиқлар ҳамда туловлардан озод қилинади. Ушбу корхоналар ускуналар, моддий-техник ресурслар, хизматларни импорт қилганда божхона туловларидан ҳам озод қилинади; - нефть ва газ қазиб чиқарувчи қўшма корхоналар хорижий корхоналар ёрдамида тузилган бўлса, даромад солиғини тўлашдан 7 йилга озод қилинади. Шунингдек, бу корхоналар мулк солиғидан ва хорижий ҳамкорлар улушидан ундириладиган даромад солиғидан озод қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги, Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги, бошқа вазирликлар, идоралар, давлат ҳамда хужалик бошқаруви органлари, мулкчилик шакли ва идоравий мансублигидан қатъи назар, хужалик юритувчи субъектлар хорижий инвестициялар ва кредитларни жалб этган ҳолда инвестиция лойиҳаларини тузиш ҳамда куриб чиқишда қуйидаги чизмага амал қилинмоқда (3.5.1-расм).

3.5.1-расм. Республикага хорижий инвестиция ва кредитларни жалб қилиш схемаси

Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги зиммасига хорижий инвестициялар ҳамда кредитларни жалб этиш учун инвестиция таклифларининг ягона базасини шакллантириш, потенциал хорижий инвесторларни излаш, амалга ошириш таклиф этилаётган лойиҳалар туғрисида уларга зарур ахборотларни етказиш, шунингдек, хорижий инвесторлар ва кредиторлар билан келишилган шартномаларни расмийлаштиришда хужалик юритувчи субъектларга қумаклашиш вазифаси юклатилган.

Узбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги ягона маълумотлар базасига киритилган инвестиция таклифларининг амалга оширилиши туғрисида ҳар ойда Вазирлар Маҳкамасига ахборот бериб бормоқда.

Узбекистон Республикаси Молия вазирлиги хужалик юри-тувчи субъектлар томонидан Узбекистон Республикаси берган кафолатлар буйича мажбуриятларнинг уз вақтида бажарилишини таъминлаш устидан тизимли мониторинг урнатиб, қарорлар қабул қилиш учун ҳар чорақда Вазирлар Маҳкамасига тегишли ахборотларни тақдим этмоқда.

Вазирлар Маҳкамаси тармоқ Комплексларининг раҳбарлари Узбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги билан бирга-ликда хорижий инвестициялар ва кредитларни жалб этган ҳолда инвестиция лойиҳаларини амалга оширишнинг тасдиқланган тармоқли жадвалларини ижро этиш, лойиҳаолди ҳужжатларини уз вақтида тайёрлаш ва экспертиза қилиш устидан қаттиқ назорат урнатган.

Хорижий инвестицияларни ахборот билан таъминлаш ва кумаклашиш агентлиги «Узинфоинвест»нинг фаолияти. Республикамиз иқтисодиётига инвестиция киритиш салоҳиятига эга булган хорижий инвесторларга Узбекистон иқтисодиётига инвестициялаш учун мавжуд булган катта имкониятлар, шунингдек, инвесторлар учун яратилган ҳар томонлама кенг, қулай шарт-шароит ва кафолатлар буйича зарур, керакли ахборот ва маълумотлар билан таъминлаш мақсадида 2007 йилда Хорижий инвестицияларни ахборот билан таъминлаш ва кумаклашиш агентлиги — «Узинфоинвест» Узбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 6 февралдаги ПҚ-578-сонли Қарорига мувофиқ ташкил этилди. Мазкур агентлик хорижий ишбилармон доираларни республикамиздаги мавжуд инвестиция муҳити ҳақида атрофлича ахборот билан таъминлаб қолмасдан, уларга лойиҳаларни амалга ошириш борасида ҳам ҳар томонлама кумаклашади.

Агентлик Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги қошидаги юридик шахс ҳуқуқларига эга булган мустақил муассасадир.

Агентликнинг асосий мақсадлари:

- туғридан-туғри хорижий ва ички инвестицияларни жалб этиш жараёнини янада яхшилаш;
- Узбекистонда мавжуд инвестиция имкониятларини хорижда кенг ёритиш;
- республикада яратилган инвестиция муҳитининг афзаллик-лари ҳақида хорижий ишбилармон доираларига етказиш.

Агентликнинг асосий вазифалари:

– хорижий ишбилармон доиралар уртасида ва оммавий ахборот воситаларида Ўзбекистоннинг иқтисодий ҳамда ресурс салоҳияти ва ҳамда инвестицияларни жалб қилиш учун яратилган қулай шароитлар ҳақида маълумотларни кенг ёритиш;

– хорижий инвесторларни ахборот билан таъминлаш, уларга истиқболли лойиҳалар ва инвестиция фаолиятининг меъёрий-ҳуқуқий асослари ҳақидаги маълумотларни тақдим қилиш;

– хорижий инвесторлар ва маҳаллий тадбиркорлар уртасида учрашув ва музокараларни ташкил этиш;

– хорижий мамлакатларда реклама тадбирлари ва акциялари утказиш орқали республиканинг юқори даражадаги халқаро имиджини шакллантириш ва қўллаб-қувватлаш.

Инвестицияларни жалб этиш: «Узинфоинвест» агентлиги 3 та йуналиш буйича хорижий инвестицияларни жалб этади:

1. Туғридан-туғри хорижий инвестициялар;

2. Корхоналарнинг акциялар пакетини истиқболли хорижий инвесторларга таклиф этиш;

3. Ким ошди савдоларига мулкий мажмуа сифатида қўйилган корхоналарни истиқболли хорижий инвесторларга таклиф этиш.

Агентликнинг фаолияти:

– хорижий инвестицияларни жалб этиш ва инвесторларни Ўзбекистон Республикасидаги фаолияти соҳасидаги қонунчиликни такомиллаштириш буйича амалий таклифларни ишлаб чиқишда қатнашиш;

– ташкил этилаётган реклама тадбирлари орқали стратегик аҳамиятга эга бўлган дастурлар ва устувор лойиҳаларни амалга ошириш учун ТТХИ, ташқи кредитларни жалб этиш;

– потенциал инвесторларга маълум бир иқтисодиётнинг тармоғи ёки республика ҳудудига қўйилмаларни амалга ошириш жозибadorлиги тугрисидаги ахборотни етказиш;

– устувор инвестицион лойиҳалар портфелини шакллантиришда иштирок этади;

– ТТХИни жалб этиш учун иқтисодиётнинг устувор соҳалари ва энг муҳим ишлаб чиқаришларни руйхатини тузиш буйича таклифларни тайёрлайди;

– инвестицион таклифлар маълумотлар базасини яратади ва мунтазам янгилаб боради;

– хорижий мамлакатлар инвестицион муҳитининг таққослама таҳлилини амалга оширади ва Ўзбекистон Республикаси инвестицион муҳитини яхшилаш буйича таклифларни ишлаб чиқади;

– хорижий мамлакатлардаги худди шундай агентликлар ва ташкилотлар билан ҳамкорликни амалга оширади;

– Узбекистон Республикаси инвестицион имкониятлари ва миллий ишлаб чиқарувчиларнинг экспорт имкониятлари буйича ахборот-реклама маълумотларини чет элдаги оммавий-ахборот воситаларида жойлаштиришни ташкил этади;

– инвестицион ва бизнес-форумлар, маҳаллий экспорт маҳсулотлари курғазмаси, «давра суҳбатлари», Узбекистон Республикаси худуди ва хорижда семинарлар ва конференциялар ташкил этади;

– хорижий инвесторларни Узбекистон Республикасига ва маҳаллий шерикларни хорижий мамлакатларга узаро алмашув ташрифларига кумаклашади;

– махсус веб-сайтни яратади ва унинг ахборот билан таъминланиш ва мунтазам янгиланишини амалга оширади.

Узбекистон Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси. Узбекистон иқтисодиётининг энг муҳим, аввало, етакчи тармоқларини модернизация қилиш ва техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш буйича лойиҳаларни амалга ошириш мақсадида 2006 йилда Узбекистон Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси тузилди.

Мазкур жамғарманинг устав капиталини 1 млрд. АҚШ доллари миқдорида шакллантирилган эди. 2010 йилнинг 1 январида жамғарманинг устав капитали 3,7 млрд. долларни ташкил этди⁸² ва унинг улушини 2010 йилда 5 млрд. долларга етказиш режалаштирилган.

Жамғарманинг асосий вазифаси фақат маблағларни жамлаш ҳамда таркибий узгаришларни амалга ошириш ва ишлаб чиқаришни модернизация қилиш учун ҳал қилувчи аҳамиятга молик муҳим лойиҳаларни молиялаштириш билан чекланмайди, балки хорижий инвесторлар – чет эл компаниялари, банклари, халқаро молия институтлари билан ҳамкорликда узаро тенг шартларда инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришни ҳам уз ичига олади.

Узбекистон Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси иқтисодиётнинг стратегик тармоқларида қатор инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш учун 870,9 млн. доллар ажратишни режалаштирмоқда. Узбекистон Президентининг махсус қарорига кура 2010 йилда жамғарма маблағларини жалб этган ҳолда 34 та инвестиция лойиҳаларининг адресли дастури тасдиқланди. Ушбу руйхатга

⁸² Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир.—Тошкент: «Узбекистон», 2010. 66-б.

энергетика, нефтгаз ва кимё тармоқлари, автомобилсозлик, ирригация ва транспорт инфратузилмасидаги умумий қиймати 8,477 млрд. долларлик лойиҳалар кирган. Ўзбекистон Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси томонидан ажратиладиган кредитларнинг аксарият қисмини энергетика (337,7 млн. долл.), нефтгаз (169,3 млн. долл.), транспорт инфратузилмаси (147,4 млн. долл.), тоғ-кон (121,5 млн. долл.) тармоқлари ва Тошкент вилоятида қурилаётган автомобиль двигателлари ишлаб чиқарувчи завод қурилиши (45,6 млн. долл.) учун ажратиш режалаштирилган⁸³.

Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси ривожлангани сари унинг истиқболи кенгайиб боради, иқтисодиётимизни модернизация қилишдаги урни ва аҳамияти ҳар томонлама ошади.

Хорижий инвесторлар учун республикада яратилган кафолатлар, имтиёзлар ва рағбатлантириш чоралари Ўзбекистон капитал сарфлаш учун қулай, ҳамкорлик учун ишончли мамлакат эканлигидан далолат беради.

Асосий тушунчалар

Миллий режим — ҳужалик юритиш фаолиятининг минимал шароитлари бўлиб, хорижий инвесторлар учун ёмонлашиб кетмаслиги керак.

Халқаро инвестицион шартнома - икки ва куп томонлама миллий давлатларнинг инвестиция сиёсатларини мувофиқлаштириш ва халқаро инвестициялар соҳасида тартибга солишнинг умумий қоидаларини ишлаб чиқишга қаратилган шартномадир.

Икки томонлама инвестицион шартнома — икки мамлакат ҳукуматлари уртасида инвестицияларни амалга ошириш мақсадида тузиладиган махсус шартномадир.

Минтақавий инвестицион шартнома — бир минтақавий гуруҳга кирувчи мамлакатлар ҳукуматлари ўртасида инвестицияларни амалга ошириш ҳусусида имзоланадиган махсус шартномадир.

Куп томонлама инвестицион шартномалар — манфаатдор мамлакатларнинг инвестицион ҳамкорликда қатнашиши ва аъзоларни кенг миқёсда қамраб олишини кузда тутувчи шартномадир.

Халқаро инвестиция сиёсати - халқаро инвестиция оқимлари ҳаракатини эркинлаштиришга қаратилган халқаро тартибга солиш чора-тадбирлари тизимидир.

Халқаро валюта-молия ташкилотлари — жаҳон валюта тизимини ривожлантириш ва мустақамлаш, жаҳон молиявий ресурслар бозорини барқарорлаштириш ва капитал айланишини рағбатлантириш мақсадида ташкил этилган ташкилотлар.

⁸³ Экономическое обозрение. № 11, 2009. С.9.

Халқаро валюта фонди (ХВФ) — 1945 йилда ташкил этилган булиб, мақсади аъзо-мамлакатлар валюта-молия сиёсатини мувофиқлаштириш, тулов балансини тартибга солиш ва валюта курсини барқарорлаштириш учун қарз бериш ҳисобланади.

Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки (ХТТБ) — 1946 йилда ташкил этилган мақсади аъзо-мамлакатлар иқтисодиётини қайта қуришга ва ривожланишига капитал қуйилмалар бериш, хусусий хорижий инвестицияларни рағбатлантириш орқали кумаклашиш, тулов баланси мувозанатини таъминлашга қаратилган қарз беришдан иборат.

Европа тикланиш ва тараққиёт банки (ЕТТБ) — 1991 йилда ташкил топган. ЕТТБ Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларига бозор иқтисодиётига утишга қаратилган иқтисодий ислохотларни амалга оширишда ёрдам бериш мақсадида тузилган.

Осиё тараққиёт банки (ОТБ) — 1966 йилда ташкил топган булиб, мақсади қитъанинг ривожланаётган мамлакатларига иқтисодий ривожланишда кумаклашиши, ҳудудий ҳамкорликни рағбатлантириш, аъзо-мамлакатларга техник ёрдам курсатиш ва уларнинг иқтисодий сиёсатини мувофиқлаштиришдан иборат.

Ислом тараққиёт банки (ИТБ) — 1975 йилда ташкил топган булиб, мақсади аъзо-мамлакатларнинг ривожланиш лойиҳаларини, ташқи савдони кредитлаш ва савдо ҳамда саноат компаниялари капиталларини инвестициялашдан иборат.

Инвестицияларни кафолатлаш буйича халқаро агентлик (ИКХА) — 1988 йилда ташкил этилган булиб, унинг вазифаси хорижий инвесторларни нотижорат характердаги рисклар билан боғлиқ йўқотишлардан кафолатлаш орқали аъзо-мамлакатлар иқтисодиётини ривожлантириш мақсадида инвестициялар оқимини оширишга кумаклашишдир.

Инвестицион даъволарни тартибга солиш буйича халқаро марказ (ИДТСХМ) — 1966 йилда ташкил топган булиб, мақсади хорижий инвестицияларни қабул қилувчи аъзо-мамлакатлар ҳукуматлари, давлат органлари билан хорижий инвесторлар ўртасида вужудга келувчи келишмовчиликларни тартибга солиш, келиштириш, арбитраж судларида ишни кўриб чиқиш механизмларини яратиш орқали халқаро инвестиция фаолиятига кумаклашдир.

Инвестицион маркетинг хизматлари денартаменти (ИМХД) — агентликка аъзо булган ривожланаётган ва утиш мамлакатлари иқтисодиётига йуналтирилаётган туғридан-туғри хорижий инвестицияларни қўллаб-қувватлайди. ИМХДнинг мақсади — ривожланаётган мамлакатларга иқтисодий усишни рағбатлантириш

ва камбағалликка қарши курашиш учун жалб этилаётган тургидан-турги инвестициялар оқимининг барқарорлигини таъминлаш ёрдамлашишдир.

Хорижий инвесторларга маслаҳат бериш агентлиги — Умумжаҳон банкининг булинмаси булиб, аъзо-мамлакатлар ҳукуматларини хорижий инвестициялар масалалари буйича конфиденциал маслаҳатлар билан таъминлаш мақсадида ташкил этилган ташкилотдир.

Хорижий инвестицияларни ахборот билан таъминлаш ва кумаклашиш «Ўзинфоинвест» агентлиги — 2007 йилда ташкил этилган булиб, мақсади хорижий ишбилармон доираларни республикамиздаги мавжуд инвестиция муҳити ҳақида атрофлича ахборот билан таъминлаш, уларга лойиҳаларни амалга оширишда ҳар томонлама кумаклашишдан иборатдир.

Ўзбекистон Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси — 2006 йилда ташкил этилган булиб, мақсади Ўзбекистон иқтисодиётининг муҳим, етакчи тармоқларини модернизация қилиш ва техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш буйича инвестицион лойиҳаларни амалга оширишга кумаклашишдир.

Назорат саволлари:

1. Хорижий инвестицияларни тартибга солиш зарурияти нималардан иборат?

2. Хорижий инвестициялар қандай усуллар ёрдамида тартибга солинади?

3. Халқаро инвестицион шартномаларнинг қандай турлари мавжуд?

4. Хорижий инвестицияларни миллий даражада тартибга солишнинг асосий хусусиятларини аниқланг?

5. Халқаро инвестиция сиёсати нима ва унинг қандай дастаклари мавжуд?

6. Хорижий инвестициялар ҳаракатини тартибга солувчи қандай молиявий ташкилотларни биласиз?

7. Хорижий инвестициялар ҳаракатини тартибга солувчи қандай минтақавий молиявий ташкилотларни биласиз?

8. Хорижий инвестицияларни кафолатловчи ва тартибга солувчи махсус халқаро ташкилотлар қандай вазифаларни бажаради?

9. Ўзбекистонга хорижий инвестицияларни жалб этишда қандай имтиёзлар мавжуд?

10. Ўзбекистонга хорижий инвестицияларни жалб этишнинг институционал асослари нималардан иборат?

IV БОБ. ХАЛҚАРО КАПИТАЛ ҲАРАКАГИДА ТРАНСМИЛЛИЙ КОРПОРАЦИЯЛАРНИНГ УРНИ

4.1. Халқаро корпорацияларнинг вужудга келиш сабаблари ва функциялари. ТМКнинг таснифланиши

Барқарор суръатларда ривожланаётган трансмиллийлашув жараёни замонавий жаҳон иқтисодиётининг муҳим хусусияти ҳисобланади. Ушбу жараённинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи халқаро корпорациялардир. Халқаро корпорациялар савдо, инвестициялаш ва замонавий технологияларни элтувчилар сифатида жаҳон иқтисодиётининг асосий субъектларига айланишди.

Халқаро иқтисодий глобаллашувнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи халқаро корпорациялар ҳисобланади. Халқаро корпорациялар ички корпоратив меҳнат тақсимотини анъанавий меҳнат тақсимотининг халқаро даражасига олиб чиқишган. Жаҳон иқтисодиётининг глобаллашув жараёни штаб-квартираси қабул қилувчи мамлакатдан ташқарида бўлган фирмалар томонидан назорат қилинадиган ва бошқариладиган халқаро ишлаб чиқаришга бевосита боғлиқ. Халқаро корпорацияларнинг умумий назоратида булган ушбу фаолият жаҳон ЯИМ ишлаб чиқариш ҳажмининг тахминан 25 фоизини ташкил қилади. Ушбу ишлаб чиқаришнинг 1/3 қисми қабул қилувчи мамлакатларда жойлашган.

Жаҳон иқтисодиёти амалиёти кўрсатишича, ишлаб чиқаришнинг интеграциялашув жараёни халқаро корпорацияларни ташкил қилиш моделларига таянади.

Халқаро корпорацияларнинг вужудга келиши ТТХИ билан боғлиқдир. Жаҳон амалиётида ТМКга турли мамлакатларда ТТХИни амалга оширадиган йирик корпорациянинг таркибий-ташкилий шакли сифатида қаралади. Хорижий корхонанинг ташкил этилиши туғридан-туғри хорижий инвестициялаш фаолияти натижаси бўлиб, унда инвестор-норезидент капиталнинг 50% дан кам булган қисмига эгалик қилади. Шуъба фирмада унинг улуши 50% дан ошади, хорижий филиал эса тулиқ унга тегишли булади.

Иқтисодий адабиётда халқаро корпорацияларнинг икки хил шакли фарқланади: трансмиллий ва купмиллатли корпорациялар (4.1.1-расм).

4.1.1-расм

Ғарб иқтисодий адабиётида халқаро монополистик уюшмаларнинг купмиллатли, халқаро, трансмилий ва глобал турлари фарқланади.

Россиялик иқтисодчилар, одатда, қуйидаги тавсифларни берадилар: ТМК — бу хорижий активларга эга булган миллий монополиялардир. Уларнинг ишлаб чиқариш ва савдо сотиқ фаолияти миллий давлат чегарасидан чиқиб кетади. АҚШда корпорация деб, ҳиссадорлик жамиятларига айтилади. Замонавий ТМКнинг купчилиги Америка компанияларининг экспансияси туфайли вужудга келганлиги сабабли, бу атама жаҳон мамлакатлари иқтисодиётига кириб келди.

ТМКнинг ҳуқуқий режими ташкил топган филиаллар ва шуъба корхоналари орқали турли давлатларда фаолият юритишни назарда тутати. Бу компаниялар нисбатан мустақил булган ишлаб чиқариш ва тайёр маҳсулотларни сотиш, илмий-тадқиқот, истеъмолчиларга хизмат курсатиш хизматларига эгадирлар. Умуман, улар ягона ишлаб чиқариш-сотиш мажмуини ташкил этиб, бу мажмуада ҳиссадорлик капиталга фақат таъсисчи давлат эгаллик қилади. Шунингдек, филиал ва шуъба корхоналари қўшма корхоналар бўлиши ва уларда миллий капитал устунлик қилиши ҳам мумкин.

Купмиллатли корпорациялар — ишлаб чиқариш ва илмий-тадқиқот ишлари асосида бир неча давлат миллий корпорацияларини бирлаштирувчи халқаро корпорациялардир. Бунга 1907 йилдан буён фаолият кўрсатиб келаётган Англия — Голландиянинг «Рояль-Датч Шелл» концернини мисол қилиш мумкин. Ушбу компаниянинг ҳозирги кундаги капитали 60:40 нисбатда тақсимланган.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)нинг ТМК буйича комиссияси халқаро компанияга қуйидагича тавсиф беради:

— юридик шакли ва фаолият соҳасидан қатъи назар, икки ёки ундан ортиқ мамлакатларда хўжалик субъектларига эга булган;

— битта бошқарув маркази орқали умумий стратегияни амалга ошириш ва мувофиқлаштирилган сиёсат юритишга имкон берувчи қарорлар қабул қилиш тизими доирасида иш олиб борадиган;

— мулкчилик орқали бир-бирига боғланган алоҳида хўжалик субъекти сифатида, бунда хўжалик субъектларидан биттаси ёки ундан купроғи бошқаларининг фаолиятига билимлар, ресурслар ва масъулиятни бошқалар билан баҳам кўриш орқали жиддий таъсир курсата олади.

Жаҳон амалиётида халқаро корпорациялар дейилганда жаҳон товар ва ишлаб чиқариш омиллари бозорларига сезиларли даражада таъсир курсатувчи йирик компаниялар тушунилади. Уларга қуйидагилар киради:

— йиллик сотиш ҳажми 1 млрд. доллардан кам булмаслиги;

— умумий молиявий айланма маблағларининг бешдан бир қисмидан учдан бир қисмигача хориждаги операциялар улушига туғри келиши;

— хориждаги активлар улуши 25% дан кам булмаслиги;

— камида олтита мамлакатда филиалларга эга булишлиги.

Шундай қилиб, халқаро корпорацияларнинг асосий хусусияти туғридан-туғри хорижий инвестицияларни амалга ошириш жараёнидир.

XIX аср охирида вужудга келган халқаро корпорациялар эволюцион ривожланишнинг узун йулини босиб утди, бу жараёнда уларнинг шакллари ва фаолият соҳалари устуворликлари, ички корпоратив тузилма ва стратегияси узгайиб борди.

Ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида корпоратив бирлашмаларнинг узаро ташкилий-хўжалик алоқалари асосида трансмиллий молия-саноат гуруҳлари (МСГ)ни барпо этишнинг турли шакллари мавжуд.

МСГ жаҳон иқтисодиётини халқаро ишлаб чиқаришига айлантириб, барча йуналишлар буйича илмий-техника тараққиётининг жадал ривожланишини таъминлади. Улар таркибига маҳсулотнинг техник даражаси ва сифати, ишлаб чиқариш самарадорлиги, менежмент шаклларининг такомиллашуви, корхоналарни бошқариш каби йуналишларни киритиш мумкин. МСГ унлаб мамлакатларда уз шубба корхоналари ва филиаллари орқали ишлаб

чиқиладиган ягона илмий-ишлаб чиқариш ҳамда молия стратегияси буйича фаолият олиб борадилар. МСГ улкан илмий-ишлаб чиқариш ва бозор салоҳиятига эга булиб, жаҳон иқтисодийнинг барқарор суръатларда ривожланишини таъминлайдилар. ТМК тарихан қисқа вақт ичида «янги индустриал мамлакатлар»нинг жадвал суръатларда ривожланишида муҳим омил булди. Халқаро корпорациялар шаклланган даврдан бошлаб уз ривожланиш стратегияларига эга булиб, қуйидаги белгилар улар учун хосдир:

- ишлаб чиқаришни хорижий хом ашё билан таъминлаш;
- уз филиаллари ёрдамида хорижий бозорларда мустақкам урин эгаллаш;
- ишлаб чиқаришни харажатлар нисбатан паст булган мамлакатларда жойлаштириш;
- ишлаб чиқариш, савдо ва молия фаолиятини диверсификациялаш.

Халқаро корпорациялар фаолият олиб бораётган мамлакатларида умумий тартибдаги ва мультимиллийлаштириш билан боғлиқ рақобат афзалликларини қўлга киритиш усулларидадан фойдаланишади (4.1.1-жадвал).

ТМКнинг маҳсулотни бир вақтнинг узида бир нечта мамлакатлардаги филиалларида ишлаб чиқариш сабабларини аниқлаш учун унинг ҳудудий жиҳатини ажратиш курсатиш зарур. Ҳудудий жиҳат корпорациянинг арзон хом ашё ва иш кучидан фойдаланиш, маҳсулотни ташиш ва сақлаш харажатларини қисқартириш, божхона ва солиқ тўсиқларини четлаб ўтишга интилиши билан боғлиқдир. Интернационал жиҳат эса бир нечта мамлакатларда уз филиалларига эга корпорация уз нисбий устунлигидан фойдаланиши билан боғлиқ ҳисобланади. Иқтисодий мустақил бир нечта корпорациядан кўра, маҳсулотни битта корпорация томонидан қатор мамлакатларда ишлаб чиқариш афзалроқ. Шунингдек, ТМК солиқларни қисқартириш мақсадида ҳисоботни бошқариши ва унга тегишли булган технология устидан назоратни ўрнатиши мумкин. Ушбу имконият тулиқ назорат қилинадиган филиаллар ёрдамида амалга оширилади.

ТМКлар қуйидаги хусусусиятлари билан бошқа компаниялардан фарқланади:

- 1) халқаро меҳнат тақсимотининг фаол иштирокчилари эканлиги;
- 2) халқаро ишлаб чиқариш мажмуаларини яратиш, қўшимча имкониятларга эга бўлиши;
- 3) глобал ишлаб чиқариш кучлари ва ресурсларидан фойдаланиши;

Халқаро корпорациялар томонидан рақобат афзалликларини қўлга киритиш усуллари⁸⁴

Афзаллик	Тавсиф
1. Умумий тартибдаги рақобат афзалликлари	
Уз технологиясига эга булиш	Ноу-хау ёки фирмага тегишли маҳсулотни ишлаб чиқариш, жараён ёки бошқарув технологияси, уни бошқа фирмалар фақат НИОКР ёки унинг эгасидан олиши мумкин
Маркага ёки савдо белгисига асосланган «гудвилль»	Сифат, хизматларга нисбатан тажриба асосида ортгирилган обрۇ-эътибор
Ишлаб чиқариш қўламлиги буйича иқтисод қилиш	Катта қўламлارда ишлаб чиқариш маҳсулот бирлиги қийматини пасайтиради
Ишлаб чиқариш диапазони буйича иқтисод қилиш	Бир нечта ишлаб чиқариш турлари «бир том остида» бирлашиши ҳисобига харажатлар камаydi
Харидлар қўламлиги буйича иқтисод	Харидларни катта ҳажмларда амалга ошириш ҳисобига хом ашё ва ярим тайёр маҳсулотлар қийматининг камайиши
– молиялаштиришда	Йирик фирмалар учун анча паст ставкаларда молиялаштиришдан фойдаланиш
– сотувларда	Хом ашё ва маҳсулотни катта партияларда юклаш маҳсулот бирлигини ташиш қийматини пасайтиради
– рекламада	Бир нечта бозорлардаги сотувлар рекламанинг муайян «бозорлараро» ихтисослашишига имкон беради
Давлат ҳомийлиги	Давлат бошқаруви остида бозорга эркин ёки преференциал кириш
Ходимлар менежменти	Банд булганларнинг гуруҳли фаолиятини рағбатлантириш ва меҳнат унумдорлигини мақбуллаштириш қуникмалари
II. Мультиимиллийлаштириш билан боғлиқ рақобат афзалликлари	
Маркетингнинг мультиимиллий имкониятлари	Бир нечта мамлакатлардаги бозорларни билиш ва улардан фойдаланиш
Мультиимиллий таъминот манбалари	Бир нечта мамлакатлардаги хом ашё, ярим тайёр маҳсулоллардан эркин фойдаланиш, бу ягона манбага нисбатан харажатларни анча пасайтиради
Мультиимиллий диверсификация	Бир нечта мамлакатларда операциялар олиб бориш «мамлакат қалтислиги»ни ва бизнес қалтислигини пасайтиради
Бир нечта мамлакатларнинг менежментдаги тажрибаси	Бир нечта мамлакатлар тажрибаси асосида шакланган операцияларни бошқариш қуникмалари рақобатчилар олдида нисбий афзалликларни беради
Агломерация буйича иқтисод	Бошқа фирмалар билан ҳудудий ишлаб чиқариш кооперацияси натижасидаги агломерация буйича иқтисод қилиш

⁸⁴ Вахабов А.В. Модели развития финансово-промышленных групп в мировой экономике и возможности его использования в Узбекистане. / «Молия-саноат гуруҳларини ташкил этиш буйича халқаро тажриба ва Ўзбекистонда корпоратив бошқарувни такомиллаштириш муаммолари» мавзудаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – М.: МГЭИ, 2008. 18-б.

4) оммавий истеъмомчилар учун ишлаши;

5) капитални базавий мамлакатда юз бераётган жараёнларга боғлиқ булмаган ҳолда амалга ошириши;

6) юқори технологияли ва фан сифимкорлиги юқори булган тармоқларда фаолият олиб бориши.

Ушбу тармоқлар ривожланиши катта ҳажмдаги капитал қўйилмалар ва юқори малакали мутахассисларни талаб этади.

Шу билан бирга ТМКнинг ривожланиши қўйидаги қарама-қарши тенденцияларга эга:

— улар уртасида рақобатнинг кескинлашуви;

— узаро ҳамкорлик муносабатларининг урнатилиши.

ТМК уртасидаги узаро ҳамкорлик муносабатлари қўйидаги шаклларда намоён булиши мумкин:

1) халқаро кооперация — дастлаб, ривожланаётган мамлакатларнинг қазиб чиқариш ва қайта ишлаш тармоқларида намоён булган булса, кейинчалик юқори технологияларни талаб қилувчи, илмий-техника тараққиёти ютуқлари кенг қулланиладиган соҳаларда амалга оширила бошланди;

2) стратегик альянслар — жаҳон бозоридаги глобал иқтисодий масалаларни биргаликда ҳал этиш мақсадида тузиладиган фирмалараро иттифоқ булиб, ушбу иттифоқ мазкур фирмаларнинг бошқа соҳаларда рақобатлашувига тусқинлик қилмайди. Стратегик альянслар технологик тадқиқотларни олиб бориш, қўшма ишлаб чиқаришни амалга ошириш ва маҳсулотни соғишда ҳамкорлик қилиш мақсадида барпо этилади;

3) стратегик оилалар — узаро рақобатда бўлган корпорацияларнинг халқаро бозорларда бир-бирини тўлдирувчи стратегияни амалга ошириш мақсадидаги бирлашувидир;

4) стратегик тизимлар - турли тармоқлардаги (ишлаб чиқариш корхоналари, савдо фирмалари, банклар) корхоналарнинг узоқ муддатли ҳамкорлигига асосланган бирлашма булиб, мақсади ахборотлар, персонал ва технологиялар алмашишдан иборатдир;

5) халқаро бирлашиш ва қўшиб олишлар. Халқаро рақобатнинг кучайиб бориши натижасида XX асрнинг 80-йилларидан бошлаб ТМК иштирокида фирмаларнинг бирлашиш ва қўшиб олиш жараёни кучайди. Ушбу ҳолатнинг асосий сабаби саноат тармоқларида тўлиқ қувват билан ишламаётган корхоналарнинг купайиши, ТМК даромадининг пасайиши, молия соҳасидаги ўзгаришлар оқибатида молиялаштиришнинг янги манбалари ва воситаларининг вужудга келиши ҳисобланади. Жумладан, 2008 йилда трансчегаравий бирлашган ва қўшиб олинган компа-

нияларнинг қиймати 673 млрд. долларни ташкил этган. Ушбу курсаткич жаҳон молия инкирозининг таъсирида 2007 йилга (1 171 млрд. долл.) нисбатан 34,7% га қисқарган. 2008 йилда халқаро бирлашиш ва қушиб олишлар сонининг 80% дан ортиғи ривожланган мамлакатлар ТМКга туғри келади⁸⁵. Ушбу жараён асосан банк, суғурта, фармацевтика ва телекоммуникация соҳаларида юз бермоқда;

б) ТМКнинг халқаро чатишиб кетиши деганда корпорацияларнинг қимматбаҳо қоғозларни шерикчилик асосида бошқариши тушунилади. Халқаро чатишиб кетишлар асосан автомобилсозлик тармоқларида юз беради.

XX асрнинг 50-йилларида бошлаб ТМК жаҳон бозорларини эгаллаш учун фаол ҳаракат бошладилар. Ушбу жараённинг ривожланишига халқаро иқтисодий алоқаларнинг эркинлашуви, янги мустақил мамлакатларнинг вужудга келиши, жаҳон истеъмол бозорида талабнинг усиши каби омиллар жиддий таъсир курсатди. ТМКнинг ҳажми ва сонининг жадал суръатлар билан усиши уларнинг жаҳон иқтисодиёти ривожланишидаги салмоғи ва аҳамиятининг кескин ошишига олиб келди.

4.2. Ҳозирги замон ТМКнинг хусусиятлари. Трансмиллийлашув индекси

ТМК жаҳон хужалигининг муҳим иштирокчиларига айланиб бормоқдалар. Саноат жиҳатдан тараққий этган мамлакатларнинг ташқи иқтисодий алоқалари бевосита ТМК фаолиятига боғлиқдир. Ушбу мамлакатлар экспортида миллий корпорациялар ва уларнинг хориждаги филиаллари уртасидаги савдо алоқалари улуши юқори курсаткичга эга. Масалан, XX асрнинг 80 – йилларида фирма ичидаги савдо улуши АҚШ экспортининг 14 – 20% ини, Япония экспортининг 23 – 28% ини ва ГФР экспортининг 24 – 28% ини ташкил этган (4.2.1-жадвал).

ЮНКТАД маълумотларига кўра 2008 йилда 82000 та ТМК қайд этилган булиб, филиалларининг сони 810 000 тани ташкил этган. ТМК жаҳон иқтисодиётининг ривожланишида муҳим роль ўйнайди. ТМК филиаллари орқали амалга оширилган экспортнинг ҳажми дунё экспортининг 1/3 қисмини ташкил этади ва уларда 77 млн. киши ишлайди. Ушбу курсаткич Германия иқтисодиётида банд бўлганлар сонидан икки баравар кўпдир.

⁸⁵ UNCTAD. World Investment Report 2009: Transnational Corporations, Agricultural Production and Development. New York and Geneva, 2009. P. 210.

ТМК ривожланишининг асосий курсаткичлари⁸⁶

Курсаткичлар	Жорий баҳолардаги қиймати, млрд. долл.				2008 йилда 1982 йилга нисбатан, марта ҳисобида
	1982 й.	1990 й.	2007 й.	2008 й.	
Четга чиқарилган ТТХИнинг умумий ҳажми	579	1 786	16 227	16 206	30,0
Четга чиқарилган ТТХИдан олинган даромад	46	120	1 252	1 273	27,7
Трансчегаравий бирлашиш ва кушиб олишлар сони	...	112	1 031	673	0,7*
Хорижий филиаллардаги сотиш ҳажми	2 530	6 026	31 764	30 311	12,0
Хорижий филиалларнинг ялпи маҳсулоти	623	1 477	6 295	6 020	9,7
Хорижий филиаллардаги жами активлар ҳажми	2 036	5 938	73 457	69 771	34,3
Хорижий филиаллардаги экспорт ҳажми	635	1 498	5 775	6 664	10,5
Хорижий филиаллардаги ишловчи ишчилар сони (минг киши)	19 864	24 476	80 396	77 386	3,9

* 1990 йилга нисбатан ҳисобланган.

Халқаро ишлаб чиқариш деганда, ТМКнинг хорижий филиаллари томонидан сотилган маҳсулот тушунилади. Ушбу сотувларнинг аксарият қисмини филиаллар ишлаб чиқарадилар ва улар бош корпорациялар ишлаб чиқарган маҳсулотларни ҳам қайта сотиш билан шуғулланадилар. 1982 йилда ТМКнинг хорижий филиалларидаги сотиш ҳажми 2,5 трлн. долларни ташкил этган бўлса, ушбу курсаткич 2008 йилга келиб 30,3 трлн. долларга тенг бўлган. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози таъсирида ТМКнинг хорижий филиалларидаги сотиш ҳажми утган даврга нисбатан 4,6% га қисқарган.

Халқаро ишлаб чиқаришнинг асосини ТТХИ ташкил этади. Агар 1982 йилда ТМК томонидан четга чиқарилган ТТХИнинг умумий ҳажми 579 млрд. долларни ташкил этган бўлса, 2008 йилга келиб ушбу курсаткич 16,2 трлн. долларга тенг булган.

⁸⁶ UNCTAD. World Investment Report 2009: Transnational Corporations, Agricultural Production and Development. New York and Geneva, 2009 маълумотлари асосида ҳисобланган. Р. 18.

ТМК томонидан мамлакатлар иқтисодиётидан четга чиқарилган ТТХИдан олинган даромадлар ҳажми эса мутаносиб равишда 46 млрд. доллардан 1,3 трлн. долларгача ортган.

2006 – 2008 йилларда биринчи 100 та ТМКнинг жами хорижий активлар миқдори, сотиш ҳажми ва ишчилар сонидagi улуши мос равишда 9, 16 ва 11% ни ташкил этган (4.2.2-жадвал). Ушбу ТМКнинг жаҳон ЯИМдаги улуши 2008 йилда 4% га тенг бўлган ва ушбу кўрсаткич 2000 йилдан буён узгармай келмоқда.

XXI аср бошларида жаҳон иқтисодиётида трансмиллийлашиш жараёни чуқурлашиб бормоқда. У ёки бу компаниянинг хориждаги товар ва хизматлар ишлаб чиқаришга жалб этилганлик даражаси трансмиллийлашув индекси (ТМИ) орқали аниқланади (4.2.3-жадвал). У компаниянинг хориждаги ва уз мамлакатидagi хужалик фаолиятининг кўрсаткичларини қиёсий таққослаш йули билан аниқланади. ЮНКТАД ушбу кўрсаткични компаниянинг жами активларида хорижий активларнинг улуши, жами сотиш ҳажмида хориждаги сотув ҳажмининг улуши, жами ходимлар сонида хориждаги ходимлар сонининг улуши кўрсаткичларининг йиғиндиси сифатида баҳолайди.

4.2.2-жадвал

100 та ТМК ривожланишининг асосий кўрсаткичлари⁸⁷

	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2008 йилда 2006 йилга нисбатан узғариш, % ҳисобида
Активлар ҳажми, млрд. долл				
Жами	9 239	10 702	10 687	115,6
Шу жумладан, хорижда	5 245	6 116	6 094	116,2
Хориждаги активларнинг жами активлардаги улуши, %	57	57	57	100,0
Сотиш ҳажми, млрд. долл				
Жами	7 088	8 078	8 518	120,2
Шу жумладан, хорижда	4 078	4 936	5 208	127,7
Хориждаги сотиш ҳажмининг жами сотиш ҳажмидаги улуши, %	58	61	61	105,2
Ишчилар сони, минг киши				
Жами	15 388	14 870	15 302	99,4
Шу жумладан, хорижда	8 582	8 440	8 898	103,7
Хориждаги ишчилар сонининг жами ишчилар сонидagi улуши, %	56	57	58	103,6

⁸⁷ Уша манба. Р. 19.

Жаҳондаги 100 та ТМКнинг трансмиллийлашув индекси буйича географик таркиби⁸⁸

Худуд	ТМИ		ТМК сони
	2006 й.	2007 й.	
Дунё буйича уртача	61,6	62,4	100
АҚШ	57,8	57,1	20
Япония	52,1	53,9	10
ЕИ-27	64,2	66,4	57
шу жумладан:			
Франция	63,8	63,6	14
Германия	54,8	56,5	13
Буюк Британия	72,8	47,1	15

1998 йилда жаҳондаги 100 та етакчи ТМКда ТМИ уртача 53,9%, 2006 йилда 64,2%, 2007 йилда эса 62,4% ни ташкил этган. Ривожланган мамлакатларда ушбу курсаткич анча юқори булиб, шу жумладан, Европа Иттифоқи-27 (ЕИ-27) мамлакатларида 66,4% га тенг.

Ривожланаётган мамлакатларда ТМКнинг ТМИ нисбатан пастроқ булса-да, уларнинг таркибида ҳам юқори трансмиллийлашув индексига эга ТМК мавжуд. Масалан, 2008 йилда Гонконг/Хитой «Hutchison Whampoa Ltd.» компаниясининг ТМИ 82,8% га тенг булган.

ТМИнинг тармоқ таркибида телекоммуникация (70,3%), озиқ-овқат, тамаки саноати (68,1%) ва фармацевтика саноати (63,6%) корпорациялари етакчилик қилишади (4.2.4-жадвал). Масалан, телекоммуникация соҳасига ихтисослашган «Vodafone Group Plc» компаниясининг (Буюк Британия) ТМИ даражаси — 88,6% га тенг.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози молия бозорларига таъсир ўтказиб, купчилик мамлакатларда ликвидлик муаммосини келтириб чиқарди. Инқирознинг микро-макро оқибатлари ТМКнинг хорижга капитал чиқариш имкониятларига сезиларли таъсир ўтказгани йўқ. ТМК аксарият тармоқларда инвестицияларни молиялаштириш буйича юқори ликвидликка эга булганликлари сабаблари, инқироз уларнинг юқори фойда нормасига жиддий таъсир кўрсатмади. АҚШ иқтисодиётидаги пасайишнинг макроиқтисодий даражада ривожланган мамлакатлар иқтисодиёти ва жаҳон молия бозорларига салбий таъсир кўрсатиши туфайли ушбу мамлакатларда инвестиция оқимининг

⁸⁸ Уша манба. Р. 19.

қисқариши кутилмоқда. Бошқа томондан эса ушбу жараёнга ривожланаётган мамлакатлардаги барқарор иқтисодий усиш суръатлари ижобий таъсир курсатиши мумкин.

4.2.4-жадвал

Жаҳондаги 100 та ТМКнинг трансмиллийлашув индекси буйича тармоқ таркиби⁸⁹

	Дунёдаги биринчи 100 та ТМК		Ривожланган мамлакатлардаги биринчи 100 та ТМК	
	2007 й.	ТМИ	2007 й.	ТМИ
Машинасозлик	13	56,0	3	39,3
Ёқилғи энергетика	10	56,2	9	24,0
Электр ва электроника маҳсулоғлари	9	57,7	19	59,9
Озиқ-овқат, тамаки	9	68,1	7	60,5
Фармацевтика	9	63,6	1	50,4
Коммунал хизматлар	8	55,5	2	41,6
Телекоммуникация	8	70,3	7	47,7
Жами	100	62,4	100	54,4

ТМКнинг фаолиятини таҳлил этишнинг муҳим йуналиши «FT 500» рейтинги ҳисобланади. Масалан, «FT 500» рейтингига кўра 2009 йилнинг I кварталда 500 та ТМКнинг 181 таси АҚШга тегишли булиб, ТМКнинг капиталлашув даражасида уларнинг улуши 39,4% ни ташкил этган. Ушбу кўрсаткич буйича Хитой ТМКнинг улуши Буюк Британия, Япония, Франция, Германия, Канада каби мамлакатларнинг ТМКни ортда қолдириб, 8,8% га тенг бўлган (4.2.5-жадвал).

«FT 500» рейтингига кўра жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ТМК фаолиятига жиддий таъсир кўрсатган. Таҳлиллар кўрсатишича, ТМКнинг капиталлашув даражаси⁹⁰ 2003 йилдан 2008 йилгача 12,6 млрд. доллардан 26,8 млрд. долларгача ошган, ammo молиявий инқироз натижасида бу курсаткич 2009 йилда 15,6 млрд. долларгача пасайиб кетди. 100 млрд. доллардан ортиқ қийматга эга компаниялар сони ҳам ушбу даврда 36 тадан 62 тагача усган ва инқироз туфайли 2009 йилнинг биринчи кварталига келиб 26 тага тушиб қолган (4.2.1-расм.)

⁸⁹ Ўша манба. Р. 19.

⁹⁰ Компаниялар капиталлашиш (акциялар сонини унинг баҳосига кўпайтириш) даражаси буйича амалга оширилган руйхатга акцияларининг камида 15% и эркин муомалалада булган компаниялар киритилади.

**«FT 500» рейтингига кирувчи ТМКнинг
капиталлашув даражаси, 2009 й^{*91}**

Урни	Мамлакат	Компаниялар сони	Капиталлашиш даражаси, млрд. долл.	Улуши, % ҳисобида
1.	АҚШ	181	6 154,0	39,4
2.	Хитой	27	1 367,9	8,8
3.	Буюк Британия	32	1 160,2	7,4
4.	Япония	49	1 110,7	7,3
5.	Франция	23	796,7	7,1
6.	Германия	20	617,5	5,1
7.	Канада	27	526,6	4,0
8.	Швейцария	10	515,6	3,4
9.	Гонконг	16	439,2	3,3
10.	Испания	13	359,0	2,8
11.	Австралия	14	354,5	2,3
12.	Бразилия	9	348,1	2,3
13.	Италия	7	223,5	1,4
14.	Россия	6	220,2	1,4
15.	Ҳиндистон	10	210,0	1,3
Бошқа мамлакатлар		56	148,0	2,7
Жами		500	14 551,7	100

* Рейтинг маълумотлари I квартал охирига нисбатан ҳисобланган.

*Рейтинг маълумотлари I квартал охирига нисбатан ҳисобланган

4.2.1-расм. «FT 500» рейтингига кирувчи ТМКнинг капиталлашув даражаси ва қиймати 100 млрд. долл.дан ортиқ қийматга эга компаниялар сонининг узгариши⁹²

⁹¹ www.vedomosti.ru

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ТМБ фаолиятига жиддий таъсир утказди ва уларнинг акциялари нархи 2007 йилдан бошлаб пасая бошлади. ТМБдан фарқли нефть ва газ соҳасида фаолият юритувчи ТМКнинг капиталлашиш даражаси WTI маркали нефть нархининг энг юқори даражага чиқиши туфайли оша бошлади. Аммо «FT 500» рейтинги маълумотларига кура инвесторларнинг инқироздан қурқиб кетишлари натижасида акцияларни сотиб юборишлари 2009 йилнинг I кварталда нефть ва газ соҳасидаги ТМК капиталлашиш даражасининг 38,4% га (2,4 трлн. долларга) пасайишига олиб келди. Шунга қарамасдан ушбу ТМК рейтингда ТМБни ортда қолдириб, биринчи уринни эгаллашга муваффақ булишди.

«FT 500» рейтингида нефть ва газ соҳасидаги ТМК сони биттага ошиб, 44 тани ташкил этган булса, ТМБ сони 15 тага қисқариб, 56 тага тенглашди (4.2.6-жадвал). Банк секторининг капиталлашиш даражаси икки бараварга қисқариб, 1,937 трлн. долларни ташкил этган. Ушбу курсаткич 1999 йилга нисбатан 1,98 трлн. долларга, ТМБ сони эса 65 тага тенг булган. 2009 йилда «FT 500» руйхатига миллийлаштирилган Белгия – Голландия банки «Fortis» (2008 йилда 133-уринни эгаллаган), Буюк Британиянинг «НВOS» (2008 йилда 200-урин) банки («Lloyds TSB» банки томонидан сотиб олинган) ва «ВТБ» (2008 йилда 200-урин) банклари кирмай қолди.

Шунингдек, махсус молиявий хизматлар курсатишга ихтисослашган компанияларнинг капиталлашиш даражаси ҳам 48,3% га (335,16 млрд. долл.) пасайган. Жумладан, «Lehman Brothers» инвестиция банки банкротга учради, «Bank of America» компаниясини «Merrill Lynch» компанияси сотиб олди, «Fannie Mae» ипотека агентлигини эса АҚШ ҳукумати қутқариб қолди. «FT 500» рейтингидаги энг катта йўқотиш «AIG» сугурта компаниясининг 2008 йил сентябрда миллийлаштирилиши ҳисобланади. Ушбу компания 2007 йилда рейтингда 51-уринни эгаллаган ва қиймати 109,09 млрд. долларни ташкил этган.

«FT 500» рейтингидаги етакчилар «ExxonMobil» ва «PetroChina» компаниялар ҳисобланишади. Россиянинг «Газпром» компанияси 2008 йилда 300 млрд. долларлик капиталлашиш даражаси билан руйхатда 4-уринни эгаллаган бўлса, 2009 йилга келиб 36-уринга тушиб кетди (91,5 млрд. долл.). Россия компанияларининг сони 13 тадан 6 тага қисқарган ва узгаришнинг деярли барчаси хом ашё секторига тааллуқлидир: туртга нефть ва газ соҳаси компаниялари, «Норильский никель» компанияси ва Сбербанк.

«Норильский никель» ва «Сбербанк» рейтингда энг куп урин йуқотган (тегишлича – 289 ва – 283 пунктгача) компаниялар ҳисобланишади. «Новатэк», «МТС», «Вымпелком», «Северсталь» ва «НЛМК» компаниялари глобал руйхатни тарк этишди.

4.2.6-жадвал

«FT 500» рейтингдаги узаришлар⁹³

Компаниялар	Мамлакатлар	2008 йилдаги урни	2009 йилдаги урни	Узариш
Рейтинги ортан компаниялар				
Schering Plough	АҚШ	394	103	291
Newmont Mining	АҚШ	483	208	275
Union Fenosa	Испания	460	203	257
Chubu Electric Power	Япония	491	285	206
Thomson Reuters	Канада/Британия	428	223	205
MasterCard	АҚШ	494	299	195
CITIC Securities	Хитой	369	174	195
Shin-Etsu Chemical	Япония	412	219	193
CLP Holdings	Гонконг	480	298	182
Amazon.com	АҚШ	301	126	175
Рейтинги пасайган компаниялар				
ING	Нидерландия	77	442	-365
Citigroup	АҚШ	53	358	-305
Норильский никель	Россия	141	430	-289
Сбербанк	Россия	91	374	-283
Anglo Platinum	ЖАР	246	422	-176
Volvo	Жанубий Корея	278	446	-168
Deutsche Post	Германия	228	387	-159
Barclays	Буюк Британия	119	277	-158
American Express	АҚШ	155	313	-158
Sun Life Financial	Канада	344	499	-155

Глобал руйхатда Хитой компанияларининг сони 25 тадан 27 тагача, жаҳондаги улуши эса 7,3% дан 8,8% га ортан. «Industrial & Commercial Bank of China» жаҳондаги энг йирик банк, «China Mobile» компанияси эса энг йирик технологик компания бўлиб қолмоқда.

Агар 1999 йилда жаҳоннинг энг йирик 10 та ТМК руйхатида биронта Хитой компанияси мавжуд булмагани ҳолда, 2009 йилга келиб уларнинг сони туртгани ташкил этган (4.2.7-жадвал).

⁹³ www.vedomosti.ru

Жаҳоннинг 10 та ТМК руйхати⁹⁴

1999 й.			2009 й.		
Компаниялар	Мамлакатлар	Капи галла- шиш даражаси, млрд. долл.	Компаниялар	Мамлакатлар	Капи галла- шиш даражаси, млрд. долл.
Microsoft	АҚШ	602,4	Exxon Mobil	АҚШ	322,8
General Electric	АҚШ	507,2	Industrial and Commercial Bank	Хитой	267,0
NTT DoCoMo	Япония	368,4	Microsoft	АҚШ	262,8
Cisco Systems	АҚШ	366,5	Petrochina	Хитой	216,9
Wall Mart Stores	АҚШ	307,9	Wall Mart Stores	АҚШ	201,0
Exxon Mobil	АҚШ	278,9	BHP Billiton	Буюк Британия/ Австралия	200,5
Intel	АҚШ	275,0	HSBG	Буюк Британия	192,2
Nippon Telegraph & Telephone	Япония	272,6	China Construction Bank	Хитой	191,6
Lucent	АҚШ	235,1	Google	АҚШ	188,4
Nokia	Финляндия	208,2	China Mobile	Хитой	184,4

Хитой компаниялари капиталлашиш даражаси буйича Буюк Британияни ортада қолдирди. Таҳлиллар курсатишича, 2009 йилдаги глобал руйхатда Буюк Британиянинг биронта янги компанияси пайдо бўлмади.

«FT 500» рейтингининг тармоқ таркиби таҳлиллари курсатишича, чакана савдо компаниялари 15-уриндан 9-уринга, электроэнергетика хизматларини курсатувчи компаниялар 8-уриндан 6-уринга кутарилган, уларнинг жами капиталлашишдаги улуши мос равишда 2,2% дан 3,6% гача ва 3,3% дан 4,2 %гача ортган.

Тоғ-кон саноати ва металлургия тармоқлари компаниялари руйхатда уз уринларини йуқотишган. Жумладан, тоғ-кон саноати компаниялари 6-уриндан 10-уринга, металлургия тармоғи компа-

⁹⁴ Овчаренко М. Америка сдулась /Ведомости, №242 (2512), 22.12.2009.

ниялари эса 13-уриндан 19-уринга тушиб, уларнинг капиталлашиш даражаси мос равишда 943,9 млрд. доллардан 436,9 млрд. долларга ва 641,6 млрд. доллардан 262,3 млрд. долларгача қисқарган. Биринчи унликни юқори технологик тармоқлар — компьютерлар ишлаб чиқарувчи, дастурий таъминот ишлаб чиқувчи ва алоқа компаниялари ташкил этишди.

Демак, замонавий ТМКнинг афзалликлари технологик, бошқарув персоналининг юқори малакаси ва капитал ресурсларининг улкан ҳажмлари билан белгиланади. Ушбу афзалликларнинг мавжудлиги ТМК учун хорижда уз филиалларини очишларини рағбатлантиради. Жаҳон иқтисодиётининг эркинлашуви ва глобаллашуви ушбу жараённи жадаллаштиради.

4.3. Трансмиллий банклар

Трансмиллий корпорацияларнинг халқаро бизнесдаги асосий ҳамкорлари трансмиллий банклар (ТМБ) ҳисобланади. ТМБ ривожланган мамлакатларда трансмиллий корпорациялар билан бир қаторда узоқ ва мураккаб ривожланиш йулини босиб утишди.

ТМБ деганда жаҳон ссуда капитали ва молия-кредит хизматлари бозорида фаол қатнашиш имконини берувчи капиталга эга йирик банклар тушунилади. ТМБ трансмиллий компаниялар сингари уз фаолиятларида қарорлар қабул қилувчи ягона марказга эга, купсонли филиаллар, булимлар ҳамда ваколатхоналар тармоғини шакллантириш ва ривожлантиришга ҳаракат қилишади (4.3.1-расм).

Трансмиллий банкларнинг ривожланиши бир неча босқичларга булинади.

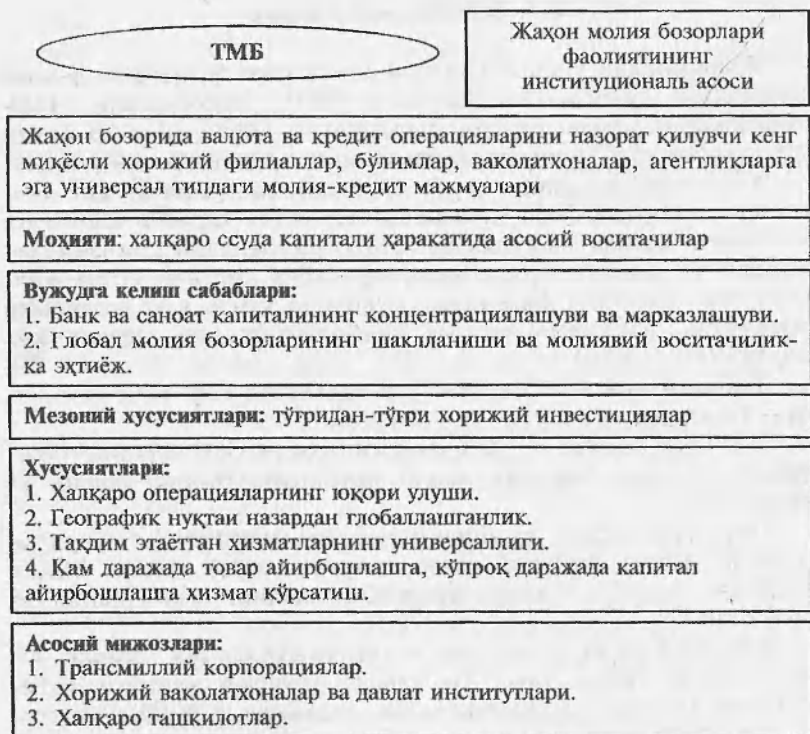
Биринчи босқич — XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларидан бошлаб биринчи жаҳон урушигача булган даврни уз ичига олади.

Иккинчи босқич — биринчи жаҳон урушининг охиридан иккинчи жаҳон урушига қадар даврни қамраб олади. Жаҳон урушлари даврида халқаро молиявий фаолият секинлашган ва қисқарган.

Учинчи босқич — иккинчи жаҳон урушидан XX асрнинг 70-йилларигача булган давр. Бу даврда урушдан кейинги иқтисодиётни тиклаш, мустамлакачилик тизимининг барбод бўлиши ва ривожланаётган мамлакатлар билан янги иқтисодий муносабатларнинг урнатилиши янги халқаро банк таркибининг шаклланишини тақозо этган.

Туртинчи босқич – XX асрнинг 80 – 90-йилларини уз ичига олади. Бу босқичда жаҳонда ТМК жадал суръатлар билан ривожланди. Бу эса ТМКга молиявий хизмат курсатиш ва жаҳон молия бозорларида усиб бораётган талабни қондириш учун кенг тармоқли трансмиллий банкларга булган эҳтиёжни янада оширди.

Трансмиллий банкларнинг ривожланишидаги бешинчи босқич XXI асрнинг бошидан бошланади. Ҳозирда Европа, Шимолий ва Жанубий Америка, Осиё ва Евросиёда ҳудудий интеграция жараёнлари кучайиб бормоқда. ТМК ва ТМБ фаолияти таъсирида жаҳон хужалик алоқаларининг глобаллашув жараёни чуқурлашиб бормоқда. Бундай шароитда ТМК ва бошқа халқаро бизнес қатнашчиларини молиявий ресурслар билан таъминлаш учун жуда катта ҳажмдаги капитал туплаш зарур булади.

4.3.1-расм. Трансмиллий банклар (ТМБ)

XXI асрнинг бошларига келиб жаҳонда учта асосий молиявий ҳудудлар (АҚШ, Ғарбий Европа ва Япония) шаклланди ва уларда жаҳоннинг энг йирик трансмиллий банклари фаолият олиб боради. Қайд этиб утилган ҳудудларда қуйидаги молиявий марказлар пайдо булди:

- АҚШда – Нью-Йорк;
- Ғарбий Европада – Лондон (Буюк Британия), Париж (Франция), Цюрих (Швейцария), Люксембург, Франкфурт (Германия);
- Японияда – Токио.

Бундан ташқари, халқаро даражада тан олинган молиявий марказлар ҳам мавжуд: Чикаго (АҚШ), Базел (Швейцария), Амстердам (Нидерландия), Вена (Австрия), Гонконг (Хитой), Тайвань, Сингапур, Сеул (Корея Республикаси), Сидней (Австралия), Кейптаун (ЖАР), Сан-Пауло (Бразилия), Ар-Риёд (Саудия Арабистони) ва бошқалар.

XXI асрнинг бошларига келиб жаҳонда йигирмага яқин йирик молиявий марказлар шаклланди ва уларда ривожланган мамлакатларнинг мингдан ортиқ филиаллари ҳамда булимларига эга трансмиллий банклари фаолият олиб боради. Мазкур банклар халқаро бизнесни молиялаштиришнинг асосий манбалари булиб хизмат қилишади.

Даврий иқтисодий нашрларда жаҳоннинг йирик ТМБ руйхати эълон қилиб борилади (жаҳон ва Европанинг 50, 100, 500 ёки 1000 та банклари ва ҳ.к.). Қуйида активлар ҳажмининг камайиб бориш тартибида 10 та ТМБ руйхати келтирилган (4.3.1-жадвал).

XXI аср бошида юқорида санаб утилган ҳудудий молиявий марказлардан ташкил топган жаҳон молия бозори мингдан ортиқ ТМБ фаолиятини қамраб олди. Биринчи элликта ТМБнинг келиб чиқиш мамлакатлари географиясини таҳлил қилинса, улар орасида АҚШ ТМБ сони жиҳатдан етакчилик қилишади. ТМБнинг жами активлари 2008 йилда 53,8 трлн. долларни ташкил этган бўлиб, унинг таркибида энг юқори улуш Буюк Британия ТМБга тегишли – 19,2% (4.3.2-жадвал).

Трансмиллий банкларнинг халқаро фаолияти қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

- ТМБ – молиявий ресурс эгалари ҳамда инвесторлар ўртасидаги асосий ва йирик воситачилар эканлиги;
- ТМБ – молиявий ресурсларнинг эгаларидан қарз олувчиларга қараб ҳаракатланиш шакллари белгиловчи ва каналларини тақсимловчилар ҳисобланиши;

10 та ТМБнинг жами активлар ҳажмининг камайиб бориши буйича гуруҳлаиши, 2008 й⁹⁵

Урни		ТМБ	Мамла- катлар	Актив- лар ҳажми, млрд долл.	Ходим- лар сони, минг киши	Филиалар сони	
2007 й	2008 й.					Жами	Хорижда
1	1	Citigroup Inc.	АҚШ	1938,5	322,8	1020	723
3	2	Allianz SE	Германия	1367,1	182,9	823	612
10	3	ABN AMRO holding NV	Нидерландия	953,9	69,7	945	703
4	4	Generali Spa	Италия	550,0	84,0	396	342
7	5	HSBC Holdings PLC	Буюк Британия	2527,5	331,5	1048	683
11	6	Societe Generale	Франция	1616,6	160,4	526	345
6	7	Zurich Financial Services	Швейцария	327,9	57,6	393	383
5	8	UBS AG	Швейцария	1926,2	77,8	465	432
9	9	Unicredito Italiano Spa	Италия	1495,9	174,5	1111	1052
8	10	Аха	Франция	963,3	109,3	575	464

– ТМБ – халқаро молия бозорларида қайтаришлилик, муддатлилик ва фоизлар тулаш шартларида эркин пул маблағларини жалб этиш ҳамда жойлаштириш, халқаро ҳисоб-китобларни амалга оширувчи универсал молия ташкилотлари саналиши;

– ТМБ – йирик ҳажмдаги инвестиция маблағларининг келиб чиқиши ва тақдим этилиши нуқтаи назаридан ишончли манба эканликлари.

Замонавий ТМБ миллий банклардан хорижда кенг тармоқли филиалларига эгаллиги билан ажралиб туради. Бу эса уларга ТМК ва йирик инвесторларнинг молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжларини тезкорлик билан қондириш имконини беради.

⁹⁵ UNCTAD. World Investment Report 2009: Transnational Corporations, Agricultural Production and Development. New York and Geneva, 2009. P. 234.

**Жаҳоннинг энг йирик 50 та трансмиллий банклари таркиби,
2008 й.⁹⁶**

	ТМБ сони	Активлар ҳажми, млрд. долл.	Жами актив- лардаги улуши, %	Ходимлар сони, минг киши	Филиаллар сони	
					Жами	Хориждаги филиаллар сони
АҚШ	8	7689,8	14,3	1088,3	3535	2054
Буюк Британия	6	10308,7	19,2	810,3	3588	1678
Франция	5	8709,6	16,2	554	2498	1630
Германия	4	5426,5	10,1	309,3	2264	1537
Швейцария	4	3602,3	6,7	194,8	1337	1240
Швеция	3	1285,4	2,4	66,1	388	295
Япония	3	4167,2	7,7	145,4	311	175
Италия	3	2955,3	5,5	366,9	1725	1521
Бельгия	3	1572,5	2,9	98	973	736
Нидерландия	3	3270,1	6,1	225,6	2412	1436
Канада	3	1319	2,5	166,3	350	286
Испания	2	2277,9	4,2	283	660	402
Дания	1	680,1	1,2	23,6	73	50
Ирландия	1	277,7	0,5	16	197	101
Норвегия	1	263,6	0,5	14,1	33	32
Жами	50	53805,7	100,0	4 361,7	20344	13173

4.4. Молия-саноат гуруҳлари (МСГ)

Барқарор иқтисодий усиш суръатларини таъминлаш, иқтисодиётни модернизациялаш ва таркибий узгаришларни амалга ошириш, корхоналарни молиявий жиҳатдан соғломлаштириш катта ҳажмдаги капитал қуйилмаларни талаб этади. Мазкур вазифани ҳал этишда тижорат банклари сезиларли роль уйнаши мумкин. Дунё амалиётининг курсатишича, инвестиция жараёнларида банкларнинг ролини ошириш йулларидан бири — саноат ва молия капиталини бирлаштириш имконини берувчи МСГни ташкил этиш ҳисобланади (4.4.1-расм).

МСГни ташкил этишнинг асосий хусусиятлари фаолиятининг узоқ муддатлилиги, бошқарув тизимининг эгилувчанлиги ва ҳамкорлик алоқаларининг мувофиқлашганлигида намоён бўлади.

Йирик МСГнинг маҳсулот сотиш ҳажми дунёнинг куплаб мамлакатлари ялпи ички маҳсулоти ҳажмидан ошиб кетади.

⁹⁶ UNCTAD. World Investment Report 2009: Transnational Corporations, Agricultural Production and Development. New York and Geneva, 2009.. маълумотлари асосида ҳисобланган. Р. 234

Дунёнинг йирик икки юзта ТМКнинг маҳсулот сотиш ҳажми АКШ, Япония, Германия, Франция, Буюк Британия, Италия, Хитой, Бразилия, Канада ва Испаниядан ташқари барча мамлакатлар ялпи ички маҳсулотидан купдир. Охириги 25 йил ичида ушбу кўрсаткич ишчилар сони бор-йўғи 14% купайгани ҳолда деярли турт бараварга ошган⁹⁷.

4.4.1-расм. Молия-саноат гуруҳлари (МСГ)

МСГнинг ривожланиш жараёнини таҳлил этиш корпорациялар босиб утадиган бир нечта босқичларни ажратиш имконини беради (4.4.1-жадвал).

⁹⁷ Кудиков А. Особенности формирования финансово-промышленных корпоративных структур и их влияние на экономику страны. //БВВ, №29 (1034), 10.04.2008. С. 11.

МСҒнинг ривожланиш босқичлари

Босқичла	I	Банк иштирокисиз саноат-савдо гуруҳини шакллантириш
	II	Мустақил банк иштирокида корпоратив таркибни шакллантириш
	III	Ички банкка эга корпоратив таркибни шакллантириш
	IV	Бошқарув банкига эга корпоратив таркибни шакллантириш
	V	Ривожланган молия гуруҳига эга корпоратив таркибни шакллантириш

Биринчи босқичда корпорация таркибига фақат саноат ва савдо корхоналари киради ва унинг таркибида молиявий бирликлар қатнашмайди. Одатда, бундай корпорациялар бир нечта саноат корхоналарининг бирлашуви ёки йирик корхоналарнинг булиниб кетиши натижасида юзага келади. Ушбу босқичда корпорацияларнинг молиявий хизматларга бўлган эҳтиёжи катта бўлмайди ва молиявий воситачилар томонидан курсатиладиган асосий хизматлардангина фойдаланилади.

Иккинчи босқичда корпорация ягона хўжалик юритувчи субъект сифатида битта банк билан яқин алоқалар урнатади. Ушбу банк корпорациянинг молиявий хизматларга булган ўсиб бораётган эҳтиёжларини таъминлашни узига олади, аммо расмий корпорация таркибига кирмайди.

Учинчи босқичда банк корпорация таркибига киритилади. Дастлаб ташқи молиявий воситачилар томонидан курсатилаётган молиявий хизматлар ҳажмининг ортиши натижасида, уларнинг бир қисмини корпорация ичида амалга ошириш йулга қўйилади. Ушбу босқичда корпорация банк ташкил этиши ёки уни сотиб олиши мумкин.

Туртинчи босқичда банк корпорация таркибининг филиалидан бош компаниясига айланади ва молиявий хизматлар билан боғлиқ барча вазифаларни бажара бошлайди. Чунки корпорациянинг молиявий бошқарувини банк орқали амалга ошириш самаралироқ ҳисобланади.

Бешинчи босқичда корпорация ичида молия гуруҳи шаклланади. Молия гуруҳининг таркибига банклардан ташқари суғурта ва инвестиция компаниялари, пенсия ва инвестиция фондлари, молиявий хизматлар курсатувчи молиявий ташкилотлар ҳам киритилиши мумкин. Корпорациянинг барча молиявий эҳтиёжлари унинг таркибига кирган молиявий ташкилотлар ёрдамида қондирилади. Одатда, молия гуруҳларининг

шаклланиши бирлашиш ва қушиб олишлар йули билан амалга оширилади. МСГ ушбу босқичда нафақат миллий, балки жаҳон иқтисодиётига таъсир этувчи йирик корпорация шаклига эга булади.

Жаҳон иқтисодиёти амалиётида трансмиллий МСГнинг америка, япон, корейс ва немис моделлари ажратилади.

МСГнинг **америка модели** юқори даражада ривожланган капиталлар бозори асосида яратилганлиги ва молиявий дастакларнинг кенг миқёсли турларига эгаллиги билан ажралиб туради. АҚШда МСГнинг банк холдинги ва ишлаб чиқариш-технологик комплекс турлари кенг тарқалган.

МСГни ташкил этишнинг **япон модели** кейретсуларга асосланади ва улар қуйидаги хусусиятларга эга:

— компанияни ташкил этишнинг тармоқли тизимига эгаллиги;

— фирмалар уртасидаги алоқаларни амалга ошириш мижозлар ва етказиб берувчиларнинг узаро ишонч муносабатларига асосланиши ёки бу тизимда қатнашиши орқали юз бериши;

— мижозлар эҳтиёжига тезда мослашиши;

— саноат бирлашмаларининг вертикал интеграциялашиш принципи бўйича тузилганлиги;

— компания асосини банк ташкил этиши.

Япония саноат мажмуаси «Мицубиси», «Мицуи», «Сумитомо», «Даичи Кангин», «Фуе», «Санва» МСГдан ташкил топган ва уларнинг ҳиссасига мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 14 – 15% и туғри келади. Улар мамлакат саноат активларининг 50% ини назорат қиладилар.

МСГни ташкил этишнинг **корейс модели** эса чеболларга асосланади. Чеболларнинг бошқа МСГдан фарқли хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

— оилавий капиталга асосланиши;

— ягона маъмурий ва молиявий назоратга эгаллиги;

— юқори даражада диверсификациялашганлиги.

Корейс чеболларида бошқарув оилавий уруғ-аймоқлар томонидан амалга оширилади ва акционер капиталда уларнинг улуши 50% дан ортиқ булади.

МСГни ташкил этишнинг **немис модели** банкларнинг саноат билан мустақам алоқага эгаллиги, горизонтал молия-саноат гуруҳларини ташкил этиши, йирик банклар томонидан яратилиши, МСГ асосини бир нечта банклар, саноат, суғурта ва транспорт монополиялари ташкил этиши билан ажралиб туради.

Германияда МСГ фаолиятини мувофиқлаштириш қуйидагича амалга оширилади:

— мувофиқлаштирувчи вазифасини молия-кредит институтлари бажаришади;

— гуруҳ ичидаги интеграциялашув ва узаро кесишувчи акционерликнинг мавжудлиги;

— амалдорларнинг унчалик катта булмаган гуруҳи мазкур гуруҳга кирувчи турли компанияларни бошқариш аъзолари ҳисобланишади.

МСГни ташкил этиш ташаббусига боғлиқ ҳолда қуйидагича гуруҳлаш мумкин: банк, саноат ва савдо. Банк МСГ гуруҳ аъзоларининг интеграциялашуви ва молиявий ресурсларни қайта тақсимлаш буйича самарали ҳисобланади. Бундай МСГ Германия, Франция, Италия, Япония, Корея, Испания, Швеция, Швейцарияда фаолият олиб боришади.

МСГда тижорат банклари билан бирга суғурта, лизинг компаниялари, инвестицион фондлар ва бошқа молия институтлари иштирок этадилар, улар уз фаолияти хусусиятларига кура, узоқ муддатли молия ресурсларини жалб қиладилар. Банklar ташаббуси ва иштирокидаги МСГда аъзолар уртасида молия ресурслари самарали қайта тақсимланади. Бундай МСГ Япония, Жанубий Корея, Германия ва бошқа давлатларда фаолият курсатмоқда. Шунинг учун ҳам республикамизда банklar иштирокидаги МСГ ташкил этишга ҳаракат қилинмоқда.

4.5. Ўзбекистонда молия-саноат гуруҳларининг вужудга келиш зарурияти, ривожланиш омиллари ва шакллари

Республикамик иқтисодийнинг барқарор ривожланишини таъминлаш, корхоналарни замонавий техника ва технологиялар билан қуроллантириш, юқори илмий сифимли ишлаб чиқаришларни ривожлантириш йирик ҳажмда инвестицияларни талаб қилади. Мазкур масалани ижобий ҳал қилиш мақсадида МСГни тузиш лозим. МСГда молия капитали билан саноат капитали бирлашиб, нафақат инвестиция жараёнларининг фаоллашишига, балки иқтисодийтимизнинг рақобатбардошлигини оширишга кумаклашади.

Жаҳон амалиётига кура, МСГни ташкил этиш қатор афзалликларга эга:

— инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш учун молия капитали билан саноат капитали бирлашади ва натижада молия ресурсларининг айланиши тезлашади;

— миллий компанияларнинг халқаро бозорлардаги рақобатбардошлиги ошади;

– гуруҳ аъзоларининг ўртасида ўзаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун қулай имконият яратилади, бу иқтисодийда дебиторлик ва кредиторлик қарздорликни қисқартиради;

– янги техника ва технологияларни яратиш учун молия ресурсларни жамлаш имконияти туғилади;

– гуруҳ аъзоларининг депозитлари, ҳисобварақлари ва бошқа активлари концентрациялашуви натижасида тижорат банкларининг ресурс базаси кенгайди;

– гуруҳ аъзолари бўлмиш молия институтлари корхоналарнинг ва аксинча, корхоналар молия институтларининг бошқарувида иштирок этиб, корпоратив бошқарувнинг сифати ошади;

– гуруҳ аъзолари бўлмиш қарздорлар бошқарувида иштирок этиши туфайли тижорат банкларининг уларни кредитлашларида риск даражаси пасаяди ва ҳоказо.

– Утиш иқтисодийи шароитида МСГнинг пайдо бўлиш сабаблари қуйидагилардан иборат:

– технологик ва кооперацион алоқаларни урнатиш заруриятининг мавжудлиги;

– иқтисодийнинг мезодаражасида барқарорлаштирувчи субъектни яратиш зарурияти;

– капиталнинг концертациялашувининг халқаро тажрибасидан банк тизими ва хусусийлаштириш ёрдамида фойдаланиш зарурияти.

Россияда молия-саноат гуруҳлари реестрига 35 та молия-саноат гуруҳлари киритилган, жумладан, «Уральские заводы» (Ижевск), «Сокол» (Воронеж), «Нижегородские автомобили» (Нижний Новгород), «Магнитогорская сталь» (Магнитогорск) ва бошқалар. Мазкур гуруҳлар қуйидаги миқдорий курсаткичлар орқали тавсифланади:

– ишчилар сони бўйича: 10 000 кишигача – 30%, 10 000 дан 100 000 кишигача – 59%, 10 000 кишидан юқори – 11%.

– консолидациялашган капитал ҳажми бўйича: 1,0 млн. рублгача – 44%, 1 млн. рублдан 10 млн. рублгача – 42%, 10 млн. рублдан 50 млн. рублгача – 14%.

– тармоқлар сони бўйича: 3 тагача – 51%, 3 тадан 5 тагача – 30%, 5 тадан юқори – 19%⁹⁸.

Ўзбекистонда саноат ва молия капиталининг интеграциялашувини кенгайтириш шакли сифатида банк МСГни ташкил этиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Банк МСГ таркибига қуйидаги корхона ва ташкилотларни жалб этиш зарур:

⁹⁸ Нешитой А.С. Инвестиции: учебник. 7-е изд. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К^о», 2008. С. 382.

- банк акционери ҳисобланган корхона ва ташкилотлар;
- акциялар пакетининг асосий қисми банк ихтиёрида булган корхона ва ташкилотлар;
- уз молиявий ҳолатини барқарорлаштириш учун инвестиция қўйилмаларига муҳтож корхона ва ташкилотлар.

Тижорат банклари иштирокида МСГни ташкил этиш ва у орқали банklar бозорида рақобатни янада ривожлантириш жаҳон амалиётида тез ушиб бормоқда. Бозор иқтисодийети жараёнида молия-саноат гуруҳларини ташкил этиш ривожланган давлатларда кенг тарқалиб борган. Жумладан, АҚШ МСГ фаолиятининг асосий қисми биринчи гуруҳ банklarнинг устуворлиги асосида бошқарилади. АҚШдаги 122 та йирик корпорацияларнинг 25,2% ҳал қилувчи овози банklar томонидан берилади, бу ерда сугурта ташкилотларининг улуши 4,3% ни ташкил қилади⁹⁹. АҚШда корпорацияларнинг фаолиятини бошқариш, маслаҳатлар бериш ва сиёсатини олиб бориш банklar томонидан амалга оширилади. Банklar орқали ташкил этилган мамлакатлардаги молия-саноат ташкилотларининг бошланғич босқичида молиявий ресурсларга талаб жуда юқори булган. Бундан ташқари, саноатда ишлаб чиқариш рентабеллиги юқори булмагани учун улар мустақил ривожлана олмаган. Бу эса мамлакатда саноат ташкилотларининг молия-кредит тизимига талаб юқори булганини кўрсатади. Саноат ташкилотларининг қўшимча капитали етарли булмагани учун акцияларини эмиссия қила олмаган. Мамлакатда фонд бозорининг ривожланиш даражаси паст булиши, қўшимча маблағларни жалб қилиш имконини бермаган. Россияда бугунги кунда МСГ сони 100 дан ортиқ булиб, уларнинг 90 таси ҳақиқий рўйхатга олинган булса, қолган қисмини трансмиллий корхоналар ташкил қилади. Россияда МСГнинг кредит қўйилмалари 2007 йилда 2006 йилга нисбатан 2,5% га ошган¹⁰⁰. Аммо Россияда МСГнинг фаолияти тулиқ ривожланган, деб айтиш қийин. Чунки, биринчидан, МСГни бирлаштирган корхоналар акцияси гуруҳ аъзолари ўртасида тақсимланмаган ёки маълум бир улушга эгаллик ҳуқуқи берилмаган, иккинчидан, ташкил этилган гуруҳлар иқтисодиётнинг маълум бир йуналиши билан чегараланиб қолган,

⁹⁹ Мирзаев Ф.И. Молия-саноат гуруҳларини ташкил этиш ва унинг банklar бозоридаги рақобатга таъсири. / «Молия-саноат гуруҳларини ташкил этиш буйича халқаро тажриба ва Ўзбекистонда корпоратив бошқарувни такомиллаштириш муаммолари» мавзуйдаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. — М.: МГЭИ, 2008. 145-6.

¹⁰⁰ Уша манба.

учинчидан, гуруҳларни бошқариш чегараси кичик булиб, гуруҳ раҳбари салоҳияти аъзолари орасида сезилмай қолмоқда. Россияда ташкил этилаётган МСГни турт тоифага ажратиш мумкин. Концептуал, қонун чиқарувчи, умумиқтисодий ва ташкилий тизимли. Концептуал асосда ташкил этилган МСГ давлат томонидан назорат қилинади.

Иккинчи гуруҳ МСГни ташкил этиш ва мустақамлашга қаратилган, умумиқтисодий МСГ ишлаб чиқариш, инвестиция ва молия билан боғлиқ булиб, банкларнинг бевосита иштирокини таъминлайди. Мамлакатдаги банклар салоҳиятининг юқори эмаслиги, бу жараёнларда иштирок этишини чегаралаб қуйган. Бу эса реал секторга инвестицияларни жалб этиш имконини бермайди. Россияда қонунларнинг тез-тез узгартирилиши МСГнинг фаолиятига кескин таъсир қилмоқда. МСГ фаолияти алоҳида қонун ёки мустақам далолатномалар билан муҳофаза қилинмаган. МДХ давлатларида ҳамкорликда МСГни ташкил этишнинг энг асосий муаммоси ҳам ушбу давлатларда МСГни ташкил этишдаги ҳуқуқий тамойилларнинг турличалигидадир.

Республикамизда молия-саноат гуруҳларини ташкил этиш имкониятларини таҳлил этадиган булсак, йирик саноат корхоналари атрофида кичик гуруҳларни бирлаштириш ҳозирги кунда қуйилган мақсадга эришиш имконини берадими? Албатта, МСГни йирик саноат корхонасида бирлаштириш учун унинг имкониятлари қолган гуруҳ аъзоларига нисбатан юқори булишни тақозо этади. Бунинг учун турли соҳаларда фаолият олиб бораётган корхоналар акцияларига эгалик ҳуқуқини қўлга киритиши ва шу асосда савдо уйлари ташкил этиши, узининг банкига эга булиши зарур бўлади. Бу асосда ташкил этилган МСГ республикамик иқтисодиётида монополлашув жараёнини юзага келтирса-да, ички муҳитда рақобатнинг кескин кучайишига олиб келади.

Чунки, ички гуруҳ аъзоларининг бевосита уз маҳсулоти сифатини ошириши ва экспортбоп маҳсулотларни бошқа давлатларга жойлаштириш имконини кенгайтириш учун кураш олиб боришига зарурат туғдиради. Республикамизда йирик стратегик аҳамиятга эга бўлган корхоналарнинг давлат томонидан бошқарилиши бу жараённинг маълум маънода иқтисодий инқироз хавфсизлигини таъминлаш имконини беради.

Иккинчи усул, яъни йирик банклар атрофида муҳим саноат корхоналарини бирлаштириш.

Республикамизда банклар орқали МСГни ташкил этиш банклар бозорига бевосита ўз таъсирини ўтказди. Йирик банкларнинг ўз атрофида саноат корхоналарини бирлаштириши

банклар уртасида монополлашув даражасининг ортишига олиб келиши мумкин. Аммо, шу билан бирга, у жаҳон банклари билан рақобатлашув жараёнини вужудга келтиради. Бу эса банклар орқали иқтисодиётга инвестицияларни жалб этиш имконини оширади. Бироқ юқоридаги таҳлиллар шуни курсатмоқдаки, банкларнинг sanoat корхоналарини бирлаштирган ҳолда МСГни ташкил этиш учун капиталлари ва йирик sanoat гуруҳларидаги акциялар улуши юқори эмас. Бу эса банкларнинг йирик sanoat гуруҳлари олдида назорат қилиш имконини чегаралаб қуяди. Республикамизда МСГ босқичма-босқич йирик sanoat корхоналари орқали ташкил этилса, мақсадга мувофиқ булади. Бу эса банклар бозорида банклар ўртасидаги рақобатнинг кучайишига ва уларнинг кредит қўйилмаларини иқтисодиётнинг муҳим йуналишларига жойлаштириш имконини оширади.

Шу билан бирга, республикамизда МСГни ташкил этишда, бир қатор муаммолар мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

– тижорат банкларининг ресурс базаси чегараланган бўлиб, бу уларнинг ташкил этиладиган гуруҳ корхоналарига инвестиция қилиш имкониятини камайтиради;

– тижорат банклари капиталлашув даражаси нисбатан пастроқ бўлиб, ушбу ҳолат уларнинг гуруҳ ташкил этиш учун инвестицион фаолиятини чегаралайди;

– республикамиздаги кўпчилик корхоналарда асосий воситаларнинг эскириши юқори бўлиб, уларни янгилаш учун йирик ҳажмда инвестициялар зарур. Бундай ҳажмдаги инвестицияларни тижорат банклари бирданига молиялаштириш имкониятига эга эмас;

– мамлакатимизда йирик банклар сони кам бўлиб, улар иштирокида МСГ ташкил этилса, банк хизматлари бозорида рақобат пасайиши мумкин ва ҳоказо.

Ўзбекистонда МСГнинг шаклланиши ва амал қилишини таъминловчи шарт-шароитларни ташкил этиш бўйича таклифлар қуйидагилардан иборат:

1. Ўзбекистонда МСГ фаолиятини ташкил этиш учун МСГни яратиш ва амал қилишини тартибга солувчи асосий ҳуқуқий ҳужжат сифатида Ўзбекистон Республикасининг «Молия-саноат гуруҳлари тўғрисида»ги Қонунини қабул қилиш зарур.

2. МСГнинг ривожланиш концепцияси уларни юқори технологияли маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи, туловга қобилиятли, ташқи ва ички бозорларда рақобатбардош тармоқларда яратишни кузда тутиши лозим.

3. МСГ қатнашчиларининг таркиби ва ташкилий-ҳуқуқий шакли корхоналарнинг молиявий ва илмий-тадқиқот салоҳияти, такрор ишлаб чиқариш босқичларини тулиқ қамраб олишини эътиборга олган ҳолда турли-туман бўлиши зарур.

4. МСГ акционер жамиятлар шаклида таъсис этилиши лозим.

5. МСГ таркибига кирувчи тижорат банкларининг тулақонли фаолият юритишлари учун уларга МСГ қатнашчиларининг акцияларини сотиб олиш ҳуқуқи берилиши зарур.

6. МСГ монополияга қарши чекловларни эътиборга олган ҳолда ташкил этилиши керак.

Асосий тушунчалар

Халқаро корпорациялар — жаҳон товар ва ишлаб чиқариш омиллари бозорларига сезиларли даражада таъсир кўрсатувчи йирик компаниялар.

Трансмиллий корпорациялар (ТМК) — бош компания бир мамлакат капиталига тегишли булиб, филиаллари эса дунё буйлаб тарқалиб кетган компаниялар.

Купмиллатли корпорациялар (КМК) — бош компания икки ва undan ортиқ мамлакат капиталига тегишли бўлиб, хорижий булимлари турли мамлакатларда жойлашган корпорациялар.

Стратегик альянслар — жаҳон бозоридаги глобал иқтисодий масалаларни биргаликда ҳал этиш мақсадида тузиладиган фирмалараро иттифоқ булиб, ушбу иттифоқ мазкур фирмаларнинг бошқа соҳаларда рақобатлашувига тусқинлик қилмайди.

Стратегик оилалар — узаро рақобатда булган корпорацияларнинг халқаро бозорларда бир-бирини тулдирувчи стратегияни амалга ошириш мақсадидаги бирлашуви.

Стратегик тизимлар - турли тармоқлардаги (ишлаб чиқариш корхоналари, савдо фирмалари, банклар) корхоналарнинг узоқ муддатли ҳамкорлигига асосланган бирлашма булиб, мақсади ахборотлар, персонал ва технологиялар алмашишдан иборат.

Трансмиллийлашув индекси (ТМИ) — ТМКнинг хориждаги товар ва хизматлар ишлаб чиқаришга жалб этилганлик даражасидир.

Трансмиллий банклар (ТМБ) — жаҳон ссуда капитали ва молия-кредит хизматлари бозорида фаол қатнашиш имконини берувчи капиталга эга йирик банклар.

Молия-саноат гуруҳлари (МСГ) — узаро ташкилий-хужалик алоқалари асосида ташкил этилган корпоратив бирлашмалардир.

Назорат саволлари:

1. ТМК дейилганда нима тушунилади?
2. Трансмиллийлашув индекси нима ва у қандай ҳисобланади?
3. ТМК фаолияти ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётига қандай таъсир утказади?
4. ТМБ нима ва улар қандай хусусиятларга эга?
5. МСГнинг шаклланиши қандай босқичлардан иборат?
6. Ўзбекистонда МСГни ташкил этиш зарурияти нималардан иборат?

V БОБ. ИНВЕСТИЦИЯ МУҲИТИ ВА УНИ ЯХШИЛАШ ЙУЛЛАРИ

5.1. Инвестиция сиёсати ва омиллари

Инвестиция сиёсати инвестиция фаолиятининг урта ва узоқ муддатли мақсадлари ҳамда уларга эришиш йулларини белгилаб беради. Инвестиция сиёсати — инвестиция стратегиясини амалга ошириш буйича чора-тадбирлар тизими, инвестицион тактика.

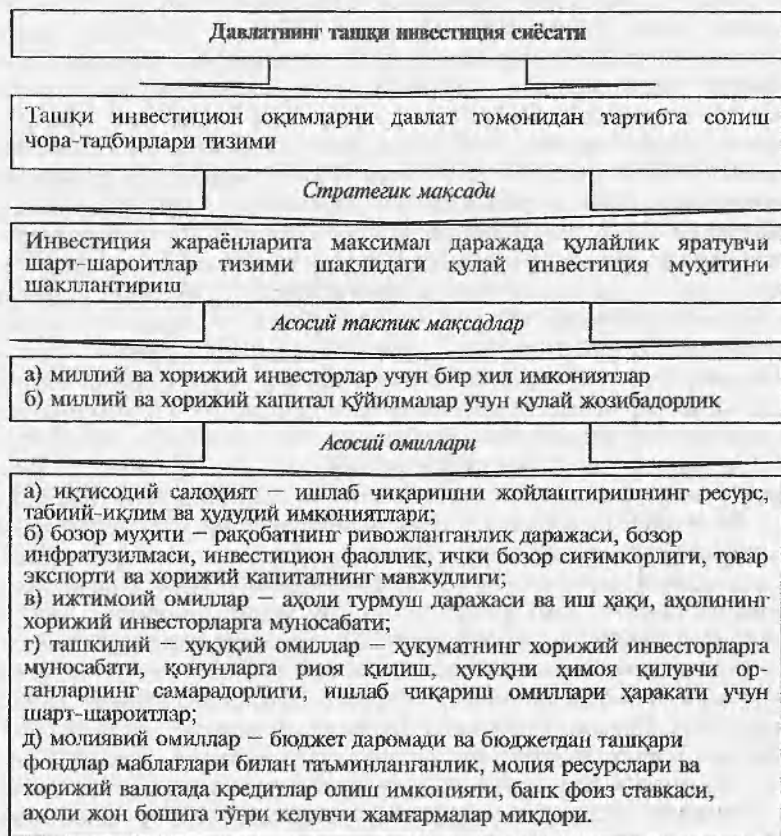
Инвестиция сиёсати давлат иқтисодий сиёсатининг таркибий қисми булиб, қўйилган мақсадларга эришиш ҳамда иқтисодий сиёсатнинг қисқа муддатли ва узоқ истиқбол учун белгиланган вазифаларини бажаришга хизмат қилади. Инвестиция сиёсатининг таъсирчан воситалари нисбатан чекланганлиги сабабли муайян вазиятларда қайси воситалар самарали, қайсилари самарасиз эканлигини билиш мураккаб ҳисобланади.

Инвестиция сиёсатини ишлаб чиқиш иқтисодий фаолиятнинг барча даражаларида амалга оширилиши зарур. Микродаражада — инвестиция сиёсати инновацион фаолиятни амалга ошираётган корхоналар, банклар, фондлар ва уй хужаликлари учун ишлаб чиқилиши лозим. Мезодаражада (ҳудудлар ва тармоқлар) — иқтисодиёт тармоқлари ва ҳудудларни ривожлантириш, истиқболли лойиҳаларни селектив қўллаб-қувватлаш учун йуналтирилган мақсадли инвестиция дастурларини ишлаб чиқиш орқали амалга оширилади. Макродаражада — давлат инвестиция стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш чекланган бюджет маблағларидан самарали фойдаланиш, истиқболли тармоқлар ва ҳудудларни қўллаб-қувватлаш, барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш чора-тадбирларини амалга ошириш имконини беради.

Давлатнинг ташқи инвестиция сиёсати — бу ташқи инвестицион оқимларни давлат томонидан тартибга солиш чора-тадбирлари тизимидир. Ушбу сиёсатнинг мақсади инвестиция жараёнларига максимал даражада қулайлик яратувчи шарт-шароитлар тизими шаклидаги қулай инвестиция муҳитини шакллантиришдан иборат булиб, уни амалга ошириш иқтисодий салоҳият, ижтимоий, ташкилий-ҳуқуқий ва молиявий омилларга боғлиқдир (5.1.1-расм).

Жаҳон иқтисодиёти амалиётида инвестиция сиёсатининг учта моделини ажратиш мумкин.

Биринчи моделни шартли равишда «америка», иккинчисини — «япон» ва учинчисини — «тайван» модели деб атаймиз. Келтирилаётган тасниф бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар тажрибасини тизимлаштиришга уринишдир. Муҳими, бу моделларнинг барчаси самарали булиб, ушбу илғор тажрибадан утиш иқтисодиёти мамлакатларида муносиб инвестиция сиёсати стратегиясини ишлаб чиқиш учун чуқур урганиш зарур.

5.1.1-расм. Давлатнинг ташқи инвестиция сиёсати

Биринчи моделда асосий эътибор хусусий инвесторлар учун белгиланадиган солиқ имтиёзларига қаратилади. Иккинчи моделда хусусий лойиҳаларнинг давлат томонидан молиялаш-

тирилиши марказий уринни эгаллайди. Учинчи модел эса давлат мувофиқлаштириш камчиликларини бартараф этиш, хусусий инвесторлар қарорларини мувофиқлаштириш механизмларини яратиш бўйича зарур инфратузилмани яратади ва инсон капиталига сарфланган қуйилмаларни рағбатлантиради. Юқорида қайд этилган инвестиция сиёсати моделлари кенг куламли дастакларни уз ичига олади.

Америка моделида давлатнинг инвестиция сиёсатида асосий уринни солиқ дастаклари эгаллайди. Бундан ташқари, бозор дастаклари ёрдамида нархлар ва фоиз ставкаларини барқарорлаштиришга йўналтирилган изчил либерал макроиқтисодий сиёсат амалга оширилади. Ушбу тизим доирасида банкларга иккинчи даражали урин ажратилган. Инвестиция ресурсларининг самарали тақсимланишини назорат қилишнинг асосий механизми — бу фонд биржасидир. Айнан ривожланган қимматбаҳо қоғозлар бозори ушбу моделни муваффақиятли амалга оширишнинг зарур шarti ҳисобланади. Давлат мувофиқлаштириш муаммосини иқтисодийнинг ҳолати ва ривожланиш прогнозлари тўғрисида сифатли иқтисодий ахборотни тўплаш, таҳлил қилиш ва тарқатиш орқали ҳал этишга ҳаракат қилади. Давлат заруриятга қараб инфратузилмани ривожлантиришга инвестициялар йўналтиради. Ушбу инвестициялар фақат фавқулодда ҳолатлардагина умумиқтисодий стратегиянинг элементларига айланади (Рузвельтнинг «янги курси»). Модель зарур шарт-шароитлар мавжуд бўлганда инвестициявий ресурсларнинг самарали тақсимланишини таъминлайди.

Япон модели давлат ва хусусий инвесторлар уртасидаги фаол ҳамкорлик асосида курилади. Давлат банк соҳасини назорат қилади ва аҳоли жамғармаларини мустақил жалб этади. Ушбу маблағларни корпорацияларга ҳамкорлик ва уз зиммасига олинган мажбуриятларни бажариш эвазига имтиёзли шартларда беради. Инфратузилмага сарфланадиган инвестициялар муайян хусусий фирмаларнинг эҳтиёжлари билан бевосита мувофиқлаштириб амалга оширилади. Давлат томонидан ташкил этиладиган маслаҳат кенгашлари мувофиқлаштириш ролини уз зиммасига олади. Ушбу моделни амалга оширишнинг зарур шarti — кучли хусусий сектор ва самарали аппаратга эга бўлган давлатдир. Ушбу моделнинг афзаллиги катта ҳажмдаги маблағларни самарали инвестицияларга сафарбар этиш имкониятига эгалиги билан белгиланади. Камчилиги эса инвестицияларни режалаштириш жараёнининг сиёсийлаштирилиши ва асосий пул-кредит индикаторларининг кутилмаган ҳолда узгариши, шу жумладан, сиёсий доираларнинг коррупцияланиши билан изоҳланади.

Тайван модели эса япон ва америкача моделларнинг қатор дастакларини узида бирлаштиради. Ушбу моделнинг фарқли жиҳати инвестицион қарорларни мувофиқлаштиришнинг хусусий механизмларининг давлат томонидан яратилишидан иборат. Модель экспортга ишлайдиган хусусий фирмаларнинг бозор ва инвестицион лойиҳалар салоҳиятини жуда яхши билишига асосланган. Ушбу хусусий фирмалар атрофида таъминотчилар тармоғи шаклланиб, улар уз режаларини «бош» компания билан мувофиқлаштириб гурадилар. Давлатнинг асосий вазифаси ушбу гуруҳларни фаол қўллаб-қувватлаш, шунингдек, лойиҳавий-консультатив бюролар, техник хизмат курсатиш агентликлари ва илмий лабораториялар орқали барча тармоқ иштирокчиларининг янги юқори технологиялардан фойдаланиши ҳамда уларнинг янги маҳсулот ва инвестициявий режаларни ишлаб чиқишда тенг ҳуқуқли иштирок этишини таъминлашдан иборат. Ушбу модель муваффақиятининг асосий буғини ва гарови экспорт иштирокчиларининг «тест»идан ўтишдан иборат. Ушбу тестдан муваффақиятли ўтиш эса имтиёзли кредитлар олиш учун кенг йўл очади. Шу билан бирга, инвестициявий сиёсатнинг ушбу тури Умумжаҳон савдо ташкилотининг қоидалари нуқтаи назаридан тобора заифлашиб бормоқда.

Шундай қилиб, иқтисодий ўсишда оқилона инвестиция сиёсатини ишлаб чиқиш етакчи ўрин тутади. Инвестиция сиёсатини самарали амалга ошириш учун қулай инвестиция муҳитини яратишга хизмат қиладиган қатор институтларни ташкил этиш лозим. Жаҳон иқтисодиётида самарали амал қилувчи модель бозор тизимига таянади ва миллий иқтисодиётнинг афзалликларидан тўлиқ фойдаланади.

5.2. Инвестиция муҳитини аниқлашнинг жаҳон тажрибаси

Инвестиция муҳити – бу хорижий капитал қўйилмаларининг қаттислик даражасини ва улардан мамлакатда самарали фойдаланиш имкониятларини олдиндан белгилайдиган иқтисодий, сиёсий, юридик ва ижтимоий омиллар йиғиндисидир.

Инвестиция муҳити комплекс, кўпқиррали тушунча булиб миллий қонунчилик, иқтисодий шарт-шароитлар (инқироз, ўсиш, стагнация), божхона режими, валюта сиёсати, иқтисодий ўсиш суръатлари, инфляция суръатлари, валюта курсининг барқарорлиги, ташқи қарздорлик даражаси каби кўрсаткичларга эга.

Жаҳон амалиётида мамлакатнинг инвестиция муҳитини баҳолаш борасида турли ёндашувлар мавжуд. Ушбу ёндашувлар бири-бирдан инвестиция муҳитини ташкил этувчи омилларни тўлиқ

ёки қисман қамраб олиши билан фарқ қилади. Таҳлиллар курсатишича, «Стандарт ва Поорс» («Standard & Poor's»), «Модус» («Moody's») ва «Фитч АБКА» («Fitch IBCA») жаҳондаги энг йирик рейтинг агентликлардан ҳисобланади. Ушбу агентликлар эмитентнинг қарз мажбуриятларини курсатилган муддатда ва тулақонли бажара олиш имкониятлари ва эмитентларнинг кредит бера олиш қобилиятига баҳо берадилар. Агентликлар томонидан ишлаб чиқилган ва тузилган рейтинглар мамлакат инвестиция муҳитини маълум даражада баҳолаш имконини беради.

Масалан, «Standard & Poors» услубиятига қура, узоқ муддатли рейтинг энг юқори «ААА» курсаткичидан энг қуйи «D» курсаткич оралиғида узғариб боради. «АА» дан «ССС» курсаткичигача булган оралиқ рейтинг «мусбат» (+) ёки «манфий» (-) белгилар билан тулдириб борилиши мумкин ва улар асосий курсаткичларга тегишли булган оралиқ курсаткичлар ҳисобланади. Қарз мажбуриятларини бажариш сифати рейтингнинг қуйидаги курсаткичлари орқали баҳоланади:

ААА — қарз мажбуриятларини курсатилган муддатда ва тулиқ бажаришнинг энг юқори қобилиятини акс эттиради;

АА — қарз мажбуриятларини курсатилган муддатда ва тулиқ бажаришнинг юқори қобилиятини англатади;

А — қарз мажбуриятларини уз вақтида ва тулиқ бажаришнинг нисбатан юқори қобилияти, аммо тижорат, молия ва иқтисодий шароитлардаги салбий ўзгаришлар таъсирини ифодалайди;

ВВВ — қарз мажбуриятларини ўз вақтида ва тулиқ бажаришнинг етарли даражадаги қобилияти бўлиб, молия ва иқтисодий шароитлардаги салбий ўзгаришлар таъсирининг юқори даражада сезилишини ифодалайди;

В — молия ва иқтисодий шароитлардаги салбий ўзгаришлар таъсирининг кескин сезилиши ҳамда қарз мажбуриятларини курсатилган муддатда ва тулиқ бажариш имконининг мавжудлигини билдиради;

ССС — эмитентнинг қарз мажбуриятларини бажармаслик эҳтимолининг мавжудлиги бўлиб, қарз мажбуриятларининг уз вақтида бажарилиши эса қулай тижорат, молиявий ва иқтисодий шарт-шароитлар билан белгиланади;

СС — ҳозирги даврда эмитентнинг қарз мажбуриятларини бажармаслик эҳтимолининг юқори эканлигини ифодалайди;

С — эмитентга нисбаган банкротлик ёки процедураси қўзғатилган ҳолда туловлар ёки қарз мажбуриятларининг бажарилиши давом этаётганлигини билдиради;

SD – бошқа қарз мажбуриятларини кўрсатилган муддатда ва тулиқ туланаётган шароитда ушбу қарз мажбурияти буйича танланма дефолт мавжудлигини акс эттиради;

D – қарз мажбуриятлари буйича дефолтни ифодалайди.

«AAA», «AA», «A» ва «BBB» категориялари рейтингни инвестицион класс рейтинглари ҳисобланиб, «BB», «B», «CCC», «CC» ва «C» категориялари рейтингни эса спекулятив классга маълум даражада киради. Кредит рейтингларини ишлаб чиқишнинг асосий ташкилий қисми уларнинг узгаришини прогношлаш ҳисобланади. Прогнознинг қуйидаги тавсифлари кенг қўлланилади: «ижобий» (рейтингнинг кутарилиши эҳтимоли), «салбий» (рейтингнинг пасайиши эҳтимоли) ва «барқарор» (рейтингнинг узгариши кузатилмайди). Рейтинг агентликлари томонидан рейтинг узгариши тенденцияларини аниқлаш мураккаб булган ҳолатда «ривожланаётган» прогноз тавсифидан фойдаланилади ва у рейтингнинг кутарилиши ёки пасайиши эҳтимоли борлигини аниқлатади.

БЕРИ индекси буйича мамлакат рискини баҳолаш усули (шу номдаги фирма томонидан ишлаб чиқилган)¹⁰¹.

Мазкур усулнинг моҳияти шундаки, обрули экспертларни¹⁰² танлаш асосида ва уларга 5 балли (0 дан 4 баллгача ва уларнинг йиғиндиси 1 га тенг) шкалада 15 та асосий мезонлар буйича мамлакат рискини баҳолаш таклиф этилади. Ушбу усулда баҳолаш мезонлари ва уларнинг қийматлари қуйидагилардан иборат:

1. Сиёсий барқарорлик (0,12).
2. Хорижий инвестицияларга булган муносабат (0,06).
3. Миллийлаштирилиши хавфи (0,06), агар мамлакат қонунчилигида мулкни ҳақ туламасдан экспроприация қилиш кўзда тутилган булса, 0 балл қўйилади.
4. Валютанинг девальвация қилиниш эҳтимоли ва даражаси (0,06).
5. Тўлов баланснинг ҳолати (0,06).
6. Бизнеснинг бюрократлашиш даражаси (0,04).
7. Иқтисодий усиш суръати (0,1).
8. Валютанинг эркин алмашинув даражаси (0,1).
9. Шартнома мажбуриятларини бажариш сони (0,06).
10. Меҳнат унумдорлиги даражаси ва иш ҳақи харажатлари (0,08).

¹⁰¹ Совместные предприятия в практике международных и экономических отношений. – М.: 1990. С. 54.

¹⁰² Одатда, экспертларнинг умумий сони тахминан 100 кишидан иборат булади.

11. Юридик ва маркетинг маслаҳатларини олиш, малакали мутахассисларни жалб қилиш имконияти (0,02).

12. Алоқа ва транспортни ташкил қилиш (0,04).

13. Давлат органлари ва жамоат ташкилотларининг узаро муносабатлари (0,04).

14. Қисқа муддатли кредитларни олиш шартлари (0,08).

15. Узоқ муддатли кредитлар, хусусий капитални олиш ва фойдаланиш шартлари (0,08).

Мамлакат рискининг ўртача тортилган бали қуйидаги формула ёрдамида аниқланади (БЕРИ индекс):

$$I_{\text{БЕРИ}} = \sum_{i=1}^{15} k_i j_i,$$

бу ерда: k_i, j_i — тегишли равишда, i —омилни баҳоловчи мезонларнинг баллардаги қиймати ва вазнли коэффициенти.

Инвестиция муҳитини баҳолаш бўйича Умумжаҳон банки ёндашуви. Умумжаҳон банкининг 2005 йилда чоп этилган «Ҳамма учун инвестиция муҳитини қандай шакллантириш мумкин»¹⁰³ мавзудаги жаҳон иқтисодиётининг ривожланиши туғрисидаги йиллик ҳисоботида инвестиция муҳитини баҳолаш бўйича банк ёндашувининг асосий мазмуни келтирилган.

Уқорида кўриб чиқилган усуллар сингари ушбу ёндашувда ҳам мутахассислар томонидан бериладиган баллар йиғиндисидан фойдаланилади. Умумжаҳон банки ёндашувига кура мамлакат инвестиция муҳитига таъсир қилувчи омиллар қуйидагилардан иборат, деб ҳисобланади:

— иқтисодий сиёсат ва ҳуқуқий-меъёрий амалиётнинг ноаниқлиги;

— коррупция даражаси;

— суд тизимининг сифати;

— жиноятчилик даражаси;

— «солиқ юки» ва солиққа тортиш тизимини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш тизими;

— молия ресурсларини олиш имконияти ва молиялаштириш қиймати;

— электр билан таъминланганлик даражаси ва сифати;

— ишчилар малака даражаси ва меҳнат қонунчилигининг сифати.

¹⁰³ Доклад о мировом развитии. 2005. Как сделать инвестиционный климат благоприятным для всех / Пер. с англ. — М.: 2005. С. 252 — 254.

Ушбу ёндашув инвестицион жозибадорликни таъминлашнинг институционал омилларига алоҳида эътибор қаратилганлиги билан ажралиб туради. Жаҳон банки томонидан таҳлил этиладиган инвестиция муҳитига таъсир этувчи омиллар инвестиция rischi билан боғлиқ. Ушбу услубиятга мувофиқ мамлакатнинг инвестиция имкониятлари эътиборга олинмайди.

Россия иқтисодий ҳудудларининг инвестиция жозибадорлигини баҳолашда қулланиладиган «Эксперт» ҳафтаномаси услубияти.

Ушбу услубиятга мувофиқ инвестиция муҳитига таъсир қилувчи инвестиция riskларининг қуйидаги турлари ажратиб кўрсатилади¹⁰⁴:

– ҳуқуқий (инвестициялашнинг ҳуқуқий шартларини, алоҳида ишлаб чиқариш омиллари таркибини акс эттиради);

– сиёсий (сиёсий барқарорлик даражасини ҳисобга олади);

– ижтимоий (ижтимоий ҳолат даражаси ҳисобга олинади);

– ноқонуний (минтақада жиноятчилик даражасини ҳисобга олади);

– молиявий (ҳудудий бюджет ва корхоналар молиясининг мувофиқлашганлик даражасини акс эттиради);

– иқтисодий (минтақанинг иқтисодий ривожланиш даражасини ҳисобга олади);

– экологик (атроф-муҳитнинг ифлосланиш даражасини ҳисобга олади).

Россияда ўтказилган рейтинглар натижасига қура мамлакатдаги инвестиция муҳитининг яхшиланиши устун даражада инвестиция соҳасидаги қабул қилинаётган ҳуқуқий ҳужжатлар билан боғлиқ эканлиги аниқланган.

Ўзбекистонда халқаро амалиёт негизида банклар томонидан чиқарилган қимматбаҳо қоғозларнинг миллий индивидуал рейтинг тизимини жорий этиш мақсадида «Ахбор-Рейтинг» миллий рейтинг агентлиги ташкил этилган. Ушбу агентлик томонидан 2008 йил мобайнида 21 та тижорат банкига турли даражадаги рейтинг баҳолари берилди.

5.3. Туғридан-туғри ва портфель инвестицияларни жалб этишда инвестиция муҳитининг ўрни

Хорижий инвестицияларни жалб этувчи мамлакатлар иқтисодиётига туғридан-туғри ва портфель инвестициялар турлича таъсир кўрсатади. Ушбу ҳолат бу турдаги инвестицияларни

¹⁰⁴ Инвестиционный рейтинг регионов России // Эксперт. 2004. № 45.

иқтисодиётга жалб этишда қулайлик яратувчи омилларнинг турли мамлакатларда бир-биридан фарқланишига олиб келади. Шу билан бирга ушбу омиллар умумий белгиларга ҳам эгадир.

Мамлакатнинг ТТХИ учун жозибadorлигини таъминлаб берувчи омиллар асосида Ж.Даннинг томонидан ишлаб чиқилган ва «экслектик парадигма» номини олган концепция ётади. Ушбу концепция қуйидагиларга асосланади:

– мулкчилик ҳуқуқи соҳасидаги қиёсий афзалликлар (хусусан, бошқарув билан боғлиқ уз технологиялари ёки афзалликларнинг булиши);

– мамлакатда маҳаллий афзалликларнинг булиши (масалан, ички бозор сифимининг катталиги, ишлаб чиқариш харажатларининг пастлиги, инфратузилманинг ривожланганлиги, ишчи кучи малакаси ва қиймати);

– фирма ички алоқаларидаги максимал афзалликлар, мустақил инвесторлар ва реципиентлар ўртасида рақобатнинг мавжудлиги.

Биринчи ва учинчи шарт фирма хусусиятларини ифодаласа, иккинчи шарт мамлакатдаги инвестиция муҳити билан боғлиқ хусусиятларни акс эттиради. Қабул қилувчи мамлакат фақат биринчи афзалликка эга бўлса, инвестор ички бозорга кириш учун лицензиялаш ёки патентларни сотиш стратегиясини танлайди. Агар биринчи ва учинчи шартлар бажарилса, қабул қилувчи мамлакат учун ТТХИ капитал қуйилмаларнинг энг афзал шакли ҳисобланади ва ушбу ҳолда иккинчи омил ҳам ҳисобга олинади.

Жаҳон амалиёти кўрсатишича, турли мамлакатлар ўртасида миллий иқтисодий ва сиёсий шарт-шароитларда маълум фарқлар мавжуд. Шунинг учун мамлакатнинг инвестиция муҳити қуйидаги омиллар ҳаракати асосида шаклланади:

- 1) макроиқтисодий омиллар;
- 2) иқтисодиётни тартибга солишнинг ҳуқуқий режими;
- 3) тадбиркорлик муҳити.

Хорижий инвестицияларни қабул қилувчи мамлакат иқтисодиётининг жозибadorлигини белгиловчи муҳим омил мамлакатнинг турли хил табиий ресурслар билан таъминланганлик даражаси ҳисобланади. Шу вақтга қадар ТМК асосан ТТХИ ёрдамида эмас, балки ноакциядорлик шартномалари тузиш асосида ресурслар қазиб олишда иштирок этиб келмоқда. Шу билан бирга XX аср 90-йилларининг иккинчи ярмида қазиб олиш саноатига йуналтирилган ТТХИнинг ҳажми бироз қисқарди.

ТМК ургасида утказилган суровномалар курсатишича, мамлакатдаги инвестиция муҳитини белгиловчи энг муҳим омиллардан бири – қабул қилувчи мамлакат ички бозорининг сиғими ҳисобланади. Ушбу курсаткич ялпи ички маҳсулот ҳажми ва аҳоли жон бошига тугри келувчи даромадлар билан улчанади. Катта сиғимга эга булган бозор фирмага иқтисодиёт кулами, сиғими афзалликларини амалга ошириш имконини беради.

Макроиқтисодий омиллар таркибига реципиент-мамлакатдаги сиёсий барқарорлик ва миллий валюта алмашув курсининг узгариши ҳам киради.

Мамлакатнинг ТТХИ учун жозибadorлиги қулай ва барқарор ҳуқуқий режим, хорижий инвесторларга мулкни миллийлаштириш хавфидан кафолатлар берилиши ва унинг ҳуқуқларини камситмайдиган режим яратилиши билан белгиланади. Инвестиция муҳитига таъсир қиладиган учинчи гуруҳ омилларни мамлакатда шаклланган умумий тадбиркорлик муҳити омиллари (солиқ тизими, ишлаб чиқариш харажатлари даражаси, ишчи кучи малакаси даражаси, муносиб инфратузилманинг мавжудлиги, илгор технологиялар ва инновациялардан фойдаланиш имкониятлари) ташкил қилади.

Утиш иқтисодиёти мамлакатларида жалб қилинаётган ТТХИга таъсир қилувчи омилларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

- сиёсий вазият;
- тадбиркорликка кумаклашувчи чора-тадбирлар;
- иқтисодий ўсиш суръатлари;
- иқтисодий сиёсат;
- коррупция даражаси.

Ушбу омиллар ТТХИнинг иқтисодиётга жалб этилиши ёки четга чиқиб кетишига сабаб булади ва унинг ҳажмига таъсир курсатади.

Ҳар қандай ТМК инвестиция объектини қуйидаги уч омилдан келиб чиққан ҳолда аниқлайди: а) реципиент-мамлакат юриётган сиёсат; б) ушбу мамлакатлар ҳукуматларининг инвестицияларни қуллаб-қувватлаш фаолияти; в) мамлакат иқтисодиётининг умумий ҳолати тавсифи (5.3.1-жадвал).

Турли омилларнинг ТТХИ оқимига таъсири инвестицияларнинг асосий мақсади, тури, тармоги, ташкил этилаётган корхона ҳажми ва инвесторнинг стратегиясига боғлиқ. Турли мақсадлардан келиб чиқиб, инвесторнинг стратегияси ва қабул қилувчи мамлакат кўзлаётган мақсадга боғлиқ ҳолда инвестицияларни жойлаштириш учун турли объектлар танланади.

**ТТХИ жалб қилишни қўллаб-қувватлайдиган
реципиент-мамлакатлар тавсифи¹⁰⁵**

ТТХИни қабул қилувчи мамлакатларнинг умумий шарт-шароитлари	ТМК мақсадлари бўйича таснифланган ТТХИ тури	Реципиент-мамлакатларнинг иқтисодий тавсифлари
<p>1. Сиёсий муҳит:</p> <ul style="list-style-type: none"> – иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий барқарорлик; – инвесторнинг келиши ва иш олиб боришни тартибга солувчи қоидалар; – хорижий компания филиалларига булган муносабат; – бозорларнинг амал қилиши ва таркиби (рақобат, бирлашиш ва қўшиб олишлар сиёсати); – ТТХИни қўллаб-қувватлаш бўйича халқаро битимлар; – хусусийлаштириш сиёсати; – савдо сиёсати (тариф ва нотариф тусиқлар. <p>2. Иқтисодий омиллар:</p> <ul style="list-style-type: none"> – аниқ механизмлар; – бозор инфратузилмаси; – иқтисодий эркинлик. <p>3. Бизнесни қўллаб-қувватлаш:</p> <ul style="list-style-type: none"> – инвестицияларни қўллаб-қувватлаш бўйича чора-тадбирлар; – инвестицияларни рағбатлантириш; – коррупцияга қарши кураш ва бошқарув самарадорлиги билан боғлиқ «қўшимча чиқимлар» ва ҳ.к. <p>3. Ижтимоий соҳа (икки тилли мактаблар, турмуш сифати ва ҳ.к.);</p> <p>4. Инвестицияларга хизмат кўрсатиш</p>	<p>А. Сотиш бозорларини кенгайтириш</p> <p>Б. Табиий ресурслардан (активлардан) фойдаланиш ҳуқуқини қўлга киритиш</p> <p>С. ТТХИ, савдо ва солиқ сиёсати уртасидаги узаро боғлиқлик</p> <p>Д. Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш</p>	<ul style="list-style-type: none"> – бозор ҳажми ва аҳоли жон бошига туғри келадиган даромад; – бозорнинг ўсиш суръатлари; – минтақавий ва глобал бозорларга чиқиш; – мамлакат истеъмолчилари учун хос булган афзалликлар; – бозорлар таркиби; – хом-ашё; – малакасиз кам иш ҳақи туланадиган ишчи кучи; – малакали кадрлар; – технологик, инновацион ва бошқа яратилган активлар (масалан, савдо маркалари), шу жумладан, инсонларда, фирмалар ва уларнинг гуруҳларида мужассамланган; – моддий инфратузилма (портлар, йуллар, энергия таъминоти, алоқа); – ресурслар ва актив қийматининг меҳнат унумдорлиги билан биргаликдаги омили; – бошқа харажатлар, масалан реципиент-мамлакатга кириш / чиқиш бўйича транспорт ва алоқа харажатлари, оралиқ маҳсулотларни сотиб олишга сарфланган харажатлар; – корпорациянинг минтақавий тармоғини яратишга ёрдам берадиган минтақавий интеграцион гуруҳга аъзолик.

¹⁰⁵ UNCTAD. Word Investment Report. 2004: Trend and Determinants. Table IV.I. P. 36.

ЮНКТАД мутахассислари томонидан тайёрланган 5.3.2-жадвалда утиш иқтисодиёти мамлакатларида ТТХИ оқимларини тартибга солиб турувчи ёки рағбатлантирувчи иқтисодий омиллар умумлаштирилган шаклда берилган. Курсагкичларнинг уч гуруҳга булиниши нисбийдир. Масалан, иккинчи гуруҳ омиллар – «сиёсий омиллар» – ҳақиқатда фақат иқтисодий сабабларни:

5.3.2-жадвал

Утиш иқтисодиёти мамлакатларида ТТХИ оқимига таъсир қилувчи омиллар¹⁰⁶

Омил	Кумаклашувчи	Жиловловчи
Иқтисодий омиллар		
Иш ҳақи даражаси	13	—
Ишчилар малакаси	12	1
Бозор ҳажми	2	8
Бозорнинг усиш суръатлари	2	3
Табиий ресурслар	1	5
Бошқарув малакаси	1	1
Моддий инфратузилма	1	4
Молиявий инфратузилма	1	3
Бозорга чиқиш имкониятлари	—	1
Саноатнинг ҳолати	—	1
Сиёсий омиллар		
Макроиқтисодий барқарорлик	9	1
Сиёсий муҳит	3	2
Валютанинг конвертацияланиши	5	-
Хусусийлаштириш учун қулай стратегия	4	3
Хусусийлаштириш суръатлари	2	2
Маҳаллий фирмаларнинг рақобатга тайёрлиги	3	2
Иқтисодиётни реконструкция қилиш мумкинлиги	3	3
Солиқлар тизими	1	2
Ҳуқуқий барқарорлик, суд тизими	—	5
Мавжуд корхоналарнинг реконструкцияси характери	—	3
Бизнесга кумаклашиш		
Инвесторларга субъектив яқинлик	11	—
Ахборот	3	5
Мамлакат имижиди	1	8
Молиявий рағбатлар	1	8
Бозор рағбатлари	1	3
Корхоналарни руйхатдан утказиш	1	4

¹⁰⁶ Уша манба

макроиқтисодий барқарорлик, валютанинг конвертацияланиши, хусусийлаштириш суръатлари ва бошқаларни акс эттиради. Учинчи гуруҳ омиллари эса «бизнесга кумаклашиш» қатор сиёсий омиллари, шу жумладан, «сиёсий муҳит» ва «мамлакат имиджи» кабиларни узида мужассамлаштириб, реципиент-мамлакат учун хос хусусиятлар бўлиб, уларни таҳлил қилиш, мазкур мамлакат ТТХИнинг оқиб келиши учун тегишли шарт-шароитни яратишни истайдими? деган саволга жавоб беради.

Портфель инвестицияларни жалб этишда инвестиция муҳитини шакллантирувчи омиллар комплекс характерда бўлиб, тадбиркорлик муҳити инвесторнинг стратегияси ва қабул қилувчи мамлакат иқтисодиётига хос хусусиятларни қамраб олади. Жаҳон иқтисодиётида XX асрнинг 90-йилларидан бошлаб портфель инвестициялар ҳажмининг нисбатан барқарор суръатларда усиши кузатила бошланди. Бу ҳолатни қуйидаги омиллар таъсири билан изоҳлаш мумкин:

– молия бозорларининг глобаллашуви ва эркинлаштирилишида молиявий капитални нисбатан кам харажатлар билан кучириш имкониятининг яратилиши;

– ривожланаётган бозорларда макроиқтисодий ҳолатнинг барқарорлашуви туфайли портфель инвестицияларнинг ушбу мамлакатлар иқтисодиётига киритилиши;

– халқаро молия бозорларида фоиз ставкаларининг пасайиши ва ликвидлиликни таъминлашнинг ошиши;

– жамғармаларнинг институционаллашуви ва молиявий активларни профессионал даражада бошқаришнинг усиши (қушма фондлар, хедж фондлари ва бошқа инвестиция компаниялар орқали);

– коммуникация ва ахборот технологиялари тармоғининг жадал суръатларда ривожланиши (компанияларга ахборотларни тезкор узатиш имконининг яратилиши).

Ривожланаётган ва ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида иқтисодиётнинг эркинлашуви ҳамда таркибий ислохотларнинг амалга оширилиши хорижий инвесторлар учун молиявий маблағларни жойлаштиришда уларнинг жозибadorлигини оширди.

Портфель инвестициялар учун инвестиция жозибadorлигининг макроиқтисодий омиллари икки гуруҳга булинади: иқтисодий ва ҳуқуқий.

Иқтисодий омиллар қабул қилувчи иқтисодиётининг умумий ҳолатини акс эттиради. Ушбу омилларга иқтисодий ривожланиш суръатлари, барқарор валюта курси, валюта захиралари даражаси, миллий банк тизимининг ҳолати, облигациялар ва акциялар бозорининг ликвидлилик даражаси, фоиз ставкалари даражаси

каби омилларни киритиш мумкин. Баъзи омиллар акциядорлик капиталига инвестиция йуналтирадиган компаниялар учун муҳим булса, бошқалари эса қатъий белгиланган даромад келтирувчи инвестицияларни амалга оширувчи фирмалар учун аҳамиятлидир. Уз маблағларини акциядорлик капиталига киритаётган инвестор учун компаниянинг барқарор усиш суръатлари ва акциялар ликвидлилиги муҳим аҳамиятга эга. Облигациялар бозорининг ликвидлилик даражаси ва фоиз ставкалари миқдори эса қатъий белгиланган даромад келтирувчи капиталга маблағ сарфлайдиган инвесторлар учун жозибали ҳисобланади.

Портфель инвестицияларини қабул қилувчи мамлакатдаги ҳуқуқий муҳит муҳим аҳамиятга эга булиб, у давлатнинг инвестицияларга булган муносабатини белгилаб беради. Портфель инвестицияларни киритишда дивидендлар ва капитални эркин утказиш, капиталдан олинадиган даромадларга нисбатан солиқлар миқдори, қимматбаҳо қоғозлар бозорини тартибга солиш, низоларни ҳал қилиш механизмларининг самарадорлиги, миллий брокерлар ва васийлар институтининг мавжудлиги, инвестиция ҳуқуқларининг ҳимояланганлик даражаси, бухгалтерия ҳисоботининг хусусиятлари, тижорат ва бошқа ахборотларни сақлаш тартиби каби омилларнинг роли юқори булиб, тизим қуринишида амал қилади.

Утиш мамлакатлари иқтисодиётига жалб этилаётган туғридан-туғри ва портфель инвестициялар ўртасидаги нисбатни Россия мисолида таҳлил қиламиз.

Россия иқтисодиётига жалб этилган инвестициялар таркиби таҳлили кўрсатишича, хорижий инвесторлар Россия ҳудудида уз ишлаб чиқаришларини ташкил этиш рискинни зиммасига олишга тайёр эмас. Шу билан бирга улар Россия банк тизимини кредитлашга катта маблағлар ажратишмоқда (5.3.3-жадвал). Агар 1995 йилда Россия иқтисодиётига сарфланган жами инвестициялар ҳажмида ТТХИ ҳиссаси $2/3$ қисмини ташкил этган булса, 2007 йилга келиб, ушбу кўрсаткич $1/4$ қисмга тенг булди. Хорижий инвесторлар тадбиркорлик рискинни максимал даражада Россия томонига йуналтириб, ўзларининг асосий эътиборларини кам riskли кредит муносабатларига қаратмоқдалар.

Юқоридаги сабабларга кура Россия банклари миллий инвестицион лойиҳаларни, шу жумладан, узоқ муддат мобайнида қопланадиган лойиҳаларни молиялаштирмадилар. Таҳлиллар кўрсатишича, Россия банкларининг капиталлашиш даражаси паст бўлганлиги учун ҳам 2008 йилга қадар биронта тижорат банки 10 млн. доллардан ошиқ қийматга эга булган инвестицион лойиҳани молиялаштирмаган. Шу билан бир қаторда Россия банклари 2008

Йилнинг кузига қадар узоқ муддатли истеъмол товарларини сотиб олишни кредитлашди. Натижада Россияда қуйидагича шаклланган молия схемаси вужудга келди: Россия банклари Фарб банкларидан истеъмол кредитлари бериш учун синдициялашган кредитлар олдилар ва шу орқали хориждан Россияга импорт қилинаётган ёки унинг ҳудудига импорт қилинган эҳтиёт қисмлардан йигилаётган маҳсулотларга булган талабнинг ошишига уз ҳиссаларини қушдилар. Мамлакатда углеводородларнинг жаҳон бозорида усиб бораётган баҳоси туфайли олинган валюта тушумлари устун даражада хорижда ишлаб чиқарилган товарларнинг истеъмол талабига айлантирилди.

5.3.3-жадвал

Россия иқтисодиётига жойлаштирилган хорижий инвестициялар ҳажми ва таркибининг узгариши (жамига нисбатан фоиз ҳисобида)¹⁰⁷

	1995 й.	2000 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.
Жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
ТТХИ	67,7	40,4	24,4	24,8	23,0
Портфель инвестициялар	1,3	1,3	0,8	5,8	3,5
Бошқа инвестициялар	31,0	58,3	74,8	69,4	73,5

Россияда хорижий инвестициялар 1995 йил даражасидаги нисбатда ТТХИга сарфланганида жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг оғирлиги россиялик ва хорижий инвесторлар ўртасида тенг тақсимланган булар эди. 2008 йилда юқоридаги сабабларга кура Россиядан четга чиқиб кетган хорижий инвестициялар ҳажми 130 млрд. долларни ва 2009 йилда 53 млрд. долларни ташкил этди.

Ўзбекистонда эса аксинча, илмий асосланган ва яхши уйланган инвестиция сиёсати туфайли ТТХИнинг жами жалб этилган хорижий инвестициялар таркибидаги улуши 2000 ва 2008 йилларда 14,4% дан 80,8% га етди¹⁰⁸. Яъни мамлакат иқтисодиётига жалб этилган хорижий инвестициялар узоқ муддатга жойлаштирилган ТТХИ «узун пуллар» булиб, миллий иқтисодиётга жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг салбий таъсирини камайтириш ва юмшатишда муҳим омил бўлди.

¹⁰⁷ Алексеев А.В. Кризис как предчувствие. //ЭКО, №3, 2009. С.40.

¹⁰⁸ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

5.4. Инвестицион рисклар ва уларнинг хусусиятлари

Инвестицион риск деганда инвестицион маблағларнинг бир қисми ёки барчасини йўқотиш ҳолати юзага келиши мумкинлиги тушунилади. Иқтисодиёт назарияси «инвестиция» тушунчасига мамлакат ичидаги ёки ундан ташқаридаги турли тармоқларга фойда олиш мақсадида узоқ муддатга давлат (хусусий) капиталининг қуйилиши сифатида таъриф беради.

Инвестицион риск умумий молиявий рискнинг таркибий қисми бўлиб, узида молиявий йўқотишлар эҳтимолини ва инвестициялардан даромадларни тулиқ ололмастик ёки қушимча инвестицион харажатларнинг пайдо булишини намоён этади. Молия бозорида фаолият юритиш жараёнида инвестор турли хил рискларга учраши мумкинлигини ҳисобга олиши зарур. Молия бозори дастакларининг купсонли рисклар таъсирига тушишидан келиб чиқиб, инвестицион рисклар тизимли ва тизимсиз турларга ажратилади.

Тизимли рисклар — бу бозор фаолиятдан келиб чиқадиган рисклар ҳисобланади. Молия бозори объектив равишда камайтириш имкони булмаган даражадаги тизимли рисклар таъсирида булади. Тизимли рисклар, асосан, умумий макроиқтисодий ҳолатлар билан боғлиқ. Шу сабабдан ривожланаётган мамлакатлар молия бозорларидаги инвестициялаш жараёни ривожланган мамлакатлар молия бозорларидаги инвестициялаш жараёнига нисбатан купсонли рисклар билан боғлиқ, деб ҳисобланади. Тизимли рискларга қуйидагилар киради:

Сиёсий рисклар

- экспроприация, мусодара характеридаги солиқ солиш rischi;
- инвестор учун ноқулай иқтисодий сиёсат олиб бориш натижасида (миллий валюта курсининг узгариши, фоиз ставкалари ёки инвестициялар даромадлигининг қисқариши, давлат эҳтиёжлари билан боғлиқ иқтисодиёт тармоқларига инвестицияларни чеклаш билан боғлиқ) келиб чиққан риск.

Иқтисодий рисклар

- умумий банк инқирози, дефолт rischi;
- сузиб юрувчи алмашув курси шароитида миллий валюта курсининг халқаро валюталарга нисбатан ноқулай узгариши rischi;
- депозитлар буйича фоиз ставкаларининг негатив узгаришлари туфайли йўқотиш riskлари.

Форс-мажор

- инсонга боғлиқ булмаган, енгиб булмайдиган, асосан, табиий офатлар ва геосиёсий характеридаги шароитлардан келиб чиқадиган рисклар.

Ҳуқуқий рисклар

– миллий қонунчиликда, шу жумладан, солиқ солиш тизимидаги узгаришлар натижасида юзага келадиган рисклар;

– қонунчиликни изоҳлашдаги узгаришлар натижасида келиб чиқадиган рисклар. Ривожланаётган мамлакатларда қонунчилик тизими яхши ривожланмаган бўлиб, хусусий ва интеллектуал мулкни ҳимоялашни таъминлайдиган қонунлар ишлаб чиқиш-моқда. Шу сабабдан, инвестицияларни тартибга солувчи қонун-қоидаларнинг қарама-қарши йуналишда, узбошимча талқин этилиши хавфи мавжуд. Шунингдек, маҳаллий, ҳудудий ва умумдавлат қонунчилиги манфаатларининг туқнашуви хавфи мавжуд.

Ривожланаётган мамлакатлар солиқ тизими аста-секин такомиллашиб, ривожланиб бормоқда. Натижада, турли қонун ва тартибларнинг ҳозирги талқини келажакда қарама-қарши томонга узгариши мумкин. Инвестицион маблағларнинг эгалари инвестицион қарор қабул қилишда солиқ тизими билан боғлиқ рискларни ҳам эътиборга олишлари лозим.

Тизимсиз рисклар – инвестициялашнинг алоҳида объектлари ёки уларнинг бир гуруҳи дучор келиши мумкин бўлган рисклар.

Ушбу рискларни «уникал рисклар» ёки «индивидуал рисклар» деб аташади ва улар аксарият ҳолларда, алоҳида молиявий инструментлар (масалан, аниқ компаниянинг қимматли қоғозлари)га хос бўлади. Тизимсиз рискларга қуйидагилар киради:

– нарх rischi – нархларнинг ноқулай узгариши натижасида келиб чиқадиган рисклар.

– ликвидлик rischi – маълум вақтда кутилган нархда активларни сотиш ёки сотиб олишда вужудга келиши мумкин бўлган қийинчиликлар (жумладан, етиб булмайдиган контрагентлар).

– эмитентнинг банкротлиги rischi – қимматбаҳо қоғоз эмитентининг тўловга қодир эмаслигининг бошланиш rischi. Ушбу ҳолат бундай қимматли қоғоз (акция) нархининг кескин тушишига ёки унинг (облигация ва бошқа қарз қоғозлари) қарзини тўлашга имкон бўлмаслигига олиб келади. Маблағларни давлат, муниципал ва корпоратив облигацияларига инвестициялашда эмитентнинг ўз мажбуриятлари бўйича дефолти rischi мавжуд. Муниципал ва корпоратив облигациялар бўйича дефолт ҳолати беқарор иқтисодиётга эга мамлакатлар билан бир қаторда иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда ҳам бўлиши мумкин. Бошқарувчи компания энг ишончли қимматбаҳо қоғозларни сотиб олиш орқали дефолт рискини камайтиришга ҳаракат қилади.

Тармоқ рисклари

– Маълум бир тармоқнинг самарасиз фаолияти rischi. Ушбу ҳолат тармоқдаги компаниялар фаолиятида ва улар томонидан чиқарилган қимматли қогозларнинг ликвидлиги курсаткичлари ва нархларига салбий таъсир курсатади. Аксарият ҳолларда ушбу тармоқдаги салбий ҳолат бошқа тармоқдаги боғлиқ компанияларга ҳам таъсир курсатади. Масалан, Россияда иқтисодийнинг қазиб чиқариш тармоқлари (нефть, газ, боксит, минераллар қазиб олиш) энг заиф ҳисобланади, чунки ушбу маҳсулотларнинг нархи жаҳон бозорининг узгарувчан конъюнктурасига боғлиқ булади.

Инфратузилма рисклари

– Операцион (техник, технологик, кадр) риск – ахборот, электр ва бошқа тизимларнинг носозлиги, мос эмаслиги, қимматли қогозлар бозори инфратузилмасининг мукамал эмаслиги билан, операцияларни амалга ошириш технологияси, бошқарув тартиби, ҳисоб ва назорат, «инсон омили» таъсирида ташқи ҳодисалар таъсири билан боғлиқ хатолар туфайли келиб чиқадиган бевосита ва билвосита йўқотишлар rischi.

– Пай фондларига хизмат курсатаётган ташкилотларнинг қарзларни тулай олмаслик ёки ҳалол булмаган фаолияти rischi:

- махсус депозитарийнинг;
- махсус регистраторнинг;
- компания бошқарувчисининг
- баҳоловчининг
- аудиторнинг.

Умумий ҳолатда инвестицион рискнинг иқтисодий табиати турли белгилар асосида таснифланиши мумкин.

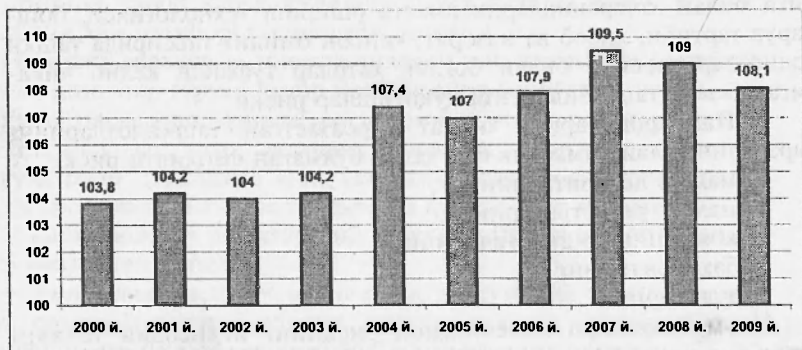
5.5. Ўзбекистонда инвестиция сиёсати

Ўзбекистонда инвестиция сиёсатининг мақсади хужалик субъектларининг манфаатдорлигини ошириш, молиялаштириш манбалари тузилмасини такомиллаштириш ва хорижий шериклар билан ҳамкорликда қўшма корхоналар ташкил қилиш асосида мамлакатнинг инвестиция салоҳиятини оширишдан иборат. Оқилона инвестиция сиёсати, биринчи навбатда, инвестиция жараёнларини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг самарали тизимини шакллантириш орқали барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашга хизмат қилиши лозим. Инвестиция сиёсати миллий ва хорижий инвесторларнинг хужалик фаолиятини юритишлари учун қулай шарт-шароитлар яратиши керак. Бунда

корхоналар ва аҳолининг инвестиция фаоллигини рағбатлантириш ҳамда республика иқтисодиётига хорижий капитални кенг жалб қилишга алоҳида эътибор қаратилиши зарур.

Ўзбекистонда инвестиция сиёсати ислохотларнинг дастлабки босқичида иқтисодиётда чуқур таркибий узгаришларни амалга оширишга йуналтирилган эди. Шу мақсадда Давлат инвестиция дастурлари ишлаб чиқилди ва амалга оширилмоқда. Ушбу дастурларга киритилган лойиҳаларнинг амалга оширилиши мамлакат иқтисодий ривожланиш суръатларини барқарорлаштириш имконини берди (5.5.1-расм).

Иқтисодиётни эркинлаштириш босқичида амалга оширилаётган инвестиция сиёсати мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ва стратегик мақсадларини белгилаш, Ўзбекистоннинг халқаро иқтисодий ҳамжамиятдаги роли ва урнини аниқлаш имконини берди.

5.5.1-расм. Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши динамикаси (ўтган йилга нисбатан фоиз ҳисобида)¹⁰⁹

Бозор муносабатларига ўтиш даврида мамлакатнинг иқтисодий мустақиллиги ва озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлайдиган асосий тармоқларни ривожлантириш устувор йуналиш деб белгиланди. Маблағлар, биринчи навбатда машинасозлик, ёқилғи-энергетика комплекси тармоқлари, рангли металлургия, кимё саноати каби соҳаларга йуналтирилди, янги самарали тармоқ – автотомобилсозликка асос солинди. Асосий тармоқлар

¹⁰⁹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

билан бир қаторда, республика учун муҳим аҳамиятга эга булган – ишлаб чиқариш комплекслари, енгил ва озиқ-овқат саноатлари ривожланди. Маклакатнинг иқтисодий мустақиллигини янада мустаҳкамлаш учун транспорт ва телекоммуникация тизимлари шакллантирилмоқда ва улар ички алоқаларни ривожлантириш билан бирга яқин ва узоқ хориж мамлакатлари билан ташқи иқтисодий алоқаларни ҳам таъминламоқда.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, инвестиция сиёсатининг макродаражадаги бош мақсади қайта ишлаб чиқариш жараёнларини такомиллаштириш, мамлакат моддий-техникавий базасини мустаҳкамлаш, унинг иқтисодий салоҳиятини юксалтириш, умумиқтисодий тараққиётга эришишга (ялпи ички маҳсулот, ҳажмининг ўсиши, янги иш жойлари миқдорини кўпайтириш киритилган маблағлар самарадорлигини ошириш)га қаратилган инвестиция жараёнларининг давлат томонидан тартибга солиниши ва қўллаб-қувватланишининг таъсирчан тизимини яратишдир. Микродаражада у хўжалик субъектлари томонидан фойда (даромад) олиниши мақсадига буйсундирилган.

Мазкур мақсадга мувофиқ давлат инвестиция сиёсатининг асосий вазифаларини қуйидагича таърифлаш мумкин:

– инвестиция фаолиятини жонлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш;

– таркибий ўзгаришларни чуқурлаштиришга қаратилган мақсадли йўналтирилган сиёсат юритиш;

– маҳаллий маҳсулотларнинг жаҳони бозоридаги рақобатбардошлигини таъминлаш ва мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ошириш мақсадида устувор тармоқларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш;

– инвестиция лойиҳаларининг танлов асосида давлат томонидан молиялаштирилишини амалга ошириш;

– хорижий инвестицияларни жалб қилиш мақсадида «очиқ» иқтисодиёт сиёсатини олиб бориш;

– ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш;

– қурилиш материаллари ва пудрат ишлари бозорини ривожлантириш.

Ялпи ички маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таркибида ҳам жиддий ўзгаришлар содир булди (5.5.1-жадвал).

Таҳлиллар курсатишича, саноат ишлаб чиқаришнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 2000 йилдаги 14,2% дан 2009 йилда 24,0% гача ошган. Умуман, 2000 – 2009 йилларда саноат тармоғи ва хизмат соҳалари барқарор суръатларда ривожланиб, уларнинг ЯИМдаги

улуши кескин узгарди. Кишлоқ хўжалиги тармоғининг ЯИМдаги улуши эса 18,0% га қадар пасайган. Шу билан бирга мамлакат ЯИМ таркибининг такомиллашиб, унда саноат, қурилиш ва хизмат кўрсатиш соҳалари улушининг йилдан-йилга ошиб бораётганлигини англатади. Шунингдек, ЯИМ таркибидаги соф солиқлар ҳиссасининг 7,0% га қадар қисқарганлиги мамлакатимиздаги солиқ юкининг пасайиб бораётганлигини кўрсатади.

5.5.1-жадвал

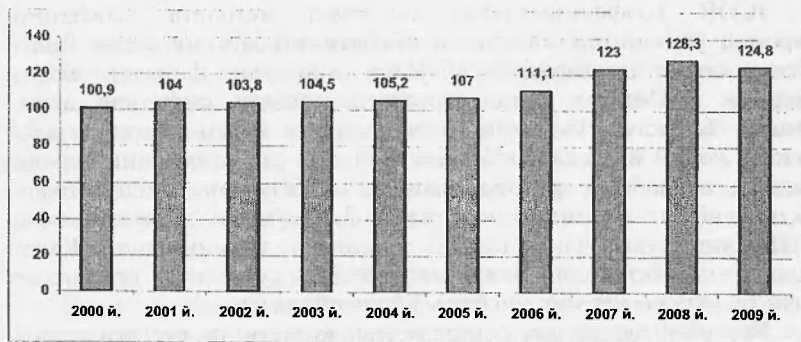
Ялпи ички маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таркиби (жамига нисбатан фоиз ҳисобида)¹¹⁰

	2000 й.	2001 й.	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.
Жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Саноат	14,2	14,1	14,5	15,8	17,5	20,7	22,1	24,0	22,3	24,0
Қишлоқ хўжалиги	30,1	30,0	30,1	28,6	26,4	25,0	24,0	21,7	19,4	18,0
Қурилиш	6,0	5,8	4,9	4,5	4,8	4,9	5,1	5,5	5,6	7,0
Хизматлар соҳаси	37,2	38,2	37,9	37,4	37,2	38,4	39,5	39,4	43,3	44,0
Соф солиқлар	12,5	11,9	12,6	13,7	14,1	11,0	11,1	9,5	9,3	7,0

Мамлакатимиздаги асосий капиталга инвестициялар ҳажми сезиларли даражада ошиб, унинг усиш суръати 2009 йилда 124,8% ни ташкил этди ва 2010 йилда 122,1% ни ташкил этиши кутилмоқда (5.5.2-расм).

Инвестиция сиёсатини амалга ошириш воситалари ва усуллари инвестицияларнинг турли йуналишларда сарфланиши ва жойлаштирилишини рағбатлантиради. Инвестиция қўйилмаларининг амалдаги самарадорлиги олинган фойдага асосланиб баҳоланади. Мамлакат ялпи ички маҳсулотининг миқдори ва усиш суръатлари иқтисодийга йуналтирилаётган инвестицияларнинг миқдори ва таркибига боғлиқ. Таҳлил этилаётган даврда ялпи ички маҳсулотнинг капитал сифимкорлигини акс эттирувчи ICOR самарадорлиги кўрсаткичи 2000 йилда 6,6 га тенг булган ҳолда, 2009 йилда 3,2 ни ташкил этди. Жаҳон банки маълумотларига қўра ушбу кўрсаткич ривожланган мамлакатларда 2,4 га тенг (5.5.2-жадвал).

¹¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

5.5.2-расм. Асосий капиталга инвестициялар ҳажмининг йиллар давомида усиш динамикаси (фоиз ҳисобида)¹¹¹

5.5.2-жадвал

Инвестицион соҳадаги макроиқтисодий
курсаткичлар динамикаси¹¹²

Курсаткичлар	2000 й.	2001 й.	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2005 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.
ЯИМда инвестицияларнинг улуши	22,9	24,2	19,3	19,3	20,3	20,8	19,5	19,4	23,0	26,1
ЯИМ қушимча ушнинг капитал сифимкорлиги, ICOR ¹¹³	6,6	5,4	6,4	4,3	2,5	2,9	2,8	2,1	2,6	3,2

¹¹¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

¹¹² Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

¹¹³ ЯИМнинг (қушилган қиймат буйича) капитал сифимкорлигининг қушимча усиш суръати қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$ICOR = \frac{I}{\Delta ЯИМ}$, бу ерда: I – ЯИМда капитал қуйилмаларнинг улуши (%);

$\Delta ЯИМ$ – ЯИМнинг утган йилга нисбатан қушимча усиш суръати (%)

ICOR коэффициентини ҳисоблаш методига асосланиб, даромад узишининг капиталга нисбати курсаткичи утган йилги ялпи инвестицияларнинг (ЯИМга нисбатан фоизда) жорий йилдаги ЯИМнинг узиш суръатига нисбати сифатида аниқланади. Бошқача суз билан айтганда, утган йилги инвестициялар ҳажми жорий йилдаги ЯИМнинг узишида уз натижасини беради. Тадқиқ этилаётган ҳисобот даврида Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётига киритилган уртача 3,2 сумлик инвестициялар ЯИМнинг қушимча 1 сумлик узишини таъминлаган. Жаҳон амалиётида иқтисодий узишнинг ижобий суръатини таъминлаш учун бу курсаткичининг нисбати 3:1 ҳисобланади.

Республикада амалга оширилаётган инвестиция сиёсати тармоқ жиҳатдан Ўзбекистоннинг нисбий иқтисодий афзалликларини руёбга чиқаришга қаратилган ва мавжуд илмий-техникавий салоҳиятни максимал даражада ишга солиш, иқтисодиётда экспортга йўналтирилган ва импорт ўрнини қопловчи ишлаб чиқариш турларини ривожлантириш, маҳаллий ресурслардан фойдаланиш соҳасини кенгайтириш, самарадорлигини ошириш ва уларни янада чуқурроқ қайта ишлаш каби йуналишларни уз ичига олган.

5.6. Ўзбекистондаги инвестиция муҳити

Инвестиция муҳити — бу мамлакатдаги инвестиция жараёнларига таъсир курсатувчи иқтисодий, сиёсий, меъёрий-ҳуқуқий, ижтимоий ва бошқа шарт-шароитлар мажмуидан иборат. Инвестиция муҳити табиий шарт-шароитлар, фойдали қазилмалар захиралари, ишчи кучи малакаси ва ўртача иш ҳақи даражаси, иқтисодий конъюнктура ҳолати, ички бозор сизими, товарларни ташқи бозорда сотиш имкониятлари, кредит тизими ҳолати, солиққа тортиш даражаси, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилманинг ривожланганлиги, хорижий капиталга нисбатан давлат сиёсати, унга нисбатан имтиёзли шарт-шароитларнинг яратилганлиги каби омиллар орқали белгиланади. Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан буён қулай инвестиция муҳитини яратиш давлатимиз иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишларидан бири булиб келмоқда.

Инвестиция муҳитининг муҳим таркибий қисми давлатнинг қонунчилик базасидир. Ўзбекистонда давлат мустақиллиги қарор топган нисбатан қисқа давр мобайнида инвестиция соҳасида ишончли меъёрий-ҳуқуқий база яратилди.

Инвестиция фаолиятини тартибга солиш ва қуллаб-қувватлаш тизими кўп сонли қонунчилик-ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатлардан иборат бўлиб, қуйидагиларни уз ичига олади: қонунлар ва мамлакат

Президентнинг фармонлари; қарорлари; республика ҳукумати қарорлари ва дастурлари; ижтимоий-иқтисодий ва илмий-техникавий ривожланишнинг комплекс ва давлат дастурлари; ҳукуматлараро шартномалар ва битимлар; вазирлик ва идораларнинг низомлари, йуриқномалари, стандартлари, қоидалари ва ҳоказо; ҳудудий бўғинлар ва ҳужалик субъектлари доирасида амал қиладиган низомлар ҳамда уставлар ва ҳоказолар.

Мамлакатнинг инвестиция муҳитини шакллантирадиган омиллар комплекси қуйидаги чизмада келтирилган (5.6.1-жадвал).

Иқтисодиётдаги инвестиция муҳити, биринчи навбатда, мамлакатдаги иқтисодий барқарорлик билан белгиланади. Мамлакатдаги иқтисодий аҳволни таърифлайдиган асосий кўрсаткичлар (ЯИМ, саноат ва қишлоқ ҳужалиги ишлаб чиқаришининг усиши суръатлари, ташқи иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши даражаси ва ҳоказолар) айна вақтда етарлича барқарор динамикага эга ва қулай инвестиция муҳитини шакллантиришда салмоқли кафолат ҳисобланади.

Инвестиция қабул қилувчи мамлакат ички бозори сифимининг катталиги хорижий инвесторлар учун муҳим омил ҳисобланади. Таҳлиллар курсатишича, Ўзбекистоннинг ички бозори истеъмол товарлари билан ҳали тулиқ туйинтирилмаган, шу боис аҳоли яши талабининг сезиларли қисми импорт ҳисобига қондирилади.

Капитални ташқаридан жалб қилишга ёрдам берадиган омил хорижий тадбиркорларга инвестициялаш учун қулай муҳитни шакллантиришга кумаклашадиган рағбатлар тизимини таклиф қилишдир. Республика қонунчилиги томонидан мустақил йилларида қабул қилинган имтиёзлар ва рағбатлар старли миқдорда булиб, инвесторлар фаолиятининг ҳамма жиҳатларини қамраб олган.

Ўзбекистон юқори технологик маҳсулотларни ишлаб чиқариш имконини берадиган етарлича ривожланган саноат ва илмий-техникавий салоҳиятга эга. Республикада куп тармоқли саноат салоҳияти мавжудлиги туфайли автомобиллар, самолётлар, трансформаторлар ва аккумуляторлар, турли электротехника буюмлари, электроника, лифтлар, гидронасослар, тракторлар, пахта териш комбайнларининг янги модификациялари каби илмий тараққиётга асосланган маҳсулот турларини ишлаб чиқаришни ташкил қилишга эришилди.

Республиканинг хорижий инвесторлар учун юқори жозибдорлигининг яна бир муҳим омили бой ресурс базасининг мавжудлигидир.

Ўзбекистон Республикасида қулай инвестиция муҳитининг яратилгани боис қисқа муддатда йирик хорижий инвесторлар билан кенг қуламли инвестициялар буйича шартномалар имзоланган. Ушбу шартномалар асосида автомобилсозлик,

нефть-кимё, электроника тармоқлари вужудга келди. темир йул вагонлари ишлаб чиқарадиган ва вертолётларни таъмирлайдиган, техник ойна, ип-газлама, турли хил тикувчилик буюмлари ва бошқа тур маҳсулотлар тайёрлайдиган корхоналар барпо эгилди.

5.6.1-жадвал

**Мамлакатнинг инвестиция муҳити ва уни келтириб
чиқарадиган омиллар**

Омиллар	Мазмуни
Иқтисодий ҳолат	Мамлакат тулов балансининг ҳолати, валюта-пул тизими барқарорлиги, ташқи иқтисодий алоқаларнинг ривожланганлиги, ички бозор сизимининг катталиги, инфляция даражаси, ЯИМ, саноат ва қишлоқ хужалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг усиш суръатлари.
Ҳуқуқий база	Янги шароитларга мос келадиган, мамлакат ва унинг алоҳида тармоқларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини бошқарадиган фармонлар, қарорлар, низомлар, йуриқномаларнинг мавжудлиги.
Табиий хом ашё ресурслари	Минериял, хом ашё, ёқилғи-энергетика ва сув ресурслари захиралари, қишлоқ хужалиги хомашёси ишлаб чиқариш ҳажмлари.
Меҳнат ресурслари ва бандлик	Иқтисодий фаол аҳоли сони, банд аҳоли улуши, ишсизлик даражаси хизматчилар даромади даражаси, кадрларнинг малака даражаси.
Ишлаб чиқаришнинг техник базаси	Асосий ишлаб чиқариш фондлари, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражаси, ускуналарнинг фойдаланиш муддати таркиби, асосий фондларининг эскириши даражаси.
Илмий-техника салоҳияти	Иқтисодиётни ривожлантиришга қаратилган инвестициялар, шу жумладан, хорижий инвестициялар ҳажмлари. Инвестиция таваккалчилик даражаси. Ишлаб чиқаришнинг техник жихозланиши, фан-техника ютуқларидан фойдаланиш ва ИТТКИ соҳасини ривожлантириш ҳолати, маҳсулотнинг фан сизимкорлиги катта ва юқори технологик турларини ишлаб чиқариш.
Молия-кредит тизими	Солиқ ва кредит сиёсати, иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарининг фойдалилик ва рентабеллик даражаси. Нарх сиёсати ва нархни шакллантириш сиёсати.
Инфратузилма	Банк тизими ривожланиши ҳолати, транспорт, коммуникация хизматлари ва меҳмонхона хужалиги соҳалари, товар ва фонд биржалари, маркетинг, консалтинг, аудиторлик хизматлари, суғурта соҳаси тармоғининг ишончлилиги.
Экологик вазият	Атроф-муҳитнинг ифлосланиш даражаси, радиацион фон, зарarli чиқиндилар.

Энергетика, қора ва рангли металлургия, ёнилғи ва туқимачилик саноати, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш тармоқлари каби иқтисодийнинг етакчи соҳаларини техник модернизациялаш амалга оширилди. Хорижий инвестицияларнинг жалб қилиниши гушт-сут маҳсулотлари, сабзаёт ва меваларни қайта ишлашнинг моддий-техника базасини кескин янгилашга ёрдам берди.

Маҳаллий хом ашёни қайта ишлашни чуқурлаштириш, қайта ишловчи тармоқларнинг мамлакат саноат мажмуасидаги улушини купайтириш экспортнинг янги тузилмасини шакллантиради, унда салмоқли урин тайёр буюмлар ва чуқур қайта ишлаш даражасига етказилган маҳсулотлар эгаллаган.

Инвестиция муҳитини шакллантиришда инфратузилма бунинларининг ривожланганлик даражаси, яъни хорижий капиталнинг оқиб келишига хизмат қилувчи, қўллаб-қувватловчи ташкилотларнинг мавжудлиги муҳим аҳамият касб этади.

Мамлакатимиздаги инвестиция жараёнларининг такомиллашиб бораётганлигини намён этувчи яна бир жиҳат — давлат бюджетидан молиялаштириш таркибидаги нисбатларнинг сезиларли даражада узгайиб бораётганлиги ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, «... узлаштирилган барча инвестицияларнинг қарийб 54 фоизини корхоналар ва аҳоли маблағлари ташкил этади. Бу мамлакатимизда солиқ юкини камайтириш ва хужалик юритувчи субъектларнинг инвестиция фаоллигини рағбатлантириш буйича олиб борилаётган солиқ сиёсати қанчалик туғри эканини яна бир бор тасдиқлайди»¹¹⁴. Инвестиция жараёнларига давлат бюджетидан молиялаштирилган маблағлар динамикаси шуни курсатадики, агар 2005 йилда давлат бюджетидан молиялаштирилган маблағларнинг 36,2%и республика бюджети, 63,8% и маҳаллий бюджет ҳисобига таъминланган бўлса, 2009 йилда бу нисбат тегишли равишда 35,5% ва 64,5% ни ташкил этади (5.6.1-расм). Бу эса инвестиция жараёнларини молиялаштиришда маҳаллий бюджетларнинг иштироки ва роли кенгайиб бораётганлигини курсатади.

2009 йилда иқтисодийнинг турли соҳа ва тармоқлари буйича муҳим ишлаб чиқариш объектларининг барпо этилишига алоҳида эътибор қаратилди. «Инвестиция дастури ва техник модернизациялаш буйича тармоқ дастурлари доирасида 2009 йил мобайнида 690 та инвестиция лойиҳаси амалга оширилди. Уларнинг

¹¹⁴ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йуллари ва чоралари. — Т.: «Ўзбекистон», 2009. 19-б.

303 таси мувафақиятли яқунланди. Республикамизда жами 22 та йирик ишлаб чиқариш объекти, жумладан, нефть-газ, кимё, металлургия саноатида 8 та, машинасозлик саноатида 9 та ва қурилиш индустриясида 5 та объект фойдаланишга топширилди.

5.6.1-расм. Инвестиция жараёнларига давлат бюджетидан молиялаштирилган маблағлар динамикаси (млрд. сум)¹¹⁵

2009 йилда «Фарғонаазот» ва «Максам-Чирчиқ» корхоналарида аммиак агрегатларини реконструкция қилиш, Наманган шаҳрида енгил автомобиллар учун фара ва чироклар ишлаб чиқарадиган завод, Бухоро шаҳрида «ДЭУ текстиль» туқимачилик комплекси қурилиши каби стратегик лойиҳалар ниҳоясига етказилди.

Фарғона водийсини электр энергияси билан мунтазам таъминлаш имконини берадиган, «Янги Ангрен – Ўзбекистон» ЛЭП-500 электр узатиш линияси, Қамчиқ довони орқали утадиган узунлиги 165 километрлик «Оҳангарон – Пунгон» магистраль газ қувури, «Ғузор – Сурхон» юқори вольтли электр узатиш линияларини қуриш буйича стратегик инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш натижасида мамлакатда ягона электр ва газ тармоғи тизими яқунланди¹¹⁶.

2009 йилда ижтимоий соҳа объектларини қуриш ва фойдаланишга топшириш масалаларига устувор аҳамият берилиши натижасида ушбу соҳага жами 2,5 млрд. доллар миқдорида капитал маблағлар йуналтирилди. Бу узлаштирилган капитал маблағлар умумий ҳажмининг 27,8% ини ташкил этади.

¹¹⁵ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қумитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

¹¹⁶ Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2010. 43 – 44-б.

Ижтимоий соҳада инвестиция жараёнларининг кучайтирилиши, айниқса, қишлоқ жойларида турли ижтимоий объектлар — болалар боғчалари, мактаблар, касб-ҳунар коллежлари ва академик лицейлар, шифохоналар, қишлоқ врачлик пунктлари, спорт ҳамда маданият иншоотлари ва бошқаларнинг барпо этилиши пировардида ободончилик даражасининг юксалишига, халқимиз турмуш фаровонлигининг усишига жиддий таъсир курсатади.

Таҳлиллар курсатишича, 2009 йилда инвестицияларни жалб этиш борасида эришилган натижалар мамлакатимиздаги инвестиция муҳитининг янада яхшиланганлигидан, бу эса, уз навбатида иқтисодиётдаги муҳим таркибий узгаришларни изчил амалга ошириш имкониятининг кенгайганлигидан дарак беради.

Асосий тушунчалар

Инвестиция сиёсати — инвестиция фаолиятини жонлантириш, иқтисодиётни юксалтириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш мақсадида иқтисодий субъектлар учун қулай хужалик юритиш шароитларини яратишга қаратилган мақсадли тадбирлар мажмуидир.

Давлатнинг ташқи инвестиция сиёсати — бу ташқи инвестицион оқимларни давлат томонидан тартибга солиш чора-тадбирлари тизимидир.

Инвестиция муҳити — бу хорижий капитал қўйилмаларининг қалтислик даражасини ва улардан мамлакатда самарали фойдаланиш имкониятларини олдиндан белгилайдиган иқтисодий, сиёсий, юридик ва ижтимоий омиллар йиғиндисидир.

БЕРИ индекси — инвестициялаш борасидаги қўшма лойиҳаларни ва қўшма корхоналарни ташкил этишдаги рискларни ҳисобга олишда хорижий инвесторлар фойдаланадиган индексдир.

Инвестицион риск — инвестицион маблағларнинг бир қисми ёки барчасини йўқотиш ҳолатининг юзага келиши мумкинлигини ифода этувчи рискдир.

Тизимли рисклар — бозорнинг фаолиятидан келиб чиқадиган рисклардир.

Сиёсий рисклар — экспроприация, мусодара характеридаги солиқ солиш, инвестор учун ноқулай иқтисодий сиёсат олиб бориш натижасида келиб чиқадиган рисклардир.

Иқтисодий рисклар — умумий банк инқирози, дефолт rischi, сузиб юривчи алмашув курси шароитида миллий валюта курсининг халқаро валюталарга нисбатан ноқулай узгариши, депозитлар буйича фоиз ставкаларининг негатив узгаришлари туфайли йуқотиш билан боғлиқ рисклардир.

Форс-мажор - инсонга боғлиқ булмаган, енгиб булмайдиган, асосан, табиий офатлар ва геосиёсий характердаги шароитлардан келиб чиқадиган рисклар.

Хуқуқий рисклар - миллий қонунчилик, солиқ солиш тизими, қонунчиликни изоҳлашдаги узгаришлар натижасида келиб чиқадиган рисклар.

Тизимсиз рисклар — инвестициялашни алоҳида объектлари ёки уларни бир гуруҳи дучор булиши мумкин булган рисклардир.

Нарх rischi — нархларнинг ноқулай узгариши натижасида келиб чиқадиган рисклар.

Ликвидлик rischi — маълум вақтда қутилган нархда активларни сотиш ёки сотиб олишда вужудга келиши мумкин булган қийинчиликлардир.

Эмитентнинг банкротлиги rischi — қимматбаҳо қоғоз эмитентнинг туловга қодир эмаслигининг бошланиш rischi.

Тармоқ rischi — маълум бир тармоқнинг самарасиз фаолияти rischi.

Инфратузилма рисклари — ахборот, электр ва бошқа тизимларнинг носозлиги, мос эмаслиги, қимматбаҳо қоғозлар бозори инфратузилмасининг мукамал эмаслиги, операцияларни амалга ошириш технологияси, бошқарув тартиби, ҳисоб, назорат, «инсон омили» ва ташқи ҳодисалар таъсиридаги йуқотишлар билан боғлиқ рисклар.

Назорат саволлари:

1. Инвестиция сиёсати нима?
2. Давлатнинг ташқи инвестиция сиёсати нима ва у қандай омиллар таъсирида шаклланади?
3. Инвестиция сиёсатини амалга оширишнинг қандай моделлари мавжуд?
4. Инвестиция муҳити нима ва у қандай омиллар таъсирида шаклланади?
5. Инвестиция муҳитини баҳолашнинг қандай усуллари мавжуд?
6. Туғридан-туғри ва портфель инвестицияларни жалб этишда инвестиция муҳитининг урни қандай?

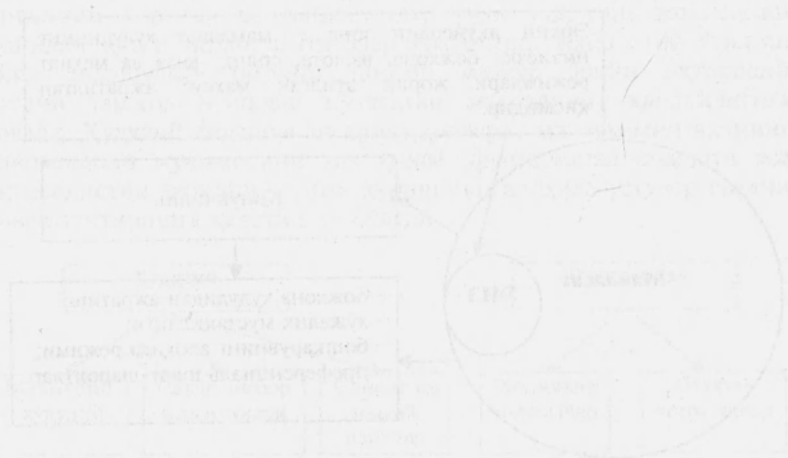
7. Инвестицион рисклар нима ва уларнинг қандай турлари мавжуд?

8. Тизимли рисклар нима ва уларнинг қандай турлари мавжуд?

9. Тизимсиз рисклар нима ва улар қандай турларга болинади?

10. Ўзбекистонда инвестиция сиёсатининг муҳим хусусиятлари ва устувор йуналишлари нималардан иборат?

11. Ўзбекистонда инвестиция муҳитига таъсир курсатувчи омиллар нималардан иборат?

VI БОБ. ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ЭТИШДА ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ЗОНАЛАРНИНГ УРНИ

6.1. Эркин иқтисодий зоналар (ЭИЗ) тушунчаси, келиб чиқиши ва ташкил этишдаги ёндашувлар

Хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга жалб қилиш орқали иқтисодий усишни таъминлаш ва жаҳон хужалик тизимида чуқурроқ интеграциялашиш утиш иқтисодиёти мамлакатлари олдидаги муҳим вазифалардан ҳисобланади. Миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб қилишда эркин иқтисодий зоналар (ЭИЗ) муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги кунда жаҳонда ЭИЗнинг 30 га яқин турлари мавжуд.

Эркин иқтисодий зоналар — шундай географик ҳудудки, унда мамлакатда қабул қилинган хужалик фаолияти тартибига қараганда имтиёзли солиқ тулаш тартиби жорий этилади. Бошқача суз билан айтганда, ушбу ҳудудда давлатнинг иқтисодий жараёнларга аралашуви камайтирилади ва бу миллий иқтисодий маконнинг бир қисми булиб, мамлакатнинг бошқа ҳудудларида қулланилмайдиган маълум имтиёзлар тизими жорий этилади (6.1.1-расм).

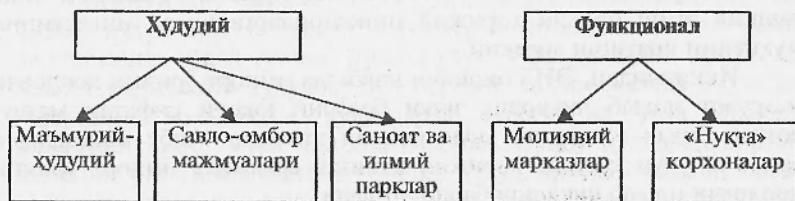
6.1.1-расм. Эркин иқтисодий зоналарнинг моҳияти

Иқтисодий адабиётда биринчи марта эркин иқтисодий зонага 1973 йил 18 майда Киото конвенциясида расмий таъриф берилган. Унда айтилишича, бир мамлакат ҳудудида ташкил қилинган ЭИЗга киритилган маҳсулот мамлакат божхона ҳудудидан ташқарида ҳисобланиб, одатдаги божхона текширувидан утказилмайди. Юқоридагилардан куришиб турибдики, мамлакат ҳудудининг алоҳида қисмидаги иқтисодий эркинлик бутунлай эмас, балки қиёсий ҳисобланади.

Ушбу ҳудуд эркинлиги унга киритилган маҳсулот божхона туловлари, импортга нисбатан иқтисодий сиёсат чораларидан озод қилиниши билан белгиланади ва ЭИЗга ташқаридан келтирилган маҳсулотлар декларация қилинмайди. Бирок, шу билан бирга, қонунлар маҳсулот эгалари ва инвесторларни иқтисодий тартиблардан озод қилмай, уни енгиллаштиради.

Эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш тарихида икки хил ёндашув мавжуд: ҳудудий ва функционал (6.1.2-расм). Ёндашувларнинг асосида ягона преференциал (имтиёзли) ҳўжалик тартиби ётган булса-да, уларни бир-биридан фарқлайдиган тафовутлар мавжуд.

Биринчи ёндашувга кура, имтиёзлар тартибидан ҳудуддаги корхона ва ташкилотлар фойдаланади. Иккинчи ёндашувга кура эса, маълум турдаги тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган корхона ва ташкилотлар учун уларнинг жойлашган жойидан қатъи назар, имтиёзлар яратилади. Қайд этиб утилган икки ёндашувдан бирини танлаш мазкур эркин иқтисодий зонани ташкил этишдан кузланган мақсаднинг қандайлигига боглиқ. Ҳудудий ёндашув ақсарият ҳолларда маълум минтақанинг ривожланиш муаммосини ҳал қилса, функционал ёндашув эса иқтисодиётни таркибий қайта куриш ёки алоҳида устувор соҳани ривожлантиришга қаратилган булади.

6.1.2-расм. Эркин иқтисодий зоналарни ташкил этишнинг ҳудудий ва функционал турлари

Функционал ёндашув эгилувчанроқ булиб, «нуқта ҳудудлар» деб аталмиш ҳудудларни ташкил этиш имконини беради. Ушбу ёндашув инвесторлар учун нисбатан қулай булиб, уларнинг мамлакат ҳудудининг қаерида булиши чегараланмаган. Жаҳон амалиётида ҳудудий ёндашув купрок қулланилмоқда.

Умуман, эркин иқтисодий зоналарни жорий этишдан мақсад қуйидагилар ҳисобланади:

- миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш;
- миллий иқтисодиётнинг жаҳон хужалигига интеграциялашув даражасини ошириш;
- мамлакатнинг экспорт салоҳиятини мустақкамлаш;
- самарали аҳоли бандлигини таъминлаш;
- муайян ҳудуд аҳолисининг турмуш даражасини ошириш асосида бутун мамлакат аҳолисининг турмуш даражасини яхшилаш;
- ёпиқ турдаги иқтисодиётдан очиқ турдаги иқтисодиётга ўтиш;
- ҳудуднинг инновациявий имкониятларини ошириш.

6.2. ЭИЗнинг мақсади, вазифалари ва турлари

Жаҳон амалиётидан маълумки, ЭИЗ турли мақсадларга эришиш учун ташкил этилади (6.2.1-расм).

Биринчидан, ЭИЗ ташкил этишдан мақсад миллий иқтисодиётнинг халқаро меҳнат тақсимоги жараёнига чуқур интеграциялашувини таъминлаш ҳисобланади. Рақобатбардош экспорт маҳсулотларини ишлаб чиқариш орқали валюта тушумларини купайтиришга эришилади. Агар мамлакат қандайдир сабабларга кура хорижий тадбиркорлик капитали учун иқтисодиётнинг эркинлашувини таъминлай олмаса, унда эркин иқтисодий зона ташкил этиш орқали хорижий инвесторларга қулай инвестиция муҳитини яратиши мумкин.

Иккинчидан, ЭИЗ биринчи навбатда импорт ўрнини қопловчи маҳсулот ишлаб чиқариш, ички бозорни юқори сифатли маҳсулотлар билан тулдириш учун ташкил этилади. Ушбу мақсадларга эришиш учун ҳудудда хорижий капитал ёрдамида импорт ўрнини қопловчи ишлаб чиқариш барпо этилади.

Учинчидан, ЭИЗни махсус ташкил этишда халқаро меҳнат тақсимотига товар ишлаб чиқариш тармоқлари билан биргаликда туризм, маданият ва санатория-курорт соҳаларининг интеграциялашуви ҳам кўзда тутилади.

6.2.1-расм. Эркин иқтисодий зоналарнинг ривожланиш босқичлари

Тўртинчидан, ЭИЗ ишлаб чиқаришга хорижий технологиялар ва миллий илмий-техник янгиликларини татбиқ этиш орқали бутун миллий иқтисодиётда ундан фойдаланишни назарда тутати.

Бешинчидан, ривожланаётган мамлакатлар учун малакали кадрлар тайёрлаш ва уқитишни назарда тутати.

Олтинчидан, махсус иқтисодий ҳудудларни ташкил этиш бирор ҳудуд ёки соҳанинг иқтисодий ривожланишини рағбатлантиришни кўзда тутати. Мисол учун АҚШ ва Буюк Британияда махсус иқтисодий ҳудудлар XX асрнинг 80-йилларида иқтисодий турғунлик ҳолатидаги ҳудудларда кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш учун ташкил этилган. Ушбу ҳудудларда ишбилармонларга мамлакатнинг бошқа ҳудудларига нисбатан молиявий имтиёзлар ва хужалик фаолияти эркинлиги берилади. Ушбу дастурлар хорижий капитални жалб этишни рағбатлантириш учун махсус йўналтирилган. Шу мақсадда қолоқ ҳудудларни ривожланган ҳудудларга айлантиришда асосий эътибор хорижий капитални жалб этишга қаратилади.

Еттинчидан, айрим мамлакатларда эркин иқтисодий ҳудуд иқтисодиётни модернизация қилишнинг минтақавий усули сифатида қаралади.

Махсус иқтисодий зоналар узининг умумий мақсадларига кура ухшаш, бироқ, уларнинг функциялари хилма-хил ҳисобланади. Махсус иқтисодий зоналарнинг турли-туманлиги, уларнинг вужудга келиши ва ривожланиши қатор омилларга боғлиқ.

Жаҳон амалиётида эркин иқтисодий зоналар хужалик фаолиятининг ихтисослашувига кура қуйидаги турларга ажратилади: эркин савдо зоналари, саноат-ишлаб чиқариш зоналари, илмий-технологик (технопарклар, технополислар), оффшор марказлар, иқтисодий-экологик ва тор соҳага ихтисослашган зоналар (туристик) ва комплекс зоналар (6.2.2-расм).

6.2.2-расм. Эркин иқтисодий зоналарнинг хужалик фаолияти ихтисослашувига кура гуруҳланиши

Эркин иқтисодий зоналарнинг биринчи шакли **эркин савдо зонаси** (ЭСЗ) ҳисобланади. Бу денгиз порти ёки аэропортда жойлашган, ёки унга яқин чегараланган ҳудуд булиб, миллий божхона ҳудудидан ташқарида бўлади. Бу ерда сақлаш, саралаш ва қадоқлаш операциялари амалга оширилади. Эркин савдо зоналарида маҳсулотлар намоёниши ва кейинчалик сотилиши ҳам кўзда тутилади. Бунда маҳсулот фақат улгуржи савдо шаклида сотилади. Чакана савдо фақат денгиз ва ҳаво кемалари экипажи ва йуловчиларига сотилади, бошқа ҳолларда эса тақиқланади. Бундай зоналар катта инвестициялар талаб қилмайди ва тезда харажатни қоплайди.

Экспорт-ишлаб чиқариш зоналари. Экспорт-ишлаб чиқариш зоналари миллий божхона ҳудуди доирасидаги анклавлар сифатида тавсифланади. Мазкур ҳудудлар, одатда, халқаро портларга яқин жойлаштирилади ва асбоб-ускуналар, йиғиш учун зарур эҳтиёт қисмлар ва материаллар ҳудудга иқтисодий сиёсат чоралари қўлланилмаган ҳолда олиб кирилади. Импорт қилинаётган маҳсулот экспорт-ишлаб чиқариш зонасида қайта ишланади ва қабул қилувчи томоннинг божхона аралашувисиз экспорт қилинади. Божхона божини тулаш фақат маҳсулот қабул қилувчи мамлакатнинг миллий божхона ҳудудига кириб борсагина амалга оширилади.

Экспорт-ишлаб чиқариш зонаси ҳукуматнинг алоҳида қарорлари асосида ташкил этилади. Ушбу қарорда ҳудудни бошқаришни шакллантириш масалалари, қўшимча имтиёзларни жорий этиш ҳамда бошқа ташкилий масалалар акс эттирилади.

Экспорт-ишлаб чиқариш зонасини ташкил этиш логистика, коммунал ва ижтимоий инфратузилмани яратиш, ҳудуд чегараларини ураб олиш ва божхона назоратини таъминлаш билан боғлиқ булган катта миқдордаги молиявий харажатларни талаб этади. Жаҳон амалиётининг курсатишича, уртача катталиқдаги экспорт-ишлаб чиқариш зонасини ташкил ва ривожлантириш учун 50 млн. АҚШ доллари миқдорида харажат талаб этилади. Бунда мамлакатнинг бошқа ҳудудларига товарларни контрабанда йули билан олиб кириш хавфи саноат типигаги эркин божхона зонасига нисбатан сезиларли даражада камаяди.

Илмий-технологик зоналар. Илмий-технологик зоналарни (ИТЗ) эркин иқтисодий зоналарнинг алоҳида гуруҳига киритиш мумкин. Иқтисодий адабиётда улар технологик парклар, технополислар, илмий парклар, технологик марказлар, ишбилармонлик марказлари деб аталади. Бу ҳудудларнинг ажралиб турадиган томони шундаки, мазкур ҳудудда илмий ва технологик

ишлаб чиқариш фаолияти йирик илмий-тадқиқот марказлари ва университетлар атрофида жойлашган фан сифимкорлиги юқори булган, илм куп талаб қиладиган фирмалар шаклида бирлашади. Бундай ҳудудларни ташкил этишдан мақсад саноатга материаллар, юқори малакали меҳнат ресурслари, янги замонавий технологияларни етказиб беришни мувофиқлаштириш ҳисобланади. Илмий технологик зоналар уч тоифага булинади:

1. Инновацион марказ — бу иқтисодий таркиби унча катта булмаган ҳудуд доирасида кичик, янги ташкил этилган компаниялар учун мулжалланган.

2. Илмий парклар — бу етарлича катта ҳудуд булиб, унда турли улчам ва ривожланиш босқичидаги фан сифимкорлиги юқори, илм куп талаб қиладиган фирмалар жойлашган булади. Улар унчалик катта булмаган ишлаб чиқаришни маҳаллий илмий-тадқиқот марказларининг илмий-технологик изланишлари асосида йулга қуйиш имконини беради.

3. Тадқиқот парки — бу таркиб доирасида илмий-техник янгиликлар техник тимсол босқичигача ишлаб чиқилади. Бундай паркларда саноат компаниялари, илмий-тадқиқот ва конструкторлик тажриба идоралари бирлашади.

Илмий-технологик зоналарнинг самарадорлигини белгиловчи мезон — бу янги технология, юқори малакали мутахассислар ва тадбиркорларни бир жойга туплаш, уларни укув-тадқиқот ва тижорат ташкилотлари тармоқлари орқали қуллаб-қувватловчи маҳаллий муҳитнинг яратилишидир.

Эркин иқтисодий зоналар орасида **оффшор зоналар** алоҳида гуруҳни ташкил этади. Уларнинг ЭИЗлардан фарқи шундаки, унда руйхатдан ўтган корхона ҳеч қандай ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғуллана олмайди. Оффшор юрисдикциянинг асосий белгиси солиққа тортишдаги имтиёзлар ҳисобланади.

Комплекс эркин иқтисодий зоналар. Амалиётда бир функцияни бажаришга ихтисослашган ҳудуд мавжуд эмас. Энг куп тарқалган ҳудудларга савдо, божхона, саноат, тадқиқот функцияларини бажарувчи комплекс ҳудудлар киради. Улар турли функцияларни бажарадилар ва инвесторларнинг турли хил иқтисодий фаолият билан шуғулланишларига имкон берадилар. Шу сабабли уларни ташкил этишда устувор функцияларни белгилаб олиш лозим. Айнан шу каби ҳудудларда (шаҳар, туман, вилоятларни қамраб олувчи) янги маъмурий-ҳудудий бирлик ташкил этилиши мумкин.

Жаҳон амалиётининг курсатишича, ЭИЗни барпо этишдаги асосий афзаллик хорижий инвесторлар учун яратиладиган имтиёзлар ва уларнинг катта ҳудудларни эгалламаслиги ҳисобла-

нади. ЭИЗда асосан божхона, солиқ ва молиявий фаолият билан боғлиқ имтиёзлар қўлланилади. ЭИЗ уажми жиҳатдан уртача 0,01 кв. км. дан 330 кв. км. гача булган ҳудудларни камраб олиши мумкин (6.2.1-жадвал).

6.2.1-жадвал

Жаҳон амалиётида қўлланиладиган махсус иқтисодий зоналарнинг моделлари: ҳажми ва имтиёзлари таркиби¹¹⁷

Эркин зоналарнинг турлари	Майдони (кв. км)	Божхона чегараларининг мавжудлиги	Базавий имтиёзлар *	Асосий минтақалар/мамлакатлар
Эркин савдо зоналари	3 – 5 гача	Мажбурий	Божхона имтиёзлари	Ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда йирик транспорт тугунлари
Саноат-ишлаб чиқариш зоналари:				
а) «нуқтали»	1 – 2 гача	Йуқ	Божхона имтиёзлари	Бразилия, Мексика, Пуэрто-Рико, Филиппин, Кариб ҳавзаси
б) саноат парклари	0,1 – 0,5 1 – 20	Мажбурий эмас	Божхона имтиёзлари	Жануби-Шарқий Мексика, Осиё
Савдо-ишлаб чиқариш	1 – 4	Мажбурий	Божхона имтиёзлари	АКШ
Кичик бизнес зоналари	0,01 – 3	Йуқ	Молиявий, солиқ имтиёзлари	Ҳиндистон, Яқин Шарқ, Аргентина, Франция
Илмий-технологик (илмий-ишлаб чиқариш)	2 – 20	Мажбурий эмас	Солиқ имтиёзлари	Жануби-Шарқий Осиёнинг янги индустриал мамлакатлари
Оффшор молия марказлари	0,05 – 0,1	Йуқ	Солиқ имтиёзлари	Кариб ҳавзаси, Гонконг, Сингапур
Комплекс:				
а) махсус иқтисодий	16 – 330	Мажбурий	Солиқ, божхона, молия	Хитой
б) «Манаус» зонасига ухшаш алоҳида режимга эга ҳудудлар	80 дан юқори	Ҳудуд қисмлари учун мажбурий	Солиқ, божхона, молия	Бразилия («Манаус»), Аргентина («Оловли ер»)
в) алоҳида иқтисодий зоналар	Маъмурий-ҳудудий тузилмалар доирасида (шаҳар, туман)	Алоҳида зонада жойлашган кичик (локал) ҳудудлар учун мажбурий	Солиқ, божхона, молия	Россия (Калининград вилояти)

* Маъмурий имтиёзлар барча турдаги зоналар учун базавий ҳисобланади.

¹¹⁷ Смородинская Н. Организация СЭЗ в Российской Федерации. Анализ политико-правовой базы и возможных перспектив. Информационно-аналитические материалы ЦБ РФ, – М.: 1996, выпуск №3. С.35.

Худуд чегаралари ва фаолият юритиш тартибига қараб эркин иқтисодий зоналар икки турга булинади: анклав (ёпиқ) ва интеграцион. Анклав ЭИЗда ишлаб чиқарилган барча маҳсулот экспортга чиқаришга йуналтирилган булиб, мақсади эркин алмашинадиган валютада даромад олишга қаратилган булади.

Интеграцион зоналар – миллий ва жаҳон иқтисодиёти билан узвий боғланган булиб, эркин фаолият юритиш тартибига эга. Халқаро меҳнат тақсимотиға кенг жалб қилинган, бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар учун хос булган худуд ҳисобланади.

6.3. ЭИЗни ташкил этиш ва боиқаришининг хориж тажрибаси

ЭИЗлар XX асрнинг иккинчи ярмида иқтисодиётда энг кузга кўринган институционал инновациялардан бири сифатида қайд этилган. Утган асрнинг 90-йилларида фақат мономиллий экспорт ишлаб чиқариш худудларининг узи 500 дан ортиқ эди.

Узининг жозибадорлиги билан ажралиб турувчи бу худудларни ташкил этиш тажрибасини дунё мамлакатлари мисолида куриб чиқиш ва урганиш мустақил республикамизда олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар учун фойдалидир.

Саноати ривожланган мамлакатларда ЭИЗлар халқаро меҳнат тақсимотиға кенг миқёсда жалб этилган. Бу хусусият мамлакат иқтисодиётининг ривожланиш даражаси ва характериға боғлиқ. Чунки бу мамлактлар иқтисодиётининг интеграциялашув даражаси жуда юқори ҳисобланади. Ривожланган мамлакатларда ЭИЗларнинг барча турлари мавжуд булиб, эркин савдо худуди ҳамда эркин илмий-техник зоналар нисбатан кенг тарқалган ва ривожланган.

Саноати ривожланган мамлакатларда ЭИЗларнинг пайдо бўлиши 1934 йили АҚШда автомобилларни ишлаб чиқариш борасида божхона харажатларини пасайтириш орқали савдо фаолиятини рағбатлантириш мақсадида барпо этилган ташқи савдо зонаси (Foreign Trade Zones) билан боғлиқ. ЭИЗлар омборлар, доктлар, аэропортлар шаклида ташкил этилган. Худудда экспорт учун ишлаб чиқаришга мулжалланган товарлар божхона божларисиз импорт қилинади. АҚШ ички бозори учун ишлаб чиқарилган товарлар учун эса барча турдаги божхона туловлари жорий қилинади.

Мутахассислар ташқи савдо зоналарининг икки турини ажратиб курсатишади: умумий (УМСЗ) ва махсус (ММСЗ) мақсадлар учун мулжалланган субзоналар.

УМСЗ АҚШ божхона хизмати назоратида булади ва қонунан божхона ҳудудидан ташқарида фаолият курсатадилар. Улар, одатда, омборхоналар, доклар, саноат парклари ва аэропортлар яқинида жойлашган булади. Компаниялар уз фаолиятларини ММСЗ ҳудуди ичида доимий ёки вақтинчалик олиб боришлари мумкин. Улар бажарадиган операциялар таркибига ишлаб чиқариш фаолияти ҳам кириши мумкин. Аммо бундай фаолият кўпроқ УМСЗда амалга оширилади. ММСЗ алоҳида компанияларга (одатда, йирик ишлаб чиқарувчилар), яъни УМСЗ шароитига мослаша олмаган компанияларга имконият яратиб беради. Ҳозирги даврда АҚШда 200 дан ортиқ УМСЗ ва ММСЗлар фаолият курсатмоқда.

Эркин савдо зоналари Ғарбий Европанинг деярли барча мамлакатларида мавжуд. Масалан, Германияда олти порт-шаҳар эркин портлар ҳисобланади (Бремен, Бремерхафен, Куксхафен, Этден, Киль ва Гамбург). Бу портларда товарларни юклаш, тушириш, қайта юклаш, сақлаш, саралаш, ўраб-жойлаш ва сотиш амалга оширилади.

Иқтисодий жиҳатдан тараққий этган мамлакатларда илмий-технологик зоналар алоҳида урин тутади. АҚШда ушбу турдаги зоналар илмий парклар сифатида фаолият курсатади. АҚШда 1973 йилдаёқ 84 та илмий-технологик зоналар мавжуд эди. Фақат Силикон водийсининг узида жаҳон компьютерлар ва ҳисоблаш техникаси воситаларини ишлаб чиқаришнинг 20% и амалга ошади. Яқин даврларда АҚШда яна мингга яқин илмий-технологик зоналар барпо этиш кузда тутилган.

Ривожланаётган мамлакатлардаги ЭИЗни ташкил этиш тажрибасига кура, бу мамлакатларда кўпроқ экспорт-ишлаб чиқариш ҳудудлари тарқалганлигини куриш мумкин. Бу нарса ЭИЗнинг ривожланаётган мамлакатда бажараётган вазифаларидан келиб чиқади: мамлакатда иқтисодий усишни таъминлаш; иқтисодиётнинг юқори даражада саноатлашувига эришиш; мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимооти, жаҳон ҳужалиги, халқаро савдодаги урнини мустақамлаш ва ҳоказо.

Кўпинча, ривожланаётган мамлакатларда иқтисодий усишнинг асосий концепцияси сифатида ЭИЗларни барпо этиш қабул қилинади. Жаҳон тажрибасининг курсатишича, бундай стратегия узини оқлади. Ривожланган мамлакатларда барпо этилган экспорт ишлаб чиқариш ҳудудлари кўпроқ ички бозор учун ишласа, ривожланаётган мамлакатлардаги бундай ҳудудлар фаолияти ташқи бозор учун йуналтирилган булади.

Шунингдек, ривожланаётган мамлакатлардаги ЭИЗлар жалб қилинаётган капитал таркибига кура ҳам фарқ қилади. Агар ривожланган мамлакатларда бу капитал купроқ миллий хусусий капиталдан ташкил топса, ривожланаётган мамлакатларда ушбу капитал купроқ хорижий хусусий капиталдан иборатдир.

Ривожланаётган мамлакатлардаги ЭИЗлар қилаётган харажатлар таркиби тахминан қуйидагича: бевосита давлат қуйилмалари — 2 — 3%, маҳаллий бюджетдан молиялаштириш — 12 — 15%, имтиёзли давлат кредитлари — 30 — 35%, тижорат таркиби ва хорижий инвесторлар томонидан молиялаштириш — 47 — 56%. Бу ерда ривожланаётган мамлакатлар ЭИЗларига хос хусусият келиб чиқади — ЭИЗлар орқали давлат томонидан хорижий инвесторлар учун қулай преференциал инвестиция муҳити яратилади. Ушбу мамлакатларда миллий хусусий инвесторлар учун турли чегаралар қуйилади. Уларнинг аксарият қисмига миллий инвесторларга ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг камида 90% ини экспортга чиқариш шарти билан капитал қуйишга рухсат берилади.

Утиш иқтисодиётига эга мамлакатлар, хусусан, Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларида ЭИЗни барпо этиш XX асрнинг 80-йилларидан бошланган. Бу ерда асосий мақсад марказлашган — режали миллий иқтисодиётнинг жаҳон иқтисодиёти томон очиқлигини ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш орқали кучайтириш булган. Ушбу мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифаларни ҳал этиш лозим: миллий ишлаб чиқаришнинг рақобатбардошлигини ошириш; товарлар ва хизматлар экспортдан ҳамда хорижий инвестициялардан келадиган валюта оқимини кўпайтириш; импорт харажатларини камайтириш; янги турдаги маҳсулот ҳамда хизматларни ўзлаштириш ва бошқалар.

Санаб утилган мақсад ва вазифалар утиш иқтисодиётига эга мамлакатларда ЭИЗни барпо этиш ҳамда уларни бошқаришда ўзига хос хусусиятларнинг шаклланишига олиб келди. Ушбу мамлакатлардаги ЭИЗни барпо этишнинг умумийлиги уларнинг «анклавлиги»дир. ЭИЗга хос хусусият эса ҳудуднинг ташқи иқтисодий режимини белгилашда юзага келади. Утиш иқтисодиёти мамлакатларида, асосан, эркин тадбиркорлик зоналари ташкил этилади. Бизнинг фикримизча, улар экспорт — ишлаб чиқариш зоналарига тўғри келади. Уларга хос хусусият корхоналарнинг хизматлар экспорти, миллий ва хорижий хўжалик субъектларининг ишлаб чиқариш фаолиятини таъминлашдан иборатлигидадир. Бу зоналар давлатники (Руминия, Венгрия, Болгария), акционер (Польша) ва аралаш (Венгрия) булиши

мумкин. Уларга ажратилган ҳудудла тегишли инфратузилма яратилади, уни миллий иқтисодий субъектлар ижарага олишади ва хужалик фаолиятини амалга оширишади.

ЭИЗларни ташкил этиш ва бошқаришда **Хитой тажрибаси** алоҳида урин тутади. Хитой тажрибаси утиш иқтисодиёти мамлакатлари ва ривожланаётган мамлакатлар ичида муваффақиятли ҳисобланади. Мамлакатда ЭИЗни ташкил этиш ташаббуси 1979 йилда ХКП МК томонидан илгари сурилган ва дунё мамлакатлари билан илмий-техник ҳамкорликни ривожлантириш, ишлаб чиқариш кооперацияси ва хорижий инвестицияларни жалб қилишга асосланган очиқ ташқи иқтисодий сиёсат олиб бориш кузда тутилган.

Иқтисодий очиқлик денгиз соҳили, мамлакатнинг ички қитъа ва чегарага туташ районлари, Янцзи дарёси ҳавзаси орқали амалга оширилди. Хорижий инвестициялар асосан махсус ташкил этилган комплекс иқтисодий ҳудудлар орқали кириб келади.

Хитойда ЭИЗларни ташкил этиш ва бошқариш сиёсати миллий иқтисодиётга хорижий капитални жалб этиш сиёсати билан мос келди. Хитойда ЭИЗни ташкил этиш эволюциясини уч босқичга булиш мумкин.

Биринчи босқич — 1978 — 1982 йиллар. Хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг ҳуқуқий ва институционал асослари яратилди. Мазкур босқичда дастлабки махсус иқтисодий зоналар — Гуандун (Шэнжен, Чжухай, Шантоу) ва Фуцзянь вилоятларида (Сямань) ташкил этилди.

Иккинчи босқич — 1983 — 1989 йиллар. Бу босқич хорижий инвесторлар билан шартномавий ҳуқуқий асосдаги ҳамкорликнинг такомиллашуви, хорижий инвестицияларни жалб қилиш ва ундан фойдаланишдаги давлат сиёсатининг эркинлаштирилиши билан ажралиб туради.

Учинчи босқич — 1990 йилдан ҳозирга қадар. 1990 йилда Шанхай шаҳри яқинида янги очиқ район Пудун барпо этилди. Бу район иқтисодий ва ҳуқуқий тартибига кура эркин иқтисодий зонага тулиқ мос келади. Пудун районини ташкил этишдан мақсад Шанхай шаҳрини модернизация қилиш ва Янцзи дарёси ҳавзаси минтақасини ривожлантириш эди. 1990 йилда унинг ҳудудида биринчи эркин савдо зонаси — «Вейгацяо» ташкил этилди. Ушбу зона экспорт ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланади. Бу ердаги хорижий инвестициялар иштирокидаги 202 та корхонанинг 140 таси тулиқ хорижий корхона ҳисобланади. Унинг ташкил этилишини мамлакатнинг жаҳон иқтисодиётига очилишини таъминлашдаги янги босқич сифатида баҳолаш мумкин.

Махсус иқтисодий зоналар экспорт, ишлаб чиқариш, савдо, илмий-ишлаб чиқариш вазифаларини бажаради. Шу билан бирга, уларнинг ҳар бири алоҳида фарқларга эга. Бу фарқлар солиқ ва божхона тартибида уз аксини топади. Хитойдаги махсус иқтисодий зоналарнинг ўзига хослиги шундаки, ҳудуддаги корхонанинг ишлаб чиқариши ташқи бозорга йуналтирилган ҳисобланади. Маҳсулотларни ички бозорга сотиш ЭИЗ бошқарув органининг рухсати билан амалга оширилади ва улардан одатдаги тартибда божхона туловлари ундирилади.

Хитойда ЭИЗни бошқариш масалалари бугунлай вилоят даражасига туширилган. ЭИЗларнинг маҳаллий органлари ташқи иқтисодий фаолият ва хужалик сиёсати соҳасида кенг ваколатларга эга. Мисол учун, Гуандун ва Фунчжен вилоятларида маҳаллий органлар ЭИЗларни бошқариш масалалари ҳақида алоҳида қарорлар қабул қилиши мумкин.

Ҳозирги кунда Хитойда ташкил этилган махсус иқтисодий зоналарнинг таркиби қуйидагича:

1. Умуммиллий миқёсдаги махсус иқтисодий зоналар — бешта.
2. Эркин денгиз портлари — ун туртта.
3. Янцзи дарёсида жойлашган очиқ портлар — олтита.
4. Хитой вилоятларининг марказлари булган очиқ шаҳарлар — ун учта.
5. Иқтисодий ва техник ривожланиш зоналари — ун туртта.
6. Чегара ёнида жойлашган иқтисодий ҳамкорлик зоналари — учта.
7. Техник парклар — элликта.
8. Туризм ривожланган умуммиллий зоналар — ун битта.

Хитойда ЭИЗ учун қуйидаги иқтисодий имтиёзлар яратилган:

- фойдадан олинадиган солиқ миқдори камайтирилади;
- 20 млн. доллар хорижий капитал қуйилган объектлар, юқори меҳнат ва технологик сифимкорлигига эга ишлаб чиқариш учун фойда солиғи 15% ни ташкил этади;
- маҳсулотининг 70% и экспортга чиқариладиган ва юқори технологияли корхоналар учун 10 — 12% ли солиқлар жорий қилинади;
- хорижий ишбилармонлар дивиденди ва даромадига 10% солиқ солинади.

Қуйидаги ҳолларда божхона туловлари ундирилмайди:

- ишлаб чиқариш ва бошқарув учун инвестиция қилинган қурилиш материаллари, деталлар ва ускуналардан;
- хорижий капитал иштирокидаги корхона экспортдан;

– офис жиҳозлари ва транспорт воситаларидан (ЭИЗдаги хорижий корхоналар, ташкилотлар ва ваколатхоналарда ишла-тиладиган).

Хитойда эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш учун катта ҳажмдаги капитал қўйилмалар талаб этилди ва ушбу қўйилмалар босқичма-босқич амалга оширилди. 1995 йилдаёқ ушбу ҳудудларга асосий капиталга сарфланган капитал қўйилмаларнинг 56,3% и йуналтирилди. Агар Хитойда инвестициялар ЯИМга нисбатан юқори суръатларда усанлигини эътиборга оладиган булсак, у ҳолда экспортга йуналтирилган стратегиянинг нақадар мақсадли амалга оширилганлигини куришимиз мумкин. XX аср 90-йилларининг иккинчи ярмидан бошлаб экспорт ишлаб чиқариш зоналарига йуналтирилган давлат ва хусусий инвестициялар улуши жами инвестициялар ҳажмининг ярмидан ошиб кетди. Узоқ йиллар мобайнида жами хорижий инвестицияларнинг 70% дан ортиқ қисми ушбу ҳудудларга йуналтирилди. 2005 йилга келиб ЭИЗнинг жами хорижий инвестициялардаги улуши 85% гача етгани ҳолда, хорижий инвестицияли корхоналарнинг 83% и ушбу ҳудудларда жойлаштирилди (6.3.1-жадвал).

6.3.1-жадвал

Хитой ЭИЗнинг инвестициялар ва хорижий инвестицияли корхоналарнинг умумий сонидаги улуши, фоиз ҳисобида¹¹⁸

Ҳудудлар	Асосий капиталга сарфланган миллий инвестициялар			Хорижий инвестициялар			Хорижий инвестицияли корхоналар		
	1995 й.	2000 й.	2005 й.	1995 й.	2000 й.	2005 й.	1995 й.	2000 й.	2005 й.
Чжуцзян дарёси дельтаси (Гуандун)	11,6	9,6	7,9	22,2	28,0	16,5	25,5	24,5	22,6
Фуцзянь	3,4	3,4	2,8	8,6	8,5	3,2	7,1	7,9	6,9
Чанцзян дарёси дельтаси (Шанхай, Цзянсу, Чжэцзян)	24,2	20,6	20,5	20,0	27,7	34,6	20,8	21,6	31,3
Бохай қўлтиғи зонаси (Пекин, Тяньцзинь, Ляонин)	10,6	9,6	9,6	8,9	12,0	16,0	12,7	15,6	14,8
Шаньдун	6,5	7,7	10,5	5,7	7,4	14,3	7,7	6,1	7,8
Бешта ҳудуд бўйича жами	56,3	50,9	51,3	65,4	83,6	84,6	73,8	75,7	83,4

¹¹⁸ Гельбрас В. Цена экономических успехов Китая. //Мировая экономика и международные отношения, №9, 2007. С.29.

ЭИЗлар аста-секинлик билан Хитой иқтисодий ривожланишининг асосий омилига айланиб борди. Масалан, 2000 йилда мамлакат ЯИМнинг 56% и ЭИЗда яратилган булса, 2005 йилга келиб ушбу курсаткич 58% дан ошиб кетди.

Таҳлиллар курсатишича, 1995 – 2005 йилларда экспорт ишлаб чиқаришга ихтисослашган ҳудудлар улуши Хитой ташқи савдоси ва экспортида мунтазам равишда ортиб борди ва ушбу курсаткич 1995 йилда 84% га тенг булган булса, 2005 йилга келиб 90% дан ошиб кетди (6.3.2-жадвал).

6.3.2-жадвал

**ЭИЗларнинг Хитой ташқи савдо айланмасидаги улуши,
фоиз ҳисобида¹¹⁹**

Ҳудудлар	1995 й.		2000 й.		2005 й.	
	Айланма	Экспорт	Айланма	Экспорт	Айланма	Экспорт
Чжуцзян даре́си дельтаси (Гуандун)	38,6	39,7	37,0	37,5	30,9	31,6
Фуцзянь	5,4	5,4	4,8	5,5	4,0	4,7
Чанцзян даре́си дельтаси (Шанхай, Цзянсу, Чжэцзян)	20,2	21,2	28,5	28,7	38,3	38,5
Бохай қултиғи зонаси (Пекин, Тяньцзинь, Ляонин)	13,9	11,8	12,9	10,4	10,9	9,0
Шаньдун	5,9	6,1	6,0	6,5	6,3	6,3
Бешта ҳудуд бўйича жами	84,0	84,2	89,2	88,6	90,4	90,7

Умуман, Хитой эркин иқтисодий зоналарига хос қуйидаги хусусиятларни ажратиб қўриштириш мумкин: ЭИЗни босқичма-босқич барпо этиш; хорижий инвестициялардан кенг фойдаланиш; улардаги тармоқларни яратишдаги муҳим устуворлик – саноат ишлаб чиқаришини шакллантириш; зоналарнинг экспорт-ишлаб чиқаришга йўналтирилганлиги; ишлаб чиқаришга импорт хом ашёсини жалб этиш; солиқ тизимининг ҳудудлар бўйича уларнинг ривожланиш хусусиятларига қўра табақалашганлиги;

¹¹⁹ Уша манба.

ЭИЗнинг маҳаллий ва марказий ҳукумат органлари билан биргаликда бошқарилиши; бозор муносабатларининг социалистик муносабатлар билан уйғунлашганлиги.

6.4. Оффшор зоналарнинг географик таркиби ва гуруҳланиши

«Оффшор» атамаси илк бор 1950 йилларнинг охирларида АҚШда қулланила бошланган. «Оффшор» («off shore») инглизча суз булиб, қирғоқдан ташқарида, деган маънони англатади. Оффшор зона эса муайян давлатнинг иқтисодий жиҳатдан эркин ҳудудидир. Бу ҳудудда юридик мақомга эга шахсларга нисбатан солиқ имтиёзлари яратилади, бухгалтерия ҳисоботи ва аудит буйича талаблар камайтирилади, божхона туловлари ва савдо чекловлари қисман ёки бутунлай олиб ташланади.

У ёки бу ҳудудни оффшор зонага айлантириш учун унда солиқ қонунчилиги буйича эркинликлар ва норезидент компанияларни руйхатга олишда имтиёзли шарт-шароитлар яратилиши, сиёсий ва иқтисодий барқарорлик таъминланиши, халқаро телекоммуникация ва транспорт тармоқлари ривожланган бўлиши, ҳудудда сиёсий танглик ва давлат тунтарилиши хавфи, эҳтимоли булмаслиги лозим (6.4.1-расм).

Ҳозирги кунда мавжуд оффшор зоналарни қуйидаги уч гуруҳга бўлиш мумкин:

– классик оффшор зоналар. Бу ҳудудларда корхоналар солиқлар ва молиявий ҳисоботлардан озод этилган булади. (Сейшель ороллари, Белиз, Доминика, Панама каби ҳудудлар);

– солиқ юки паст бўлган оффшор зоналар;

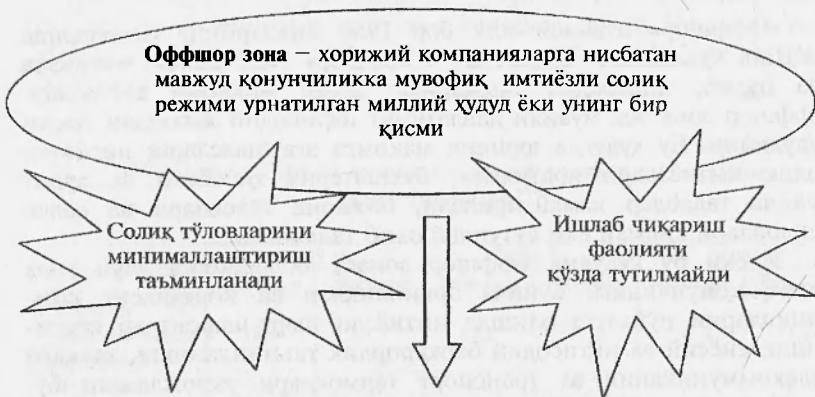
– корхоналарни руйхатдан ўтказиш, бизнесни юритиш ва солиқ тулови буйича айрим имтиёзларга эга оффшор зоналар.

Британиянинг Виргин ороллари, Сейшель ороли, Белиз, Доминика, Невис, Гибралтар, Панама, Багама ороллари, Гонконг, Кипр, Буюк Британия, АҚШ ва бошқалар дунёга танилган оффшор ҳудудлар ҳисобланишади.

Оффшор зоналарнинг географик таркибини урганиш уларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш имконини беради:

1. Юқори иқтисодий ривожланиш даражасига эга булмаган, аммо сиёсий жиҳатдан барқарор булган ороллар, кичик давлатлар (Багам ороллари, Британиянинг Виргин ороллари, Вануату, Сейшель ороллари). Одатда, бу давлатлар оффшор компанияларнинг ҳисобот беришлари буйича ҳеч қандай талаб қўймайдилар. Уларнинг ягона талаби мамлакат бюджетига туланадиган йиллик йигимларни тулаш ҳисобланади.

2. Оффшор компаниялардан ташқари, мамлакат резидентларига тегишли булмаган ушбу ҳудудда хужалик фаолиятини юритувчи оддий оффшор компаниялар ҳам мавжуд булган давлатлар.

Оффшор зоналарнинг мувафаққият омиллари

- солиққа тортиш режими;
- солиқлардан озод қилиш ва имтиёзлар тақдим этиш механизми;
- валюта чекловларинининг мавжудлиги;
- конфиденциалликни таъминлаш;
- ҳисобот тақдим этиш хусусиятлари;
- сиёсий рисклар;
- оффшор зонада иш олиб бориш ва ташкил этиш буйича хизматларни таъминловчиларнинг малакаси;
- мамлакат оффшор зонасининг репутацияси;
- компанияни таъсис этиш ва қўллаб-қувватлаш буйича харажатлар;
- фаолият соҳаларига руҳсат;
- икки томонлама солиққа тортишнинг олдини олиш мақсадида компанияларни халқаро келишувларда руйхатдан утказиш.

6.4.1-расм. Жаҳон иқтисоднетида оффшор зоналар

Албатта, корхонанинг иқтисодий манфаати ушбу мамлакатга қаратилган булса, у солиқлардан озод этилмайди. Компания ҳеч қандай хужалик фаолиятини юритмаганлигини исботлаш учун, бу мамлакатлар ҳисобот ва аудит текшируви утказилишини талаб этадилар. Ушбу давлатларда ҳукумат томонидан қаттиқ назорат урнатиш булиб, уларнинг нуфузи баландроқдир.

3. Умуман, оффшор саналмайлиган мамлакатлар. Бу мамлакатларга АҚШ, Буюк Британия, Канада ва бошқалар кириди.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, оффшор зоналарнинг ижобий жиҳатлари жаҳон амалиёти учун анъанавий ва янги ижтимоий-иқтисодий масалалар ечими билан боғлиқ ҳолда намоён булади.

Шу билан бирга оффшор зоналарнинг узига хос салбий жиҳатлари ҳам мавжуд:

- хорижий инвестициялар ҳажмига нисбатан оффшор ҳудудни ташкил этиш учун катта миқдорда узини оқламайдиган маблағларнинг сарфланиши;

- ҳудудларда жойлашган фирмаларнинг ички бозорни халқаро стандартларга жавоб бермайдиган товарлар демпинги майдони сифатида ишлатишга уринишлари;

- оффшор ҳудудни яратиш орқали сиёсий ва миллий-маданий муаммоларни ечишга уринишларнинг оқланмаслиги;

- ҳудуднинг келажақдаги фаолияти туғрисида иқтисодий аниқ прогнозларнинг мавжуд эмаслиги;

- ҳудуддаги ҳамма субъектлар фаолияти ва амалга ошираётган операцияларига нисбатан имтиёзларнинг асоссиз қулланилиши.

Оффшор зоналарда оффшор компанияларни ташкил этишда маълум қийинчиликлар ва муаммолар мавжуд бўлишига қарамадан, хорижий оффшор компания фаолиятининг асосини солиққа тортиш буйича имтиёзларни жорий этиш уларнинг жозибадорлигини янада ошироқда. Оффшор зонада фаолият юритаётган компаниялар ва уларнинг операциялари турли хил. Халқаро бизнесда вазифасига кура оффшор компанияларнинг стандарт турлари имтиёзли солиқ ҳуқуқи буйича мураккаблашади. Уларнинг қуйидаги асосий турларини фарқлаш мумкин:

1. Савдо-воситачилик фирмалари:

- экспорт-импорт фирмалари;
- дистрибьютор ва сотиб олувчи компаниялар.

2. Холдинг типидagi компаниялар:

- оператив-холдинг компаниялар;
- инвестиция компаниялари;
- кемага эгалик қилувчи компаниялар;
- кучмас мулкка эгалик қилувчи компаниялар;
- саноат мулки объектларига эгалик қилувчи компаниялар.

3. Молиявий ихтисослашган компаниялар:

- оффшор банклари;
- молиявий воситачилик компаниялари;
- сугурта сектори корхонаси;

- умумий суғурта компанияси;
- қайта суғурталовчи компаниялар.

Оффшор компаниялар иштирокидаги операциялар тизими узгармайди. Улардан асосийлари экспорт-импорт, экспорт ва импорт операциялари ҳисобланади.

Оффшор компаниялар қуйидаги хусусиятларга эга:

- оффшор компания руйхатдан утган ҳудудга нисбатан норезидент булиши керак. Оффшор компаниянинг ҳамма турдаги тижорат операциялари у руйхатдан утган мамлакат ташқарисида амалга оширилиши лозим;

- оффшор компания солиқлардан қисман ёки бутунлай озод қилинади ва бюджетга йиллик йиғимларнигина тўлайди;

- компанияни руйхатга олиш ва бошқариш тизими анча соддалаштирилган. Уни бошқариш котиблик компанияси орқали амалга оширилади;

- валюта назорати, молиявий ҳисоботта булган талаблар деярли йўқ. Аудиторлик текширувларини утказиш талаб этилмайди;

- оффшор фирмага эғалиқ қилиш аноним равишда, махфийлик кафолати асосида амалга оширилиши мумкин.

Тадбиркор оффшор компанияга асос солиб, уз маҳаллий фирмаси солиқлари миқдорини қонуний асосда сезиларли даражада камайтиради. Маҳаллий фирманинг оффшор компания билан биргаликда фаолият юритиши натижасида даромад солиғи тўланмайди ва ижтимоий тўловлар сезиларли даражада камайтиради.

Оффшор компаниялар турли хил мақсадларда ташкил этилиши мумкин:

Ҳисоб рақам очиш учун восита. Агар тадбиркор хорижда валюта банк ҳисоб рақамини очмоқчи булса, у оффшор компанияни руйхатдан утказиб, чет эл банкида компания номига ҳисоб рақам очиши, бундай ҳисоб рақамни чет эллик ҳамкорлар билан нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга оширишда фойдаланиши мумкин;

Экспорт-импорт операцияларидан тушган фойдани жойлаштириш. Битимдан тушган фойданинг асосий қисми солиққа тортиш даражаси юқори булган жойда эмас, балки оффшор ҳудудда жойлаштирилади. Бунинг учун операциялар занжирида биргина воситачи, яъни оффшор компания булиши кифоя.

Бартер. Буш пул маблағларига эга булмаган, аммо бозорда талаб этилаётган товарга эга булган иккита фирма уртасидаги бартер операцияларини амалга оширишда оффшор компаниянинг воситачи ролини бажариши жуда қулай. Бу ҳолда оффшор компания бартер битимидан даромад олади.

Холдинг-компания. Айтайлик, тадбиркор маҳаллий «А» фирманинг акциялар пакетини сотиб олмоқчи. Аммо у номининг акциядорлар реестрида руйхатдан утишини ва тадбиркорга туланадиган дивидендларнинг солиққа тортилишини истамапти. Агар у акцияларни сотиб юбориш истагини билдирса, даромади ҳам солиққа тортилади. Бу муаммоларнинг барчасини «В» оффшор компаниясини руйхатдан утказиб ҳал қилиши мумкин. «В» компания «А» фирманинг акцияларини туғридан-туғри ёки воситачи «С» инвестицион компания орқали сотиб олади. Охирги ҳолда «В» ва «С» компаниялар уртасида шартнома тузилади. Унга асосан «С» компания ўз номидан, аммо «В» компания ҳисобидан «А» фирманинг акцияларини сотиб олади. «В» компания оладиган дивидендлар оффшор зонага жойлаштирилади. Оффшор зонада эса даромад солиққа тортилмайди.

Оффшор компаниялар маҳаллий солиқлардан бутунлай озод этилади. Улар руйхатдан угаётганда бир марталик руйхатдан утиш ва йиллик бадални тулайдилар, холос. Оффшор тартибда фаолият юритаётган компанияларга хос бошқа бир белги — оффшор компаниянинг руйхатдан утган мамлакат ҳудудида тижорат операциялари билан шуғулланишининг ман этилганлигидир. Бу компанияга қонун доирасидаги солиқ мажбуриятлари ва ҳаддан ташқари юқори божхона тарифлари, валюта назорати, экспорт-импорт квоталаридан озод бўлиш усулларида фойдаланиш имконини беради. Оффшор зоналардаги имтиёзли тартиб, валюта чекловларининг йўқлиги, фойдани эркин олиб чиқиб кетиш, божхона бождари ва хорижий инвесторлар учун йиғимларнинг пастлиги, низом капитали даражасининг пастлиги (одатда, шунчаки декларация қилинади, аммо бадал туланмайди) ва бошқалар ҳисобланади.

Оффшор зоналар фаолиятининг жаҳон тажрибаси курсатишича, оффшор компаниялар фаолиятини тартибга солишда мамлакатлар уртасида баъзи йуналишлар бўйича фарқлар ва қарама-қаршиликларнинг ҳам мавжудлигини кўриш мумкин. Шунга қарамасдан, бу зоналардаги асосий хусусият солиққа тортишдаги имтиёзлар билан боғлиқдир (6.4.1-жадвал).

Оффшор жозибadorлигининг муҳим омили бу тартибнинг барқарорлиги ҳисобланиб, одатда, оффшор компаниялар руйхатдан утгандан бошлаб 15 – 25 йил мобайнида инвестор оффшор зонадаги ноҳушликлардан кафолатланган бўлади.

**Жаҳондаги баъзи оффшор зоналардаги имтиёзлар
ва улар уртасидаги фарқлар**

	Лихтенштейн	Мальта	Дубай	Багам ороллари
Компания статуси	Холдинг компаниялар	Носавдо оффшор компаниялари (НТОС) Савдо оффшор компаниялари (ТОС)	«Джебел Али» эркин зонасидаги компания	Халқаро тадбиркорлик компаниялари
Корпорация солиғи	Йуқ	НТОС – йуқ ТОС – 5%	Йуқ	Йуқ
Капитални қупайтириш учун солиқ	Йуқ	Йуқ	Йуқ	Йуқ
Мерос солиғи	0,5 – 18%	Озод этилган	Йуқ	Йуқ
Капиталга йиллик солиқлар	0,05 – 0,1	Йуқ	Йуқ	Йуқ
Даромад турлари буйича солиқлар:				
– дивидендлар	4%	Озод этилган	Йуқ	Йуқ
– фоизлар	4%	Озод этилган	Йуқ	Йуқ
– роялти	Йуқ	Озод этилган	Йуқ	Йуқ
Жисмоний шахсларга даромад солиғи	17,82%гача	Мальтада яшовчи хорижликлар учун 15%	Йуқ	Йуқ
Валюта назорати	Йуқ	Озод этилган	Йуқ	Озод этилган
Молиявий ҳисоботларни эълон қилиш мажбурияти	Талаб этилмайди	НТОС – озод этилган ТОС – ҳа	Йуқ	Йуқ
Акциядорлар номининг ошқор этилиши	Талаб этилмайди	НТОС – ҳа ТОС – йуқ	Ҳа	Йуқ

6.5. Ўзбекистонда эркин иқтисодий зоналарнинг ташкил этилиши ва ривожланиш истиқболлари

Ўзбекистонда иқтисодий усишнинг асосий омиллари қуйидагилардан иборат: иқтисодиётда фаол таркибий силжишларнинг амалга оширилиши; экспорт сиёсатида хом ашё экспортдан

босқичма-босқич юқори кушилган қийматга эга маҳсулотлар экспортга утиш; иқтисодиётни эркинлаштириш жараёнининг давом этаётганлиги ва иқтисодиётда давлат аралашувининг қисқариши; молия секторининг ривожланиши; «илмга асосланган иқтисодиётни» шакллантириш учун инсон капиалига инвестициялар ҳажмининг ортиб бориши; инновацион ривожланиш институтларининг яратилиши ва ҳудудларни комплекс ривожлантириш. Иқтисодий усиш стратегияси экспортни кенгайтиришга асосланган иқтисодиётдан инвестицияларни жалб этишга асосланган иқтисодиётга утишни назарда тутди.

Қайд этиб утилган мақсадга эришиш йулида дунё мамлакатлари иқтисодиётни ислоҳ этишнинг турли шакллариға мурожаат этишади. Иқтисодиётнинг ноанъанавий моделларини ривожлантириш механизмларидан бири иқтисодиётда эркин иқтисодий ҳудудларнинг фаолият юритишидир (6.5.1-расм).

6.5.1-расм. ЭИЗни яратиш концепцияси ва амал қилиши

Ўзбекистонда ЭИЗни ташкил этиш иқтисодий ва модернизациялаш ва технологик жиҳатдан қайта қуриш жараёнидаги қуйидаги муҳим устувор вазифаларни амалга ошириш имконини беради:

- ҳудудларни ривожлантириш;
- янги ишчи уринларини яратиш;
- иқтисодийнинг ноанъанавий тармоқларини ривожлантириш;
- ишлаб чиқариш жараёнига илмий ишланмаларни жорий этиш;
- хорижий инвестицияларни жалб этиш асосида рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва экспорт қилиш.

Мамлакатимизда эркин иқтисодий зоналар ташкил этиш ва улар фаолиятига доир муносабатлар 1996 йил 25 апрелда қабул қилинган «Эркин иқтисодий зоналар туғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни билан тартибга солинади. Олий Мажлис Сенатининг ўн туққизинчи ялпи мажлисида маъқулланган «Эркин иқтисодий зоналар туғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига узгартириш ва қушимчалар киритиш ҳақидаги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни эса амалдаги Қонуннинг эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш тартиби, уларнинг турлари, мазкур зоналар иштирокчиларига қушимча имтиёз ва преференциялар бериш механизмини узида акс эттиради.

Ўзбекистон Республикасининг «Эркин иқтисодий зоналар туғрисида»ги Қонунда «...Эркин ишлаб чиқариш зоналари мақсадли ижтимоий-иқтисодий дастур булиб, янги ишлаб чиқариш муносабатлари асосида алоҳида олинган ҳудудда тадбиркорликни рағбатлантириш, иқтисодийнинг устувор тармоқларига хорижий инвестицияларни жалб этиш, истиқболли технологияларни эркин рақобат, маъмурий-иқтисодий мустақиллик ва узини узи маблағ билан таъминлаш тамойиллари асосида жорий этилишидир. Бу мақсад учун ўша ҳудудда жойлашган корхоналарни ижарага олиш, кооператив, қўшма ва чет эл корхоналарини қуриш ва уларни эксплуатация қилиш эвазига эришилади», деб таъкидланади¹²⁰.

Навоий аэропорти базасида эркин индустриал-иқтисодий зонани ташкил этиш, шунингдек, Навоий шаҳрида янги барпо этилган аэродромни халқаро оператор – Кореянинг «Кореан Эйр» компанияси бошқарувига бериш туғрисидаги қарорнинг қабул қилиниши туфайли олдимизда катта истиқболлар очилади.

¹²⁰ Ўзбекистон Республикасининг «Эркин иқтисодий зоналар туғрисида»ги Қонуни, 1996 йил 25 апрель

Халқаро интермодал логистика марказининг ташкил этилиши ундан нафақат Жануби-Шарқий Осиёни Европа билан боғлайдиган китъаларо транспорт-экспедиция узели сифатида фойдаланиш имконини беради. Айти пайтда у Навоий вилояти ва қушни ҳудудларда янги, юксак технологияларга асосланган ишлаб чиқариш корхоналарини ташкил этиш учун зарур шароитлар яратади¹²¹.

Эркин индустриал-иқтисодий зона — бу мамлакатимиз иқтисодиётига хорижий инвестицияларни, биринчи галда, туғридан-туғри инвестицияларини фаол жалб этишнинг муҳим омилидир. Навоий республикамизда саноат соҳасида улкан салоҳиятга эга вилоят. Бу ҳудудда 20 тадан ортиқ йирик саноат корхоналари фаолият юритади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг 2008 йил 2 декабрда қабул қилинган «Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш туғрисида»ги Фармони вилоят, хусусан, Навоий шаҳрининг ишлаб чиқариш салоҳиятини янада мустаҳкамлаш, транспорт ва ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш, юқори технологияларни жорий этиш, хорижий инвестицияларни жалб қилиш борасида янги имкониятларни очиб беради. Ушбу ҳужжатда жаҳон стандартларига жавоб берадиган ва дунё бозорларида талаб қилинадиган маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлайдиган, замонавий юқори технологияли ишлаб чиқаришларни ташкил этиш учун хорижий инвестицияларни, энг аввало, туғридан-туғри инвестицияларни жалб этиш бўйича қулай шарт-шароитлар яратиш, шунингдек, Навоий вилоятининг саноат салоҳиятини, ишлаб чиқариш, транспорт-транзит ва ижитмой инфратузилмасини ривожлантириш мақсадлари кузда тутилган.

Ўзбекистонда эркин индустриал-иқтисодий зонани ташкил этиш учун айнан Навоий вилояти бежиз танланмаган. Сабаби, бу ерда мавжуд саноат корхоналарида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар жаҳоннинг 50 дан зиёд давлатларига экспорт қилинмоқда. Қолаверса, кейинги йилларда Қизилқум минтақасида нодир қимматбаҳо металллар, фосфорит хом ашёсининг янги конлари ушлаштирилаётганлиги, янги замонавий корхоналар қурилиб, ишга туширилаётгани бу воҳанинг улкан миқёсдаги тараққиёт ва юксалиш йулидан бораётганидан далолат беради.

¹²¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йуллари ва чоралари. — Т.: «Ўзбекистон», 2009. 51 — 52-б.

Бундан ташқари, Навоий шаҳри аэропортида тулиқ реконструкция ва модернизация ишлари амалга оширилди. Натижада халқаро андозаларга мос 4 километрдан кўпроқ учиш-қўниш йўлаги қўриб битказилиб, замонавий бошқариш тизими бунёд этилди, мураккаб об-ҳаво шароитида ҳам турли даражадаги, оғирликдаги ҳаво кемаларини қабул қилиш ва учириш имкониятлари яратилди. Ушбу аэропортдаги қўтғалараро интермодал логистика маркази эса Ҳамдустлик давлатларида ягона бўлиб, бу ерда юкларни тезкорлик билан тушириш, ортиш, тақсимлаш, махсус оғирликларга жойлаштириш мумкин. Осиёдан Европага, Европдан Осиёга жўнатиладиган юклар глобал юк ташиш тармоғининг муҳим бўғинига айланадиган ана шу марказдан ўтади.

«Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси Корея Республикасидан лизинг асосида 2 та «А 300 – 600 Ф» русумли юк самолётини харид қилиб, уларни логистика ихтиёрига берди. Пировардида марказнинг салоҳияти юксалиб, унинг учун жаҳондаги барча юк бозорларига йўл очилди. Чунки янги ҳаво кемасининг ҳар бири 40 тоннагача юк билан 7 минг километр масофани тўхтамасдан босиб ўта олади. Қўриб турибдики, Навоий аэропортида халқаро қатновни амалга оширадиган барча замонавий самолётларга тезкор, юқори сифатли техник ва сервис хизмати курсатиш учун кенг имкониятлар мавжуд.

Бундан ташқари, қўлай географик жойлашув юкларни Ўзбекистон орқали ташишда вақт ва ташиш харажатларини иқтисод қилиш имконини янада оширади. Жўмладан, юклар Жануби-Шарқий Осиёдан Европага Дубай орқали эмас, балки Навоий орқали ташилса, масофа 1000 километрга, вақт эса 1,5 соатга қисқаради ва ҳар бир самолётдан 15 тонна ёқилги тежаб қолинади. Яна бир ижобий ҳолат – бу «Навоий» ЭИИЗнинг Европани Хитой билан боғлайдиган қисқа халқаро «Е 40» автомагистралига ва Марказий Осиё, МДҲ, Жануби-Шарқий Осиё, Яқин Шарқ, Форс кўрфази мамлакатлари билан боғлайдиган темир йўлларга яқинлигидир. Юкларни автомобилларда Навоий орқали Хитой – Европа йўналиши бўйича ташиш, Россия – Хитой йўналишига қараганда масофанинг 1000 километрга қисқаришига ва ҳар бир автомобилдан 800 долларгача транспорт харажатларининг тежалишига олиб келади¹²².

Президент фармонида унинг фаолияти 30 йилга мулжаллангани, бу муддат кейинчалик узайтирилиши мумкинлиги, зонада рўйхатдан ўтган хўжалик юритувчи субъектлар замонавий хорижий

¹²² Салимова Г. СИЭЗ «Навоий»: Уникальность. Развитие. Беспрецедентность. / Биржа, 24.10.09.

техника ва асбоб-ускуналар, технологик линиялар ва модуллар, инновация технологияларини жорий этиш ҳисобига жаҳон бозорларида рақобатбардош маҳсулотларни кенг куламда ишлаб чиқаришдек долзарб йуналишларда иш олиб боришлари, бунда ишлаб чиқарувчиларга алоҳида божхона, валюта ва солиқ режимлари қулланиши, уларга қагор имтиёзлар берилиши белгиланганлиги бу қизиқишга сабаб булмоқда.

Президент фармонида «Навоий» эркин индустриал-иқтисодий зонаси ҳудудида хужалик юритувчи субъектлар фаолиятининг асосий йуналиши — замонавий хорижий юқори унумли асбоб-ускуналар ва техника, технологик линиялар ва модуллар, инновация технологияларини жорий этиш ҳисобига юқори технологияли, жаҳон бозорларида рақобатбардош маҳсулотларни кенг куламда ишлаб чиқаришдан иборат деб белгилаб қуйилган.

«Навоий» эркин индустриал-иқтисодий зонасида руйхатдан утган хужалик юритувчи субъектлар уларга киритилган туғридан-туғри хорижий инвестициялар ҳажми қуйидагича булган тақдирда ер солиғи, мулк солиғи, даромад солиғи, ободончилик ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, ягона солиқ тўлови (кичик корхоналар учун), Республика йул жамғармаси ва Республика мактаб таълимини ривожлантириш жамғармасига мажбурий туловлардан озод этилади:

— 3 миллион евродан 10 миллион еврогача — 7 йилга;

— 10 миллион евродан 30 миллион еврогача — 10 йилга. Кейинги 5 йил давомида фойда солиғи ва ягона солиқ тўлови ҳажми амалдаги ставкадан 50 фоиз миқдорида белгиланади;

— 30 миллион евродан ортиқ булганда — 15 йилга. Кейинги 10 йил давомида фойда солиғи ва ягона солиқ тўлови ҳажми амалдаги ставкадан 50 фоиз миқдорида белгиланади.

Бундан ташқари, «Навоий» ЭИИЗда руйхатга олинган хужалик юритувчи субъектлар ЭИИЗ фаолият кўрсатадиган бутун муддатга экспортга йуналтирилган маҳсулот ишлаб чиқариш мақсадида мамлакатга олиб келинаётган асбоб-ускуналар, шунингдек, хом ашё, материаллар ва бутловчи қисмлар божхона туловларидан (божхона расмийлаштируви учун йиғимлардан ташқари) озод қилинади.

Ўзбекистоннинг ички бозорларида сотиш учун муължалланган маҳсулотни ишлаб чиқариш мақсадида мамлакатга олиб кириладиган хом ашё, материаллар ва бутловчи қисмлар учун божхона туловлари, агар қонун ҳужжатларида бошқа имтиёзли тартиб кузда тутилмаган булса, белгиланган ставкаларнинг 50 фоизи миқдорида (божхона расмийлаштируви учун йиғимлардан ташқари) ундирилади, бунда уларни тўлаш муддати 180 кунгача кечиктирилиши мумкин.

«Навоий» ЭИИЗда руйхатдан утган хужалик юритувчи субъектларга қуйидагилар рухсат этилади:

– улар уртасида тузилган шартномалар ҳамда контрактлар буйича ҳисоб-китоб ва туловларни ЭИИЗ худудида хорижий валютада амалга ошириш;

– Узбекистон Республикаси резидентлари булган бошқа хужалик юритувчи субъектлар томонидан етказиб берилган товарлар, бажарилган иш ва хизматларнинг ҳақини эркин алмаштириладиган валютада тулаш;

– экспорт ва импорт қилинадиган товарлар учун ҳақ тулаш ҳамда ҳисоб-китоб қилишнинг уларга қулай шартлари ва шаклларида фойдаланиш.

«Навоий» ЭИИЗни яратиш концепцияси қуйидаги тўртта блок — хабни синергия қилишга асосланади: транспорт-логистика, индустриал, инновацион, туристик ва маданий-рекреацион. Лойиҳани уч босқичда амалга ошириш режалаштирилган ва ҳар бир босқичда 500 гектаргача майдон узлаштирилади.

2009 йилда «Навоий» ЭИИЗда хорижий, шу жумладан, корейлик инвесторлар билан умумий инвестиция ҳажми 187 млн. долларлик саноат корхоналарини яратиш буйича 19 та шартнома имзоланган. Мазкур корхоналарнинг тулиқ қувват билан ишга тушиши натижасида ҳар йили 375,5 млн. долларлик маҳсулот ишлаб чиқарилади ва 175,3 млн. долларлик маҳсулот экспортга чиқарилади. 2010 йилда ҳудудда умумий ҳажми 10 млрд. долларлик 50 та инвестицион лойиҳа амалга оширилиши кўзда тутилган. Кейинги 2 – 3 йил ичида «Навоий» ЭИИЗда 5,5 млрд. доллардан кам булмаган инвестицияларни жалб этиш орқали 100 – 120 та лойиҳа амалга оширилиши режалаштирилган. Мазкур лойиҳалар доирасида яратилган корхоналарнинг ишлаб чиқариш қуввати 7,5 – 8 млрд. долларлик маҳсулот ишлаб чиқариш ва 5 млрд. долларгача экспорт қилиш имконини беради¹²³.

2009 йилда «Кореан Эйр» компаниясидан миллий авиакомпаниямиз ижарага олган замонавий транспорт самолётлари билан ушбу аэропортдан халқаро йўналишлар буйича 330 дан ортиқ рейс амалга оширилди ва қарийб 8,5 минг тонна юк ташилди. Бу Навоий шаҳри аэропортини глобал логистика тармоғига интеграциялаш имконини берди¹²⁴.

¹²³ Шарипова А. Создание благоприятной среды для иностранных инвесторов. /Банковские ведомости, № 42, 29.10.2009. С. 2.

¹²⁴ Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Тошкент: «Узбекистон» 2010. 46-б.

Умуман, «Навой» ЭИИЗнинг муваффақиятли фаолият юртиши учун ҳозирда қуйидаги омиллар мавжуд:

- турли хом ашё ресурсларининг мавжудлиги ва уларни 30% дан кам булмаган маҳаллийлаштириш даражасида чуқур қайта ишлаш имконияти;
- ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ йирик бозорларнинг мавжудлиги;
- транспорт инфратузилмасининг ривожланганлиги;
- катта инсон салоҳиятининг мавжудлиги;
- ҳудудда юқори технологияларни жалб этиш орқали диверсификацияланган экологик тоза саноат базасини шакллантириш имконияти.

Асосий тушунчалар

Эркин иқтисодий зоналар — шундай географик ҳудудки, уларда мамлакатда қабул қилинган нормал хужалик фаолияти тартибига қараганда имтиёзли солиқ тулаш тартиби жорий этилади.

Эркин савдо зонаси — бу денгиз порти ёки аэропортда жойлашган, ёки унга яқин чегараланган ҳудуд, у миллий божхона ҳудудидан ташқарида булиб, бу ерда сақлаш, саралаш ва қадоклаш операциялари амалга оширилади.

Экспорт-ишлаб чиқариш зоналари — миллий божхона ҳудуди доирасидаги анклавлар сифатида тавсифланади. Мазкур ҳудудлар, одатда, халқаро портларга яқин жойлаштирилган булиб, асбоб-ускуналар, йиғиш учун зарур эҳтиёт қисмлар ва материаллар иқтисодий сиёсат чоралари қулланилмаган ҳолда олиб кирилади. Импорт қилинаётган маҳсулотлар экспорт-ишлаб чиқариш зонасида қайта ишланади ва қабул қилувчи томоннинг божхона аралашувисиз экспорт қилинади.

Илмий-технологик зоналар — ушбу ҳудудда илмий ва технологик ишлаб чиқариш фаолияти йирик илмий-тадқиқот марказлари ва университетлар атрофида жойлашган, фан сифимкорлиги юқори булган, илм куп талаб қиладиган фирмалар шаклида бирлашади ва улар технологик парклар, технополислар, илмий парклар, технологик марказлар, ишбилармонлик марказлари, деб номланади.

Инновацион марказ — иқтисодий таркиби унча катта булмаган кичик, янги ташкил этилган компаниялар учун мулжалланган муайян ҳудуддир.

Илмий парклар — турли улчам ва ривожланиш босқичидаги фан сифимкорлиги юқори, илм куп талаб қиладиган фирмалар жойлашган муайян ҳудуддир.

Тадқиқот парки — илмий-техника ютуқларини техник намуна босқичигача ишлаб чиқариладиган саноат компаниялари, илмий-тадқиқот ва конструкторлик тажриба идораларини уз ичига олувчи ҳудуддир.

Комплекс эркин иқтисодий зоналар — савдо, божхона, саноат, тадқиқот функцияларини бажарувчи ва инвесторларнинг турли хил иқтисодий фаолият билан шуғулланишларига имкон берадиган комплекс ҳудудлардир.

Интеграцион зоналар — миллий, жаҳон иқтисодиёти билан узвий боғланган, эркин фаолият юритиш ҳуқуқига эга, халқаро меҳнат тақсимотига кенг жалб қилинган ва бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар учун хос булган ҳудуд ҳисобланади.

Оффшор зона — юридик шахсларга нисбатан солиқ имтиёзлари яратилган, бухгалтерия ҳисоботи ва аудит буйича талаблар юмшатишган, божхона туловлари ва савдо чекловлари қисман ёки бутунлай олиб ташланган маълум давлатнинг эркин иқтисодий ҳудудидир.

Назорат саволлари

1. Эркин иқтисодий зона нима ва уни шакллантириш зарурияти нималардан иборат?
2. ЭИЗни ташкил этишдаги функционал ва ҳудудий ёндашувлар ўртасида қандай фарқлар мавжуд?
3. ЭИЗнинг хусусиятлари нималардан иборат?
4. ЭИЗнинг турлари ва улар ўртасидаги фарқларни тушунтириб беринг?
5. Оффшор зоналарнинг бошқа ЭИЗдан фарқлари нималардан иборат?
6. Оффшор зоналарнинг қандай турлари мавжуд?
7. «Навоий» ЭИИЗни ташкил этиш шарт-шароитлари, хусусиятлари ва амалга ошириш босқичлари нималардан иборат?

VII БОБ. ХАЛҚАРО ЛИЗИНГ

7.1. Лизинг бошқа турдаги хорижий инвестицияларнинг шакли сифатида

Халқаро валюта фонди «қолган турдаги инвестициялар» гуруҳини ажратадики, уларга халқаро қарзлар ва банк депозитлари киритилади. Ушбу гуруҳ инвестициялар туғридан-туғри ва портфель инвестициялар шаклида учраб туради. Жаҳон амалиётининг курсатишича, савдо-иқтисодий алоқалар негизида инвестициялар билан боғлиқ турли хил операциялар амалга оширилади. Улар уртасида турли-туман сервис, маркетинг, бошқарув, технологик ва бошқа шартномалар имзоланади. Ушбу шартномалар инвестицион ҳуқуқий асосни юзага келтиради, бироқ юқоридаги таснифга туғри келмайди. Мазкур шартномалар хорижий инвесторларга мулкчилик ҳуқуқини бермаса-да, доимий даромад олиш ҳуқуқини беради. Ушбу турдаги шартномалар хорижий инвестиция фаолиятининг кичик бизнесга тортилиши нуқтаи назаридан муҳимдир. Бунда томонларнинг савдо шериклари мақомидан савдо-инвестицион шериклар мақоми даражасига айланиши руй беради. Амалий узгаришлар капитал ҳаракати туфайли содир бўлади.

Бошқа турдаги инвестиция фаолиятига XXI аср бошларида жадал суръатларда ривожланиб бораётган лизинг ҳам киради. Замонавий иқтисодий адабиётда ва амалиётда лизингнинг турли хил таърифлари мавжуд.

Лизинг — сотиб олиш асосида мол-мулкни вақтинчалик фойдаланишга ва кейинчалик узоқ муддатли ижарага бериш билан боғлиқ мол-мулк муносабатлари мажмуи. Лизинг сотиб олинadиган техника ва асбоб-ускуналарни кредитлашнинг бир тури булиб, анъанавий банк ссудаси, кредитнинг муқобил шаклидир. Лизингда асбоб-ускуналарни сотиб олиш қатор масалаларни, шу жумладан, ижара, суғурта, кафолатлаш ва бошқаларни амалга оширишни кўзда тутлади.

Лизинг — ижара муносабатларининг бир тури булиб, бунда лизинг берувчи уз ҳисобидан ишлаб чиқарувчи (сотувчи)дан лизинг объектини харид қилиш мақсадида, у билан лизинг олувчининг топшириқномасига кўра, шартнома тузиш мажбуриятини олиши, лизинг олувчи эса, лизинг объектдан

фойдаланиш эвазига лизинг берувчига лизинг туловларини тулаш мажбуриятини уз зиммасига олишини мужассамловчи, мол-мулкнинг сотиб олинишини молиялаштириш буйича ижара муносабатлари шаклидир.

Лизинг — мол-мулкни мижозга вақти-вақти билан пул тулаб туриш эвазига маълум бир муддатга бериш.

Лизинг — юридик ва жисмоний шахсларга шартнома асосида, вақтинчалик ишлатиш учун маълум тулов эвазига мол-мулкни сотиб олиш мақсадида буш ёки жалб қилинган инвестицияларни йуналтириш буйича тадбиркорлик фаолияти тури.

Лизинг — ижара муддати мобайнида ижарага берувчи мол-мулкка нисбатан ҳуқуқларини сақлаб қолган ҳолда, ижарага олувчи учун ишлаб чиқаришда фойдаланиш мақсадларида сотиб олинган мол-мулк ижарасининг тури.

«Халқаро молиявий лизинг туғрисида»ги Конвенцияда молиявий лизингнинг таърифи қуйидагича келтирилган: молиявий лизинг келишувларида, бир томондан, лизинг берувчи, иккинчи томондан, лизинг олувчи билдирган тасниф ва шартлар асосида, учинчи томондан, мол етказиб берувчи билан етказиб бериш туғрисида келишувга кура, лизинг берувчи ишлаб чиқариш воситаларини ёки бошқа ускуналарни сотиб олади ва лизинг олувчи билан лизинг келишуви тузиш асосида, унга лизинг туловлари тулаб туриш эвазига, ускуналардан фойдаланиш ҳуқуқини беради.

Шундай қилиб, Халқаро конвенцияга асосан лизинг шартномасининг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

— мижоз лизинг ускуналарини етказиб берувчиларни мустақил равишда аниқлайди;

— ускуналар тузилган ёки энди тузиладиган ва сотувчига маълум булган лизинг шартномаси асосида харид қилинади;

— лизинг ускуналарининг лизинг шартномаси асосида ҳисобланган тула ёки қатта қисми қийматининг амортизациясини ҳисобга олган ҳолда, даврий туловлар амалга оширилади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда лизингга бериш қуйидаги шартлар асосида амалга оширилади: мол-мулкнинг харид қилишга сарфланган маблағларининг қайтарилиши, лизинг хизматларининг туловлиги, лизинг операциясининг муайян муддатга мулжалланганлиги, лизинг туловларининг кафолатланганлиги.

Лизинг тушунчаси. Қонунчиликда лизинг (молиявий ижара) ижара муносабатларининг алоҳида тури ҳисобланиб, унда бир томон (лизинг берувчи) иккинчи томоннинг (лизинг олувчининг)

топшириғига биноан учинчи томондан (сотувчидан) лизинг шартномасида келишилган мол-мулкни (лизинг объектини) мулк қилиб сотиб олади ва уни шу шартномада белгиланган шартларда маълум ҳақ эвазига эгалик қилиш ва фойдаланиш учун лизинг олувчига ун икки ойдан ортиқ муддатга беради.

Лизинг, ижарага олинаётган мулкни топшириш, шартноманинг тижорат асосида эканлиги, ижарага олувчи мулкка вақтинчалик эгалик қилиши ва ундан фойдаланиши каби ижарага хос умумий хусусиятлар билан бирга, лизингнинг узигагина хос булган шартнома, уч томон (лизинг берувчи, лизинг олувчи, сотувчи) қатнашиши шарти билан тузилган шартнома муносабатлари мажмуи мавжудлиги ва лизинг берувчи томонидан лизинг предметини лизингга топшириш мақсадида махсус сотиб олиниши каби хусусиятларга эга. Шунингдек, мавжуд қонунчиликда лизинг шартномасининг энг кам муддати 12 ой қилиб белгиланган. Шу билан бир қаторда, қонунчиликда лизинг шартномасининг максимал муддатлари чекланмаган.

Лизинг фаолияти. Қонунчиликда лизинг фаолияти, лизинг берувчи уз маблағлари ва (ёки)жалб этилган маблағлар ҳисобидан лизинг объектини сотиб олиши ва уни лизинг шартномаси буйича лизинг олувчига бериши борасидаги инвестиция фаолиятининг бир тури деб белгиланган.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда лизинг (молиявий ижара), биринчидан, инвестицион фаолиятнинг бир тури сифатида белгиланиб, лизингнинг иқтисодий моҳиятини туғри акс эттиради. Лизинг кредитлар ҳисобидан молиялаштириш ва корхоналарнинг капитал қуйилмаларини молиялаштиришнинг муҳим услуби ҳам ҳисобланади. Иккинчидан, лизинг берувчилар лизинг операцияларини молиялаштириш учун уз маблағлари билан бир қаторда жалб қилинган маблағлардан ҳам фойдаланиш имкониятлари мавжуд.

Молиявий лизинг — мол-мулкни сотиб олиш ва кейинчалик уни маълум тулов эвазига вақтинча эгалик қилиш ҳамда фойдаланишга топшириш билан боглиқ равишда вужудга келувчи мулккий ва иқтисодий муносабатлар мажмуи.

Классик лизинг уч томон: лизинг берувчи, лизинг олувчи ва сотувчи иштирок этишини назарда тутлади. Амалда лизинг операциясининг мазмуни қуйидагилардан иборат: Лизинг олишни мулжаллаган шахс, узининг молиявий маблағлари йўқлиги ёки етишмаслиги сабабли лизинг компаниясига лизинг битими тузиш мақсадида мурожаат этади. Ушбу битимга мувофиқ, лизинг олувчи узи учун зарур булган мулкка эга булган сотувчини

танлайди, лизинг берувчи эса уни уз маблағлари ҳисобидан сотиб олади ва лизинг олувчига маълум бир муддатга лизинг шартномасида белгиланган тулов асосида фойдаланишга беради. Шартнома муддати тугагандан сунг, унинг шартларидан келиб чиққан ҳолда, лизинг предмети лизинг берувчи томонидан қайтариб олинади ёки лизинг олувчининг мулки булиб ҳисобланади.

Лизинг муносабатлари таркибида мол-мулкни вақтинчалик фойдаланишга бериш асосий урин тутади. Шунинг учун лизинг муносабатлари тизимида асосий эътибор лизинг шартномасининг бажарилишига қаратилади.

Иқтисодий жиҳатдан таҳлил этилганда, лизинг кредит муносабатлари ва инвестицияларга ухшашидир. Зеро, кредит муносабатлари уч тамойилга асосланади: муддатлилиқ (кредит маълум муддатга берилади), маблағларнинг қайтарилиши (белгиланган муддатда қайтариш) ва тулов (курсатилган хизматлар эвазига ҳақ олинади). Бироқ, шартнома иштирокчилари пул маблағлари билан эмас, балки мол-мулк (асосий капитал) билан иш юритадилар. Шу муносабат билан айрим ҳолларда лизинг асосий воситаларга қўйилган кредит сифатида туркумланади, шаклига кура эса у инвестицион молиялаштиришга яқиндир.

Лизинг шартномасини амалга ошириш учун лизинг берувчи узининг буш маблағларига етарли даражада эга булиши ёки унинг «арзон» пулларни жалб қилиш имконияти мавжуд булиши лозим. Бизнинг мамлакатимизда банклар, кредит муассасалари ёки молиявий тузилмалар иштирокида ташкил этилган лизинг компаниялари шундай объектлар сифатида хизмат қилишлари мумкин.

Лизингнинг жаҳонда тан олинган икки тури — молиявий лизинг ва операцион лизинг мавжуд. Икки лизинг турининг фарқланиши асосида асбоб-ускуналардан фойдаланиш муддати, лизинг мулкининг нобуд булиши ва бузилиши каби қалтисликларнинг тақсимланиши ётади.

Оператив лизингда шартнома муддати лизинг предметининг меъёрий хизмат қилиш муддатидан камроқ бўлиб, шу сабабли лизинг тўловлари мулк қийматини қопламайди. Бу хатарни камайтириш мақсадида, лизинг берувчи уз мулкининг қийматини қоплаш учун мулкни бир неча марта фойдаланишга беради, бироқ бу ускунага талаб булмагани учун лизинг берувчи мулки қийматининг қопланмаслик хавфи ошиб боради. Шу сабабли, бошқа шароитлар ўзгармаган ҳолларда оператив лизинг тўловлари молиявий лизинг тўловларига нисбатан юқорироқ бўлади.

Ижаранинг узоқ муддатлилиги, мулкнинг тула қийматини ёки аксарият қисмини амортизация қилиш молиявий лизинг учун хосдир. Шартнома муддати мобайнида лизинг берувчи лизинг тўловлари асосида мулк қийматини қоплайди ва лизинг битимидан фойда куради.

Лизингнинг узига хос афзалликлари ва нуқсонлари. Жаҳон амалиётида лизингнинг кенг тарқалишининг сабаби, оддий ссудага нисбатан унинг қуйидаги афзалликларга эга булганлиги ҳисобланади:

Оддий, узоқ муддатли кредитдан фойдаланиб, ускуналар сотиб олиш учун корхона уз маблаглари ҳисобидан аванс шаклида 15% дан кам булмаган туловларни амалга ошириши керак. Лизингда шартнома мол-мулк (асбоб-ускуна)нинг тула қиймати миқдоридан тузилади. Лизинг туловлари эса, одатда, ускуналар етказиб берилгандан сунг ёки маълум бир муддат утгандан кейин амалга оширилади.

Кичик ва урта корхоналар учун лизинг шартномасини тузиш кредит олишга нисбатан энгилроқ кечади. Айрим лизинг компаниялари лизинг олувчидан баъзи ҳолларда ҳеч қандай кафолат ҳам талаб қилмайди, чунки ускуналарнинг узи кафолат вазифасини утайди. Лизинг олувчи лизинг шартларини бажармаган тақдирда, лизинг компанияси мол-мулкни қайтариб олади.

Лизинг битимлари кредитга нисбатан узгарувчан булиб, сотиб олувчига молиялаштиришнинг қулай схемасини ишлаб чиқиш имконини беради. Кредит ҳамма вақт белгиланган муддатда ва ҳажмдаги туловларни амалга оширишни тақозо этади. Лизинг туловлари томонлар келишувига биноан, ойма-ой, чоракма-чорак ва ҳ.к. булиши, тулов суммалари ҳам бир-бирдан фарқланиши мумкин. Лизинг тўловлари ставкаси қатъий белгиланган ёки узгарувчан булиши мумкин. Баъзи ҳолларда лизинг туловлари лизингга олинган асбоб-ускуналарда ишлаб чиқарилган товарлар сотувидан тушган тушумлар орқали қопланади ёки корхона лизинг берувчига хизмат курсатиши эвазига қопланиши мумкин. Лизинг туловлари ишлаб чиқариш харажатларига киритилади ва шу орқали лизинг олувчининг солиққа тортиладиган даромадлар базаси камайтирилади.

Лизинг олувчи доимий равишда узининг асбоб-ускуналарини янгилас туриши мумкин. Мулкнинг эскиришидан келиб чиқувчи қалтисликлар тўлалигича лизинг берувчи зиммасида булади.

Ижарага олинган мулкни ҳисобга олиш афзалликлари. Лизинг келишувларидан келиб чиқадиган уз молиявий мажбуриятларини эълон қилиш, шунингдек, лизинг мол-мулкни ҳисобга олиш ва

амортизацияси корхонанинг баланси буйича амалга оширилиши лозим. Баланс тузилган санада мажбуриятлар буйича рақамли ахборот Лизевропнинг лизинг битимларини ҳисобга олиш буйича асосий тамойиллари булиб балансга илова куринишида тайёрланиши мумкин. Бунда қуйидагиларни акс эттириш лозим: жорий молиявий йилдаги лизинг туловларининг суммасини; шартнома давридаги ижара туловларининг умумий суммасини ва уларнинг баланс тузилган санадаги баҳосини. Купгина мамлакатларда қонунчилик томонидан корхоналарнинг уз ва қарзга олинадиган маблағлари бир-бирига нисбатан аниқ мутаносибликда булиши белгиланган. Зеро, лизинг битимига биноан, мол-мулк лизинг берувчининг балансида ҳисобга олинади, яъни лизинг олувчи узининг ишлаб чиқариш қувватларини мутаносибликни бузмасдан кенгайтириши мумкин.

Халқаро лизинг операцияларда лизинг олувчи лизинг берувчи давлатнинг солиқ имтиёзларига эга булиб, шу йул орқали туловлар камаяди ҳамда лизинг берувчилар ва уларнинг вакиллари томонидан қушимча хизматлар курсатилади (масалан, техник хизмат ва ижарага олинган асбоб-ускуналарни таъмирлаш, фойдаланиш учун маслаҳатлар, ноу-хаунинг олиниши, эҳтиёг қисмларни етказиб бериш ва ҳ.к.).

Халқаро валюта фонди давлатларнинг қарздорликларини ҳисоблаганда лизинг шартномалари қийматини ҳисобга олмайди, яъни алоҳида давлатлар учун Фонд томонидан урнатиладиган кредит қарздорлиги лимитини ошириш эҳтимоли мавжуд бўлади.

Лизинг муносабатларининг асосий қатнашчилари учун вужудга келадиган афзалликлар қуйидагилардан иборат:

Лизинг олувчи субъектлар учун:

- эскираётган техника, ускуна ва жиҳозларни энг замонавийлари билан алмаштириш имкониятлари туғилади;
- бир вақтнинг узида мулкни сотиб олиш ва молиялаштириш масаласи ҳал этилади;
- сотиб олинаётган ускунанинг умумий қийматини бир вақтнинг узида тўлаш муаммосидан озод бўлади;
- лизингнинг оператив тури татбиқ этилганда, мулкка солинадиган солиқдан озод этилади;
- замонавий технологияни ишлатишдан олинадиган фойданинг келиши тезлашади;
- ускуна қиймати, уни «Даромадга қараб буромад» тамойили асосида ишлатишдан ҳосил булган маблағлар ҳисобига тўланади;
- фойда солиғига тортиладиган солиқ базаси ҳисобланаётганда лизинг туловлари айириб ташланади.

Лизинг берувчилар учун:

- тақдим этилаётган хизматлар кўламини кенгайтириш ва эски мижозларни сақлаб қолиш;
- янги мижозларни жалб этиш;
- узининг бўш маблағларидан самарали фойдаланиш ҳамда қўшимча фойда олиш;
- мижоз тулов қобилиятига эга булмаганда зарарни камайтириш. Мулк шаклида инвестиция амалга оширилганда пул шаклидаги кредитдан фарқли улароқ, маблағларнинг қайтиб келмаслик қалтислиги камаяди, чунки лизинг берувчи лизингга топширилган мулкка эгалик қилиш ҳуқуқини узидан сақлаб қолади.

Лизингга бериладиган ускуналарнинг сотувчиси учун:

- маҳсулот сотиш бозорининг кенгайиши. Инвестицияларнинг чекланган миқдорда молиялаштирилиши аксарият ҳолларда корхоналарга технологик базаларини уз вақтида янгилашларига имкон бермайди.

Давлат учун:

- инвестиция қўйилмаларидан мақсадли фойдаланишни кафолатлаш;
- фаол инвестиция сиёсатини амалга ошириш;
- анъанавий молиялашга қўшимча равишда маблағларни асосий фондларга жойлаштириш;
- кичик ва урта тадбиркорлик соҳасидаги ишлаб чиқарувчилар фаолиятининг ривожланишини рағбатлантириш;
- қўшимча маъмурий органларни ташкил этмаган ҳолда, фақат иқтисодий услублар билан ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун инвестицияларни амалга ошириш;
- ускуналар импорти бўйича бир давлат субъектлари томонидан имзоланган халқаро лизинг шартномаларининг умумий суммаси давлатнинг ташқи қарзларини ҳисоблашда акс эттирилмайди, ушбу ҳолат эса халқаро молия институтларига, шу жумладан, Халқаро валюта фондида узининг ижобий кредит рейтингини сақлаш имкониятини беради.

Лизингнинг салбий томонлари қуйидагилардан иборат:

Лизинг схемасидан асосий воситаларни янгилашни молиялаштиришда фойдаланиб, корхона даромад солиғи тулашда таннархдан лизинг туловини чегириб ташланиши ҳисобига маблағларни тежайди, лекин жалб қилинган қарзнинг лизинг компанияси банк кредитига уз фоизларини қушиши натижасида қимматлашиши сабабли, ташкилот харажатлари юқори булиши мумкин.

Одатда, лизинг олувчи учун лизинг қиймати оддий сотиб олиш баҳосидан ёки банк кредитидан юқорироқ булади. Жалб қилинган маблағлар қиймати лизинг компанияси учун корхонага нисбатан арзонроқ булган тақдирдагина лизинг фойдали ҳисобланади.

Лизинг турлари ва унинг таснифи. Амалиётда лизинг турларини аниқлашда қуйидаги белгилардан фойдаланилади:

- шартнома қатнашчиларининг сони;
- мол-мулкнинг тури;
- бозор сектори;
- лизинг туловларининг шакли;
- мажбуриятлар ҳажми (хизмат курсатиш ҳажми);
- мол-мулкдан фойдаланиш муддати ва унга боғлиқ амортизация шартлари.

Лизинг операциясининг қатнашчилари (субъектлари) сонига қараб шартномалар қуйидаги турларга булинади:

— лизинг берувчи ва мол-мулк сотувчиси лизинг операциясида битта шахс сифатида қатнашувчи иккиёқлама лизинг шартномалари (бевосита лизинг);

— мол-мулкни лизингга берувчи ва молиявий воситачи сифатида қатнашувчи лизинг компанияси билан купёқлама лизинг шартномалари (билвосита лизинг). Бундай шартноманинг классик вариантыда уч томон: сотувчи — лизинг берувчи — лизинг олувчи қатнашади.

Лизинг мол-мулкнинг шаклига қараб қуйидаги турларга булинади:

— кучар мулк лизинги (ишловчи машиналар ва саноат тармоқлари учун асбоб-ускуналар, ҳисобловчи машина ва ташкилий-техника, транспорт воситалари ва ҳ.к.);

— кучмас мулк шаклидаги лизинг (ишлаб чиқариш бино ва иншоотлари).

Лизинг операциялари утказиладиган бозор секторига қараб қуйидаги турларга булинади:

— ички лизинг, бунда шартнома қатнашчилари битта давлат резидентларидан иборат булади.

— ташқи (халқаро) лизинг, бунда лизинг берувчи ва лизинг олувчилар турли давлатларнинг хўжалик юритувчи субъектларидирлар. Мулк сотувчиси уша давлатларнинг бирида ёки бошқа давлатда булиши мумкин.

Уз навбатида, халқаро лизинг импорт ва экспорт лизингларига бўлинади. Бундай турдаги лизинг операцияларида лизинг олувчи импорт лизингида ва шунга мувофиқ равишда лизинг

берувчи экспорт лизингида қатнашадилар. Ҳозирги кунда Ўзбекистон учун импорт лизинги характерлидир.

Лизинг туловларининг шаклига мувофиқ лизинг қуйидаги турларга булинади:

– туловлар пул шаклида амалга ошириладиган пуллик лизинг;

– лизинг олувчи лизинг берувчи билан ижарага берилган ускуналар асосида, ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки муқобил хизматлар курсатиш орқали ҳисоблашадиган компенсацион туловли (ёки компенсацион) лизинг;

– туловларнинг бир қисми пул курунишида, қолган қисми эса товар ва хизматлар курунишида амалга ошириладиган аралаш лизинг.

Курсатиладиган хизматларнинг кулами жиҳатидан лизинг соф ва тула хизмат курсатиладиган турларга булинади.

Соф лизинг – ижарага олинган мулкка курсатиладиган барча хизматлар лизинг олувчи зиммасига юклатиладиган муносабатлар. Шунинг учун ушбу ҳолатда ускуналарга хизмат курсатиш харажатлари лизинг туловлари ҳисобига киритилмайди.

Тула хизмат курсатиладиган лизинг – лизинг мулкига техник хизмат курсатиш, уни таъмирлаш, суғурта қилиш ва бошқа операцияларни бажариш лизинг берувчи зиммасида булишини назарда тутди. Ушбу хизматлардан ташқари, лизинг олувчининг истагига кура, лизинг берувчи субъект бир қатор хизмат турлари, шу жумладан, кадрлар тайёрлаш, маркетинг, хом ашё етказиб бериш ва ҳоказолар билан боғлиқ мажбуриятларни ҳам ўз зиммасига олиши мумкин.

Ўзбекистонда лизинг хизматлари бозори ривожланиш босқичида эканлиги ҳамда лизинг объектларига сифатли техник хизматларни курсатадиган лизинг компанияларининг йуқлиги амалда соф лизингнинг кенг қўлланилишини тақозо этади.

Мол-мулкдан фойдаланиш муддати ва у билан боғлиқ амортизация шартлари асосида лизинг қуйидагиларга булинади:

– шартноманинг муддати мулк хизмат қилиши меъёрий муддатига тенг бўлиб, лизинг берувчига лизинг мулкининг тула қиймати тўланадиган, яъни ускуна хизмат муддати мобайнидаги тула амортизацияси ҳисобга олинадиган лизинг;

– шартнома муддати мулкнинг хизмат қилиш меъёрий муддатидан камроқ бўлади ва лизинг мулки қийматининг маълум қисми қопланади, бироқ, ускуналар қиймати тўла қопланмайдиган ва амортизацияланмайдиган лизинг.

Шартнома муддати ҳамда қопланиш даражаси белгилари молиявий ва оператив лизингни бир-биридан фарқлашда асосий омиллардан бири ҳисобланади.

Молиявий лизинг — мулкни сотиб олиб, вақтинчалик эгаллик қилишга ҳамда давомийлигига кура, ундан фойдаланишнинг тула ва амортизациясига яқинлашувчи муддатларга ёки мулк қийматининг катта қисмига тенг булган баҳода топшириш бўйича операцияни узида мужассам этади. Лизинг шартномаси амал қилаётган муддат мобайнида лизинг берувчи лизинг туловлари воситасида мулкнинг тула қийматини узига қайтарибгина қолмай, балки ушбу операциядан фойда олади. Бунда лизинг объектига хизмат курсатиш ҳамда уни сугурталаш билан боғлиқ барча мажбуриятлар лизинг олувчи зиммасига юклатилади.

Молиявий лизингда лизинг шартномаси қуйидаги талаблардан бирига жавоб бериши керак:

— лизинг шартномаси муддати лизинг объектининг хизмат муддатидан 80 фоиздан ортиқ бўлади ёки лизинг шартномаси муддати тугагач, лизинг объектининг қолдиқ қиймати унинг бошлангич қийматининг 20 фоизидан озини ташкил этади;

— лизинг олувчи лизинг объектини қатъий белгиланган нархда ёки лизинг шартномаси муддати тугаганда аниқланадиган нархда сотиб олиш ҳуқуқига эга;

— лизинг шартномаси давридаги туловларнинг умумий суммаси лизинг объекти қийматининг 90 фоизидан ортиқ бўлади.

Молиявий лизингни тавсифловчи муҳим узига хос белгилар қуйидагилардан иборат:

— муносабатларнинг янги субъекти — мол-мулк сотувчисининг мавжудлиги;

— лизинг берувчи мулкни узи фойдаланиши учун эмас, балки махсус лизингга бериш учун сотиб олади;

— мол-мулкни ва унинг сотувчисини мустақил аниқлаш ва танлаш ҳуқуқи лизинг олувчида бўлади;

— мулк сотувчисига мулкни лизингга бериш мақсадида сотиб олинаётганлиги маълум қилинади;

— мулк бевосита лизинг олувчига етказилиб, унга фойдаланиш учун топширилади;

— лизинг олувчи томонидан мулкнинг сифати, бутлиги, кафолатли таъмирлаш ҳақидаги шикоятлари бевосита мулк сотувчисига йулланади;

— мулкни фойдаланишга топшириш бўйича олди-берди далолатномаси имзолангандан кейин мулкнинг нобуд булиши ва шикастланиши қалтислиги лизинг олувчининг зиммасига ўтади.

Молиявий лизингнинг айрим турларини ажратиш мумкин.

Классик молиявий лизинг уч томонлама муносабатлар ва мулкнинг тула қиймати қопланиши билан характерланади. Лизинг олувчининг аризасига биноан лизинг берувчи ускунани сотиб олиб, ижарага бериш асосида молиявий харажатларини қоплайди ва лизинг туловлари орқали фойда куради.

Қайтариладиган лизинг икки томонлама лизинг келишувининг бир туридир. Унинг моҳияти қуйидагилардан иборат. Ускунага эга булган корхона ишлаб чиқаришни йулга қуйиш учун маблаг етишмовчилиги сабабли, ускуналарини лизинг компаниясига сотади ва яна узи ушбу ускуналарни лизинг шартномаси асосида олиб, ишлаб чиқаришни йулга қуяди. Шундай қилиб, корхона айланма маблағларини тулдиришга йуналтириши мумкин булган пул маблағларига эга булади. Шартнома шундай тузиладики, унга кура корхона шартнома муддати тугаши билан ускуналарни қайта сотиб олиш ҳуқуқига эга булади.

Лизинг лойиҳалари қайтариладиган лизинг шаклида ҳам амалга оширилади. Бунда лизинг берувчи компания лизинг олувчи ташкилотдан мулкни сотиб олиб, уни қайтадан лизинг олувчи ташкилотга лизинг шартномаси асосида беради, лизинг олувчи вақтинчалик буш маблағларга эга булади.

Корхонанинг даромадлилик даражаси паст булган, жадал амортизация ва даромад солиғи буйича имтиёзларга эга булмаган шароитда ушбу турдаги лизинг операциясига мурожаат қилиш мумкин. Корхона ушбу операцияда иштирок этади, лизинг компанияси эса солиқ имтиёзларига эга булади. Уз навбатида, корхона лизинг компанияси учун лизинг туловлари фоизини камайтириш имкониятига эга булади.

Сунгги вақтда ускуна ишлаб чиқарувчилари ва лизинг компаниялари ўртасида битимларнинг имзоланиши кузатилмоқда. Битимлар асосида лизинг компанияси ишлаб чиқарувчи мижозларга узининг маҳсулотини лизинг буйича молиялашни таклиф қилади. Шундай қилиб, лизинг компанияси сотувчининг савдо тизимидан фойдаланади, сотувчи эса уз маҳсулотини сотиш чегараларини кенгайтиради. Бундай келишув «сотувдаги ёрдам» номини олиб, одатда, улар паст қийматга эга асбоб-ускуналарга нисбатан қўлланилади.

Бундай схема буйича бутун корхоналарни ҳам лизингга топшириш мумкин, бунда сотувчи ва лизинг олувчи битта юридик шахс ҳисобланади.

Бу хилдаги лизинг операциялари, аввало, молиявий қийинчиликларни бошидан кечираётган корхоналар учун қул келиши мумкин. Бундай корхоналар бир вақтнинг узида ускуналарни сотиб, молиявий маблағга эга буладилар ҳамда лизинг шартномасини тузиб, уз ускуналаридан фойдаланадилар.

Левередж (кредитли, улушли, алоҳида) лизинг — қушимча маблағларни жалб қилувчи лизинг тури бўлиб, куп каналли молиялаштиришдан иборат булганлиги туфайли лизингнинг энг мураккаб турларидан ҳисобланади ва катта қийматли лойиҳаларни амалга оширишда қулланилади.

Ушбу турдаги лизингнинг узига хос хусусияти шулардан иборатки, унда лизинг берувчи ускунани сотиб олаётганда ускуна қийматининг тула қийматини эмас, балки маълум қисмини тулайди. Ускуна қийматининг қолган қисми эса бир ёки бир нечта кредиторлардан ссуда олиб тулаш ҳисобига қоплайди. Айни чоғда, лизинг компанияси мулкнинг тула қийматини солиққа тортилиши билан боғлиқ барча имтиёзлардан фойдаланишни давом эттиради.

Миллий молия-кредит муносабатларига хос булмаган маълум шартлар асосида лизинг берувчи ссудани олиши ушбу турдаги лизингнинг муҳим узига хос хусусиятидан бири ҳисобланади. Кредит лизинг берувчининг активларига даъво қилиш ҳуқуқисиз берилади. Шу сабабли лизинг берувчи қарз қоплангунга қадар мулкни гаров сифатида кредиторлар фойдасига расмийлаштиради ва ссуда қоплаш учун уларга лизинг туловларининг маълум қисмини олиш ҳуқуқини беради.

Баъзи ҳолларда лизинг лойиҳаларини молиялаштириш учун лизинг компаниялари уз маблағлари етишмаганлиги сабабли ссуда оладилар, яъни лойиҳани қушимча маблағларни жалб қилиш ёрдамида молиялаштирадилар. Ҳисоб-китобларга қараганда, жаҳондаги 85% дан кўпроқ лизинг битимлари қушимча маблағлар эвазига амалга оширилади. Лизинг берувчи бир ёки бир нечта кредитордан лизингга берилаётган активларнинг 80% миқдорини узоқ муддатли ссуда сифатида жалб қилади. Бу ҳолда лизинг туловлари ва ускуна ссуда қайтарилишининг таъминоти бўлади.

Шундай қилиб, битим буйича асосий қалтислик, кредиторларга, яъни банклар, суғурта компаниялари, инвестицион фондлар каби молиявий ташкилотларга утиб, фақат лизинг туловлари ва лизингга бериладиган мулк ссуда қайтарилишининг кафолати бўлиб ҳисобланади.

Ғарбда лизинг операцияларининг 85%дан ортиғи левередж лизинг асосида амалга оширилади. Бизнинг назаримизда Ўзбекистонда лизинг бизнеси ривожланиш босқичида эканлиги ва лизинг компанияларида капитал етишмовчилиги шароитида левередж лизинг ўзига хос қуринишларда кенг тарқалиши мумкин.

Лизинг ёрдамида сотувчи ташкил этиш — мол-мулкни етказиб берувчи сотувчи ва лизинг компанияси уртасида тузиладиган махсус битим асосида сотишни аниқлатади. Бундай битимлар турли хил шаклларга эга. Оддий қуринишда лизинг компаниясининг номи, манзили, телефони ва лизинг шартлари сотувчиларнинг реклама материалларида курсатилади ҳамда лизинг бўйича мулкдан фойдаланувчи билан боғлиқ барча масалаларни бевосита лизинг компанияси ҳал этади. Аммо аксарият ҳолатларда лизинг компанияси ва мулкни етказиб берувчи уртасидаги келишув лизинг компанияси номидан бевосита сотувчи билан лизинг шартномаси тузиш имкониятини назарда тутлади. Бундай ҳолларда шартномада воситачи вақтинчалик тулов қобилиятига эга булмаса ёки банкротликка учраса, сотувчининг мол-мулкни лизинг компаниясидан қайта сотиб олиши лозимлиги белгилаб қўйилади.

Қўшимча лизинг (сублизинг). Купинча лизинг туғридан-туғри эмас, балки воситачилар ёрдамида амалга оширилади. Одатда, асосий лизинг берувчи, воситачи мавжуд лизинг компанияси орқали ускуналарни лизинг олувчига ижарага беради. Воситачи вақтинчалик тулов қобилиятига эга булмаса ёки у банкротликка учраган тақдирда, лизинг туловлари асосий лизинг берувчига туланиши лозимлиги шартномада белгилаб қўйилади. Ушбу турдаги битимлар «сублизинг» деб аталади.

Воситачи иштирокидаги аксарият лизинг операциялари қўшимча лизинг (сублизинг) асосида амалга оширилади.

Асосий лизинг берувчи лизинг туловларини олишда имтиёзли ҳуқуқларга эга булади. Шартнома шартларига биноан, учинчи шахс банкротликка учраса, асосий лизинг туловлари лизинг берувчига туланади. Бу хил операциялар сублизинг деб юритилади. Бундан ташқари, «сублизинг» схемасидан холдинг, концернларга кирувчи ташкилотларни қайта техник қуроллантиришда фойдаланиш мумкин. Купинча бош корхоналар узларининг шубба корхоналарини ускуналар сотиб олиш учун ажратиладиган пул маблағларидан туғри фойдалана олишига тула ишонч ҳосил қилмасликлари мумкин ва шу сабабдан, уларни бевосита молиялаштиришни истамайдилар. Бунда бош корхона шубба корхоналарининг аризаларига

биноан, керакли ускуналарни сотиб олиб, буюртмачиларга етказиб бериш мақсадида лизинг компаниясини ташкил этади. Келажакда у лизинг туловларини уз вақтида туланишини назорат қилиб туради, уларни туплаб, асосий лизинг берувчига етказилишини таъминлайди, ускуналарнинг туғри ишлатилиши устидан назорат урнатади, келишувда белгиланган булса, техник хизматлар ҳам курсатади.

Халқаро миқёсда «дабл-диппинг» номини олган (double dipping), сублизинг келишувларини қўллаш асосида икки ёки ундан ортиқ давлатларнинг солиқ тизимидаги мавжуд имтиёзлар комбинациясига эришилади. Масалан, 80-йиллар бошларида ушбу схема асосида АҚШга Буюк Британиядан самолётлар олинган эди. Ушбу шартноманинг самарали булиши Буюк Британияда лизинг берувчи мулк ҳуқуқига эга булса ва АҚШда эса лизинг олувчи эғалик қилиш ҳуқуқига эга булса, солиқ имтиёзларидан фойда купроқ булиши билан боғлиқ булган. Ушбу узига хос томонлар ҳисобга олинган ҳолда лизинг келишуви қуйидагича ташкил этилди.

Буюк Британиядаги лизинг компанияси самолётларни сотиб олади (мулкдорлик ҳуқуқи) ва уларни лизинг асосида Америка лизинг компаниясига тақдим этади (эғалик қилиш ҳуқуқи). У эса, уз навбатида, самолётларни маҳаллий авиакомпанияларга лизинг шарти билан тақлиф этади. Бундай турдаги битимлар турли давлатлар уртасида тузилиши мумкин. Худди шундай схема асосида 80-йилларда «Pan America» узининг аэробусларини Франция ва АҚШ уртасидаги «дабл дип» буйича молиялаштирган.

Купинча лизинг компаниялари солиқдан ютиш мақсадида уз филиалларини имтиёзли солиққа тортиш жойлари (оффшор ҳудудлар)да очадилар.

Оператив лизинг — ускуна (мулккий ҳуқуқлар) ни меъёрий хизмат давридан кам муддатга берилиши. Шу муносабат билан бир шартнома буйича лизинг туловлари мулкнинг тула қийматини қоплай олмайди. Лизинг берувчи мулкни бир неча маротаба ижарага беришга мажбур булади ва мулкка талаб булмаган тақдирда, унинг лизинг объекти қолдиқ қийматини қоплаш буйича қалтислиги ортиб боради. Шунинг учун ҳам оператив лизинг ставкаси молиявий лизингдагига нисбатан юқори булади.

Оператив лизингнинг узига хос қуйидаги белгилари мавжуд:

— шартнома муддати мулкнинг хизмат қилиш муддатидан камроқ бўлиб, оқибатда лизинг берувчи мулк қийматини битта шартнома тушумларидан қоплай олмайди;

— мол-мулк куп маротаба лизингга берилади;

– лизингга ариза буйича олинган мол-мулк эмас, балки лизинг компаниясида мавжуд булган мулк берилади. Бошқача қилиб айтганда, лизинг компанияси мулкни сотиб олар экан, ундан ким фойдаланишини аниқ билмайди. Шу сабабли оператив лизингга ихтисослашган лизинг компаниялари лизинг мулки – янги мулк ҳамда фойдаланишдаги мулк бозорларининг конъюктурасини яхши билишлари керак;

– лизинг битими икки томонлама характерга эга булади (лизинг берувчи – лизинг олувчи);

– техник хизмат курсатиш, таъмирлаш ва суғурта қилдириш каби мажбуриятлар лизинг компанияси зиммасида ётади;

– агар мулк кутилмаган ҳолатлар туфайли фойдаланишга яроқсиз бўлиб қолса, лизинг олувчи шартномани бекор қилиши мумкин;

– мулкнинг тасодифан нобуд булиши, йуқолиши, бузилиши каби қалтисликлар лизинг берувчининг зиммасида булади;

– оператив лизингга молиявий лизингга қараганда лизинг туловлари юқорироқ булади, чунки лизинг берувчи, масалан, қайта лизингга бериш учун мижоз топилмаслиги ёки мулкнинг бузилиши, нобуд булиши билан боғлиқ қушимча қалтисликларни ҳисобга олиши лозим;

– шартнома муддати тугагандан кейин мол-мулк, одатда, лизинг берувчига қайтарилади. Лизинг олувчи уз хоҳишига кура янги шартлар асосида шартнома муддатини узайтириши ва ҳатто мулкни сотиб олиши мумкин.

Оператив лизинг транспорт, қурилиш, қишлоқ хужалиги соҳалари ва бошқа саноат тармоқларида кенг қулланилади. Оператив лизинг буйича шартнома муносабатлари Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг махсус молиявий лизингга тегишли 587 – 599-бандларининг 6-параграфидан ташқари, «Мол-мулк ижараси» 34-боб, 535 – 599 бандлари билан ҳамда 1991 йил 19 ноябрда қабул қилинган «Ижара» ҳақидаги Қонун (26.05.2000 йилда узгартириш ва қушимчалар киритилган) билан тартибга солиб турилади. Шундай қилиб, оператив лизинг барчага маълум булган ижарадир.

7.2. Халқаро лизинг муносабатларинг ривожланиши

Халқаро лизинг – лизингнинг алоҳида бир тури бўлиб, бунда томонларнинг ҳеч бўлмаганда бирортаси бошқа мамлакатга тегишли ёки томонларнинг бири хорижий фирма билан қушма капиталга эга булади. Халқаро лизингнинг қуйидаги турлари мавжуд: тўғридан-тўғри экспорт ва импорт, транзит (билвосига), тўғри булмаган.

Тугридан-туғри халқаро лизингда битим буйича барча операциялар турли мамлакатларнинг юридик шахслари булган тижорат ташкилотлари уртасида амалга оширилади.

Транзит (билвосита) лизингда бир мамлакатдаги лизинг берувчи бошқа мамлакатдан кредит олади ёки зарур булган ускуналарни сотиб олади ва учинчи бир мамлакатдаги ижарачига етказиб беради.

Тугри булмаган лизингда лизинг фирмаси ва истъёмолчи бир мамлакатга тегишли булган ҳолда лизинг фирмаси бошқа мамлакатда жойлашган булади.

Халқаро лизинг бизнеси ички лизингга нисбатан кеч ривожлана бошлади. Халқаро лизинг операцияларининг ривожланишига куйидаги омиллар таъсир этган: купчилик мамлакатларда кредит олиш шартларининг оғирлиги, банклар томонидан фоиз ставкаларининг оширилиши, минтақавий молиявий инқирозлар, баъзи мамлакатлар солиқ тизимининг беқарорлиги ва бошқалар.

Халқаро лизинг операцияларини амалга оширишдаги қийинчиликлар нафақат миллий мамлакат, балки ҳамкор мамлакат ҳукуматининг валюта, божхона ва бошқаларни тартибга солиш қоидалари таъсири остида булишидан иборат.

Лизинг операцияларидан фойдаланиладиган аксарият давлатларда лизинг компаниялари уз манфаатларини ҳимоя қилиш ва лизинг бизнесини ривожлантириш мақсадида миллий лизинг уюшмаларини ташкил этганлар.

Учта қитъада миллий лизинг уюшмалари халқаро миқёсдаги форум, учрашувларда иштирок этиш, чет эл тажрибасини урганиш, халқаро лизинг ташкилотлари билан мулоқот юритиш ҳамда доимий равишда ахборот алмашиш мақсадида узларининг минтақавий ташкилотларини таъсис этганлар.

Халқаро лизинг ташкилотларининг асосий вазифалари куйидагилардан иборат:

— аъзо мамлакатларнинг қонунчилигини урганиш ва қиёсий таққослаш;

— барча ҳуқуқий, солиқ, молиявий масалаларни ҳал этиш;

— лизинг битимларининг шартлари туғрисидаги статистик маълумотларни йиғиш;

— лизинг фирмаларини ташкил этиш билан боғлиқ булган масалаларни урганиш.

Таҳлиллар кўрсатишича, лизинг операциялари ривожланган мамлакатлар иқтисодиётининг ажралмас қисмига айланиб бормоқда. XXI аср бошларида ривожланган мамлакатлардаги инвестицияларнинг 20 – 25% и лизинг операцияларига туғри келади.

АҚШда асбоб-ускуналар лизингининг ҳажми йилига 75 млрд. доллардан 315 млрд. долларгача етади ва ушбу курсаткич реал ЯИМга нисбатан 1 — 3% ни ташкил этади. АҚШ иқтисодиёти лизинг операцияларисиз ҳар йили 209 млрд. доллар йўқотиши мумкин. АҚШда бизнеснинг 80% и лизингдан фойдаланади ва йилига 3 млн. дан 6 млн. гача янги ишчи уринлари яратилади. Масалан, 2003 йилда АҚШ ҳиссасига жаҳон лизинг операцияларининг 52% и туғри келган, асбоб-ускуналарга йуналтирилган инвестицияларнинг 25 — 30% и лизинг шаклида амалга оширилган ва йиллик лизинг айланмасининг миқдори 208 млрд. долларга тенг булган¹²⁵.

АҚШда лизингга тadbиркорлик фаолияти сифатида қаралиб, унда буюртмачи эҳтиёжи учун вақтинча мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи мулкдордан ижарачига берилади ва унинг натижасида лизинг фирмаси маълум миқдорда даромад олади. Лизинг операцияси жараёнида ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиш ҳуқуқи вақтинча бир юридик шахсдан иккинчи юридик шахсга утказилади. Лизинг операцияларининг муваффақиятли амалга оширилиши иқтисодий ва ижтимоий масалаларнинг ижобий ҳал этилишига хизмат қилмоқда. Янги иш жойларининг пайдо булиши ва уларга аҳоли кенг қатламларининг, шу жумладан, оддий хизматчилар, ҳайдовчилар, ҳуқуқшунослар, муҳосиблар, малакали ходимлар, уқитувчилар, референтлар, таржимонлар, тарбиячилар ва ҳоказо мутахассисликларнинг жалб қилиниши, юқоридаги фикрларнинг исботидир. Оммавий аҳборот воситаларида америкаликларнинг барчаси шахсий компьютерларга эга, деган фикр кенг тарқалган. Аслида эса ушбу компьютерларнинг 90% и ижарага олинган.¹²⁶ Мамлакатда лизинг операциялари туфайли хизмат муддати тугагандан сўнг ускуна ижарачига сотилмайди, агар хизмат муддати 80% амортизация муддатидан ошиб кетган ҳолда, олди-сотди операцияси, деб ҳисобланиб, лизинг учун белгиланган имтиёзлардан маҳрум қилинади.

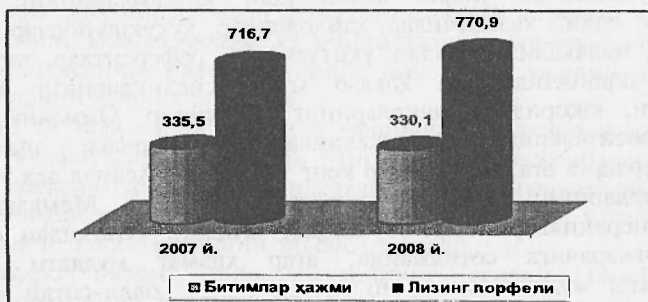
АҚШда лизингнинг барқарор суръатларда ривожланишининг муҳим сабабларидан бири инвестицияларга бериладиган солиқ имтиёзлари ҳисобланади. Таҳлиллар курсатишича, инвестициялар йиғиндисининг 10% гача қисми солиқ йиғиндисидан чиқариб ташланади.

¹²⁵ «The Economic Contribution of the Equipment Leasing Industry to the U.S. Economy» Global Insight.

¹²⁶ Вилкова Н. Международный финансовый лизинг. // Экономика и жизнь, №20, 1996. С.17.

Европада халқаро лизинг операциялари турли лизинг уюшмалари орқали амалга оширилади. Улар орасида энг йириги Европа миллий лизинг ассоциациялари федерацияси «Лизюроп» ҳисобланади. Ушбу федерация 1972 йилда ташкил этилган булиб, ҳозирда 30 та мамлакатнинг лизинг компанияларини бирлаштиради. Европа лизинг бозорининг 95% и «Лизюроп» ҳиссасига туғри келади ва 1994 – 2008 йиллар мобайнида амалга оширган лизинг битимлари ҳажми 4,7 мартага ошган. Ушбу ассоциация аъзолари барча турдаги активларни (автомобиллар, асбоб-ускуналар ва кучмас-мулк) тулов муддатини узайтириш орқали сотишга асосланган молиявий ва оператив лизинг билан хизматларини таклиф этишади. Шунингдек, улар автомобиллар, вагонлар ва юк автомашиналарини ижрага бериш билан шуғулланадилар.

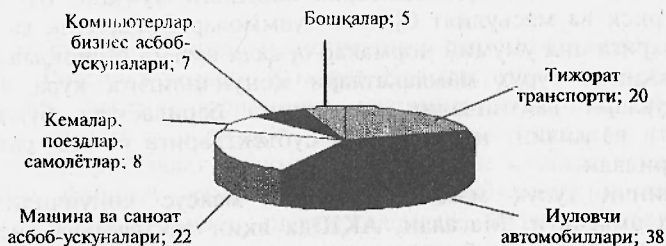
Таҳлиллар курсатишича, 2008 йилда «Лизюроп» аъзолари умумий ҳажми 330,1 млрд. евро миқдоридан лизинг операцияларини амалга оширишган булиб, ушбу курсаткич 2007 йилга нисбатан 5,1% га пасайган. Шунга қарамасдан Европада жами лизинг активлари портфели 2007 йилга нисбатан 4,3% га ошиб, 2008 йилда 770,9 млрд. еврога ташкил этган (7.2.1-расм).

7.2.1-расм. «Лизюроп» аъзоларининг лизинг битимлари ва лизинг портфели ҳажмининг ўзгариши, млрд. евро ҳисобида¹²⁷

2008 йилда «Лизюроп» лизинг битимларининг 38%и йўловчи автомобиллар, 22%и машина ва саноат асбоб-ускуналари, 20%и тижорат транспорти, 8%и кемалар, поездлар ва самолётлар, 7%и инновацион технологиялар, бизнес асбоб-ускуналари ва 5%и бошқа активлар лизингига туғри келган (7.2.2-расм).

¹²⁷ www.leaseurope.org/uploads/Leaseurope_FactsFigures_2008.pdf

7.2.2-расм. 2008 йилда «Лизюроп» лизинг битимларининг активлар буйича тақсимланиши, жамига нисбатан фойзда¹²⁸

Ҳар қандай тадбиркорлик фаолияти сингари лизинг шартномалари ишончли ҳуқуқий асосга эга булиши керак. Яқин вақтларгача купгина ривожланган мамлакатларда мавжуд қонунчиликка кура машина ва ускуналар ижараси умумий нормалар асосида бошқарилар, томонлар муносабатини билдирувчи технологик аниқликлар мавжуд эмас эди. ХХI аср бусағасида бир қатор хорижий мамлакатлардаги фуқаролик ҳуқуқларида лизинг ва унинг турларига ҳуқуқий аниқлик берилган, улардан бир қанчаси буйича эса тегишли қонуний ҳужжатлар қабул қилинган.

Лизинг муносабатларининг ҳуқуқий таъминланганлик даражаси буйича мамлакатлар уч гуруҳга булинади:

1. Лизинг шартномаларини бошқарувчи махсус қонунлар мавжуд мамлакатлар гуруҳи (Франция, Бельгия, Италия).

2. Махсус қонуний ҳужжатлар амал қилаётган мамлакатлар («Умумий ҳуқуқ» мамлакатлари: Англия, Австралия, Янги Зеландия).

3. Амалда махсус қонунчилиги мавжуд булмаган мамлакатлар: (АҚШ, Германия). Биринчи гуруҳ мамлакатларидаги мавжуд қонунчилик учун характерли хусусият, лизинг муносабатлари нафақат асосий ҳамкорлар (лизинг олувчи ва лизинг берувчи) ўртасида бошқарилади, балки лизинг компанияси билан етказиб берувчи ўртасида ҳам бошқарилади.

Биринчи қонунчиликка кура, лизинг келишувларида куйидаги ҳолатлар албатта кўрсатилиши керак: ускуналарнинг аксарияти кейинчалик ижарага топширилиши ва улар фақат профессионал мақсадларда ишлатилиши лозим. Унда яна сотиб олиш ва баҳо ҳуқуқи шарт-шароитлари ҳам кўрсатилади, яъни келишув

¹²⁸ Уша манба.

муддати тугагандан сунг қайтариб олиниши мумкин. Шу билан бирга риск ва масъулият буйича муаммолар фуқаролик ва савдо ҳуқуқларига оид умумий нормалар орқали амалга оширилади.

Иккинчи гуруҳ мамлакатлари қонунчилигига кура лизинг келишувлари вақтинчалик ишлатишга берилаётган буюмнинг қиймати ва лизинг келишувлари субъектларига боғлиқ равишда бошқарилади.

Учинчи гуруҳ мамлакатларидаги махсус қонунчиликнинг мавжуд эмаслиги. Масалан, АҚШда яқин вақтларгача лизингга булган муносабатни белгиловчи асосий восита солиқ ва амортизация имтиёзлари эди. Улар солиққа тортиш масалаларига бағишланган қонуний ҳужжатларда белгилаб берилган. Бу мамлакатларда лизинг келишувларида умумий фуқаролик ва савдо ҳуқуқлари кенг қулланилади.

Утиш иқтисодийёти ҳисобланган МДХ мамлакатларида лизинг бозорининг шаклланиши ва ривожланиши қатор хусусиятларга эга. Ушбу мамлакатларда дастлабки лизинг компаниялари банклар томонидан таъсис этилган. Лизинг компаниялари ривожланиш даврида асосан банкнинг корпоратив мижозларига хизмат курсатишган.

Россияда лизинг бозори жадал суръатларда ривожланиб бормоқда. Таҳлиллар курсатишича, 2006 – 2008 йилларда Россияда имзоланган лизинг битимлари ҳажми 80,2% га, лизинг компанияларининг умумий портфели 2,8 мартага, лизинг туловлари ҳажми эса 3 мартага ортган. 2008 йилда лизингнинг мамлакат ЯИМдаги улуши 1,7% ни ташкил этган (7.2.1-жадвал).

7.2.1-жадвал

Россия лизинг бозорининг ривожланиш курсаткичлари¹²⁹

	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Лизинг битимларининг ҳажми, млрд. руб.	399,6	997,5	720,0
Лизинг битимлари ҳажмининг ўсиш суръатлари, %	83,8	149,6	-27,8
Лизинг туловлари ҳажми, млрд. руб.	136,0	294,0	402,8
Мол-мулкни молиялаштириш ҳажми, млрд. руб.	201,1	537,0	442,0
Лизинг компанияларининг умумий портфели, трлн. руб.	0,5	1,2	1,4
Россия ЯИМнинг номинал ҳажми, трлн. руб.	26,9	33,1	41,7
Лизингнинг ЯИМдаги улуши, %	1,5	3,0	1,7

¹²⁹ Велиева И., Романовский Р., Самиев П. Каникулы в коме. // Эксперт, № 47, 2009. С. 89.

Қозоғистонда лизинг муносабатларининг шаклланиши куп жиҳатдан Россияга ухшаш. Ҳозирда Қозоғистонда 15 та лизинг компанияси фаолият юритмоқда, уларнинг аксарияти банклар ҳузурида фаолият юритиб, иккитаси эса давлат лизинг компаниясидир. Давлат лизинг компаниялари қишлоқ хужалиги гармоғида фаолият юритувчи хужалик субъектларни лизинг асосида молиялаш билан шуғулланадилар. Купчилик банклар ҳузурида ташкил этилган лизинг компаниялари уз фаолиятларини 2002 – 2003 йилларда бошлаганлар. Қозоғистонда фаолият юригаётган қуйидаги лизинг компанияларини ажратиш курсатиш мумкин: «Альянс Лизинг», «АТФ Лизинг», «БТА Лизинг», «Нуривест», «Агромашлизинг», «Центрлизинг», «Темир лизинг», «Астана Финанс», «Казагрофинанс» ва бошқалар. Ушбу компаниялар узларининг таъсисчилари булмиш банклар томонидан молиялаштирилган. Европа тараққиёт ва тикланиш банки (ЕТТБ) билан икки томонлама импорт-экспорт агентлиги лизинг компанияларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш учун кредит линияларини ажратган. Купгина банкларнинг лизинг компаниялари 40 мингдан 350 минг долларгача миқдордаги лизинг операцияларини амалга оширмоқдалар. Шунини таъкидлаш жоизки, баъзи лизинг компаниялари 2 – 4 млн. долларгача булган лизинг лойиҳаларини молиялаштирадилар. Лизинг компанияларининг фоиз ставкаларининг уртача йиллик даражаси 22% атрофида белгиланди. Ушбу компанияларнинг асосий миждозлари ёқилғи-энергетика саноати, металлургия, тижорат, транспорт, қишлоқ хужалиги соҳаларида фаолият юритадилар.

Қозоғистон лизинг компаниялари россиялик мол етказиб берувчилар билан асосан сублизинг схемаси буйича иш олиб борадилар. Яъни Қозоғистон лизинг компанияси Россия лизинг компаниясидан ускуналарни олади ва Қозоғистондаги охириги фойдаланувчига ускуналарни етказиб беради. Ҳозирги кунда Қозоғистонда лизинг компаниялари таъсис этилишига қизиқишнинг ошиб бориши лизинг бозорининг демонополизация қилинишига ҳамда лизинг асосий молиявий восита булишига асос яратади. Қозоғистонда лизинг муносабатларини тартибга солиб турувчи дастлабки меъёрий хужжат 1995 йил 25 декабрда Қозоғистон ҳукумати томонидан қабул қилинган қарор ҳисобланиб, у асосан агросаноат соҳасидаги лизинг муносабатларини белгилаш мақсадида жорий этилган эди.

Ўзбекистон, Россия ва бошқа МДҲ давлатларидан фарқли равишда Қозоғистон Фуқаролик кодексида (ФК) ер участкалари лизинг объекти булиши мумкин. Чунки Қозоғистонда ер хужалик

субъектлари тасарруфида булиб, олди-сотди объекти саналади. Ушбу меъёр Қозоғистонда кучмас мулк муносабатларининг жадал ривожланишига туртки булиб хизмат қилади.

Лизинг меъёрий таъминланишининг кейинги босқичи 2000 йил 5 июлда Қозоғистонда қабул қилинган «Молиявий лизинг ҳақида»ги Қонун билан боғлиқ. Натижада купчилик банклар лизингга муҳим молиявий инструмент сифатида қарай бошладилар ва узларининг шубҳа лизинг компанияларини таъсис эта бошладилар. Ушбу қонунда лизинг ва сублизинг тушунчалари, лизинг олувчи, лизинг берувчи ва лизинг объектини етказиб берувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, лизинг субъектларининг масъулиятлари, лизинг шартномасига узгартиришлар киритилиши ва бекор қилинишининг қоидалари тулалигича ёритиб берилган.

Шартноманинг энг кам муддати лизинг объектининг амортизацияси муддатига боғлиқлиги маълум даражада Қозоғистонда лизинг ривожига тусқинлик қилди. Хусусан, «Лизинг турғи-сида»ги Қонунда лизинг шартномасининг муддати амортизация муддатига мослаштирилиши ёки лизинг туловлари лизинг объектининг 80% дан кам булмаслиги ёки ортиқ булиши лозимлиги курсатилган.

Лизинг секторининг ривожланиши куп жиҳатдан иқтисодий омилларга, солиқ, божхона ва валюта соҳаларидаги мавжуд меъёрий ҳужжатларга боғлиқ бўлади. Ҳозирги кунда Қозоғистонда лизингда бўлганидек кичик тадбиркорликни ривожлантириш бўйича давлат дастурларини амалга оширишга тусқинлик қилувчи омиллар мавжуд. Масалан, Қозоғистон солиқ қонунчилигида лизинг объектининг жадал амортизацияси учун солиқ имтиёзлари мавжуд эмас, бу эса мулкни сотиб олишнинг бошқа шаклларига нисбатан лизингнинг иқтисодий самарасини камайтиради. Жадал амортизациянинг лизинг соҳасида қўлланилиши лизинг хизматлари бозорининг ривожланишига олиб келади. Масалан, Европа ва АҚШда лизинг айнан шу сабабли юқори самарали молиявий восита сифатида қаралади. Лизинг битимларини тузишдаги яна бир муаммо бу ҚҚСнинг икки маротаба туланишидир. Бу эса лизинг олувчи учун лизинг объекти қийматининг 32% га ўсишига олиб келади ва мамлакатда кичик ҳамда хусусий тадбиркорлик ривожланишига жиддий тусқинлик қилади.

Қозоғистонда бошқа купчилик бозор иқтисодиётига утиш давлатларида бўлгани каби, лизинг тадбиркорлик фаолиятини ва инвестицияларни жалб қилувчи асосий механизм сифатида шаклланмоқда. Лизинг фаолияти учун оптимал шароитларнинг

ирагилиши эса, уз навбатида, бошқа мамлакатларда булганидек, иқтисодий усиш ва лизинг ёрдамида инвестициялар ҳажмининг ошишига олиб келади.

7.3. Лизинг муносабатлари ҳуқуқий асосларининг такомиллашуви

Замонавий лизинг XX асрнинг 50-йиллари бошларида АҚШда вужудга келиб, 60-йилларнинг бошларида Европада гарқала бошлади. Шу муносабат билан лизинг хусусий ҳуқуқни унификациялаш Халқаро институти қошида 1974 йилда халқаро лизинг буйича унификациялашган қоидаларни ишлаб чиқиш учун ишчи гуруҳ ташкил этилди.

Бунда 1988 йил 28 майда Оттава шаҳрида (Канада) қабул қилинган ва 1995 йил 1 майдан кучга кирган БМТ Конвенцияси қоидалари ҳамда ушбу Конвенцияга аъзо булган ва булмаган давлатлар қонунчилигини иноватга олиш асосий муаммолардан бири эди. Бу борада Республика Олий мажлисининг 2000 йил 26 майдаги қарори асосида Ўзбекистоннинг хусусий ҳуқуқни бир хиллаштириш буйича БМТ Халқаро институтининг «Халқаро молиявий ижара (лизинг) туғрисида»ги (Оттава, 1988 йил 28 май) конвенциясига қушилиши лизингга оид қонунчилигимизни жаҳон андозаларига мувофиқлаштириш ҳамда халқаро лизинг операцияларини амалга ошириш учун кенг имкониятлар яратиш борасида муҳим қадамлардан бири булди.

Ўзбекистон халқаро молиявий лизинг туғрисида УНИДРУА Конвенциясини имзолади ва тасдиқлади. Ушбу Конвенция 2001 йининг 1 февралидан кучга кирган булиб, халқаро лизинг операцияларини мувофиқлаштиришда Ўзбекистон Республикаси қонунчилигининг бир қисми ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида фуқаролик муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш меъёрлари 1996 йил қабул қилинган (1997 йилнинг 1 мартидан кучга киритилган ва саккиз мартаба узгартиришлар киритилган) Фуқаролик кодекси (ФК) ва 1999 йилнинг 14 апрелида қабул қилинган, 2002 йилнинг 13 декабрида узгартиришлар киритилиб, 2003 йилнинг 8 февралидан кучга кирган «Лизинг туғрисида»ги Қонун асосида амалга оширилади.

ФКнинг 34-боби «Лизинг (молиявий ижара)» деб номланиб, лизинг соҳасида ҳуқуқий муносабатларни мувофиқлаштириш баён этилган. Ушбу бобда лизинг, объекти ва субъектлари ҳақида уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, сублизинг ва лизинг туловлари ҳақида тушунчалар берилган. Бобда жалб қилинган мулк шартнома-ларининг муддатидан олдин бекор қилиниши курсатиб берилган.

1999 йил 14 апрелда эса Олий Мажлис қарори билан Ўзбекистон Республикасининг «Лизинг туғрисида» ги Қонуни кучга кирди. Мазкур меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат лизинг буйича Олий Мажлис томонидан қабул қилинган биринчи махсус давлат ҳужжати булиб, унда лизинг операцияларини амалга ошириш тартиби ва шартлари, унда иштирок этадиган субъектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, лизинг объектининг таърифи ва лизинг фаолиятини белгилловчи меъёрлар аниқ белгиланган эди.

Мамлакатда лизинг муносабатларини ривожлантиришда Ўзбекистон Марказий банки Бошқаруви томонидан 1999 йил 7 майда тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси банклари томонидан лизинг операцияларини утказиш тартиби туғрисида»ги қоидалари муҳим рол уйнади. Ушбу ҳужжат тижорат банкларининг лизинг бозорида фаолият юритиш меъёрларини аниқлаб, банк мижозлари булган кичик ва урта бизнес субъектларига банклар томонидан лизинг хизматларини бажаришнинг ҳуқуқий асосларини яратди.

Лизинг буйича меъёрий-ҳуқуқий базани янада такомиллаштириш мақсадида мамлакатда ҳуқуқий ислохотлар давом эттирилди. 2002 йил 28 августдаги Республика Президентининг «Лизинг тимини ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора тадбирлари туғрисида»ги 3122-сонли Фармони ва «Ўзбекистон Республикаси айрим қонуний ҳужжатларига узгаришлар ва қўшимчалар киритиш туғрисида»ги Қонун қабул қилиниб, унга мувофиқ ЎЗР Фуқаролик ва Солиқ кодексига, ЎЗР «Лизинг туғрисида»ги ва «Божхона тарифлари туғрисида»ги қонунларига 40 га яқин узгариш ва қўшимчалар киритилди.

2003 йил 16 июндаги ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг 260-сонли «Валюта курсларини янада унификациялаш ва валюта бозорини эркинлаштириш чора-тадбирлари туғрисида»ги Қарори лизинг операцияларини амалга оширишда валюта ҳисобига лизинг объектларини импорт қилиш шарт-шароитларини енгиллаштирди ҳамда халқаро лизинг операцияларининг ривожланишига кенг имкониятлар яратди.

2003 йил 30 августда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Парламенти томонидан Хужалик Процессуал кодексига узгартишларнинг қабул қилиниши натижасида, лизинг олувчи шартномада белгиланган мажбуриятларни бажармаганда лизинг объекти лизинг берувчи томонидан талаб қилиб олинишининг соддалаштирилган механизми яратилди. Таклиф этилган узгаришлар лизинг берувчи томонидан нафақат уз операцияларининг ҳажмини оширишга, балки таъминот учун етарли активлари

булмаган кичик бизнес вакилларининг лизинг буйича ускуналар олишларига қулайлик яратди. Бу эса мамлакатда лизинг ривожланишини рағбатлантиришда муҳим дастак бўлиб хизмат қилади.

7.4. Ўзбекистонда лизинг хизматлари бозори

Лизинг бозор инфратузилмасининг ажралмас қисми бўлиб, мамлакатимиз учун нисбатан янги молиявий дастакни узида мужассам этади.

XX аср 90-йилларининг биринчи ярмида бозор ислохотлари натижасида банк, кредит муассасалари ва корхоналар купгина молиявий дастаклардан фойдалана бошладилар. Айни шу йилларда лизинг тузилмаларини фаол ташкил этиш, иқтисодийнинг ушбу соҳасига инвестицияларни жалб қилиш, лизинг муносабатларининг ҳуқуқий асосларини шакллантириш бошланди.

Айни шу даврда «Ўзбеклизинг Интернешнл» АЖ (1995 й.), Осие – Европа траст компанияси (ОЕТК) (1996 й.), «Барака» Универсал Лизинг Компанияси (1996 й.), «Ўзкейсагролизинг» ҚК (1997 й.), «Ўзавиализинг» Акциядорлик лизинг компанияси (1997 й.) каби лизинг бозорида самарали фаолият юритаётган миллий ва қўшма корхоналар ташкил этилди. Бу лизинг тузилмаларни шакллантиришда хориж тажрибасидан самарали фойдаланилди.

«Ўзбеклизинг Интернешнл» АЖ Ўзбекистон лизинг бозоридаги дастлабки лизинг компанияларидан бири бўлиб, компания 1995 йил 5 январь куни Ўзбекистон ҳукуматининг Қарорига мувофиқ ташкил этилган ва низом жамғармаси 4 млн. АҚШ долларини ташкил этган. Компания таъсисчилари УзР ТИФ Миллий банки (35%), Малайзиянинг «Малаян бэнкинг Берхард» банки (35%), Халқаро Молия Корпорацияси (15%) ҳамда Европа тикланиш ва тараққиёт банк (15%) ларидан иборат (7.4.1-жадвал).

Ушбу компаниянинг мақсади, Ўзбекистоннинг устувор иқтисодий тармоқларига унинг экспорт салоҳиятини ошириш мақсадида замонавий технологияларни жалб этиш ҳамда мамлакатдаги кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликларга кенг қуламли хизматларни кўрсатишдан иборат. Компанияда лизинг сумда амалга ошириладиган лойиҳалар учун лизинг муддати 3 йилгача, валютадаги лойиҳалар учун эса 5 йилгача деб белгиланган. Ушбу компания 1995 – 2004 йилларга қадар 12 млн. доллар миқдоридаги 50 дан ортиқ лойиҳани амалга оширган, шу жумладан, 2004 йилда компания томонидан 3454,7 млн. доллар миқдоридаги 17 та лойиҳа амалга оширилди.

**Асосий капиталга жойлаштирилган инвестицияларда
лизинг улуши¹³⁰**

	Лизингга берилган активларнинг таннарихи, млн.долл.	Асосий капиталга йуналтирилган ички инвестицияларда ички лизинг улуши, %	ЯИМга нисбатан лизинг улуши, %
2003	37,9	2,7	0,4
2004	43,4	2,4	0,4
2005	81,5	3,7	0,6
2006	107,6	4,2	0,6
2007	169,7	3,9	0,8
2008	266,2	4,2	1,0

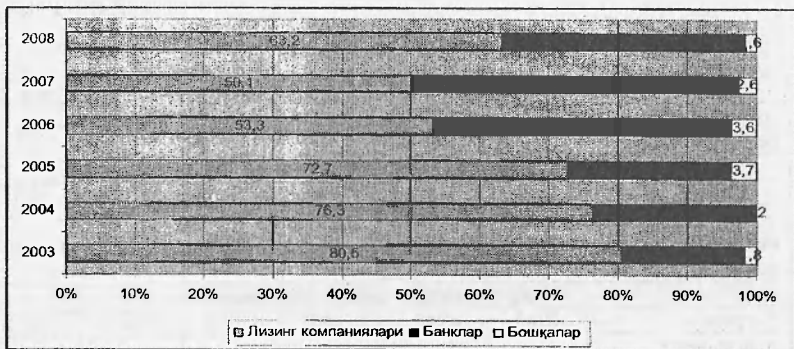
Таҳлиллар кўрсатишича, мамлакатимизда 2008 йилда асосий капиталга сарфланган инвестициялар ҳажми 8,48 трлн.сумни (6,4 млрд. долл.) ва ушбу курсаткичнинг утган йилга нисбатан қушимча усиши 28,3% ни ташкил этди.

Асосий капиталга жойлаштирилган инвестициялар таркибида маҳаллий манбалар ҳисобига амалга оширилаётган лизингнинг улуши 2007 йилдаги 3,9% дан 2008 йилда 4,2% гача ортди ва мутаносиб равишда ЯИМ таркибидаги лизингни улуши 0,2% дан 1,0% гача кутарилди.

2008 йилда лизингга берилган мулк ҳажми 2007 йилдагига нисбатан 96,5 млн. долларга купайди ва 266,2 млн.долларни ташкил этди (аввалги йилга нисбатан ўсиш 56,9% ни ташкил этди), бу эса лизинг операцияларининг барқарор ўсиш тенденциясига эга бўлаётганини тасдиқлайди (7.4.1-расм).

Лизингга берилган мулк ҳажмининг узгариш тенденцияси лизинг бозорида иштирокчиларнинг купайиши қуринишида содир бўлиб, купайиш лизинг компанияларидан ташқари бошқа ташкилотлар ҳисобига ҳам содир булмоқда. 2007 йилда лизинг бозорида 49 та лизинг берувчи субъект фаолият юритган булса, 2008 йилда уларнинг умумий сони 64 тани ташкил этиб, шу жумладан, 29 таси – лизинг компаниялари, 20 таси – банклар ва 12 таси лизинг асосий фаолият тури ҳисобланмаган компаниялардан иборат булди.

¹³⁰ Leasing in Central Asia and Azerbaijan. IFC. 2007. p. 32. ва Обзор сектора лизинговых услуг в Узбекистане. По итогам 2008 года. Международная Финансовая Корпорация, Ассоциация лизингодателей Узбекистана, Рейтинговое Агентство Prime Rating, Ташкент – 2009, С. 3.

7.4.1-расм. Лизинг бозори иштирокчилари улушининг узгариши¹³¹

2008 йилда лизинг бозорининг 63,2% и лизинг компанияларига тегишли булди. Лизинг бозорининг барқарор усиши бозорда яна 12 та янги лизинг компанияларнинг пайдо булиши билан боғлиқ. 2008 йилда мамлакатда 4 395 та лизинг битими имзоланиб, лизингга берилган мол-мулк ҳажми 97,8% унди ва 168,3 млн. долларига тенг булди. Лизинг компаниялари портфели 2008 йилда утган йилга нисбатан 75,3%га унди ва 321,6 млн. долларга етди. Кечиктирилган туловлар эса 2008 йил якунлари бўйича 1,1% ни ташкил этди.

Лизингга берилган мол-мулк ҳажмида банк секторининг улуши утган йилга нисбатан 12,1 пунктга қисқариб, 35,2% ни ташкил этди. 2008 йилда банклар 1 344 та лизинг битимини имзолашди ва 93,6 млн. долларга тенг қийматдаги мол-мулк лизингга берилди ва ушбу курсаткичнинг усиши 16,7% ни ташкил этди (7.4.2-жадвал). Банкларнинг лизинг портфели 2008 йилда 293,2 млн. долларни ташкил этди, бу эса бозорнинг барча иштирокчилари портфели умумий ҳажмининг 47,3% ига тенг булди.

¹³¹ Leasing in Central Asia and Azerbaijan. IFC. 2007. p.33. ва Обзор сектора лизинговых услуг в Узбекистане. По итогам 2008 года. Международная Финансовая Корпорация, Ассоциация лизингодателей Узбекистана, Рейтинговое Агентство Prime Rating, Ташкент – 2009, С. 4.

Лизинг битимлари портфели динамикаси¹³²

	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Лизинг берувчилар сони	21	23	28	33	42	64
Йил давомидаги имзоланган битимлар:						
– сони	2817	2810	4078	5630	5107	5970
– мол-мулк қиймати, млн. долл.	37,9	43,4	81,5	107,6	169,7	266,2
Йил якунидаги лизинг портфели						
– сони	7022	8985	13068	17693	21012	23830
– мол-мулк қиймати, млн. долл.	60,1	87,8	133,9	201,0	266,4	619,2
Кечиктирилган туловлар билан битимлар (йил якунида)						
– сони	170	36	279	маълум от йўқ	524	475
– мол-мулк қиймати, млн. долл.	1,3	2,0	2,0		2,5	3,7

2008 йилда лизингга берилган мол-мулк таркиби таҳлиллари курсатишича, унда қишлоқ хужалиги техникаси катта урин эгаллаганини таъкидлаш лозим. Лизингга берилган қишлоқ хужалик техникасининг қиймат курилиши 101,1 млн. долларни ташкил этди ва унинг лизинг бозоридаги улуши 38% га тенг булди. Қишлоқ хужалиги техникасини лизингга берувчи компаниялар «Пахта лизинг» ва «Ўзқишлоқхужмашлизинг» ҳисобланган ҳолда, банклар ўртасида «Микрокредитбанк» ва «Халқ банки» катта улушга эга булди (7.4.3-жадвал).

Лизингга берилаётган асосий воситалар турларининг таҳлили курсатишича, лизинг олувчилар томонидан пассажир автотранспорти катта талабга эгалигини қайд этиш мумкин. Шу турдаги мулк буйича операциялар ҳажми 2008 йилда 46,6 млн. долларни ёки бозорнинг 18% ини ташкил этди. Лизинг олувчиларнинг эътиборини узига жиддий жалб этувчи яна бир соҳа кўчмас мулк ва мол-мулк комплекси ҳисобланади. Бу турдаги асосий воситаларнинг лизингга берилган мол-мулкнинг умумий ҳажмидаги улуши ўтган йилга нисбатан 5 пункта ортиб, 14% га етди. 2008 йилда ишлаб чиқариш воситаларининг улуши 2 пунктга пасайиб, 15% ни ташкил

¹³² Обзор сектора лизинговых услуг в Узбекистане. По итогам 2008 года. Международная Финансовая Корпорация, Ассоциация лизингодателей Узбекистана, Рейтинговое Агентство Prime Rating, Ташкент – 2009, С. 5.

этди. Ишлаб чиқариш ускуналари таркибида қурилиш материаллари ишлаб чиқариш улуши 10% дан 8% гача пасайди ва енгил саноат учун ускуналар улуши 4% дан 3% гача камайди.

7.4.3-жадвал

Лизингга берилган мол-мулк турларининг узгариши¹³³

Ускуналар/мол-мулк тури	2005 й.		2006 й.		2007 й.		2008 й.	
	битим сони	млн. долл.	битим сони	млн. долл.	битим сони	млн. долл.	битим сони	млн. долл.
Енгил саноат учун	4	2,2	38	5,6	91	6,4	50	6,8
Озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш	34	4,0	27	2,6	51	3,8	98	6,7
Қурилиш ва қурилиш материаллари ишлаб чиқариш	62	10,6	49	5,9	117	17,8	171	22,2
Қишлоқ хужалик техникаси	3 422	46,1	5 022	61,3	3 815	61,1	3 921	101,1
Юк ташиш автотранспорти	10	0,9	24	1,7	57	6,4	237	17,7
Пассажир ташиш автотранспорти	242	5,5	274	7,1	701	29,4	1 027	46,6
Кучмас мулк, мол-мулк комплекси	38	2,4	49	8,9	67	16,0	98	36,2
Бошқалар	266	9,8	147	14,5	208	28,8	368	28,9
Жами	4 078	81,5	5 630	107,6	5 107	169,7	5 970	266,2

Банкларнинг лизингга берган мол-мулк турлари таркибида лизинг операциялари улуши 2008 йилда сезиларли узгарди. Жумладан, ушбу даврда энг катта улуш кучмас мулкка тегишлидир — 35% (2007 йилда — 17%). Шунингдек, ишлаб чиқариш ускуналарининг улуши 19% дан ошиб 22% га етди. Шу билан бирга қишлоқ хужалик техникасининг улуши 27% дан 19,5% гача пасайди.

Лизинг компанияларининг операциялари таркибида қишлоқ хужалиги техникасининг улуши 2007 йилга нисбатан 45% дан 48,5% гача ортган, юк ташиш автотранспорти улуши эса 4% дан 7% гача ошганлиги кузатилди. Лизинг компаниялар томонидан лизингга берилган мол-мулк таркибининг бундай тарзда узгаришини пассажир автотранспорти ҳажмининг 28% дан 21% гача ва ишлаб чиқариш ускуналари ҳажмининг 16% дан 12% гача пасайганлиги орқали тушунтириш мумкин. 2008 йилда имзоланган битимларнинг 66% и қишлоқ хужалик техникасига ва 17% и пассажир автотранспорти ҳиссасига туғри келади.

¹³³ Уша манба.

Таҳлиллар курсатишича, лизинг битимлари муддати Ўзбекистонда утган йилга нисбатан қисқариб, уртача 2,4 йилни ташкил этмоқда (2007 йилда – 3 йил). Лизинг битимларининг уртача ҳажми утган йилга нисбатан 11,4 минг долларга ушиб, 44,6 минг долларга етди. Ушбу курсаткич лизинг берувчилар уртасида кескин узғариб туради. «Asaka-Trans-Leasing», «Узавиализинг» каби лизинг компаниялар, «Алп Жамол», «Асака», «Ипак Йули», «Credit Standard», «Ўзсаноатқурилишбанк» ва «Трастбанк» каби банклар амалга оширадиган лизинг операцияларининг уртача қиймати 245 минг долларни ташкил этди.

Лизинг компаниялари операцияларни асосан уз маблағлари ҳисобига молиялаштиришади. 2008 йил якунларига кура 41% лизинг компаниялари кредитлардан фойдаланишмаган. Лизинг компаниялари томонидан 2008 йилда лизингга берилган мол-мулкнинг умумий қийматида олинган кредитлар суммасининг улуши утган йилдагига нисбатан 6 пунктга камайиб, 15% ни ташкил этди, жалб этилган кредитлар буйича қарзлар қолдиғи эса 17,5% ни ташкил этди. Таҳлиллар курсатишича, банклар ва бошқа лизинг берувчилар фақат узларининг маблағларидан фойдаланадилар.

Лизинг компаниялари ва банкларнинг фоиз ставкалари кескин фарқ қилмайди. Ставкalar ҳажми Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкасига боғлиқ (2008 йилда 2007 йилдаги каби 14% ни ташкил этди). Унинг қиймати лизинг операцияси қайси валютада амалга оширилаётганига ҳам боғлиқ. Шуни таъкидлаш керакки, фақат 47% гина лизинг берувчилар битимларни миллий валюта ва эркин конвертерланадиган валютада амалга оширдилар. Миллий валютадаги битимлар буйича фоиз ставкалари 14% дан 25% гача булган оралиқда булди. Эркин конвертерланадиган валютада амалга ошириладиган битимлар¹³⁴ буйича фоиз ставкалари 12% дан 22% гача оралиқда булди.

Лизинг олувчиларга булган талабларни ўрганиб чиқиб, лизинг берувчиларнинг мулк шаклларига нисбатан алоҳида талаблари йўқлигини таъкидлаш мумкин. Лекин банклар лизингни асосан юридик шахсларга ва узларининг мижозларига тақдим этадилар.

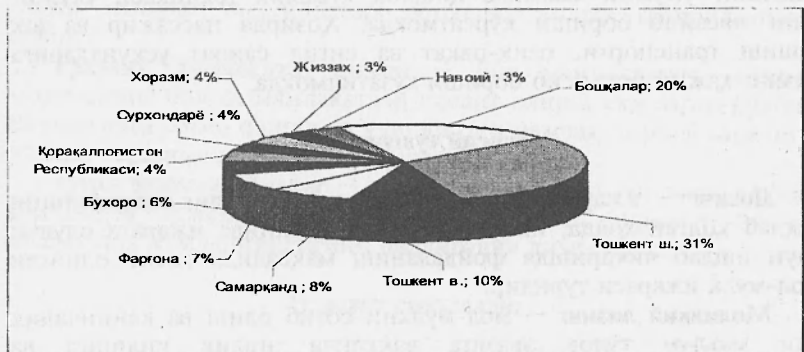
Аванс туловларининг ҳажми, лизинг объекти қийматидан уртача 20%ни ташкил этади.

Ҳисоб-китоблар курсатишича, лизинг операцияларининг республика ҳудудлари буйича тақсимоти нотекис амалга оширилган. Имзоланган битимларнинг асосий ҳажми Тошкент шаҳрида

¹³⁴ Лизинг предмети импорт қилинади ва унинг қиймати эркин конвертерланадиган валютада улчанади, лизинг туловлари эса Марказий банкнинг тулов кундаги курси буйича миллий валютада амалга оширилади.

амалга оширилган булиб, аввалги йилга нисбатан ушбу курсаткич 43% дан 31% гача кескин қисқарган (7.4.2-расм).

29 та лизинг компаниялардан фақат 5 таси республиканинг барча ҳудудларида лизинг битимларини амалга оширадилар. Уларга «Узқишлоқхужалмашлизинг», «Узавтосаноат лизинг», «Пахта лизинг», «Курилиш лизинг» ва «Альфа лизинг» каби компаниялар киради. Банкларнинг филиал тармоқлари битимларнинг ҳудудий тақсимланишига ижобий таъсир курсатди, аммо 2008 йилда 20 та банкдан фақат 3 таси тахминан бутун республикани қамраб олди: «Асакабанк», «Ипотекабанк» ва «Микрокредитбанк».

7.4.2-расм. 2008 йилда битимларнинг ҳудудлар буйича тақсимланиши (лизингга берилган мол-мулкнинг қиймати бўйича жамига нисбатан фоиз ҳисобида)¹³⁵

Ўзбекистон Республикаси лизинг хизматлари бозорининг таҳлили асосида қуйидаги тенденциялар аниқланди:

– Лизинг хизматларига усиб бораётган юқори талаб бозор муносабатларининг ривожланиш омили булиб, бозорда янги иштирокчиларнинг, лизинг компаниялар ва асосий фаолияти лизинг ҳисобланмаган ташкилотларнинг – кредит иттифоқларининг пайдо булишига олиб келади. Бу, ўз навбатида, рақобатчилик муҳитининг кенгайиши, яъни тақдим этилаётган хизматлар сифатининг ошишига олиб келади.

¹³⁵ Обзор сектора лизинговых услуг в Узбекистане. По итогам 2008 года. Международная Финансовая Корпорация, Ассоциация лизингодателей Узбекистана, Рейтинговое Агентство Prime Rating, Ташкент – 2009, С. 8.

– Лизинг хизматлари бозорига тижорат банклари экспансияси ошиб бормоқда. Улар бир ёки бир неча лизинг компанияларини ташкил этиб, банк профилига хос булмаган бизнес билан шуғулланишмоқда. Шу йул билан банклар лизинг каби узоқ муддатли кредитларга булган талабни қондиришга ҳаракат қилишади. Чунки банклар асосан узларининг маблағларини қисқа муддатли лойиҳаларга сарфлашни афзал кўрадилар.

– Ишлаб чиқаришнинг турли тармоқлари ва хизмат курсатишда фойдаланиладиган лизингга бериладиган мол-мулк турларининг диверсификациялашуви бутун иқтисодиётнинг ривожланишига ижобий таъсир курсатади. Бундай ҳолатни лизингнинг умумий ҳажмида қишлоқ хўжалик техникаси улушининг пасайиб бориши курсатмоқда. Ҳозирда пассажир ва юк ташиш транспорти, озиқ-овқат ва енгил саноат ускуналарига лизинг ҳажмининг усиб бориши кузатилмоқда.

Асосий тушунчалар

Лизинг — ижарага берувчи мол-мулкка эгалик ҳуқуқларини сақлаб қолган ҳолда, ижара муддати мобайнида ижарага олувчи учун ишлаб чиқаришда фойдаланиш мақсадида сотиб олинган мол-мулк ижараси туридир.

Молиявий лизинг — мол-мулкни сотиб олиш ва кейинчалик уни маълум тулов эвазига вақтинча эгалик қилишга ва фойдаланишга топшириш билан боғлиқ равишда вужудга келувчи мулкӣ ва иқтисодий муносабатлар мажмуидир.

Операцион лизинг - шартнома муддати лизинг предметининг меъерий хизмат қилиш муддатидан камроқ булган ва лизинг туловлари мулк қийматини қопламайдиган лизингдир.

Соф лизинг — ижарага олинган мулкка курсатиладиган барча хизматлар лизинг олувчи зиммасига юклатиладиган муносабатлардан иборат бўлиб, ускуналарга хизмат курсатиш харажатлари лизинг туловлари ҳисобига киритилмайди.

Тула хизмат курсатиладиган лизинг — лизинг мулкига техник хизмат курсатиш, уни таъмирлаш, сугурта қилиш ва бошқа операцияларни бажариш лизинг берувчи зиммасида булишини назарда тутадиган шартномадир.

Классик лизинг — лизинг берувчи, лизинг олувчи ва сотувчи иштирок этишини назарда тутувчи лизинг.

Қайтариладиган лизинг — икки томонлама лизинг келишувининг бир тури бўлиб, унга кура корхона шартнома муддати тугаши билан ускуналарни қайта сотиб олиш ҳуқуқига эга булади.

Левередж (кредитли, улушли, алоҳида) лизинг — куп каналли молиялаштиришга асосланган ва қушимча маблағларни жалб қилувчи лизинг тури бўлиб, катта қийматли лойиҳаларни амалга оширишда қулланилади.

Оператив лизинг — ускуна (мулкӣ ҳуқуқлар)ни меъёрий хизмат давридан кам муддатга берилиши.

Халқаро лизинг — томонларнинг ҳеч булмаганда бирортаси (ёки ҳаммаси) бошқа мамлакатга тегишли булади ёки томонларнинг бири хорижий фирма билан қўшма капиталга эга бўлган лизинг туридир.

Туғридан-туғри халқаро лизинг — шартнома доирасидаги барча операциялар турли мамлакатларнинг юридик шахслари булган тижорат ташкилотлари ўртасида амалга ошириладиган лизинг.

Транзит (билвосита) лизинг — бир мамлакатдаги лизинг берувчининг бошқа мамлакатдан кредит олиши ёки зарур бўлган ускуналарни сотиб олиши ва учинчи бир мамлакатдаги ижарачига отказиб беришини назарда тутадиган лизингдир.

Туғри булмаган лизинг — лизинг фирмаси ва истеъмолчи бир мамлакатга тегишли булган ҳолда, лизинг фирмаси бошқа мамлакатда жойлашганлигини билдирувчи лизингдир.

Назорат саволлари:

1. Лизинг мазмунини тушунтириб беринг?
2. Лизингнинг белгиларини санаб беринг?
3. Лизингнинг афзаллик ва камчилик томонлари нималардан иборат?
4. Лизингнинг объекти ва субъектларига таъриф беринг?
5. Лизингнинг қандай турлари мавжуд?
6. Молиявий ва оператив лизингнинг фарқлари ва афзалликлари нималардан иборат?
7. Халқаро лизинг ташкилотларидан қайсиларини биласиз?
8. Хорижда лизингнинг шаклланиши ва ривожланишига тавсиф беринг?
9. Марказий Осиё мамлакатларида лизинг муносабатларининг ўзига хослиги ва ривожланиш тенденциялари нималардан иборат?
10. Ўзбекистонда лизинг муносабатлари ривожланишининг ҳуқуқий асосларини тушунтириб беринг?
11. Ўзбекистонда лизинг хизматлари бозори таркиби, ҳолати ва ривожланиш тенденциялари нималардан иборат?

VIII БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ

8.1. Иқтисодиётни модернизациялашнинг моҳияти ва ҳаракатлантирувчи кучлари

Мамлакатни модернизациялаш учун дастлаб мамлакат иқтисодиётини, шу жумладан, саноатнинг ҳозирги ҳолатини чуқур ва конкрет баҳолаш лозим. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, иқтисодиётни модернизациялашнинг мақсади — мамлакат иқтисодиётининг янгилаш, фан сифимкорлиги юқори булган устувор соҳаларни ривожлантириш асосида мамлакат иқтисодиётини инновацион ривожлантириш йулига утказиш, мамлакат миллий иқтисодиётининг рақобатбардошлигини ошириш ва аҳолининг усиб, узгариб бораётган эҳтиёжларини тулароқ қондириш ҳисобланади. Иқтисодиётни модернизациялашга иқтисодий вазифа сифатида ёндашиш зарур ва иқтисодиётдаги номутаносибликларнинг заиф жойларини аниқлаб, модернизациялаш стратегиясини ишлаб чиқиш лозим.

Миллий иқтисодиётни модернизациялаш стратегиясини ишлаб чиқиш учун тараққий этган мамлакатлар иқтисодиёти ва экспорти таркибини чуқур таҳлил қилиш ва қандай иқтисодиёт турини қуришимизни аниқлаб олишимиз лозим. Ана шундан сунг Ўзбекистон иқтисодиётида қайси тармоқлар етакчи бўлиши керак, қандай куч ва ресурсларга асосланиши — қандай натижаларга эришиши мумкинлигини аниқ белгилаб олиш лозим. Модернизациялаш мақсадига мамлакат иқтисодиёт таркибини ва ривожланиш ҳолатини чуқур таҳлил қилмасдан ва эришилиши кузда тутилган намуналар билан қиёсий таққослашсиз эришиб бўлмайди. Шунинг учун мамлакатимиз иқтисодиётини ҳар томонлама модернизациялашни амалга оширишга қаратилган стратегияни ишлаб чиқишимиз лозим.

«Инқирозга қарши чоралар дастурини амалга оширишда инвестицияларни жалб этиш, аввало, ички манбаларни сафарбар этиш ҳисобидан иқтисодиётимизнинг муҳим тармоқларини жадал модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш, транспорт коммуникацияларини янада ривожлантириш ва ижтимоий инфратузилма объектларини барпо этиш ҳал қилувчи устувор йуналишга айланди»¹³⁶.

¹³⁶ Каримов И.А. Асосий вазифамиз — ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. — Тошкент: «Ўзбекистон». 2010. 43-б.

Модернизация англиз лексиконидаги modern (лотинчада modernus) сузидан олинган булиб, 1500 йилдан буён «замонавий, қадимий булмаган, бугунги кунда пайдо булган» деган, маънони англитиб келмоқда. Ушбу тушунча Ренессанс даврида уқимишли кишилар томонидан Фарбнинг Урта аср қоронғилигидан чиқиш йули сифатида тилга олинган. Модерн тушунчаси анланган тараққиёт билан боғлиқ қарама-қарши тушунча ҳисобланади.

Модернизация – жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий институтлари ва иқтисодий асосининг ҳар томонлама янгиланишини билдиради. Модернизация бу аниқ ҳаракатлар дастури булиб, иқтисодиётни барқарор суръатларда ривожлантириш, мамлакатимизни дунёдаги тараққий этган мамлакатлар қаторига олиб чиқиш йулига утказиш воситасидир.

«2010 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг энг муҳим мақсади ва асосий устувор вазифаси – бу ислоҳотларни давом эттириш ва чуқурлаштириш, мамлакатимизни янгилаш ва модернизация қилиш, 2009 – 2012 йилларга мулжалланган Инқирозга қарши чоралар дастурини сузсиз бажариш ва шу асосда иқтисодий ривожланишнинг юқори ва барқарор суръатларини, самарадорлигини ҳамда макроиқтисодий мувозанатни таъминлашдан иборатдир»¹³⁷.

Иқтисодиётни модернизациялаш моделларининг ҳар бири узига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Шу билан бирга, ушбу жараёни ҳаракатлантирувчи тармоқлар турли мамлакатларда умумий, ўхшаш жиҳатларга ҳам эга.

Модернизация жараёнини ҳаракатлантирувчи тармоқлар – бу аграр (ишчи кучидан фойдаланиш) ёки ресурс (зарур инвестициялар) тармоқлар асосида шакллантирилган оммавий ишлаб чиқаришга ихтисослашган саноат тармоқларидир. Биринчи ҳолатда, Фарбий Европа мамлакатлари ва АҚШ (XIX аср), Корея Республикаси, Хитой ва Малайзияни (XX аср), иккинчи ҳолатда Форс кўрфази мамлакатлари – Бирлашган Араб Амирликлари (БАА) ва Катарни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Россия эса модернизациялашнинг устувор тармоқлари сифатида самарали ва янги ёқилғи турлари, медицина технологиялари ва фармацевтика, ядро энергетикаси, информацион технологиялар, космос ва телекоммуникацияларни белгилаб олди¹³⁸.

Шундай қилиб, иқтисодиётни модернизациялаш ғояси энергетика ёқилғи, хом ашё, ярим фабрикатлар ишлаб чиқариш соҳасидаги етакчилик ғояси билан мос келмас экан.

¹³⁷ Уша манба. 55-б.

¹³⁸ Дворкович А. Элита плюс общество. // Ведомости, 21.10.2010.

Таҳлиллар курсатишича, иқтисодиёт тармоқларини модернизациялашга қуйидаги хусусиятлар хос булиши зарур:

– тармоқлар оммавий ишлаб чиқаришга йўналтирилган булиши лозим;

– тармоқлар хом ашёга тулиқ боғлиқ булмаслиги, яъни юқори қушилган қиймат улушига эга булиши керак;

– янги технологияларни қўллаш ва уларга булган талабни қўллаб-қувватлаш зарур;

– меҳнат сифимкорлиги юқори булиши ва ушбу тармоқларни ривожлантиришдан манфаатдор ишчилар гуруҳи шакллантирилиши лозим;

– модернизация учун асос булган тармоқлар, биринчи навбатда, жаҳон бозорига ва ундан кейингина ички бозорга йўналтирилган булиши лозим.

Жаҳон амалиёти курсатишича, Осиё мамлакатларида кemasозлик, автомобилсозлик, кейинги босқичларда аудио ва видео техникалар ишлаб чиқариш, компьютер ва ахборотлар индустрияси тармоқлари иқтисодиётни модернизациялашнинг ҳаракатлантирувчи тармоқлари сифатида ривожлантирилган. Ушбу тармоқларнинг ривожланиши Фарбда эришилган илғор технологияларни узлаштиришни талаб этади. Масалан, Японияда 1960 – 1970 йилларда технологиялар импорти уларнинг экспортидан саккиз барабар қўп булган. Ушбу тармоқлар қисқа муддатда оммавий ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш имконини берган. Жумладан, Корея Республикасида 2000 йилда умумий тоннажи 12,2 млн. тоннага тенг (жаҳон тоннажининг 54% и) савдо кемаларини ишлаб чиқарган. 1990 йилларнинг охирида жаҳонда мобиль телефонлар ишлаб чиқаришнинг 34% и Малайзия ҳиссасига туғри келган. 2000 йилда жаҳон компьютерлар ишлаб чиқариш ҳажмининг 39% и, телевизорларнинг 42% и, оргтехника ва офис ускуналарининг 50% дан ортиги Хитойда ишлаб чиқарилган. Ушбу тармоқлар «миқёс таъсири» натижасидаги авзалликлар туфайли ҳеч қачон ички бозорга йўналтирилмаган. Масалан, Корея Республикасида 1967 йили мамлакатда 165 000 та автомобиль мавжуд бўлгани ҳолда, 300 000 та автомобиль ишлаб чиқаришга мўлжалланган завод қурилган. Иқтисодий ўсишнинг етакчи ишлаб чиқариш тармоқларида хом ашё ва энергия сарфи тайёр маҳсулот қийматининг 10 – 12% идан (электроника) 22 – 25% гача (кemasозлик) ташкил этган¹³⁹. Иқтисодиётни модернизациялаш туфайли яратилган янги тармоқларда модернизация жараёнини давом эттиришдан манфаатдор оммавий ишчи синфи

¹³⁹ Иноземцев В. Локомотивы роста. //Ведомости, 20.04.2009.

пайдо бўлди. Масалан, 1990 йилларнинг охирида Малайзияда ишчиларнинг 14% и электроника саноатида, Кореяда ишчиларнинг 11% и кемасозлик ва автомобилсозлик саноатида, Хитойда ишчиларнинг 10% и оргтехника ишлаб чиқаришда банд бўлган. Охириги 25 – 30 йил ичида Осиё мамлакатлари иқтисодиётини «модернизациялаш локомотивлари» жаҳон иқтисодиётида реал воқеликка айланди.

Охириги 10 йилликда Осиё ва Лотин Америкасидаги қатор мамлакатлар модернизациялаш жараёнларини юқори технологияни экспорт қилувчи ҳудудларга айлантирди. Юқори технологиянинг қиймати ишлаб чиқариш миқёси кенгайиб борган сари арзонлашди ва улар саноат маҳсулотларини экспорт қилишга нисбатан самарали бўлиб қолди. Натижада ривожланган мамлакатларда ута мураккаб ва капитал сифимкорлиги юқори булган микрочип ва фармоцевтика маҳсулотлари ҳам модернизациялашни ҳаракатлантирувчи тармоқларга айланди.

Модернизацион узгаришлар миллий иқтисодиётда қуйидаги муаммоларни ҳал этиш имконини беради:

— иқтисодиётда жадал суръатларда таркибий узгаришларни амалга ошириш;

— аҳоли турмуш даражасини ошириш;

— жаҳон иқтисодиётида муносиб урин эгаллаш.

8.2. Иқтисодиётни модернизациялаш моделлари ва йўллари

Жаҳон амалиётида иқтисодиётни модернизациялашнинг қуйидаги уч модели фарқланади:

— инқилобий;

— табиий;

— қувиб етадиган модернизация.

Табиий ва қувиб етадиган модернизациялаш модели ўрта-сидаги фарқ нимадан иборат? Улар уртасидаги асосий фарқ давлатнинг тугадиган урнидан иборат. Табиий модернизациялаш сценариялари, ривожланиш вариантлари ва тизимининг узига хос хусусияти, унинг умумий эгилувчанлигининг юқорилиги билан белгиланади. Қувиб етадиган модернизациялашда давлатнинг етакчи урин тутиши ягона туғри ривожланиш йуналишини танлашда хатоликка йўл қўйиш эҳтимолини ва ҳаракатлантирувчи кучлар кескинлигини ошириб, тизимли рисклар ва иқтисодий усиш суръатларининг пасайишини кучайтиради. Ушбу даврда иқтисодий ривожланиш учун маъмурий давлат эмас, балки катта ҳамкор талаб этилади.

Инқилобий модернизация модели қолоқ мамлакатларда содир булади, чунки бошқа йул билан тараққий этган мамлакатларга етиб булмайди.

Жаҳон амалиёти курсатишича, мамлакатларнинг халқаро меҳнат тақсимотидаги урнининг яхшиланишида энг муваффақиятли йул табиий модернизациялаш ҳисобланади. Табиий модернизациялаш деганда шундай модернизациялаш тушуниладики, унда модернизациялаш жараёнлари мамлакат ресурсларига асосланган ҳолда бутун жамият манфаатларини қондириш учун табиий равишда амалга оширилади. Ушбу модернизациялашга АҚШнинг XIX аср охири ва XX аср бошларидаги жадал суръатларда ривожланишини, Иккинчи жаҳон урушидан кейинги Германия, Франция, Япониянинг модернизацияланишини, Ирландиянинг XXI аср бусағасида янги модернизацияланишини мисол қилиб келтириш мумкин.

Жаҳон иқтисодиётини модернизациялаш амалиёти босқичларини чуқур таҳлил қилиш табиий модернизациялаш модели учун қуйидаги белгилар хос эканлигини аниқлаш имконини бери:

Биринчидан, модернизациялаш ёки уни амалга ошираётган авлоднинг мақсадини аниқ белгилаб олиш лозим. Масалан, америкача модернизациялаш уз олдига эркин жамият қуриш вазифасини қўйган эди. Шу билан бир қаторда, Германия ва Япониядаги Иккинчи жаҳон урушидан кейинги модернизациялашнинг мақсади идеологик жиҳатдан урушда мағлуб булишдан сунг тикланиш қобилиятига эга эканлигини исботлаб курсатиш эди.

Иккинчидан, миллатнинг ҳамма қатламларининг, бирлашуви. Россия мутахассисларининг фикрича¹⁴⁰, модернизация жараёнида фаол қатнашувчи аҳолини қуйидаги беш табақага булиш мумкин: а) миллат ғоясини элтувчи сиёсатчилар; б) ресурсларни самарали тақсимлаш ғоясини элтувчи тадбиркорлар; в) мамлакат тараққийи истиқболини олдиндан кура билувчи, башоратловчилар; г) модернизацияни ташкил этувчи хизматчилар; д) жамият хавфсизлигини қафолатловчи кучли институтлар.

Юқоридаги аҳолининг турли қатламларининг бирлашуви миллатнинг самарали модернизациялаш сиёсатини амалга ошириш имконини беради.

Агар аҳолининг турли қатламлари уртасида келишмовчиликлар, ихтилофлар булса, birlik булмагани ҳолда ҳам инқилобий модернизациялаш учун шарт-шароитлар вужудга

¹⁴⁰ Статья нацией, которая чего-то стоит. // Эксперт, № 1 (28-12), 2009. С. 48.

келади. Ҳозирда Россияда модернизациялаш сиёсатини амалга оширишдаги асосий муаммо миллатнинг фаол қатламлари ҳисобланган технократ зиёлилар ва хусусий тадбиркорларнинг ушбу сиёсатни амалга оширишга етарли даражада жалб этилмаганлиги ҳисобланади.

Учинчидан, уз кучига суяниш ва ишониш. Модернизациялашнинг ушбу белгиси америкалик иқтисодчи М.Портернинг «ташқи технология ва товарлар бозорининг барқарор ва самарали ривожланиши учун ушбу товарлар ва хизматлар катта сифимли ички бозорга эга булиши лозим, яъни янги товарлар мамлакат ички бозорида харидорни топгандан сунг миллат қатламларининг бирдамлиги, жипслиги автоматик тарзда кучаяди ва мамлакатда йирик, замонавий компаниялар пайдо булиб, ушбу жараённинг негизига айланади» деган, гоёсига асосланади. Модернизациялаш жараёнининг кучайиши ва чуқурлашувида мамлакатнинг кучли молия тизими муҳим роль уйнайди. АҚШда модернизациялаш жараёнида Федерал Резерв тизими (ФРТ) ва Японияда узига хос кучли, самарали молия-саноат тизими яратилди. Мустақил молия тизимининг яратилиши ҳамда модернизациялаш туфайли иқтисодиёт самарадорлигининг кескин ўсиши мамлакат миллий валютаси харид қобилиятини оширади ва жаҳон молия бозоридаги мавқеини кучайтиради.

Мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимотида қатнашиш стратегиясини аниқ белгилаб олиш лозим. Табиий модернизациялаш мамлакатнинг пухта, яхши уйланган ривожланиш хатти-ҳаракати бўлиб, миллатни ортиқча жалб этишни кескинлаштириш талаб этилмайди ва пировард натижада мамлакат халқаро меҳнат тақсимотида узи учун қулай, муҳим ўринни эгаллайди.

Қувиб етадиган модернизациялаш моделининг муҳим белгиси давлатнинг жамиятда гипертрофлашган роль уйнашидан иборатдир. Ушбу моделда ривожланаётган мамлакатларда жамиятни жорий бошқариш билан чуқур, моҳиятан иқтисодий модернизациялаш манфаатлари қарама-қарши туради. Ушбу ҳолатни Эронда XX аср охирида амалга оширилган модернизациялаш сиёсатида кузатиш мумкин. Қувиб етадиган модернизациялашни амалга ошириш Шарқий Осиё мамлакатларида муваффақиятли содир булган. Корея Республикаси, Тайвань, Хитой иқтисодий қолоқликни бартараф этмоқдалар. Ушбу мамлакатлар муваффақиятининг муҳим сабабларидан бири шундаки, улар узларининг асосий кучларини хорижий мамлакатлар тажриба ва ёндашувларини кўр-кўрона кучириб олишга эмас, балки ўз иқтисодиётининг тараққий этган мамлакатлар хужалигига табиий қушилишига эътибор қаратдилар.

Иқтисодийни модернизациялаш жараёнида Япония, Корея Республикаси ва Тайвань миллий капиталнинг ривожланишида хорижий капитални жалб этишга нисбатан устуворлик бердилар. Ушбу мамлакатларда давлат маблағлари ҳисобига корхоналар қурилди ва хусусий компанияларга берилди. Корея Республикасида марказлашув даражаси юқори булиб, 1961 йилда банк тизими национализация қилинди. Корея Япониядан фарқли улароқ, устувор тармоқларни белгилаб олди ва уларга давлат ёрдами курсатди.

Корея иқтисодийни модернизациялашда ишлаб чиқарилган маҳсулот миллий ички бозор катта булмагани учун экспортга йуналтирилди. Экспорт давлат томонидан солиқ имтиёзлари, субсидиялаш, имтиёзли кредитлар бериш орқали қўллаб-қувватланди. Япония урушдан кейин кичик ва урта корхоналарни модернизациялашга устуворлик берган булса, Корея мамлакат ресурслари оз булганлиги учун йирик компаниялар ва молия гуруҳларини (чеболлар) қўллаб-қувватлашга асосий урғу берди.

Юқоридагиларни умумлаштирган ҳолда Шарқий Осиё мамлакатларида иқтисодийни модернизациялаш учун хос қўйидаги белгиларни ажратиш мумкин:

— Япония, Корея Республикаси, Тайванда иқтисодийни модернизациялаш асосида ер ислоҳоти ётди;

— ривожланган молия (банк) тизимининг яратилганлиги. Ушбу мамлакатларда шаклланган молия-саноат гуруҳлари таркибига қонун йули билан тижорат банклари киритилмади ва улар хусусийлаштирилди;

— режалаштириш ва табиий бозор ривожланишининг натижаси булган ўзига хос саноат сиёсати амалга оширилди.

Ўтиш мамлакатлари иқтисодийни модернизациялашда Хитой тажрибаси эътиборга моликдир. Хитой иқтисодийни модернизациялаш қўйидаги тамойилларга асосланди¹⁴¹:

1. Давлат тасарруфидаги корхоналарни сақлаб қолиш ва юқори технологик тараққийни белгиловчи янги корхоналарни ташкил этиш ташаббусини қўллаб-қувватлаш. Масалан, Хитойда 1997 — 2008 йилларда анъанавий тармоқлар ҳисобланган нефть қазиб чиқариш 27%, пўлат эритиш 3,3 марта устан ҳолда, илғор, фан сифимкорлиги юқори булган тармоқлар булмиш автомобиллар — 9,1 марта, компьютерлар ва оргтехника — 13,8 марта, мобиль телефонлар ишлаб чиқариш 23 мартага кўпайди.

2. Хитой иқтисодийни модернизациялаш туғридан-туғри хорижий инвестициялар ва юқори технологияни жалб этишга асосланган. 2008 йилга келиб мамлакатда жамланган (Гонконгни

¹⁴¹ Инозমেцев В. Учиться у Китая // Ведомости, 19.12.2009.

қушиб ҳисоблаганда) ТТХИ ҳажми 964 млрд. долларга етди. Мамлакатда яратилган 132 та йирик саноат компанияларининг ишлаб чиқариш қувватлари жаҳондаги 200 та энг катта трансмиллий саноат компаниялари таркибига кириб, уларнинг ҳиссасига 2007 йилда саноат ишлаб чиқаришнинг 30,9% и туғри келди.

3. Хитойликлар Ғарб технологиясини урганиб, мамлакатда инновацион нусха кучиришнинг стратегиясини амалга оширдилар. Мамлакатда электротехника маҳсулотлари, усқуналари ва автомобиллар ишлаб чиқарувчи Ғарб корхоналари пайдо бўлганидан 3 – 5 йил утиб худди шундай товарлар ишлаб чиқарувчи хитой корхоналари вужудга келди. Масалан, 2000 – 2002 йилларда Хитойда Ғарб мамлакатларининг автомобиль йиғувчи заводлари йилига 1,7 млн. дона машина йиғиб чиқарган бўлса, 2008 йилда 13 та шундай заводлар 2,1 млн. дона автомашина ишлаб чиқарган ҳолда Хитой заводлари 7,3 млн. дона автомашина ишлаб чиқардилар.

4. Мамлакатда уз товарларини жаҳон бозорига олиб чиқишни қуллаб-қувватлаш орқали модернизация самарадорлиги оширилди. Охириги 10 йил мобайнида Хитойда саноат маҳсулотлари экспорти 7,4 марта усди. Ушбу мақсадга эришиш учун ҳамма нарса, шу жумладан, ички ва ташқи сиёсат маҳаллий ишлаб чиқарилган маҳсулотни экспортга йуналтиришни қуллаб-қувватлашга қаратилди. Экспортёрларни кредитлаш механизми яратилди.

5. 1990 йилларнинг урталаридан бошлаб Хитойдаги модернизациялаш лойиҳаларининг етакчи элементи инфратузилмани ривожлантиришдан иборат бўлди. 1995 – 2008 йилларда Хитойдаги автомобиль йуллари узунлиги 3,1 марта, темир йўллар узунлиги 40% га, электроэнергия ишлаб чиқариш миқдори 2,8 марта купайди. Сўнгги 5 йилда 3,1 млрд. кв. метр уй-жой қурилди. Мамлакатга жаҳондаги 50 та энг йирик денгиз портининг 17 таси, 50 та энг йирик аэропортларнинг 6 таси туғри келади ҳамда дунё савдо флотининг 11% и тегишлидир.

6. Давлат иқтисодиёт билан бирга институт сифатида ҳам узини модернизациялаштирди. Бошқарув аппаратида ишловчилар малакаси, касбий маҳорати тубдан янгиланди, коррупция ва порахурликда айбланган куплаб давлат хизматчилари жазоланди ва истеъфога чиқарилди.

Хитойдаги иқтисодий мўъжиза сабаби эса иқтисодий ишловчиларни амалга ошириш йилларида инвестиция нормаси ва экспортнинг ялпи ички маҳсулотдаги улушининг ортиши, кучли протекционизм сиёсатини амалга ошириш билан боғлиқдир.

Утиш иқтисодиёти мамлакатларининг айримларида модернизациялаш борасида олиб борилаётган чора-тадбирларни таҳлил қилиш алоҳида қизиқиш уйғотади¹⁴². 2009 йилда Россияда миллий элита томонидан модернизациялаш идеологияси ишлаб чиқилди.

Россия иқтисодиётини модернизациялаш икки муҳим компонентни уз ичига олади: а) мамлакат ичида инновацион ва технологик кашфиётлар, янгиликларни яратиш; б) иқтисодиётнинг реал секторида фойдаланиш учун юқори технология ва ускуналарни самарали импорт қилиш. Мамлакатда инновацион фаолият ривожлана борган сари инновацияни импорт қилишдан ички ишлаб чиқаришга утиш керак. Технологиянинг йирик истеъмолчисидан, технология сотиладиган бозордан жаҳон бозорига глобал юқори технология етказиб берувчи мамлакатга айланиш зарур.

Россия ҳукуматининг фикрича, иқтисодиётни модернизациялаш ғояси қуйидаги беш устувор йуналишларга эга:

- самарали ёқилғи ва янги турдаги ёқилгини ишлаб чиқариш;
- медицина технологиялари ва фармацевтика;
- ядро энергетикаси;
- инфорацион технология;
- космос ва телекоммуникация.

Модернизациялаш дастурининг пировард самараси устун даражада жамият элитасининг инновацион ўзгаришлар жараёнига реал жалб этилишига боғлиқ. Ушбу сиёсатнинг мувафаққияти давлатнинг бизнес ва жамият билан ҳамкорлиги даражасига боғлиқ.

Россиядаги модернизациялашнинг мақсади аҳолининг ижодий ва тадбиркорлик қобилиятини тулиқ намоён этувчи, ҳамма учун барабар имконият яратувчи иқтисодий муҳитни яратиш, рақобатбардош, диверсификациялашган иқтисодиётни яратишдир.

Россияни модернизациялаш — бу мамлакатни янги индустриалаштиришдан иборат бўлиб, асосий фондларни тубдан янгилаш, харажатларни оптималлаштириш, замонавий технология ва бошқарувни фаол жорий этиш асосида уни дунёдаги

¹⁴² Дворкович А. Элита плюс общество // Ведомости, 21.01.2010.; Иноземцев В. Национальная особенность // Ведомости, 16.11.2009.; Иноземцев В. Где мы находимся. //Ведомости, 11.01.2010.; Иноземцев В. Локомотивы роста // Ведомости, 20.04.2009.; Иноземцев В., Титов В., Явлинский Г. Компас для реформ // Ведомости, 08.02.2010.

энг йирик саноат маҳсулотини экспорт қилувчи 10 та мамлакат қаторига қушишни таъминлашдан иборатдир. Модернизациялаш мувафақиятини белгилаб берувчи курсаткич сифатида мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ички ва ташқи бозордаги рақобатбардошлик даражаси хизмат қилиши лозим. Шундай қилиб, мамлакатнинг истиқболдаги ривожланиш стратегияси инновацион ривожланиш ва модернизациялашнинг устувор йуналишлари булиб қолади.

Давлатнинг инновацион сиёсати — бу ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг таркибий қисмларидан бири булиб, илмий тадқиқотлар, ишланмалар, тажриба-конструкторлик ишлари ёки бошқа илмий-техник ютуқлардан фойдаланиб яратилган янги, такомиллашган маҳсулот, юқори технологик жараёнларнинг иқтисодиётга жорий этилиши билан боғлиқ инновацион фаолиятни ривожлантириш ва рағбатлантиришга қаратилган сиёсатдир.

Инновацион сиёсатни шакллантиришда энг муҳими устувор йуналишларни аниқлаб олиш зарур ва ушбу ҳолат инновацион сиёсатнинг қуйидаги моделларини ажратиш имконини беради (8.2.1-жадвал):

1. Умуммиллий аҳамиятга эга илмий-техник дастурлар ва лойиҳаларни амалга оширишга йуналтирилган инновацион сиёсат модели.

2. Илмий-техник билимларни оммалаштиришга йуналтирилган инновацион сиёсат модели.

Мамлакатларни амалга ошираётган инновацион сиёсатига қараб қуйидаги уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Фанда етакчиликни сақлаб қолишга интилаётган мамлакатлар. Одатда, ушбу мамлакатларда инновацион цикlining ҳамма босқичларини қамраб олувчи йирик миқёсли мақсадли лойиҳалар амалга оширилади (АҚШ, Буюк Британия, Франция).

2. Қулай инновацион муҳитни яратиш, иқтисодиёт таркибини оптималлаштиришга йуналтирилган мамлакатлар (Германия, Швеция, Швейцария).

3. Инновацион инфратузилмани ривожлантириш, жаҳондаги илмий-техник тараққиёт ютуқларини қабул қилишни таъминлаш, турли секторларнинг фан ва технологиялар соҳасидаги фаолиятларини мувофиқлаштириш йули орқали янгиликларни рағбатлантирувчи мамлакатлар (Япония, Корея Республикаси).

Мамлакатнинг инновацион фаоллик даражаси мамлакатда қабул қилинган инновацион стратегия ва унинг курсаткичлари орқали белгиланади. Инновацион стратегия — бу технологиялар ва бошқарув технологияларидаги янгиликларни иқтисодий ри-

вожланиш йуналишларига мувофиқ равишда танлаш ҳамда амалга ошириш тизимини узгартириш жараёнларини белгилаб берувчи қоида ва нормалар йиғиндисидир.

8.2.1-жадвал

Давлат инновацион сиёсатининг асосий йуналишлари¹⁴³

Инновацион сиёсат йуналишлари	Хусусиятлари	Мамлакатлар
Миллий инновацион тизим таркибини оптималлаштириш	Инновация соҳасида давлат бошқарув ва режаланштириш тизимини оптималлаштириш	Япония, Норвегия, Ҳиндистон, Чили
	Фан ва инновацион соҳани давлат томонидан молиялаштиришни оптималлаштириш	АҚШ, Франция, Буюк Британия, Дания, Норвегия, Швеция, Тайвань, Австралия
	Фундаменталь тадқиқотларни ривожлантириш	Буюк Британия, Швеция, Словения
Мамлакат ичида бизнес ва фан (университетлар) ўртасидаги инновацион кооперацияни рағбатлантириш	Университетлар ва корпорацияларни симметрик яқинлаштиришни рағбатлантириш	АҚШ, Финляндия
	Фан ва инновацион соҳага йирик давлат қўйилмалари ва хусусий миллий капитални жалб этиш	Исроил, Финляндия
	Хусусий секторнинг инновацион фаоллигини хорижий капитални инновацион соҳага жалб этиш орқали рағбатлантириш	Буюк Британия, Ирландия, Хитой, Корея Республикаси, Малайзия, Ҳиндистон, Исроил
	Илмий секторнинг инновацион ташаббусини рағбатлантириш	Германия, Япония, янги Зеландия, Дания
Халқаро инновацион тармоққа интеграциялашиш	Комплекс интеграциялашиш	Финляндия, Исроил, Нидерландия, Хитой
	Технологик ихтисослашиш	Корея Республикаси, Малайзия, Сингапур, Тайвань, Ҳиндистон
Ички инновацион тармоқларни йўлга қўйиш	Инновацион соҳада алоқаларни урнатиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш	АҚШ, Норвегия, Ирландия
	Миллий ҳудудлар ташаббусини рағбатлантириш	Франция, Германия, Финляндия
Миллий инновацион тизимни шакллантириш	Фаннинг давлат секторини реструктуризациялаш	Болгария, Польша, Литва
	Фан ва таълимнинг интеграциялашувини рағбатлантириш	Латвия, Эстония, Чехия
	Кичик ва урта бизнесни инновацион соҳага жалб этиш	Руминия, Чехия, Словакия, Латвия, Эстония, Туркия, Чили
	Юқори технологиялар соҳасида экспортнинг устувор йуналишларини аниқлаш	Чехия, Руминия, Чили, Туркия

¹⁴³ Экономика: учеб./А.И.Архипов (и др.); под.ред. А.И.Архипова, А.К.Большакова. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. С. 70 — 71.

Иқтисодийётга янгиликларни жорий этиш, фан сифимкорлиги юқори маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва экспорт қилишда мувафакқиятга эришган мамлакатлар тажрибасини таҳлил этиш инновацион ривожланиш стратегиясининг қуйидаги турларини ажратиш имконини беради.

Кучириб утказиш стратегияси — мавжуд хорижий илмий-техник салоҳиятдан фойдаланиш ва ушбу соҳадаги янгиликларни иқтисодийётга кучириб утказиш билан боғлиқ стратегия. Ушбу стратегия биринчи навбатда Япония томонидан Иккинчи жаҳон урушидан кейин кулланилган.

Узлаштириш стратегиясининг мазмуни шундан иборатки, унда мамлакат арзон ишчи кучи ва йўқотилаётган илмий-техник салоҳиятининг бир қисмидан фойдаланган ҳолда тараққий этган мамлакатларда аввал ишлаб чиқарилган маҳсулотни ишлаб чиқариш узлаштирилади. Кейинчалик мамлакат мустақил илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларини амалга ошириш имконини берувчи илмий-техник салоҳиятни ривожлантиради ҳамда фаол инновацион фаолиятни таъминлайди. Ушбу стратегия Хитой ва Жануби-Шарқий Осиёнинг қатор мамлакатларида қабул қилинган.

Яратиш стратегияси — тараққий этган мамлакатлар, авваломбор, АҚШ, Буюк Британия, Германия, Францияда кулланилади. Ушбу стратегия мамлакатнинг илмий-техник салоҳиятидан фойдаланиш, хорижлик олимлар ва конструкторларни жалб этиш, университетларнинг фундаменталь фанлари ва фирмаларнинг амалий фанларини интеграциялаштириш орқали мунтазам равишда янги маҳсулотлар, юқори технологиялар яратишни кўзда тутади. Яратилган маҳсулотлар ва юқори технологиялар ишлаб чиқариш ҳамда ижтимоий соҳага жорий этилади, яъни мунтазам равишда инновациялар яратиб, ривожлантирилиб борилади.

Инновацион жараёнларнинг ривожланиш тенденциялари қуйидагилардан иборат (8.2.2-жадвал):

1. Жаҳон ҳужалигида ТМКлар инновацион ролининг ортиб бориши.

2. Инновацион фаолиятнинг инвестиция ресурслари ва миллий иқтисодийёт ҳамда алоҳида ҳужалик субъектлари рақобатбардошлиги билан узаро алоқадарлигининг ортиши.

3. Давлатнинг тартибга солиш ролининг кучайиши.

Ривожланаётган ва утиш иқтисодийёти мамлакатларида инновацион салоҳиятни шакллантирувчи институционал муҳит ривожланган мамлакатларга нисбатан кам ривожланганлиги учун маҳаллий ишлаб чиқарувчилар рақобатбардош эмас. Шунинг учун

ТМКнинг инновацион имкониятларидан фойдаланишга асосланган инновация сиёсати рақобат ва иқтисодий ривожланиш нуқтаи назаридан салбий натижаларга олиб келиши мумкин.

8.2.2-жадвал

Инновацион жараёнларнинг ривожланиш тенденциялари¹⁴⁴

Жаҳон хужалиги ривожланишининг сифат курсаткичларини шакллантирувчи тенденциялар	Жаҳон хужалиги ривожланишининг миқдор курсаткичларини шакллантирувчи тенденциялар
<ul style="list-style-type: none"> - жаҳон технологик ривожланишини асослашга йуналтирилган инновацион оқимлар концентрациялашувининг кучайиши; - инновацион фаолиятнинг инвестиция ресурслари ва рақобатбардошлик билан узаро алоқадарлигининг кучайиши; - инновацияларнинг хизматлар секторига кириб боришининг кучайиши; - халқаро инновация операцияларининг ташқи савдо айланмаси ҳажмининг узишига нисбатан жадал суръатларда ривожланиши; - инновацион маҳсулотнинг фан ва технологик сифимкорлигининг ортиши. 	<ul style="list-style-type: none"> - халқаро институтларнинг инновацион жараёнларни ривожлантириш омили сифатидаги таъсирининг ортиши; - хужалик лойиҳаларини амалга ошириш жараёнида инновация ва инвестиция бозорларининг кенгайиши; - ТМК инновацион ролининг ортиши; - жаҳон инвестиция жараёнларида инновация компонентлари ривожланишининг кучайиши; - инновацион оқимларнинг географик таркибида «Шимол – Жануб» йуналишининг кучайиши; - давлатнинг тартибга солиш ролининг кучайиши.

Макродаражада инвестициялар келиб чиқишидан қатъий назар, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш, илмий-техник тараққиётни жадаллаштириш, маҳсулот рақобатбардошлигини ошириш, иқтисодиётда таркибий узгаришларни амалга ошириш ва барча тармоқларнинг мувозанатли ривожлантириш ижтимоий соҳани ривожлантириш атроф-муҳитни муҳофаза этишни таъминловчи дастаклар ҳисобланади.

Хорижий инвестицияларни жалб қилувчи мамлакатлар учун ушбу инвестицияларни оқилона жалб этиш ва фойдаланиш куйидаги ижобий оқибатларни юзага келтиради:

– бошқарув инновацияларига эга бўлиш – маркетингни ташкил этиш ва бошқарувнинг ижобий тажрибасига эришиш;

¹⁴⁴ Инновационный тип развития экономики: Учебник. / Под общ. ред. А.Н.Фоломьева. – М.: Изд-во РАГС, 2008. С. 662.

— иқтисодий таҳлилни амалга ошириш, ҳисоб-китоб, ҳисобга олиш ва назорат қилиш учун замонавий усул ҳамда услубиятларни олиш;

— технологик инновацияларга эга булиш — қурилиш, саноат ишлаб чиқариш, соғлиқни сақлаш, маданият, маориф ва бошқа ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этиш технологияларини узлаштириш;

— атроф-муҳитни муҳофаза қилишни яхшилаш (экологик инновациялар — экологик хавфсизликнинг замонавий воситаларини жалб этиш).

Утиш иқтисодиёти мамлакатларида модернизация узгаришлари куйидаги муаммоларни ҳал этишни таъминлайди:

— иқтисодиёт таркибини чуқур янгилаш;

— аҳоли турмуш даражасини ошириш ва сифатини яхшилаш;

— мамлакат иқтисодиётининг халқаро меҳнат тақсимоти ва жаҳон иқтисодиётида муносиб урин эгаллаш.

Утиш иқтисодиёти мамлакатларида иқтисодиётни модернизациялаш сиёсатини амалга оширишда куйидаги характерли хатоларга йул қуймаслик лозим:

— «тиклаш» ва «омон қолиш»га урғу бермаслик;

— бозор ва демократияни ижтимоий адолатга нисбатан қарама-қарши қуймаслик;

— давлат ва бозорни бир-бирига нисбатан қарама-қарши қуймаслик;

— жамиятнинг алоҳида битта ижтимоий гуруҳига (камбағаллар, тадбиркорлар ва бошқалар) устувор эътибор бермаслик;

— иқтисодий сиёсатни миллий ҳисоблар тизими курсаткичлари билан боғлиқ равишда шаклланмаслик.

Модернизация дастури мамлакатнинг жаҳондаги иқтисодий ва сиёсий мавқеини тиклаш, ислоҳотларнинг ижтимоий харажатларини минималлаштириш ва молиявий инқироз хавфини пасайтириш имконини беради.

Утиш иқтисодиёти мамлакатлари иқтисодиётининг барқарор усиш суръатларига устун даражада юқори жамғариш нормаси, яъни ЯИМда юқори инвестициялар улуши эвазига эришилади.

Ривожланишнинг бу тоифаси *қувиб етадиган модернизация* номини олган. Қувиб етадиган модернизациялашнинг асосий масаласи — миллий хусусиятлар ва замонавий цивилизация тараққиётининг умумий қонуниятлари нисбатидир. Юқори натижаларга эришган мамлакатларнинг тажрибаси курсатишича, миллий хусусиятларнинг сақлаб қолиниши ва моҳирона фойдаланилиши модернизацияда муҳим роль уйнайди.

Модернизациялаш сиёсати муваффақиятининг муҳим шарты бозор ва демократик институтларнинг шаклланиши ҳисобланади.

Жаҳон амалиётининг кўрсатишича, модернизациялашга икки йўл билан эришиш мумкин. Биринчиси — бу давлатнинг иқтисодий тартибга солишдаги юқори ваколатининг тикланиши, миллий иқтисодий хорижий рақобатдан ҳимоя қилиш ва иқтисодий ривожланишининг устувор йўналишларида ресурсларни жамлаш. Иккинчиси — бу бозор механизмларининг ҳар томонлама ривожланиши ва бозор иқтисодиётига мос давлатни шакллантириш мақсадида мамлакат иқтисодиётини жаҳон хужалигига интеграциялашувини таъминлаш.

Биринчи йўл узининг жозибadorлиги билан бирга айрим камчиликларга ҳам эга:

— ресурсларни давлат томонидан тақсимлаш бозор механизмига нисбатан самарасиз ҳисобланади;

— замонавий иқтисодий ҳаракатчан ва узгарувчанлиги билан ажралиб туради. У қарорларни тез қабул қилишни, яъни ваколат ва жавобгарликнинг марказлаштирилмаслигини тақозо этади.

Жаҳон тажрибаси кўрсатишича, ҳозирги шароитда фақатгина бозор механизмлари модернизацияни амалга ошириши мумкин, у юқоридан буйруқ орқали киритилмайди, чунки модернизациялаш устун даражада иқтисодий субъектлар инновация фаолиятининг натижаси ҳисобланади. Ушбу ҳолатни жаҳоннинг турли мамлакатларида «иқтисодий эркинлик индекслари» ёрдамида амалга оширилдиган махсус таҳлиллар тасдиқлайди. Ушбу индекслар иқтисодий давлат томонидан тартибга солиш даражасини характерлайди ва тадбиркорларга тушаётган солиқ юқининг умумлашган курсаткичлари, ички бозорни хорижий рақобатдан протекционистик ҳимоя қилиш индикаторларини ифодалайди. Аксарият ҳолларда иқтисодий эркинлик индекслари юқори булган мамлакатлар юқори иқтисодий ривожланиш курсаткичларига эришадилар.

Иқтисодий тартибни модернизациялашда саноат сиёсати муҳим ўрин тутди. Саноат сиёсати — бу ишлаб чиқаришнинг ўсишига, фан-техника ютуқларини ишлаб чиқиш ва жорий этишга, иқтисодий тармоқ таркибини яхшилашга ва тайёр маҳсулот экспортини ривожлантиришга қаратилган давлатнинг узоқ муддатли чора-тадбирлар мажмуидир.

Саноат сиёсати моделларидан кенг тарқалган икки турини ажратиб кўрсатиш мумкин. Биринчиси — Ғарбий Европа модели ҳисобланиб, унда асосий урғу таркибий сиёсатга берилади. Бунда истиқболли тармоқларни ривожлантириш ва зарар келтирувчи

тармоқларни тугатиш орқали мавжуд таркибнинг аста-секин яхшиланиши назарда туғилади. Ушбу модель Фарбий Европанинг йирик мамлакаatlари иқтисодиёти таркибининг юқори диверсификацияланишуви билан характерланади.

Саноат сиёсатининг иккинчи модели – «Шарқий Осиё» модели деб аталиб, юқори технологияли тармоқларни қўллаб-қувватлашга йуналирилган. Саноат сиёсатининг ушбу модели асосида иқтисодий узишнинг, биринчи навбатда, фан-техника ютуқлари ва юқори технологияларни узлаштиришга (инновацияларга) боғлиқлиги ётади.

Саноат сиёсатини амалга ошириш механизмида қуйидаги воситалардан фойдаланилади:

- туғридан-туғри давлат инвестициялари;
- субсидиялар;
- солиқ ва бошқа молиявий дастаклар.

Саноат сиёсатида амалга ошириш воситалари уртасида қуйидаги жиҳатлар муҳим аҳамият касб этади:

- ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва компаниянинг инновацион фаоллигини рағбатлантирувчи рақобатчилик муҳитини яратиш;
- янги маҳсулотлар ва юқори технологияларнинг яратилиши, узлаштирилиши ва тарқалишини таъминловчи кенг ташкилий-иқтисодий тармоқни шакллантириш.

8.3. Иқтисодиётни модернизациялаш стратегиясини ишлаб чиқиш йуналишлари

Иқтисодиётни модернизациялаш стратегияси қуйидаги муҳим элементлардан ташкил топади¹⁴⁵:

1. Фарб технологияларини узлаштириш. Ривожланаётган мамлакатлар ривожланган мамлакатларга нисбатан ягона афзалликка — улар яратган институтлар, технологиялар ва хужалик юритиш усулларини узлаштириш имкониятига эгадирлар. Фарб мамлакатлари иқтисодий инқирознинг салбий натижаларини навбатдаги технологик янгиликлар ёрдамидагина енгиб утишлари мумкин. Бунинг учун эса маълум вақт ва ресурслар талаб этилади. Ривожланаётган мамлакатлар учун эса ривожланган мамлакатлар томонидан яратилган самарали янги технологияларни иқтисодиётга кенг миқёсда жорий этиш имконияти пайдо бўлди.

¹⁴⁵ Полтерович В. Гипотеза об инновационной паузе и стратегия модернизации. // Вопросы экономики, №6, 2009. С. 19 – 23.

2. Мамлакатнинг янги технологияларни узлаштириш имкониятининг ортиши. Янги технологияларни узлаштириш сиёсатининг мувафаққияти янги ташқи информациянинг аҳамиятини тушуна олиш, ўзлаштириш ва ундан бизнес мақсадида фойдаланиш қобилияти билан белгиланади. Ушбу қобилият етиб олувчи ривожланиш ва кейинчалик инновацион ривожланишга утишда муҳим аҳамиятга эга. Мазкур масалани ҳал этиш куйидаги дастаклар ёрдамида амалга оширилади:

- янги технология ҳамда асбоб-ускуналар импортини тартибга солиш, лицензиялар сотиб олиш ва тариф сиёсати;
- тугридан-тугри хорижий инвестициялар оқимини, қушма корхоналарни шакллантириш жараёнини тартибга солиш;
- аутсорсингни рағбатлантириш;
- жаҳон бозоридаги рақобат натижасида ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг янги усуллари узлаштириш;
- хорижлик мутахассислар билан узаро алоқаларни жадаллаштириш: хорижда ўқитиш ва малака ошириш, хорижлик ўқитувчиларни таклиф этиш, биргаликда илмий-тадқиқотлар олиб бориш;
- «ақл оқишининг» четга чиқиб кетишини тухтатиш, Фарбда таълим олган ёки тажриба орттирганларни мамлакатга қайтариш;
- патентлар сотиб олиш, юқори технологиялар, трансферт марказларини молиялаштиришни бевосита давлат томонидан қўллаб-қувватлаш сиёсати;
- йирик фирмаларда илмий-тадқиқот булимларини ривожлантиришни рағбатлантириш.

Миллий иқтисодиётнинг инновацион имкониятларини юқори даражага етказишда санаб ўтилган дастаклар етарли эмас. Бу ерда фундаментал фанлар, илғор ғояларни фандан амалиётга узатиш билан боғлиқ инфратузила ва инновацияларни қўллаб-қувватловчи ихтисослашган бозор институтлари (венчур фондлар ва илмий инкубаторлар) алоҳида роль уйнайди. Иқтисодий ривожланишнинг инновацион йўли фонд бозорининг самарали фаолияти ва кичик корхоналарнинг юқори фаоллигини тақозо этади.

3. Баланслашган «очиқлик сиёсати». Миллий иқтисодиёт учун жаҳон бозорига жалб этилганлик муҳим аҳамият касб этади. «Очиқликнинг» рационал даражаси ва тавсифини танлаш миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини таъминлаб бериши мумкин.

Очиқ иқтисодиёт – бу ташқи иқтисодий алоқалари ривожланган, миллий иқтисодиётнинг нисбий устунликларига таяниб, жаҳон хужалиги тизимига интеграциялашиб боровчи иқтисодиётдир. Очиқ иқтисодиёт, одатда, миллий иқтисодиётга нисбатан қўлланилади.

Жаҳон амалиётида иқтисодиётнинг очиқлик даражаси катор курсаткичлар орқали аниқланади:

- экспорт квотаси;
- импорт квотаси;
- ташқи савдо квотаси;
- импорт эластиклиги коэффиценти;
- экспорт эластиклиги коэффиценти;
- экспорт ва импорт таркиби;

– иқтисодиётга сарфланаётган инвестициялар таркибида хорижий инвестицияларнинг ҳиссаси ва четга чиқарилган капиталнинг жами капитал ҳажмидаги улуши. Агар ички инвестицияларда хориждан келган маблағлар улуши қанча катта булса ва капитал ташқарига қанча куп чиқса, иқтисодиёт шунчалик очиқ булади;

– меҳнат ресурслари таркибида хориждан келган ва хорижга чиқиб кетган ишчи кучи ҳиссаси. Ушбу курсаткич қанча катта булса, иқтисодиёт шунча очиқ булади.

Иқтисодиётнинг очиқлик даражасига таъсир этувчи омиллар қуйидагилардан иборат:

- ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражасининг юқорилиги;
- иқтисодиёт таркибида қайта ишлаш ва юқори технологияли тармоқларнинг улуши;
- мамлакат иқтисодий салоҳиятининг ҳажми;
- мамлакатнинг табиий ресурслар билан таъминланганлик даражаси.

Ўзбекистон иқтисодиёти эркинлашиб, очиқлик даражаси ортиб, жаҳон ҳужалигига интеграциялашуви кучайиб бормоқда. 2009 йилда Ўзбекистонда экспорт квотаси 36,8% га, импорт квотаси 29,3% га ва ташқи савдо квотаси 66,0% га тенг бўлди¹⁴⁶.

4. Ички бозорга йўналтирилганлик. Ушбу сиёсат иқтисодиётнинг ёпиқлигини англамайди – Фарб билан алоқаларни кенгайтирмасдан ва ташқи савдони рағбатлантирмасдан илғор технологияларни самарали ушлаштириш мумкин эмас. «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш бўйича, биринчи навбатда, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, ... мамлакатимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотларга ички талабни ривожлантириш масалалари алоҳида урин тутади»¹⁴⁷.

¹⁴⁶ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

¹⁴⁷ Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Тошкент: «Ўзбекистон». 2010. 37-б.

5. Олтин валюта захираларининг урнини қайта куриб чиқиш. Таҳлиллар курсатишича, барқарор иқтисодий усишнинг юқори курсаткичлари шароитида катта миқдордаги олтин валюта захиралари ҳам мамлакатдан капитал чиқиб кетишининг олдини ола олмайди. Масалан, Россияда хужалик субъектлари эҳтиёжини, талабини қондирувчи етарли мақсадларда кредитлар ажратилмаган, натижада давлат ва хусусий секторнинг жами қарзи мамлакатнинг халқаро олтин-валюта захиралари миқдорига тахминан тенглашиб қолди. Ғарб банкларига фоизлар захирада сақланаётган қимматбаҳо қоғозларнинг даромадлилигидан юқориқоқ ставкаларда туланган. Ушбу муаммонинг асосини валютага талабни юзага келтирувчи самарали модернизация лойиҳаларининг етарли эмаслиги ташкил этади.

6. Банк тизимининг самарадорлигини ошириш. Инновацияларга асосланган иқтисодиётда фонд бозорининг асосий функцияларидан бири — бу рискларни хежрлаш ҳисобланади. Узлаштириш йули орқали йирик ҳажмдаги модернизация лойиҳаларини амалга оширишда рисклар минимал булади. Аммо ноқулай инвестиция муҳити шароитида кредиторнинг қарздор билан бевосита ишлаши талаб этилади. Бунинг учун кредитлашнинг ривожланган банк тизими зарур булади. Ўзбекистонда инқирозга қарши чоралар дастурини амалга ошириш жараёнида «... молия-банк тизимини мустақамлаш масаласига алоҳида эътибор қаратилди. Сунгги икки йилда тижорат банкларининг умумий капитали 2 баробар қупайди. Биргина ўтган йилнинг узида етакчи банкларнинг низом жамғармаларини ошириш учун қушимча равишда 500 миллиард сўмдан ортиқ давлат маблағлари ажратилди»¹⁴⁸.

7. Солиқ сиёсати чоралари. Жаҳон бозорларида хом ашё нархининг пасайиши шароитида аҳолининг жамғаришга бўлган эҳтиёжи ортиб боради. Жамғармаларни қупайтириш учун намойишкорона истеъмомли чеклашга қаратилган оммавий компания ва иқтисодий чоралар зарур. Уларга жисмоний шахсларнинг даромади ва мол-мулкига прогрессив солиқ жорий этиш, қимматбаҳо буюмларни сотишдан ундириладиган солиқларни, хориждан олиб келишда эса импорт тарифларини ошириш каби чораларни киритиш мумкин. Шунингдек, жамғариш жараёнига пенсия маблағларининг жамғарилган қисмига нисбатан давлат мукофотларининг жорий этилиши ҳам таъсир курсатиши мумкин.

¹⁴⁸ Уша манба. 35-б.

8. Ипотекани ривожлантириш. Ипотекани кредитлаш аҳолининг жамғариш жараёни ва иқтисодий усиш суръатларига сезиларли таъсир курсатади.

9. Фирмаларни эмас, балки лойиҳаларни яратиш ва қўллаб-қувватлаш: иқтисодий усишни интерактив бошқариш тизими. Иқтисодий назария иқтисодиётга давлат аралашувининг туғри эканлигини тасдиқловчи қатор асосларга эга. Ижтимоий муаммоларни ҳал этиш, жамият фаровонлигини молиялаштириш, жамиятдаги қарама-қаршиликларнинг мавжудлиги ва уларни ҳал этиш, бозор муносабатларини шакллантиришдаги муваффақиятсизликларни бартараф этишга йуналтирилган иқтисодий сиёсат шулар жумласидандир.

«Инқирозга қарши чоралар дастурини амалга ошириш доирасида солиқ имтиёзлари ва преференциялар бериш ҳисобидан 500 миллиард сумдан ортиқ маблағ хужалик субъектлари тасарруфида қолдирилди. Бу маблағ уларнинг айланма маблағларини тулдириш, ишлаб чиқаришни техник қайта жиҳозлаш, янги турдаги маҳсулотларни узлаштириш, ишчиларни моддий рағбатлантириш учун йуналтирилди»¹⁴⁹.

Иқтисодиётни модернизациялашдаги яна бир муҳим жиҳат, ушбу масалага селектив ёндашув даражасидир. Селектив ёндашув сиёсати кенг имкониятлар туғдиради ва нисбатан катта ҳажмдаги ахборотлар, юқори сифатли бошқарувни талаб этади. Жумладан, Россияда қабул қилинган инқирозга қарши чораларнинг аксарият қисми ижтимоий (ишсизлик даражасининг усишига йўл қўймаслик) мақсадларга, кутилмаган салбий (бир фирманинг банкрот бўлиши бошқаларининг ҳам банкрот бўлишига олиб келиши мумкинлиги) оқибатларни юмшатишга, иқтисодий агентлар ўртасида ишончсизликнинг олдини олиш учун иқтисодиётни пуллар билан тўйинтириш ва кредитлар бўйича ставкаларни пасайтиришга йуналтирилган. Натижада иқтисодий ёрдам аниқ банклар ёки рўйхат қилинган фирмаларга курсатилиши ёки инфратузилмавий лойиҳаларга берилиши мумкин. Аниқ муассасаларга бевосита курсатиладиган ёрдам инқирознинг юқори фазасида заруриятга айланади. Одатда, ушбу турдаги чораларнинг натижаларини прогнозлаштириш қийин, улар лоббизм ва коррупцияни рағбатлантиради.

Таҳлиллар курсатишича, Россия ҳукумати тармоқлараро модернизация лойиҳаларини яратиш бўйича бирон-бир чоратadbир қабул қилмаган. Ушбу лойиҳаларгина инқироздан тезда чиқиб кетиш ва барқарор иқтисодий ўсишга эришиш имконини

¹⁴⁹ Уша манба 41-б.

беради. Охирги 60 йил ичида ривожланаётган мамлакатлардан ривожланган мамлакатларга айланган барча мамлакатлар давлатнинг бизнес билан мустаҳкам узаро алоқаларига асосланган индикатив режалаштириш дастурларидан фойдаланишган¹⁵⁰.

Узоқ муддатли мақсадлар сифатида кенг миқёсда қулланиладиган юқори технологияларни жорий этиш зарур. Ушбу технологиялар 5 – 10 йил ичида ривожланган мамлакатларда иқтисодий усишнинг асосини ташкил этган. Шунингдек, иқтисодиётни модернизациялаш стратегияси давлат бошқарув органлари ва коррупцияга қарши кураш самарадорлигини ошириш буйича ишлаб чиқилган чора-тадбирларни ҳам уз ичига олиши зарур.

8.4. Утиш мамлакатлари иқтисодиётини эволюцион модернизациялаш принциплари

Утиш иқтисодиёти мамлакатларида модернизация жараёнлари узига хос хусусиятларга эга. Ушбу мамлакатларда турли иқтисодий муаммолар мавжуд булиб, уларни ҳал этиш йуларини излашмоқда. Ушбу мамлакатларда иқтисодий ривожланишнинг оптимал йулини аниқлашнинг универсал ва ҳамма учун бирдай самарали стратегияси мавжуд эмас. Жаҳон хужалигига интеграциялашаётган ҳар бир мамлакат куйидаги икки вазифани ҳал этиши лозим:

– иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий соҳаларда мувофиқлаштиришнинг универсал механизмларини жорий этиш ва ривожлантириш;

– иқтисодий субъектлар фаолиятига кучли таъсир утказувчи миллий маданий анъаналардан фойдаланиш.

Ушбу вазифаларни ҳал этишда уларнинг биттасига алоҳида урғу бермаслик зарур, чунки бу ҳолат институционал муваффақиятсизликка олиб келиши мумкин. Иқтисодиётни модернизациялашда мувозанатлашган қарорлар қабул қилиш зарур.

Демак, утиш иқтисодиёти мамлакатларида модернизациялаш жараёнида шаклланидиган мақсад ва унга эришиш шартлари мавжуд булиши лозим (8.4.1-жадвал).

Модернизацияга эришишнинг мақсади ва дастакли курсаткичларини узаро таққослаш куйидаги хулосаларга олиб келади. Энг аввало, модернизацияни амалга ошириш сиёсати қатор босқичлардан иборат булиши зарур (8.4.1-расм).

¹⁵⁰ Полтерович В. Гипотеза об инновационной паузе и стратегия модернизации. //Вопросы экономики, № 6, 2009. С. 23.

**Модернизация шароитида утиш иқтисодиётининг мақсадли
ва дастакли курсаткичлари¹⁵¹**

Мақсадли курсаткичлар	Дастакли курсаткичлар
1. Қулай институционал муҳитни яратиш ва қўллаб-қувватлашда қатнашувчи кучли, самарали ҳукумат.	1. Сифатли институционал муҳит.
2. Барқарор ривожланаётган диверсификациялашган ва рақобатбардош иқтисодиёт.	2. Ривожланган ишлаб чиқариш инфратузилмаси.
3. Тадбиркорлик ташаббусини амалга оширишга қумаклашувчи институционал муҳит.	3. Макроиқтисодий барқарорлик.
4. Фуқаролар манфаатини эътиборга олувчи ижтимоий-сиёсий устқурма.	4. Самарали соғлиқни сақлаш ва урта маълумот.
5. Миллий маданият хусусиятларини акс эттирувчи ва фуқароларнинг бошқа маданиятларга нисбатан толерантлигини таъминловчи норасмий институтларнинг мавжудлиги.	5. Самарали олий ва олий таълимдан кейинги таълим.
6. Иқтисодиёт ва жамиятнинг очиклиги.	6. Самарали товар бозорлари.
	7. Самарали меҳнат бозори.
	8. Ривожланган молия бозори.
	9. Иқтисодиётнинг замонавий технологияларни қабул қила олиш қобилияти.
	10. Бозорлар ҳажми.
	11. Бизнеснинг иқтисодиёт таркибида ривожланган шаклдаги муносабатлари.
	12. Самарали миллий инновацион тизим.

8.4.1-расм. Модернизация жараёнининг босқичлари¹⁵²

Биринчи босқичда институционал ислоҳотлар амалга оширилади. Ушбу босқичда ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг тартиб қоидалари келишилади ва ўзгаради. Иккинчи босқичда иқтисодий сиёсатнинг иқтисодий жараёнларга таъсир этишининг

¹⁵¹ Рустамов А. Принципы эволюционной модернизации переходных экономик. //Вопросы экономики, №7, 2009. С. 88.

¹⁵² Ўша манба.

таъсирчан дастаклари танланади ва жорий этилади. Ушбу дастаклар институционал қайта қуришлар асосини ташкил этади ва миллий иқтисодиётнинг халқаро рақобат, жаҳон инқироzi каби ташқи омиллар таъсирига мослашишига хизмат қилади. Учинчи босқичда эса ижтимоий сиёсат амалга оширилади. Ушбу босқичда жамиятнинг алоҳида гуруҳлари манфаатларини ҳимоя қилиш ва уларни модернизация жараёнларига қушиш учун шарт-шароитлар шакллантирилади.

Модернизациялашнинг дастак курсаткичларини таҳлил этиш, модернизациялаш вазифаларини бажаришда босқичма-босқич, яъни биринчи вазифани ҳал этмасдан кейингисига утиб кетмаслик лозим. Бу ҳолат мамлакатнинг чекланган ресурсларини исроф қилиш ва пировард натижаларга эришиш имконини бермайди.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi утиш иқтисодиёти мамлакатларида модернизация жараёнларига уз таъсирини утказмоқда. Инқироз таъсирини тегишли модернизация сиёсатини ишлаб чиқишда эътиборга олиш зарур.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi урта ва узоқ муддатда жиддий салбий оқибатларга эга булиши, жаҳон иқтисодиёти ва халқаро молия муносабатларда туб узгаришларга олиб келиши ҳамда модернизация жараёнларини мураккаблаштириши мумкин.

Биринчидан, жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi глобализация жараёнининг ижобий томонлари билан бирга салбий оқибатларини намоён қилмоқда. Аввалги молиявий инқирозлар аксарият мамлакатларни бюджет ва жорий операциялар счёти камомадини чеклаш, валюта захираларини жамғариш ва миллий фаровонлик фондларини яратиш каби масъулиятли макроиқтисодий сиёсат олиб боришга мажбур қилди.

Иккинчидан, инқироз даврида ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда тизимли рискларни аниқлаш, уларни бошқариш ва макродаражада пасайтириш чора-тадбирларини куриш лозим.

Учинчидан, инқироз қатор мамлакатларда бозор иқтисодиёти принципларига нисбатан аҳолининг ишончсизлигини уйғотди. Жумладан, қисқа муддатли дастурни амалга оширишда давлатнинг роли кучайди. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш зарурияти ва самарасиз аралашувини аниқ белгилаб олиш зарур.

Туртинчидан, инқироз ва инқирозга қарши чоралар дастурини амалга ошириш тажрибаси иқтисодий ресурсларни самарали қайта тақсимлаш зарурлигини курсатди.

Утиш иқтисодиёти мамлакатларида модернизация жараёнларини амалга оширишда ушбу мамлакатларнинг ижтимоий-сиёсий ҳолати ва иқтисодий тизимининг ривожланиш хусусиятларини эътиборга олиш зарур (8.4.2.-жадвал).

8.4.2-жадвал

Утиш иқтисодиёти мамлакатларида институционал хусусиятлар ва уларни модернизациялаш усуллари¹⁵³

Утиш иқтисодиёти мамлакатларида институционал хусусиятлар	Фарқларни бартараф этишнинг модернизация нули
<p>– барча хужалик юритиш субъектларининг локал, индивидуаллашган институционал муҳитида фаолият юритиши;</p> <p>– иқтисодий қонунларга таъсир этувчи ҳаракатларни йуққа чиқарувчи муаммоларни (ҳамкорлар, амалдорлар билан) ҳал этишнинг персоналлашган амалиётининг ривожланиши;</p> <p>– мавжуд алоқалар янги қатнашчиларнинг шаклланган муносабатлар тизимига кириш имкониятини пайсайтиради;</p> <p>Ушбу шароитда ҳаракатлантирувчи куч сифатида марказий ҳукумат роль уйнайди</p>	<p>– утиш иқтисодиётига хос тарихий, иқтисодий, институционал ва қадриятлардаги фарқлар кузда тутилган мақсадга эришиш учун зарур йуналишларни белгилаб олиш имконини беради;</p> <p>– расмий ва норасмий институтларни мувофиқлаштириш вазифаси танланган устувор йуналишларга боғлиқ ҳолда турлича ҳал этилиши мумкин;</p> <p>– тарихий тажрибанинг курсатишича, модернизациянинг универсал рецепти йуқ; ҳар бир мамлакатнинг модернизация йули бетакрор булади. Ушбу хусусият модернизациялашни амалга оширишда ҳал қилувчи роль уйнайди.</p>

Таҳлиллар кўрсатишича, ўтиш иқтисодиёти мамлакатларига хос институционал хусусиятлар қайд этиб ўтилган муаммоларни ҳал этиш йўллари тўғрисида хулосалар чиқариш имконини беради.

Биринчидан, ўтиш иқтисодиётига хос қарама-қаршиликларни босқичма-босқич бартараф этиш мамлакатнинг рақобат афзалликларини аниқлаш ва ундан самарали фойдаланишдан иборат.

Иккинчидан, агар бундай афзалликлар мавжуд бўлса, Жаҳон иқтисодий форуми тавсияларига мос келувчи умумий схема ишлай бошлайди.

¹⁵³ Уша манба.

Учинчидан, сифатли институтларнинг босқичма-босқич шаклланиши жаҳон инқироzi шароитида иқтисодиётда йуқотилган позицияларни қисман қайтариш имконини беради.

Утиш иқтисодиёти мамлакатларида институционал ислохотлар қуйидаги тамойилларга асосланади:

— давлат, бизнес ва жамият уртасида уч томонлама муносабатларни амалга ошириш;

— давлат сектори фаолиятининг самарадорлигини ошириш;

— модернизация жараёнига жалб этилган барча гуруҳлар манфаатларига риоя қилиш;

— институционал қайта узгаришларни трансакцион харажатлар даражасининг пасайиши билан уйгун ҳолда олиб бориш.

Ўзбекистонда иқтисодиётни модернизациялаш иқтисодий ислохотларнинг устувор йуналишларидан ҳисобланади.

Ўзбекистонда 2009 — 2012 йилларга мулжаллаб қабул/қилинган Инқирозга қарши чора-тадбирлар дастурида назарда тутилган асосий йуналишлар:

— экспорт қилувчи корхоналарни қуллаб-қувватлаш ва уларнинг барқарор фаолиятини таъминлаш чора-тадбирлари;

— мамлакатимиз товар ишлаб чиқарувчилари ва хизмат курсатувчилари маҳсулотларига ички талабни ноинфляциявий рағбатлантириш буйича чоралар;

— иқтисодиётнинг реал сектори соҳасида ресурс базасини кенгайтириш ва инвестицион фаолликнинг усишини таъминлаш чоралари;

— электро-энергетика соҳасини модернизация қилиш, энергия сифимини қисқартириш ва энергия тежаш тизимини жорий этиш;

— кичик бизнеснинг ривожланишини қуллаб-қувватлашни кучайтириш, аҳоли бандлигига ва янги иш ўринларини ташкил этишга кўмаклашиш.

Мамлакатимизда 2010 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг қуйидаги вазифалари устувор вазифалар сифатида белгилаб олинди:

— 2010 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг энг муҳим мақсади ва асосий устувор вазифаси - бу ислохотларни давом эттириш ва чуқурлаштириш, мамлакатимизни янгилаш ва модернизация қилиш, 2009 — 2012 йилларга мулжалланган Инқирозга қарши чоралар дастурини сўзсиз бажариш ва шу асосда иқтисодий ривожланишнинг юқори ва барқарор суръатларини, самарадорлигини ҳамда макроиқтисодий мувозанатни таъминлашдан иборатдир¹⁵⁴;

¹⁵⁴ Каримов И.А. Асосий вазифамиз — ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. — Тошкент: «Ўзбекистон». 2010. 55-б.

- банк-молия тизимининг барқарорлигини таъминлаш¹⁵⁵;
- мамлакатимизнинг рақобатдошлигини оширишни таъминлаш учун иқтисодий таркибий узгартириш жараёнларини чуқурлаштириш сиёсатини давом эттириш 2010 йилга мулжалланган иқтисодий дастурни амалга ошириш¹⁵⁶;
- асосий етакчи соҳаларни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш, транспорт ва инфратузилма коммуникацияларини ривожлантиришга қаратилган стратегик аҳамиятга молик лойиҳаларни амалга ошириш учун фаол инвестиция сиёсатини олиб бориш¹⁵⁷;
- қишлоқда уй-жой қуриш ва ижтимоий инфратузилмани жадаллаштириш Дастури ижросини таъминлаш¹⁵⁸;
- аҳоли бандлигини таъминлаш, шу тариқа одамларнинг даромадини янада ошириш ва ҳаёт сифатини юксалтириш¹⁵⁹;
- «Баркамол авлод йили» Давлат дастури ижросини таъминлаш¹⁶⁰.

Асосий тушунчалар

Модернизация – жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий институтлари ва иқтисодий асосининг ҳар томонлама янгиланиши, аниқ ҳаракатлар дастури булиб, иқтисодий таркибий барқарор суръатларда ривожлантириш, мамлакатимизни дунёдаги тараққий этган мамлакатлар қаторига олиб чиқиш йулига утказиш воситасидир.

Модернизация жараёнини ҳаракатлантирувчи тармоқлар – аграр (ишчи кучидан фойдаланиш) ёки ресурс (зарур инвестициялар) тармоқлар асосида шакллантирилган оммавий ишлаб чиқаришга ихтисослашган саноат тармоқларидир.

Табиий модернизациялаш деганда модернизациялаш жараёнлари мамлакат ресурсларига асосланган ҳолда бутун жамият манфаатларини қондириш учун табиий равишда амалга оширилиши тушунилади.

Кувиб етадиган модернизациялаш деганда иқтисодийнинг барқарор ўсиш суръатлари устун даражада юқори жамғариш нормаси, яъни ЯИМда юқори инвестициялар улуши эвазига эришилиши кўзда тутилади.

¹⁵⁵ Уша манба. 56-б.

¹⁵⁶ Уша манба. 59-б.

¹⁵⁷ Уша манба. 65-б.

¹⁵⁸ Уша манба. 70-б.

¹⁵⁹ Уша манба. 73-б.

¹⁶⁰ Уша манба. 74-б.

Инқилобий модернизация — қолоқ мамлакатларда содир булади, чунки бошқа йул билан тараққий этган мамлакатларга етиб булмайди.

Очиқ иқтисодиёт — ташқи иқтисодий алоқалари ривожланган, миллий иқтисодиётнинг нисбий афзалликларига таяниб, жаҳон хужалиги тизимига интеграциялашиб борувчи иқтисодиёт.

Давлатнинг инновацион сиёсати — илмий тадқиқотлар, ишланмалар, тажриба-конструкторлик ишлари ёки бошқа илмий-техник ютуқлардан фойдаланиб яратилган янги, такомиллашган маҳсулот, юқори технологик жараёнларнинг иқтисодиётга жорий этилиши билан боғлиқ инновацион фаолиятни ривожлантириш ва рағбатлантиришга қаратилган чора-тадбирлар йиғиндиси.

Инновацион стратегия — технологиялар ва бошқарув технологияларидаги янгиликларни иқтисодий ривожланиш йуналишларига мувофиқ равишда танлаш ҳамда амалга ошириш тизимини узгартириш жараёнларини белгилаб берувчи қоида ва нормалар йиғиндиси.

«Кучириб утказиш» стратегияси — мавжуд хорижий илмий-техник салоҳиятдан фойдаланиш ва ушбу соҳадаги янгиликларни иқтисодиётга кучириб утказиш билан боғлиқ стратегиядир.

«Узлаштириш» стратегияси — мамлакат арзон ишчи кучи ва йуқотилаётган илмий-техник салоҳиятининг бир қисмидан фойдаланган ҳолда ривожланган мамлакатларда аввал ишлаб чиқарилган маҳсулотни ишлаб чиқариш узлаштирилади.

«Кучайтириш» стратегияси — мамлакатнинг илмий-техник салоҳиятидан фойдаланиш, хорижлик олимлар ва конструкторларни жалб этиш, университетларнинг фундаментал фанлари ва фирмаларнинг амалий фанларини интеграциялаштириш орқали мунтазам равишда янги маҳсулотлар, юқори технологиялар яратишни кўзда тутати.

Саноат сиёсати — ишлаб чиқаришнинг усишига, фан-техника ютуқларини ишлаб чиқиш ва жорий этишга, иқтисодиётнинг тармоқ таркибини яхшилашга ва тайёр маҳсулот экспортини ривожлантиришга қаратилган давлатнинг узоқ муддатли чора-тадбирлар мажмуи.

Саноат сиёсатининг Ғарбий Европа модели — истиқболли тармоқларни ривожлантириш ва зарар келтирувчи тармоқларни тугатиш орқали иқтисодиётнинг мавжуд таркибининг аста-секин яхшиланиб бориши.

Саноат сиёсатининг «Шарқий Осиё» модели — юқори технологияли тармоқларни қўллаб-қувватлашга йуналтирилган булиб, иқтисодий усишнинг, биринчи навбатда, фан-техника ютуқлари ва юқори технологияларни узлаштиришга (инновацияларга) боғлиқлигига асосланади.

Назорат саволлари:

1. Иқтисодиётни модернизациялашнинг зарурлигини асосланг?
2. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозидан чиқишда иқтисодиётни модернизациялашнинг урни нималардан иборат?
3. Модернизациялашнинг иқтисодиёт таркибида чуқур узгаишларни амалга оширишдаги урни қандай?
4. Иқтисодиётни модернизациялаш моделларининг узига хос хусусиятлари нималардан иборат?
5. Хитой иқтисодиётини модернизациялашнинг принциплари ва узига хос хусусиятларини аниқланг?
6. Инновацион сиёсат нима ва унинг қандай моделлари мавжуд?
7. Утиш иқтисодиёти мамлакатларида модернизациялашни амалга ошириш хусусиятларини белгиланг?
8. Давлат инновация сиёсатининг йуналишларини аниқланг?
9. Инновацион стратегия нима ва унинг қандай турлари мавжуд?
10. Иқтисодиётни модернизациялашда саноат сиёсатининг туган урнини белгиланг?
11. Ўзбекистонда иқтисодиётни модернизациялаш стратегиясининг таркиби ва амалга оширишнинг устувор йуналишларини тавсифлаб беринг?

IX БОБ. УЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШДА ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ УРНИ

9.1. Хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга жалб этишнинг ҳолати ва таркиби

Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва иқтисодиётни модернизациялашнинг муҳим омилларидан бири — иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб этишдан иборат. Бу борада мамлакатда амалга оширилаётган инвестиция сиёсати қуйидаги таъмийларга асосланади:

- ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш;
- хорижий инвестицияларни жалб этишнинг ҳуқуқий ва институционал асосларини такомиллаштириш;
- хорижий инвесторларга нисбатан «очиқ эшиклар» сиёсатини изчиллик билан олиб бориш;
- хорижий инвестицияларни рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариладиган устувор тармоқларга йуналтириш.

Хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга кенг миқёсда жалб этиш утиш даврининг стратегик ва жорий вазифаларини ҳал этиш зарурияти билан боғлиқ. Ушбу вазифалар ичида энг муҳимлари — иқтисодиётда таркибий ўзгартиришларни амалга ошириш, мамлакатнинг экспорт салоҳиятини мустаҳкамлаш, иқтисодиётни модернизациялаш, юқори технологик рақобатбардош тармоқларни яратиш, илғор хориж технологияси ноу-хау ва бошқарув тажрибаларини жалб этишдир (9.1.1-жадвал).

Узбекистон иқтисодиётига хорижий инвестициялар оқимининг жадал суръатларда ушунини қуйидаги омиллар белгилаб бермоқда:

1) мамлакатдаги инвестиция муҳитининг барқарорлиги. Йирик инвестицион лойиҳалар узоқ муддатга мулжаллаб амалга оширилиши билан характерланади. Юқоридаги сабабларга кура инвесторларга, биринчи навбатда, хорижий инвесторларга бизнес олиб бориш учун қулай инвестиция муҳити, ишонч керак;

**Ўзбекистон Республикаси ялпи ички маҳсулоти
ва инвестициялар узиш суръатларининг узгариши¹⁶¹**

Йиллар	Ялпи ички маҳсулот (млрд. долл.)	Олдинги йилга нисбатан % да	Инвестициялар (млрд. долл.)	Аввалги йилга нисбатан, % ҳисобида
2002	7,4	104,2	1,4	103,8
2003	9,7	104,4	1,9	104,5
2004	12,2	107,7	2,5	105,2
2005	15,2	107,0	2,9	107,0
2006	17,0	107,3	3,3	109,1
2007	22,3	109,5	4,7	122,9
2008	28,1	109,0	6,5	128,3
2009	32,1	108,1	8,2	124,8

2) валюта курсини тартибга солишдаги ижобий узгаришлар. Миллий валютанинг диверсификациялашуви, маҳаллий товар ишлаб чиқарувчиларга хорижий товар ишлаб чиқарувчилар ва импорт қилинадиган товарларга нисбатан рақобат курашида маълум афзалликни беради;

3) 2008 йилга қадар жаҳон товар бозорларидаги ижобий ҳолатлар ва миллий экспорт таркибидаги асосий товарларга (олтин, мис, пахта) қулай нарх конъюнктураси йирик миллий экспортёрларнинг молиявий имкониятларини кенгайтирди ва ўзларининг инвестицион дастурларини молиялаштиришнинг фаоллаштирилишига, кенгайишига олиб келди. Бу эса, уз навбатида, ўзаро боғлиқ тармоқлар маҳсулотига талабнинг узишига сабабчи булди ва мультипликатор самарасини ҳаракатга келтирди;

4) давлат молияси ва давлат қарзига хизмат курсатиш ҳолатининг муътадиллашуви, мамлакатимизга 18 ойлик импорт миқдорига тенг олтин-валюта захираларининг жамланишига, бюджет тақчиллигини бартараф этишга ва 2005 йилдан бошлаб бюджет профицитига чиқишга имкон берди.

Мамлакатимиз иқтисодиётига киритилаётган хорижий инвестициялар таркибида жиддий ижобий узгаришлар содир булди. Жумладан, 2000 – 2009 йилларда хорижий инвестицияларнинг жами инвестициялар таркибидаги ҳиссаси 23,2% дан 35,4% гача

¹⁶¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

ортди. ТТХИнинг жами инвестициялардаги улуши эса 3,3% дан 30,5% гача, жами хорижий инвестициялардаги ҳиссаси эса 14,4% дан 86,2% га қадар купайган (9.1.2-жадвал).

9.1.2-жадвал

Хорижий инвестицияларни иқтисодийётга жалб қилиш динамикаси¹⁶²

Курсаткичлар	2000 й.	2001 й.	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.
Жами инвестициялардаги хорижий инвестициялар улуши, %	23,2	30,9	20,4	24,0	24,5	21,7	19,0	24,5	25,8	35,4
Жами инвестициялар таркибида ТТХИ улуши, %	3,3	5,3	4,7	8,1	10,0	14,9	14,1	20,6	20,9	30,5
Жами хорижий инвестициялар таркибида ТТХИ улуши, %	14,4	17,2	23,2	33,8	40,9	68,5	73,9	84,0	80,8	86,2

Инвестиция жараёнларини фаоллаштиришга қаратилган чора-тадбирлар туфайли 2000 – 2009 йилларда иқтисодийётга йуналтирилган инвестициялар ҳажми сезиларли даражада ортди. Иқтисодийётни ривожлантириш учун барча молиявий манбалар ҳисобидан 2009 йилда 8,2 млрд. доллар миқдорида инвестициялар жалб этилди. Ушу кўрсаткич 2008 йил билан таққослаганда, 24,8% га куп бўлиб, ялпи ички маҳсулотга нисбатан инвестициялар улуши 26,1% ни ташкил этди.

2002 йилда марказлашган инвестициялар ҳажми умумий инвестицияларнинг 43,6% ини ташкил этган бўлса, 2009 йилга келиб ушбу курсаткич 20,1% ни ташкил этди (9.1.3-жадвал). Бюджет маблағлари ҳисобига амалга оширилаётган инвестициялар улуши 23,5 пунктга камайди. Вазирликлар тизимида соҳани ривожлантириш учун очилган мақсадли фондлар ҳисобига амалга оширилаётган инвестициялар улушининг кескин ошиши кузатилмоқда. 2002 йилда ушбу манба улуши 1,4% ни ташкил этган бўлса, 2009 йилга келиб 7,6% га етди. Давлат кафолати остида жалб қилинган инвестициялар ҳажмини 16,8% дан 4,3% гача туширишга эришилди, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар улуши эса 3,9% дан 27,9% гача ортди.

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

**2002 – 2008 йилларда инвестицияларни молиялаштириш
манбалари таркибининг узгариши, фоиз ҳисобида¹⁶³**

Т/р	Манбалар	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.
	Жами инвестициялар	100	100	100	100	100	100	100	100
1.	Марказлашган инвестициялар шу жумладан	43,6	36,4	31,8	23,4	22,5	20,1	20,0	20,1
1.1.	Бюджет маблағлари	25,5	17,0	14,9	12,7	10,7	9,0	8,9	8,1
1.2.	Бюджетдан ташқари маблағлар	1,4	0,4	2,4	4,7	6,9	6,1	7,6	7,6
1.3.	Давлат кафолати остида олинган кредитлар	16,8	19,1	14,5	6,0	5,0	5,0	3,5	4,3
2.	Марказлашмаган инвестициялар шу жумладан	56,4	63,6	68,2	76,6	77,5	79,9	80,0	79,9
2.1.	Корхоналар маблағлари	38,3	41,9	43,2	48,7	48,3	47,6	43,6	36,3
2.2.	Тижорат банклари маблағлари	2,2	2,6	2,6	2,9	3,4	3,1	7,9	5,2
2.3.	Туғридан-туғри хорижий инвестициялар ва кредитлар	3,9	7,3	10,0	13,2	14,1	17,8	25,8	27,9
2.4.	Аҳоли маблағлари	12,0	11,8	12,4	11,8	11,7	11,3	10,8	10,6

Ушбу жараён ижобий ҳолат ҳисобланиб, иқтисодиётимизга модернизациялаш лойиҳаларига узоқ муддатли инвестициялар киритилаётганини кўрсатади, жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг Ўзбекистон иқтисодиётига салбий оқибатлари таъсирини камайтирувчи ва юмшатовчи омил бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, «... ташқи қарзлар аксарият ҳолларда узоқ муддатга, фақат иқтисодиётнинг стратегик тармоқларини модернизация қилиш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш буйича инвестиция лойиҳаларини молиялаш учун жалб қилинмоқда»¹⁶⁴.

Мамлакатимизга киритилаётган хорижий инвестицияларда давлат кафолатининг камайиб боришини хорижий инвесторларда республикамызда олиб борилаётган иқтисодий сиёсатга булган

¹⁶³ Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

¹⁶⁴ Каримов И.А. Асосий вазиғамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдиғ. – Т.: «Ўзбекистон». 2010. 37-6.

ишонч ортиб бораётганлиги билан изоҳлаш мумкин. Шу билан бирга, иқтисодийни модернизациялаш шароитида, давлат томонидан иқтисодий манфаатли булмаган лойиҳаларни молиялаш тухтатила бошланди. Ҳукумат томонидан фақат иқтисодий манфаат чегараланган ёки умуман булмаган ижтимоий муҳим лойиҳалар кафолатланади. Булар, биринчи навбатда, сув таъминоти, таълим ва соғлиқни сақлаш, транспорт ва алоқа инфраструктураси соҳаларидаги лойиҳалардан иборат.

Хорижий инвестицияларнинг усишида халқаро молия институтлари қарзлари доирасида импорт алоқаларни қайд этиш тартибининг соддалаштирилиши, саноат корхоналарини модернизациялаш ва техник қайта таъминлаш, солиқ юқининг пасайтирилиши, маҳсулот тақсимлаш туғрисидаги битимнинг қулланиши, шунингдек, хорижий инвесторлар билан инвестиция шартномаларини тузиш йули орқали алоҳида имтиёзлар ҳамда преференциялар тақдим қилиш асосий омиллар булди. Иқтисодий эркинлаштириш шароитида донор мамлакатлар билан истиқболдаги устувор йуналишларни аниқлаш борасида биргаликдаги ишлар жадаллашди. Бунда, биринчи навбатда, асосий эътибор минтақалараро ҳамкорлик лойиҳаларини амалга ошириш, коммунал тармоқда ислохотларни чуқурлаштириш, экин ер майдонларининг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, кадрлар тайёрлашнинг миллий таълим дастурини амалга оширишга кумаклашиш, тиббиёт муассасаларини юқори технологиядаги ускуналар билан жиҳозлаш, молиявий ташкилотларнинг самарадорлигини ошириш кабиларга қаратилди. Хусусан, дунёнинг қатор давлатлари, биринчи навбатда, бугунги кунда бизда асосий ҳамкор сифатида қаралувчи, иқтисодий алоқалар жадал ривожланаётган, қўшма инвестицион лойиҳалар амалга ошириш режалаштириляётган ёки кузда тутиляётган Россия, Хитой, Япония, Корея Республикаси ва бошқа мамлакатлар билан савдо-иқтисодий ҳамкорлик алоқалари барқарор суръатларда ривожланмоқда.

Иқтисодийга жалб этиляётган хорижий инвестицияларнинг тармоқ таркибида жиддий узгаришлар содир булмоқда. Иқтисодий эркинлаштириш босқичларида иқтисодийга йуналтирилган хорижий инвестициялар таркибида саноат улуши етакчи уринни сақлаб қолган ҳолда пасайиш тенденциясига эга. Қишлоқ хўжалиги тармоғини ривожлантиришга қаратилган ҳукуматнинг саъй-ҳаракатларига қарамасдан қишлоқ хўжалигига йуналтирилган инвестициялар улуши тармоқ эҳтиёжига нисбатан пастроқ даражада сақланиб турибди (9.1.4-жадвал).

Иқтисодиёт тармоқлари буйича хорижий инвестициялар таркиби,
жамига нисбатан фоиз ҳисобида¹⁶⁵

Иқтисодиёт соҳалари	2000 й.	2001 й.	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Жами	100	100	100	100	100	100	100	100	100
I. Ишлаб чиқариш соҳаси	93,0	90,0	85,0	86,8	82,7	89,5	84,3	92,6	92,5
Саноат	62,4	69,4	69,6	46,1	39,0	46,4	41,3	57,7	57,3
Қишлоқ ва урмон хужалиги	4,6	4,9	6,1	4,0	0,7	3,0	5,2	3,7	4,3
Қурилиш	—	0,02	0,01	—	—	0,3	1,3	4,8	4,4
Транспорт ва алоқа	24,7	14,2	7,3	32,9	37,8	38,6	30,9	25,3	25,5
Савдо ва умумий овқатланиш, моддий-техника таъминоти	0,1	0,2	0,1	1,0	0,3	0,9	0,8	0,8	0,7
Ишлаб чиқариш соҳасининг бошқа объектлари	1,2	1,3	13,5	2,8	4,9	0,2	4,7	0,7	0,3
II. Ноишлаб чиқариш соҳаси	7,0	10,0	15,0	13,2	17,3	10,5	15,7	7,4	7,5

Республикаимиз иқтисодиётига хорижий инвестицияларни жалб қилиш нафақат хорижий шериклар билан ҳамкорликда янги, истиқболли лойиҳаларни амалга ошириш, балки янги замонавий техника, дастгоҳ ва ускуналар, технология ва ноу-хауларни жорий этиш, шу асосда ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг юқори сифатини таъминлашга қаратилган.

Хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг ҳудудий таркибида нотекислик сақланиб қолмоқда. Инвестицияларни тақсимлашда қулай жойлашувга эга, инфратузилмаси ривожланган индустриал минтақалар — Тошкент шаҳри, Тошкент вилояти, Навоий вилояти ҳамда устувор, стратегик аҳамиятга эга лойиҳалар молиялаштирилаётган Қашқадарё вилояти ҳиссаси юқори бўлгани ҳолда, қишлоқ хужалик маҳсулотлари етиштиришга ихтисослашган Сирдарё, Хоразм, Жиззах вилоятларининг улуши оз ҳисобланади (9.1.5-жадвал).

¹⁶⁵ Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қумитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

Хорижий инвестиция ва кредитларнинг минтақавий таркибининг узгариши, (%)¹⁶⁶

	2001 й.	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.
Ўзбекистон Республикаси	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Қорақалпоғистон Республикаси	1,7	1,6	2,8	8,4	5,1	6,1	0,5	1,6	0,3
Андижон вилояти	1,1	4,6	4,9	1,8	3,7	2,5	1,1	3,4	5,4
Бухоро вилояти	2,1	1,0	2,9	4,8	4,1	3,8	36,0	11,7	1,4
Жиззах вилояти	3,4	4,4	0,1	1,2	0,7	1,9	0,4	1,1	1,3
Қашқадарё вилояти	25	24,4	16,9	9,5	7,9	17,7	16,7	31,7	35,0
Навоий вилояти	5,8	11,8	3,5	1,4	7,8	0,8	0,5	2,9	0,2
Наманган вилояти	0,9	2,7	3,7	1,6	1,9	1,7	1,1	2,6	1,9
Самарқанд вилояти	3,4	2,4	1,9	3,5	5,2	4,0	1,1	2,2	2,4
Сурхондарё вилояти	1,0	0,3	0,2	2,4	1,6	1,7	0,9	5,0	0,9
Сирдарё вилояти	0,9	1,5	0,4	2,1	1,4	2,3	0,2	0,6	2,9
Тошкент вилояти	8,7	7,4	8,9	10,6	8,1	6,3	3,6	3,4	9,6
Фарғона вилояти	4,5	14	22,8	2,3	2,4	3,1	1,4	4,9	4,1
Хоразм вилояти	1,5	2,7	10,2	3,7	1,4	4,6	1,9	0,8	0,5
Тошкент шаҳри	39,8	21,1	20,8	46,7	45,7	43,7	34,9	28,1	34,1
Тақсимланмаган маблағлар	—	0,1	—	—	3,0	—	—	—	—

Таҳлиллар кўрсатишича, республика ҳудудларига хорижий инвестицияларни жалб қилишда қатор муаммолар мавжуд:

— инвестиция инфратузилмасининг етарлича ривожланмаганлиги — банклар, инвестиция фондлари, суғурта ва лизинг компаниялари фаолиятини рағбатлантириш ва инвестиция лойиҳаларини амалга оширишда уларнинг иштирокини самарали йўлга қўйиш;

— тадбиркорларнинг бизнес-кўникмалари, шу жумладан, инвестиция лойиҳалари билан ишлаш тажрибаси ва ҳуқуқий билимлари етарли эмаслиги — ҳудудларда консалтинг, маркетинг ва юридик хизмат курсатувчи марказлар ташкил этиш ва фаолиятини ривожлантириш;

¹⁶⁶ Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

— инвестиция таклифлари ва лойиҳа техник-иқтисодий асосларининг белгиланган талабларга жавоб бермаслиги — тадбиркорларга инвестиция лойиҳаларини ишлаб чиқишда тижорат банклари, ҳудудлардаги савдо-саноат палатаси ва бошқа маъсул идоралар томонидан амалий ёрдам курсатилишини маҳаллий ҳокимликлар томонидан ташкил этиш ва доимий назоратга олиш;

— лойиҳа ташаббускорлари молиявий-иқтисодий ҳолатининг ночорлиги — инвестиция дастурлари ва ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш буйича дастурларга киритиш таклиф этилаётган лойиҳалар ташаббускорларининг молиявий-иқтисодий ҳолатининг маҳаллий ҳокимликлар ва тижорат банклари томонидан чуқур таҳлил қилиниши;

— маҳаллий ҳокимликларнинг хорижий инвесторларни ҳудуд туғрисида тулиқ инвестицион муҳитга оид маълумотлар билан таъминлашда фаол иштирок этмаётганлиги — хорижий инвесторларни тулақонли равишда ахборот (инвестиция лойиҳалари ва бизнес таклифлар базаси, ҳудудий матбуот нашрлари, иқтисодий таҳлил хом ашё ва меҳнат салоҳияти туғрисида маълумотлар) билан таъминлаш учун ҳар бир ҳудуд буйича «Вилоят инвестиция салоҳияти» вэб-порталини ташкил этиш, инвестиция фаолиятига оид конференциялар, семинарлар ва тақдимотлар (республика ҳудудида ва хорижий мамлакатларда) ўтказиш.

Айрим корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни экспорт қилишдаги мавжуд муаммолар:

— хом ашё сотиб олишга айланма маблағлар етишмаслиги — корхонанинг молиявий-иқтисодий аҳволини урганиб чиқиб, уни молиявий соғломлаштириш, қарзларини реструктуризация қилиш буйича мувофиқлаштириш ишларини олиб бориш орқали 2010 йил экспорт истиқболлини бажаришга амалий ёрдам курсатиш;

— қишлоқ хужалик маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналарда хом ашёнинг етишмаслиги (помидор, урик, ва б.) — ишлаб чиқариш кучларини оқилона жойлаштириш ва хом ашё базаси билан боғлиқ масалаларни лойиҳа ташаббускорлари билан бирга ишлаб чиқиш;

— инфратузилмага оид муаммолар, шу жумладан. Корхоналарнинг электр энергия, табиий газ, сув ва ёқилғи маҳсулотлари билан таъминлашда узилишлар мавжудлиги — экспортёр корхоналарни узлуксиз равишда электр энергияси ва табиий газ билан таъминлаш буйича чора-тадбирлар ишлаб чиқиш ва назоратга олиш;

— технология ва асбоб-ускуналарнинг эскирганлиги, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг халқаро стандартларга жавоб бермаслиги ва рақобатбардош эмаслиги — технологик асбоб-ускуна-

ларни замонавийлаштириш мақсадида халқаро кургазма-савдоларда иштирок этишни таъминлаш, тежамкор технологияларни танлаш ва уларни молиялаштириш манбаларини аниқлаш;

— корхоналарда маркетинг хизматининг туғри ташкил қилинмаганлиги, товар ишлаб чиқарувчиларнинг чет эл бозорлари, ишлаб чиқарувчилари ва харидорлари туғрисидаги маълумотлар билан таъминланмаганлиги, корхоналарда маркетинг билан шуғулланувчи ходимлар билимининг, малакасининг етарли даражада эмаслиги — кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг ишлаб чиқариш ҳамда экспорт салоҳияти, маркетинг ва маҳсулотларни сотишга бағишланган уқув машғулотлари, семинарлар ва кургазмаларни ташкил этишни мунтазам йулга куйиш лозим.

Иқтисодчи олимлар фикрига кура, хорижий инвесторларни жалб этишга йуналтирган хусусийлаштириш сиёсати туғридантуғри инвестицияларни жалб қилиш ҳажмини сезиларли даражада ошириши мумкин. Таҳлиллар курсатишича, хусусийлаштириш жараёнида хорижий инвестицияларни жалб қилиш мамлакатдаги бизнес юритиш ва инвестициялар учун яратилган инвестицион муҳит билан узаро чамбарчас боғлиқ булиб, бозор ислохотларини амалга оширишда муайян ютуқларга эришилган иқтисодиётларда хусусийлаштириш сиёсати воситасида йирик хорижий инвесторларни жалб этиш имконияти бошқаларга нисбатан юқори булади. Бундай ҳолда миллий иқтисодиётга маблағ жойлашганлиги билан боғлиқ бозор хатарлари даражаси паст, деб ҳисобланади.

Ўзбекистонда хусусийлаштириш қатор босқичларда амалга оширилиб, дастлаб кичик корхоналар, хизмат курсатиш соҳаси объектлари хусусий мулкка айлантирилди. Кейинчалик урта ҳажмдаги корхона ва объектларга эътибор қаратилиб, сўнгги йилларда йирик корхоналарни хусусийлаштириш жараёни давом этмоқда.

2007 — 2010 йилларда хусусийлаштириш дастурини амалга ошириш натижасида 2008 йилда давлат корхоналари ҳамда ишлаб чиқариш ва иқтисодиётнинг ижтимоий соҳасидаги 392 та объект мулкчиликнинг нодавлат шаклига узгартирилди (9.1.6-жадвал).

Ушбу объектлар соғлиқни сақлаш (54 та), халқ таълими (38 та), қишлоқ ва сув ҳужалиги (23 та), маҳаллий ҳукумат идоралари қарамоғидаги ижтимоий инфраструктура объектлари (171 та) ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқларидаги корхона ва муассасалардир (103 та).

2003 — 2008 йилларда хусусийлаштирилган объектларнинг аксарият қисмини хусусий шахсларга сотиш (386 та) тенденцияси сақланиб қолди ва 6 та давлат ташкилоти масъулияти чекланган жамиятга (МЧЖ) узгартириш орқали хусусийлаштирилди. Ушбу

гашкилотларнинг биронтасида акционерлик жамиятига айлантириш орқали хусусийлаштирилиши кузатилмаган. Ҳозирга келиб хусусийлаштирилиши керак булган деярли барча йирик ва урта корхоналар нодавлат мулк шаклига узгартирилди. Шунинг учун иқтисодийetni модернизациялаш шароитида амалга оширилаётган хусусийлаштириш жараёни аввалги босқичларда давлат корхоналари негизида тузилган хужалик жамиятларининг устав фондида давлат аралашувини минимал даражага қисқартиришга йуналтирилган.

9.1.6-жадвал

**Давлат объектларини хусусийлаштириш
курсаткичлари (бирликда)¹⁶⁷**

	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Хусусийлаштирилган давлат корхоналарининг (ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳа объектлари) сони	1519	1228	980	673	631	392
Шу жумладан:						
Акционер жамиятларга узгартирилган корхоналар сони	75	28	3	9	—	—
Масъулияти чекланган жамиятларга узгартирилган корхоналар сони	981	62	75	55	38	6
Хусусий шахсларга сотилган корхоналар сони	396	1038	902	599	593	386
Давлат пакетлари хусусий шахсларга сотилган акционер жамиятлар сони	972	446	117	88	60	27
Устав жамғармасида давлат улуши хусусий шахсларга сотилган масъулияти чекланган жамиятлар сони	124	365	382	119	23	53

2008 йилда инвесторлар, шу жумладан, хорижий инвесторларга 27 та акционерлик жамиятлари назорат ва чекловчи, акцияларнинг давлат пакетлари 53 та МЧЖнинг устав жамғармаларининг улуши сотилган. Бу куриб чиқилаётган йилда сотилган

¹⁶⁷ Ўзбекистон иқтисодийети. 2008 йил учун ахборот-таҳлилий бюллетени. — Т.: 2009. 41-б.

мазкур активлар курсаткичидан хусусийлаштириш дастурида кузда тутилган ва утган йилги амалга оширилган курсаткичлардан анча кам. Устав жамғармасидаги давлат улуши хусусий шахсларга сотилган МЧЖлар бундан истисно.

Акцияларнинг давлат пакетларини ҳамда МЧЖ устав жамғармаларида улушларни сотиш ҳажмларининг камайиши қуйидаги омилларга боғлиқ:

— Ўзбекистоннинг хужалик юритувчи жамиятлари инвестицион жозибаторлигининг пасайиши;

— жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози туфайли хорижий инвесторлар учун хусусийлаштирилаётган объектлар қийматининг юқорилиги.

Қайд этиб утилган омиллар таъсири туфайли иқтисодиётнинг асосий тармоқларидаги қатор корхоналарнинг юқори ликвидли давлат пакетларининг савдога қўйилиши вақтинча тўхтатилди.

Хусусийлаштиришнинг ушбу босқичига хос хусусиятлардан бири — давлат мулкининг сотилишига устуворлик берилиши, биринчи навбатда, иқтисодиётнинг асосий тармоқлари корхоналарининг акциялари, биржадан ташқари бозорда танлов савдолари ҳамда инвесторлар билан туғридан-туғри музокаралар утказиш йули билан сотиш ҳисобланади. Хусусийлаштиришнинг бу усулларига устуворлик беришнинг сабаби шундаки, янги мулкдорлар нафақат объектнинг хусусийлаштириш мажбуриятини тулаш, балки ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун маълум бир инвестиция суммасини киритиш шартини ҳам қабул қилиб сотиб оладилар. Шу тарзда, 2008 йилда акцияларнинг давлат пакети ва бошқа мулк шакллари сотиб олувчилар томонидан 34,2 млрд. сум ва 54,8 млн. доллар миқдоридан инвестицион мажбуриятлар қабул қилинган.

Инвесторларга танлов асосида «ноль» сотув қийматида 50 та иқтисодий ночор давлат корхоналари ва ижтимоий инфраструктура объектлари қарзларни ёпиш, хусусийлаштирилаётган объектни иқтисодий ва молиявий соғломлаштиришга йўналтирилган инвестицион мажбуриятларни қабул қилиш шарти билан берилган. Сотиб олишга сарфланган харажатлардан ташқари хусусий шахслар олган инвестицион мажбуриятларининг умумий қиймати 15,6 млрд. сум ва 17,6 млн. долларни ташкил қилди.

2008 йилда Давлат Мулк қўмитасининг махсус ҳисобларига хусусийлаштириш ва давлат активларидан фойдаланишдан 130,7 млрд. сум тушди. Ушбу курсаткич 2007 йилга нисбатан 17,2% га купдир. Сотилган объектлар миқдорининг камайишига қарамай, хусусийлаштиришдан тушган тушумларнинг ўсиши, қатор йирик кор-

хоналар, жумладан, «Алгоритм» – 45,5%, «Тошкоммунал таъминот» – 48,0%, «Сувмаш» – 47% каби акционер жамиятлари акциялар пакетининг хусусий мулкка сотилиши натижасида амалга ошди.

9.2. Иқтисодийни модернизациялаш ва техникавий қайта қуроллантиришда хорижий инвестицияларнинг урни

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозига бағишланган асарида 2009 – 2014 йилларга мулжалланган мамлакат иқтисодийтини модернизациялаш дастурини ишлаб чиқиш туғрисидаги масалага алоҳида эътибор қаратди. Ушбу дастурда иқтисодийтимизнинг асосий тармоқларини модернизация қилиш ва техник янгилаш, мамлакатимизнинг янги марраларни эгаллаши учун кучли туртки берадиган ва жаҳон бозорида рақобатдошлигини таъминлайдиган замонавий инновация технологияларини жорий қилиш бўйича мақсадли лойиҳалар уз ифодасини топган.

Мазкур кенг куламли дастурни амалга ошириш учун мамлакатимизда сунги йилларда жиддий тайёргарлик куриб келинмоқда. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози бу жараённи янада жадаллаштиришга туртки бериб, уни ҳар томонлама тезлаштиришни тақозо этмоқда.

Инқирозга қарши чоралар дастурини амалга оширишда инвестицияларни жалб этиш, аввало, ички манбаларни сафарбар этиш ҳисобидан иқтисодийтимизнинг муҳим тармоқларини жадал модернизация қилиш, техник ва технологиялар, қайта жиҳозлаш, транспорт коммуникацияларини янада ривожлантириш ва ижтимоий инфратузилма объектларини барпо этиш ҳал қилувчи устувор йуналишга айланди.

«Инвестиция дастури ва техник модернизациялаш бўйича тармоқ дастурлари доирасида 2009 йил мобайнида 690 та инвестиция лойиҳаси амалга оширилди. Уларнинг 303 таси муваффақиятли якунланди. Республикамизда жами 22 та йирик ишлаб чиқариш объекти, жумладан, нефть-газ, кимё, металлургия саноатида 8 та, машинасозлик саноатида 9 та ва қурилиш индустриясида 5 та объект фойдаланишга топширилди»¹⁶⁸.

Инқирозга қарши чоралар дастурини амалга ошириш шароитида иқтисодийтимизни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш, унинг рақобатдошлигини кескин ошириш, экспорт салоҳиятини юксалтиришга қаратилган муҳим устувор

¹⁶⁸ Каримов И.А. Асосий вазиғамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Т.: «Ўзбекистон». 2010. 43-б.

лойиҳаларни амалга ошириш бўйича Дастур ишлаб чиқилди. Ушбу дастур доирасида умумий қиймати 42,5 млрд. доллардан зиёд булган қарийб 327 та инвестиция лойиҳаси амалга оширилади. 2009 – 2014 йилларда амалга ошириш кузда тути-лаётган инвестицион лойиҳаларнинг 73,5% и янги қурилиш, 23,1% и модернизация ва тиклашга, 3,4% и бошқа йуналишларга сарфланади (9.2.1-жадвал).

9.2.1-жадвал

2009 – 2014 йилларда ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик янгилаш бўйича энг муҳим лойиҳаларни амалга ошириш чора-тадбирлари Дастури¹⁶⁹

Инвестицияларнинг йуналиши	Лойиҳаларнинг умумий қиймати	Ўз маблағлари	Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси	Тижорат банклари кредитлари
Молиялаштириш манбалари белгиланган ва келишилган, амалга ошириладиган ва амалга оширишга тайёрланган инвестиция лойиҳалари				
Янги қурилиш	15 395	2 795	468	12 132
Модернизация ва тиклаш	6 419	2 922	1 051	2 446
Бошқа йуналишлар	1 160	101	--	1 059
Жами	22 974	5 818	1 519	1 059
Ишлаб чиқиш босқичидаги янги инвестиция лойиҳалари				
Янги қурилиш	9 580	2 624	942	9 014
Модернизация ва тиклаш	2 409	936	182	1 292
Бошқа йуналишлар	256	--	--	256
Жами	12 245	3 560	1 124	7 561
Дастлабки тарзда ишлаб чиқилаётган истиқболли инвестиция лойиҳалари				
Янги қурилиш	6 286			
Модернизация ва тиклаш	1 014			
Жами	7 300			

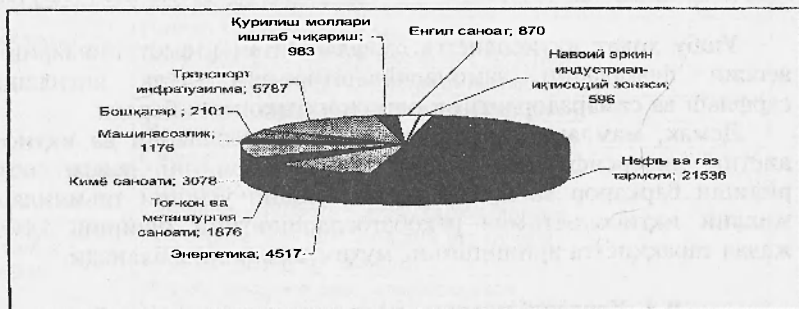
2009 – 2014 йилларда амалга ошириш кузда тутилаётган инвестицион лойиҳаларнинг 50,6% и нефть ва газ тармоғи, 13,7% и транспорт ва инфратузилма, 10,6% и энергетика соҳаси, 7,3% и

¹⁶⁹ Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози оқибатларининг олдини олиш ва республиканинг оарқарор ривожланишини таъминлаш борасида амалга оширилаётган ишлар. Барқарор иқтисодий ривожланишининг истиқболдаги устувор йуналишлари ва 2010 йилги макроиқтисодий курсаткичларга эришиш омиллари ҳамда долзарб масалалари //Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари раҳбарларининг минтақавий семинари материаллари. – Т.: 2010.

кимё саноати, 4,54% и тоғ-кон ва металлургия саноати, 2,7% и машинасозлик соҳаси, 2,3% и қурилиш моллари ишлаб чиқариш, 2,1% и енгил саноат, 1,4% и «Навоий» эркин индустриал-иқтисодий зонаси ва 4,9% и бошқа тармоқлар ҳиссасига туғри келади (9.2.1-расм).

Утиш иқтисодиёти мамлакатларида асосий капиталга сарфланаётган инвестицияларнинг технологик таркибида жиддий узгаришлар содир бўлмоқда. Жумладан, Россияда 2006 йилда асосий капиталнинг эскириш даражаси саноатда 45% ни, электроэнергетика соҳасида 60% ни, қазилма бойликларни қазиб олиш секторида 21,9% ни, қайта ишлаш саноатида 17% ни ташкил этган. Ушбу тармоқлардаги асбоб-ускуналарнинг уртача хизмат муддати 20 йилдан ошиб кетган ва бу ҳолат асосий капитални янгилаш, модернизациялашни тақозо этади.

Россияда 2005 йилдан бошлаб инвестицияларнинг технологик таркибида қурилиш монтаж ишлари, биналарни қуриш 2006 йилгача уртача 43,5% ни ташкил этган. Асосий капиталга сарфланаётган инвестиция таркибида машина, ускуна, жиҳозларга сарфланган харажатлар улуши 1995 йилда 29,9% ни ташкил этган бўлса, 2006 йилда 40,5% гача ортган бўлса, 2007 йилга келиб ушбу кўрсаткич 37,4% гача пасайганлигини кузатиш мумкин¹⁷⁰.

9.2.1-расм. 2009 – 2014 йилларда амалга ошириш кузда тутилган инвестицион лойиҳалар Дастури, млн. долл.¹⁷¹

¹⁷⁰ Алексеев А.В., Кузнецова Н.Н. Современные инвестиционные приоритеты в российской промышленности. //ЭКО, № 4, 2009. С. 11,14,15.; В.Цветков. Подкрепить инновационное развитие промышленной политики. // Экономист, № 3, 2009. С.33, 34.

¹⁷¹ Уша манба.

Ўзбекистон иқтисодиётига жалб этилаётган инвестицияларнинг технологик таркибида ижобий ўзгаришлар содир булмоқда. 2000 – 2008 йилларда сарфланаётган инвестицияларнинг технологик таркиби асосий капиталнинг пассив қисми ҳисобланган қурилиш-монтаж ишлари, биноларни қуриш учун сарфланаётган харажатлар улуши 61,0% дан 45,4% га ёки 15,6 пунктга камайган. Шу билан бирга асосий капиталга сарфланаётган инвестиция таркибида машина, ускуна, жиҳозларга сарфланган харажатлар улуши 25,0% дан 42,4% гача, яъни 17,4 пунктга ортди (9.2.2-жадвал).

9.2.2.-жадвал

Ўзбекистонда инвестицияларнинг технологик таркиби ўзгариши, жамига нисбатан фоиз ҳисобида¹⁷²

Курсаткичлар	2000 й.	2001 й.	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Инвестициялар, жами	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Шу жумладан:									
Қурилиш-монтаж ишлари	61,0	48,2	53,1	46,5	46,5	48,7	49,6	56,8	45,4
Жиҳозлар, ускуналар, инвентарлар учун харажатлар	25,0	39,5	35,1	41,5	43,6	38,7	38,1	31,7	42,4
Бошқа ишлар ва харажатлар	14,0	12,3	12,3	12,0	10,8	10,8	12,3	11,5	12,2

Ушбу ҳолат иқтисодиётга сарфланаётган инвестицияларнинг асосий фондларни замонавийлаштиришга, тула янгилашга сарфлаш ва самарадорлигини ошириш имконини беради.

Демак, мамлакатимизда таркибий ўзгаришларни ва иқтисодиётни диверсификация қилиш жараёнларининг давом эттирилиши барқарор ва мутаносиб иқтисодий усишни таъминлаш, миллий иқтисодиётимиз рақобатбардошлигини ошириш ҳамда жадал тараққиётга эришишнинг муҳим омили ҳисобланади.

9.3. Хорижий инвестицияли корхоналар хорижий инвестицияларни жалб этиш шакли сифатида

Бозор иқтисодиётига утиш хужалик юритишнинг турли мулкчилик шаклларида утишни талаб этади. Бугунги кунда хужалик юритишнинг аралаш мулк шаклига хос булган хорижий инвести-

¹⁷² Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

цияли корхоналар ҳам кенг фаолият курсатмоқда. Иқтисодиёт соҳаларида эришилаётган ижобий узгаришлар хорижий инвестицияли корхоналар фаолиятини жадал ривожлантиришни тақозо этади.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда фаолият курсатувчи хорижий инвестицияли корхоналарга амалдаги солиқлар ва божлар юзасидан қатор енгилликлар, имтиёзлар белгиланган. Ушбу имтиёзларнинг амал қилиши инвестиция сиёсатининг асосини ташкил этиб, уз ижобий самарасини бермоқда.

Хорижий инвесторлар иштирокидаги манфаатдор томонлар узларига қарашли булган ресурслардан биргаликда фойдаланиш учун улар билан ҳамкорликда корхоналар ташкил этмоқда. Узбекистонлик ва хорижий юридик шахслар ҳамда чет эл фуқаролари бундай корхоналарнинг таъсисчилари булиши мумкин.

Хорижий инвестицияли корхоналарни ташкил этиш сабаблари турли-туман булиб, уларни ички, ташқи ва стратегик сабабларга булиш мумкин (9.3.1-жадвал).

9.3.1-жадвал

Хорижий инвестицияли корхоналарни ташкил этиш сабаблари¹⁷³

Ички сабаблар	Инвестиция муҳитининг устунликларидан фойдаланиш
	Рискларни тақсимлаш
	Ишлаб чиқариш миқёсида тежаш
	Бошқарувнинг янги усуллари урганиш
	Хорижий бозорларга чиқишни жадаллаштириш
Ташқи сабаблар	Шартнома ҳаражатларини камайтириш
	Жаҳон бозорига чиқиш
	Сиёсий кескинликнинг юмшаши
	Миллий ҳукумат талаблари
Стратегик сабаблар	Самарали рақаботни вужудга келтириш
	Мустаҳкам хом ашё базасига эга булиш
	Технологиялар трансферти
	Ишлаб чиқариш диверсификацияси
	Мамлакатда узоқ вақт фаолият олиб бориш имконияти

Мамлакатимизда фаолият курсатувчи хужалик субъектлари таркибида хорижий инвестицияли корхоналар улуши ортиб бормоқда. Хусусан, 2009 йилда жами хорижий инвестицияли корхоналар сони 4443 тани ташкил этган булиб, жорий йилда янгидан ташкил этилган корхоналар сони 561 тани ташкил этди.

¹⁷³ Кузиева Н. Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар молия ва кредит механизмни такомиллаштириш йуналишлари. Монография. –Т.: «IQTISOD-MOLIYA», 2006. 62 бет.

Албатта хорижий инвестицияли корхоналар орасида фаолият юритаётганлари ҳам бор, лекин фаол ишлаб турган корхоналар сонининг тобора ошиб бориши ижобий курсаткич булиб, хорижий инвесторларнинг мамлакат иқтисодиётига қизиқиши ортаётганидан ва умумий бизнес юритиш муҳити яхшиланиб бораётганидан далолат беради.

Хорижий инвестицияли корхоналар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажми йилдан-йилга ортиб бормоқда. Бунинг амалий ифодасини хорижий инвестицияли корхоналар ишлаб чиқариш ҳажмининг мамлакат ялпи ички маҳсулотига нисбати аста-секин ошиб бораётганида кузатиш мумкин. Ушбу курсаткич 1996 – 2000 йилларда уртача 8,8% ни ташкил этган булса, 2004 – 2005 йилларда 16,0% дан ошди, 2007 йил натижалари буйича эса 20,5% га етди (9.3.2-жадвал).

9.3.2-жадвал

Хорижий инвестицияли корхоналар фаолиятининг асосий курсаткичлари¹⁷⁴

Курсаткичлар	2000 й.	2001 й.	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.
Фаолият юритаётган корхоналар сони, бирликда	1795	1958	2087	2209	2412	2627	2919	3579
Ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизматлар ҳажми), млрд. сўм	386,7	610,2	1044,2	1437,2	1958,4	2523,9	3849,8	5786,3
Ишчиларнинг уртача йиллик сони, минг киши	91,1	90,4	94,0	97,8	105,4	111,3	126,5	149,5
Меҳнатга ҳақ тулаш харажатлари, млрд. сўм	24,7	44,3	63,9	86,3	109,5	139,1	208,2	338,9

Хорижий инвестицияли корхоналарда 2007 йилда 149,5 минг киши иш билан банд бўлган. Бу республикада саноат ва хизмат курсатиш соҳаларида (қишлоқ хужалигидан ташқари) иш билан банд бўлганларнинг 1,7% ини ташкил этади. Саноат, савдо

¹⁷⁴ Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

ва транспорт ҳамда алоқа соҳаларида хорижий инвестицияли корхоналарда банд булганларнинг улуши нисбатан юқори булиб қолмоқда. Хусусан, уяли ва халқаро алоқа соҳаларида қўшма корхоналар сони бир мунча юқори булганлиги сабабли, бу ерда хорижий инвестицияли корхоналар алоқа тармоқларида банд булганларнинг 17,5% ини иш билан таъминлаган.

Хорижий инвестицияли корхоналар ишчиларининг ойлик маоши маҳаллий корхоналардаги уртача маошдан анча юқоридир. 2007 йил якуни буйича ушбу корхоналарда уртача иш ҳақининг республикадаги уртача иш ҳақи даражасига нисбати 144% ни ташкил қилди. Бундай ҳолат хорижий инвестицияли корхоналарда ишлаб чиқариш самарадорлиги юқорилигидан далолат беради.

Ишлаб чиқариш ҳажмига кура саноат тармоқлари улушига хорижий инвестицияли корхоналар маҳсулотининг қарийб 80% и туғри келади. Фаолият кўрсатаётган хорижий инвестицияли корхоналарнинг энг юқори улуши саноат тармоғига туғри келади. 2008 йилда жами хорижий инвестицияли корхоналарнинг 48,8 % и саноат тармоғида фаолият юритган (9.3.3-жадвал).

Сунгги 10 йил мобайнида машинасозлик соҳасининг ишлаб чиқариш ҳажми хорижий инвестицияли корхоналарнинг умумий маҳсулотида 31% дан 39% га кутарилди. Бунинг боиси шундан иборатки, республикада автомобилсозлик ва унга алоқадор тармоқлар жадал суръатларда ривожланиб бормоқда. Асакадаги автомобиль заводи томонидан ишлаб чиқарилаётган энгил машиналар сони йилдан-йилга усиб, 2009 йил натижалари буйича жами 215 мингдан ортиқ автомобиль ишлаб чиқарилди. 2007 йил октябрда Ўзбекистон ҳукумати ва АҚШнинг йирик компанияси «Женерал Моторз» уртасида битим имзоланиб, унга кўра «GM Ўзбекистон» корхонаси ташкил этилди. Ушбу қўшма корхонанинг ташкил этилиши республикада ишлаб чиқариладиган автомобилларнинг янги турларини жорий этиш, сифатини таъминлаш ва уларни экспорт қилиш имкониятларини янада кенгайтириб, ушбу завод билан узвий ҳамкорликда фаолият юритаётган бошқа бутловчи қисмлар етказиб берувчи маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни ҳам «Женерал Моторз»нинг глобал масштабдаги маркетинг тизимига боғлаш имконини яратади.

Хорижий инвестицияли корхоналар фаолиятига хос булган яна бир жиҳат шундан иборатки, улар фаол равишда ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланиб келишмоқда. Ушбу корхоналарнинг ташқи савдо айланмаси 2000 йилда 1,2 млрд. долларни ташкил этган булса, 2009 йилда ушбу курсаткич ҳажми 7,8 млрд. долларгача ёки 6,5 мартага ортган. Хорижий инвестицияли корхоналар таркибида

Ўзбекистонда фаолият юритаётган хорижий инвестицияли корхоналарнинг тармоқ таркиби (жамига nisbatan % ҳисобида)¹⁷⁵

	2000 й.	2001 й.	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.
Жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
шундан:										
Саноат	50,1	53,5	55,9	59,2	58,5	56,6	53,8	48,8	50,4	46,7
Қишлоқ хужалиги	1,6	1,8	2,3	2,5	2,6	2,4	2,3	2,2	2,1	1,9
Транспорт ва алоқа	4,9	4,4	4,2	4,3	4,2	4,4	4,2	4,4	5,0	3,8
Қурилиш	4,3	3,8	3,7	3,5	4,0	4,4	4,8	5,5	4,4	5,7
Бошқалар	39,1	36,5	34,0	30,6	30,7	32,2	34,9	39,0	38,1	41,9

хизмат курсатиш, савдо ва ички бозор учун маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналарнинг куплиги туфайли, ушбу корхоналарнинг ташқи савдо қолдиғида мунтазам салбий натижа кузатишмоқда. Жумладан, 2009 йилда ушбу корхоналарнинг экспорт-импорт операциялари балансининг салбий қолдиғи 1,0 млрд. долларни ташкил этди. Бу ҳолат, аксарият хорижий инвестицияли корхоналар фаолиятининг купроқ қисми ички бозорга йуналтирилганлиги билан изоҳланади (9.3.4-жадвал).

Хорижий инвестицияли корхоналарнинг ташқи савдо фаолияти курсагичлари, млрд. долл¹⁷⁶

	2000 й.	2001 й.	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.
Ташқи савдо айланмаси	1,2	1,4	1,2	1,4	2,0	2,4	3,0	5,2	6,2	7,8
Экспорт	0,5	0,4	0,4	0,6	0,8	0,8	1,1	2,1	2,9	3,4
Импорт	0,7	1,4	0,8	0,8	1,2	1,6	1,9	3,1	3,3	4,4
Ташқи савдо қолдиғи	-0,2	-1,0	-0,4	-0,2	-0,4	-0,8	-0,8	-1,0	-0,4	-1,0

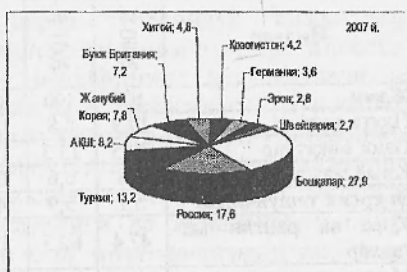
¹⁷⁵ Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

¹⁷⁶ Ўзбекистоннинг йиллик статистик туплами 2008. – Т.: «Nur poligraf» МЧЖ, 2009; Статистическое обозрение Республики Узбекистан за 2008 год. – Т., 2009; маълумотлари асосида ҳисобланган.

Хорижий инвестицияли корхоналарнинг ташқи савдо курсаткичлари барқарор усиш тенденциясига эга. Ушбу корхоналар экспорти республика экспортининг умумий ҳажмида 2000 йилда уртача 13,8% дан 2009 йилда 28,8% гача ортган. Мазкур корхоналар томонидан 2009 йилда 3,4 млрд. доллар миқдорида экспорт, 4,4 млрд. доллар миқдорида импорт операциялари амалга оширилган. Ушбу рақамлар хорижий инвестицияли корхоналар фаолиятининг кенгайиши, улар томонидан амалга оширилаётган маҳсулот ва хизматлар экспорти ҳажмининг ортаётганлигидан далолат бермоқда.

Хорижий инвестицияли корхоналарнинг инвестор-мамлакатлар буйича таркибида етакчи уринни Россия, Туркия, АҚШ, Жанубий Корея, Буюк Британия, Германия, Қозоғистон, Эрон, Швейцария каби мамлакатлар эгаллашган (9.3.1-расм). Жумладан, 2000 – 2007 йилларда Россиянинг улуши 17% дан 18% га, Корея Республикасининг улуши 5% дан 8% га, Хитойнинг улуши 3% дан 5% га қадар ортган.

Таҳлиллар курсатишича, хорижий инвестицияли корхоналар экспортининг товар таркибида ҳам жиддий узгаришлар руй берган (9.3.5-жадвал). Жумладан, хорижий инвестицияли корхоналар экспортининг товар таркибида машина ва асбоб-усқуналар улуши 2000 йилда 16,0% ни ташкил этган булса, ушбу курсаткич 2007 йилга келиб 40,0% га тенг булган. Шунингдек, таҳлил этилаётган даврда кимё маҳсулотларининг улуши 1,5% дан 2,5% гача, энергия ташувчилар улуши 3,7% дан 27,3% гача, қора ва рангли металллар улуши 0,3% дан 1,6% гача, хизматлар улуши 3,9% дан 4,4% гача ортган.

9.3.1-расм. Инвестор мамлакатлар буйича хорижий инвестицияли корхоналарнинг тақсимланиши (жамига нисбатан фоизда)¹⁷⁷

¹⁷⁷ Ўша манба.

**Хорижий инвестицияли корхоналар экспортнинг товар таркиби,
жамига нисбатан фоиз ҳисобида¹⁷⁸**

Ииллар	2000 й	2001 й	2002 й	2003 й	2004 й	2005 й	2006 й	2007 й
Жами	100	100	100	100	100	100	100	100
Пахта толаси	4,8	2,4	1,0	3,3	2,3	1,0	4,7	3,5
Озиқ-овқатлар	7,4	4,4	4,1	4,2	3,9	4,5	4,0	3,0
Кимё маҳсулотлари	1,5	2,6	2,1	2,3	2,6	4,2	1,5	2,5
Энергия ташувчилар	3,7	4,7	2,9	3,3	3,6	3,6	2,7	27,3
Қора ва рангли металллар	0,3	0,2	0,5	0,8	0,7	1,2	2,8	1,6
Машина ва ускуналар	16,0	21,1	16,5	19,4	28,4	43,3	51,9	40,0
Хизматлар	3,9	4,4	3,8	4,4	5,0	4,9	5,3	4,4
Бошқалар	62,4	60,2	69,1	62,3	53,5	37,3	27,1	17,7

Шу билан бирга, бу даврда пахта толаси (4,8% дан 3,5% гача), озиқ-овқатлар (7,4% дан 3,0% гача) ва бошқа товарларнинг (62,4% дан 17,7% гача) экспорт таркибидаги улуши қисқарган.

Таҳлил этилаётган даврда хорижий инвестицияли корхоналар импортнинг товар таркибида ҳам жиддий жараёнлар содир булганлигини кузатиш мумкин (9.3.6-жадвал). Жумладан, ушбу

**Хорижий инвестицияли корхоналар импортнинг товар таркиби,
жамига нисбатан фоиз ҳисобида¹⁷⁹**

Ииллар	2000 й	2001 й	2002 й	2003 й	2004 й	2005 й	2005 й.	2007 й
Жами	100	100	100	100	100	100	100	100
Пахта толаси	12,9	8,8	15,0	15,1	12,0	9,8	12,3	8,6
Озиқ овқатлар	20,5	13,3	13,2	12,4	13,9	12,8	14,1	13,5
Кимё маҳсулотлари	0,8	0,6	0,6	0,4	0,6	0,4	0,2	0,3
Энергия ташувчилар	5,1	5,9	4,4	5,4	6,0	8,9	6,4	8,7
Қора ва рангли металллар	47,4	62,5	57,5	55,4	56,3	56,3	57,1	57,6
Машина ва ускуналар	1,1	1,0	1,1	2,8	4,5	4,9	3,5	3,8
Хизматлар	12,2	7,9	8,2	8,5	6,7	6,9	6,4	7,5

¹⁷⁸ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қумитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

¹⁷⁹ Уша манба.

таркибда пахта толаси (12,9% дан 8,6% гача), озиқ-овқатлар (20,5% дан 13,5% гача), кимё маҳсулотлари (0,8% дан 0,3% гача) ва хизматлар (12,2% дан 7,5% гача) улуши қисқаргани ҳолда, энергия ташувчилар (5,1% дан 8,7% гача), қора ва рангли металллар (47,4% дан 57,6% гача) ҳамда машина ва ускуналар (1,1% дан 3,8% гача) улуши ортиб борган.

9.4. Узбекисгонга жалб қилинаётган портфель инвестициялар ва уларга таъсир этувчи омиллар

Хорижий инвестицияларни жалб этиш ҳажмларини ошириш зарурияти миллий иқтисодиётнинг реал сектори субъектлари томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар рақобатбардошлигини ошириш мақсадида ишлаб чиқаришни реструктуризациялаш, техник ва технологик жиҳатдан янгилашга бўлган эҳтиёжнинг ортиб бораётганлиги билан изоҳланади. Хорижий инвестициялар ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг катализатори сифатида хизмат қилади. Шу сабабдан ҳам Ўзбекистон иқтисодиётида туғридан-туғри ва портфель инвестициялар роли ошиб бормоқда.

Жаҳон амалиётининг курсатишича, хужалик субъектларининг инновацион тараққиётини молиялаштириш манбалари тузилмасида марказий уринни қимматбаҳо қоғозлар бозорининг дастаклари эгаллайди. Қимматбаҳо қоғозлар воситасида инвестицион молиялаштириш инвесторлар маблағларини муомаладаги қимматбаҳо қоғозларга сарфланишини англатади ҳамда қимматбаҳо қоғозлар бозорида очиқ ва эркин фаолияти билан характерланади. Хужалик субъектларининг инновацион эҳтиёжларини молиялаштиришнинг барча турларидан қимматбаҳо қоғозлар воситасидаги инвестицион молиялаштириш инвестицияларни сарфлаш объектлари тавсифининг хусусиятлари ва инвестицион жараён иштирокчилари ўртасидаги муносабатларнинг мураккаб механизми билан ажралиб туради. Инновацион жараёнларни қимматбаҳо қоғозлар ёрдамида молиялаштиришнинг қарама-қаршилиги ва мураккаблиги, инновацион дастурлар эмитентларининг турли характерлилиги ва йуналтирилганлиги, инвесторларнинг манфаатларини кенг миқёсдалигидандир. Уларнинг бир хиллари узоқ муддатли ва ишончли даромадлар олишга интилиб, туғридан-туғри инвестицияларга урғу беришади, бунинг учун эса улар ўзларини қизиқтирган корхоналарнинг камида 10% акцияларини сотиб олишлари шарт. Бошқа инвесторлар қарама-қарши ўлароқ портфель инвестицияларни афзал кўришади. Бунда

улар инвестицион фаолиятни инвестиция портфелини турли эмитентларнинг қимматбаҳо қоғозларидан ташкил этиш ҳисобига диверсификациялайдилар, шу билан бирга узларига туғри келадиган риск даражасини пасайтирадилар ва даромадларнинг барқарор даражасига эришадилар. Портфель инвестицияларнинг махсус функцияси булиб қимматбаҳо қоғозлар портфели эгасига уз куйилмаларини диверсификациялаш имконини бериш орқали рискларни туплаш ва тарқатиб юбориш, курс ва турли қимматбаҳо қоғозлар тебранишларини бартараф этиш хизмат қилади.

Портфель инвесторларнинг мақсадлари ва стратегияларининг таҳлилидан келиб чиқиб, уларни стратегик портфель ва спекулятив портфель инвесторларга ажратиш мумкин. Улар уртасидаги асосий фарқ ушбу гуруҳ инвесторларининг мақсадга йуналтирилганлигидан келиб чиқади. Агар стратегик портфель инвесторлар корхоналарнинг кам даромад келтиришига қарамасдан узоқ муддатли истиқболдаги ривожланишга йуналтириб маблағларини жойлаштирадилар, спекулятив инвесторларнинг стратегиялари қимматбаҳо қоғозлар бозорини узининг самарали ҳолатидан четлашиши натижасида келиб чиқадиган арбитраж имкониятларини ҳисобга олиш ва фаол (қисқа муддатли) фойдани олишга йуналтирилади. Яъни спекулятив инвесторлар улар томонидан сотиб олинган қимматбаҳо қоғозларнинг биржа курсларининг усиши ёки пасайишидаги уйин ҳисобига фойда олиш ва сотиб олинган, сотилган қимматбаҳо қоғозларнинг қийматлари фарқи ҳисобига даромад олишга интиладилар. Бу категориядаги инвесторлар қимматбаҳо қоғозларга узоқ муддатли эгалик қилиш ҳамда буш ресурсларни битта эмитентнинг акция ва облигацияларига қуйишга қизиқмайдилар.

Стратегик-портфель инвесторлар ишлаб чиқаришни реструктурлаштириш ва чиқарилаётган маҳсулотнинг ассортиментини янгилаш жараёнларида фаол қатнашадилар, спекулятив-портфель инвесторлар эса қимматбаҳо қоғозларнинг талаб ва таклифи нисбати фарқидан келиб чиқадиган арбитраж битимларни афзал куришади. Шу билан бирга стратегик портфель инвесторларига паст даражадаги риск туғри келади, чунки улар эмитентларнинг инвестицион потенциалини синчиклаб урганишади ва яхши билишади ҳамда улар фаолияти самарадорлигини ошириш имконига эгадирлар. Аммо, шу нарсани унутмаслик керакки, стратегик инвесторларнинг даромадлилик даражаси спекулятив инвесторларга нисбатан пастроқдир, чунки консерватив кайфиятдаги инвесторлар ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сифатини кескин оширишни таъминлашга ёки узларининг қимматбаҳо қоғозларининг инвестицион потенциалини кескин оширишга тайёр бўлмайдилар.

Инвестиция бозорининг фаол қатнашчиси сифатида институционал инвесторлар намоён булиб, улар бу фаолият билан профессионал асосда, инвестицион бизнесга нафақат узларининг маблағларини, балки уз таъсисчилари ёки мижозларининг маблағларини акциялар буйича юқори дивидендларни, улушли қимматбаҳо қоғозлар буйича фоизларни ёки уларни қайта сотиш операцияларидан даромадлар олиш мақсадида жалб этишади.

Институционал инвесторлар қимматбаҳо қоғозлар портфелини уларнинг котировкаларининг фундаментал прогнозларига ва эмитентлари бизнесининг рақобатбардошлигини узоқ ва урта муддатли режада баҳолашга асосланиб шакллантиришади. Шундан сунг ушбу портфелнинг даромадга эришиш ва риск даражасини пасайтириш мақсадида қимматбаҳо қоғозларни сотиш ёки харид қилиш буйича операцияларни амалга ошириш орқали бошқаради.

Жаҳон амалиётининг курсатишича, портфель инвестициялар бозорининг асосий иштирокчилари булиб институционал инвесторлар намоён булишади. Масалан, 1994 йилдан 2006 йилга қадар фақатгина ривожланган мамлакатларнинг очиқ инвестиция жамғармаларининг активлари 4,5 трлн. доллардан 16,1 трлн. долларгача ошди. Жаҳонда пенсия захиралари (жамғармалари) активлари 2005 йилга келиб 11,1 трлн. доллардан ошиб кетди, бу эса жаҳон ЯИМнинг 24,8% ини ташкил этади. Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ИХТТ) мамлакатларида суғурта компаниялари қимматбаҳо қоғозлари портфелларининг умумий ҳажми 2006 йилда 8978,8 млрд. долларга етди. Бунда молия бозорининг аксарият қисмини назорат қилувчи Америка институционал инвесторлари (75% гача) назорат қилишади. Масалан, пенсия жамғармалари, суғурта компаниялари ва икки тарафлама жамғармалар мустақил равишда 10 трлн. доллардан ортиқ активларни бошқаради, пенсия жамғармалари жаҳоннинг энг йирик институционал инвестори статусига эга булишди, АҚШда тахминан 28000 та инвестицион клублар мавжуд. 2007 йил февраль ойи ҳолатига кўра жамоа инвесторларининг ялпи жаҳон активлари 17 трлн. доллардан ошиб кетди: акция жамғармаларининг соф активлари — 6 трлн. доллар, гибрид жамғармаларнинг — 656 млрд. доллар, солиққа тортиладиган жамғармалар облигациялари — 1 трлн. доллар, муниципал жамғармалар облигациялари — 373 млрд. доллар, пул бозорининг солиққа тортиладиган жамғармалари — 2 трлн. доллар, пул бозорининг солиққа тортилмайдиган жамғармалари — 300 млрд. доллар, икки тарафлама жамғармалар сонининг узи 8000 тадан ошиб кетди.

Энг йирик халқаро институционал инвесторлар купчилик ривожланаётган мамлакатлар эга булган суммалар ҳажмига тенг ёки ундан катта булган суммага эгадирлар, бу уларга миллий иқтисодиётга жиддий таъсир курсатишга ва ҳатто узгартириб юборишга имкон беради. Улар давлатлар ва жамиятларнинг инвестицияларга булган эҳтиёжларини қондиришга қодирдирлар.

IOSCO (унга ривожланаётган бозорга эга булган мамлакатларнинг 54% и аъзодир) маълумотлари буйича аъзо мамлакатлар инвесторларининг ялпи активлари 700 млрд. доллардан ошган ва ушбу маблағлар 22 мингдан ортиқ жамғармаларга қуйилиб, улар 1262 та бошқарув компаниялари¹⁸⁰ томонидан бошқарилади. Бу катта маблағлар мамлакатда улкан миқёсдаги инвестициялар оқимини «узлаштириш»га тийёр булмаганлиги сабабли инқирозга олиб келиши, шу билан бирга, жадал иқтисодий усишни таъминлаши мумкин.

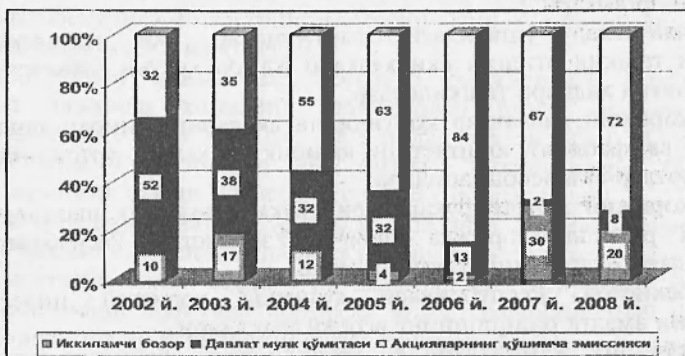
XXI аср бошларига келиб Ўзбекистонда бозор иқтисодиётининг асослари яратилмоқда, бозор инфратузилмаси институтлари фаолият юритмоқда, солиқ тизими такомиллаштирилган, валюта сиёсати модернизациялашмоқда, Ўзбекистон қимматбаҳо қоғозлар бозорига хорижий инвестицияларни жалб этиш жараёнлари соддалаштирилган. Ўзбекистондаги барқарор макроиқтисодий вазият, иқтисодий усишни таъминловчи манзилли тадбирларни молиялаштиришга етарли маблағларнинг мавжудлиги республикага 2009 йил охирида келган Халқаро валюта жамғармаси миссияси томонидан юқори баҳоланди.

Иқтисодиётнинг макроиқтисодий барқарорлашувида жиддий ўзгаришларнинг мавжудлиги, биринчидан, бюджет тақчиллигининг мавжуд эмаслиги, давлатнинг қимматбаҳо қоғозлар ички бозорида йирик қарзларни олиш эҳтиёжини йўқотди. Юқори ликвидли ва даромадли давлатнинг ишонарли қарз воситалари бозорининг қисқариб бориши билан инвесторлар корпоратив қимматли қоғозлар бозорига эътибор беришга мажбур булдилар. Мамлакат компанияларида молия бозорини молиявий ресурсларни мобилизация қилиш механизми сифатида фойдаланишга имконият вужудга келди (9.4.1-расм).

2008 йил 1 январь ҳолатига кўра қимматбаҳо қоғозлар чиқариш буйича Ягона давлат реестрига 4118,3 млрд.сум ҳажмдаги эмиссия билан 13 641та акцияларнинг чиқарилиши руйхатдан ўтказилганлиги тўғрисида ёзувлар киритилган. Таҳлиллар курсатишича, 2007 йил учун энг йирик эмитентлар бўлиб қуйидагилар намоён булишди: АЖ «Ўзнефтьгазқазибчиқариш»

¹⁸⁰ Хмыз О.В. Международная финансовая интеграция коллективных инвесторов.//Финансы, № 8, 2007. С. 55 – 59.

(98,2 млрд. сум), АТБ «Узсаноатқурилишбанк» (иккита эмиссия, умумий суммаси 70,6 млрд. сум), АТБ «Пахтабанк» (иккита эмиссия – 36,5 млрд. сум), АТБ «Ғаллабанк» (иккита эмиссия – 30,0 млрд. сум), АТБ «Микрокредитбанк» и (22,2 млрд. сум) ОАЖ «Чирчиқ трансформатор заводи» (учта эмиссия – 18,1 млрд. сум).

9.4.1-расм. «ГОШКЕНТ» РФБда қимматбаҳо қоғозлар айланмаси динамикасиининг узгариши¹⁸¹

Корхоналарнинг инновацион ривожланиши эҳтиёжлари учун инвестицион ресурсларни мобилизация қилишнинг йирик манбаларидан бири – қимматли қоғозлар бозори инструментлари ёрдамида жалб қилинаётган хорижий инвесторларнинг маблағлари ҳисобланади. Мамлакат ичида макроиқтисодий индикаторларнинг барқарор суръатларда ўсиб бориши, хусусийлаштирилган акционер корхоналарнинг стратегик хорижий инвесторларда маблағ сарфлаш объекти сифатидаги жозибadorлигини оширди.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида хорижий инвестиция сифатида моддий ва номоддий бойликлар ҳамда унга эгалик қилиш ҳуқуқи, шу жумладан, интеллектуал мулк ҳуқуқи, хорижий инвесторлар томонидан тadbиркорлик ва бошқа фаолият объектларига даромад олиш мақсадида, қонунчилик доирасида сарфланаётган маблағлардан олинган даромаддир. Реинвестиция сифатида хорижий инвесторлар томонидан тadbиркорлик ва бошқа фаолият объектларига қайтадан қўйилаётган даромад Ўзбекистон Республикасида инвестициялашдан олинган ҳар қандай даромадни, шу

¹⁸¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

жумладан, фойда, фоиз, дивиденд, роялти, лицензион ва комиссион мукофотлар, техник ёрдам ёки технологик хизмат учун туловлар ва бошқа турдаги мукофотларни англатади.

Ўзбекистон Республикасида хорижий инвесторларнинг куйидаги турлари мавжуд:

– хорижий давлатлар, хорижий давлатларнинг маъмурий ёки ҳудудий органлари;

– давлатлар уртасидаги шартномалар ёки келишувлар асосида ташкил этилган ёки халқаро жамоа ҳуқуқи субъектлари ҳисобланган халқаро ташкилотлар;

– хорижий давлатлар қонунчилик актларига биноан ташкил топган ва фаолият юритаётган юридик шахслар, уртоқликлар, ташкилотлар ёки ассоциациялар;

– хорижий давлат фуқаролари, фуқаролиги йуқ шахслар ва доимий равишда хорижда яшовчи Ўзбекистон Республикаси фуқаролари булган жисмоний шахслар.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида хорижий инвестицияларни амалга оширишнинг асосий шакллари:

– хужалик жамиятлари ва уртоқликлари, банклар, сугурта ташкилотлари ҳамда бошқа корхоналарнинг устав фонди ва бошқа мулкида улушли қатнашиш;

– тулиқлигича хорижий инвесторларга тегишли булган хужалик жамиятлари ва уртоқликлари, банклар, сугурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарни тузиш ҳамда ривожлантириш;

– Ўзбекистон Республикаси резидентлари томонидан эмиссия қилинган мол-мулк, акция ва бошқа қимматли қоғозлар, шу жумладан, қарз мажбуриятларини сотиб олиш;

– интеллектуал мулкка булган ҳуқуқни, шу жумладан, авторлик ҳуқуқлари, патентлар, товар белгилари, ишлаб чиқариш намуналари, ноу-хау ҳамда ишбилармонлик репутацияси (гудвилл)га қуйилмалар;

– концессияларни (шу жумладан, қидирув, қазиш, қазиб олиш учун, ёки табиий ресурслардан фойдаланиш учун концессияларни) сотиб олиш;

– савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси, ер участкаси билан бирга унда жойлашган турар жойга эгаллик қилиш ҳуқуқини сотиб олиш;

– ер (шу жумладан, ижара асосида ҳам) ва табиий ресурсларга эгаллик қилиш ҳамда фойдаланиш ҳуқуқини сотиб олиш.

Ўзбекистон иқтисодиётининг реал секторини инвестицион ривожлантириш мақсадида қимматбаҳо қоғозлар бозорига хорижий портфель инвестицияларнинг оқиб келишини фаоллаштириш жараёнига инфляциянинг пасайиши, барқарор иқтисодий усиш,

сийсий барқарорлик, ислохотларнинг кетма-кетлиги ва самарадорлиги, давлат инвестиция дастурларининг жозибадорлиги омиллари ижобий таъсир курсатган. Бошқа томондан эса, иқтисодий усиш суръатларининг ошиб бориши хужалик субъектлари инвестицион фаолиятини фаоллаштириш жараёнини жадаллаштирди, бу уз навбатида, мамлакатнинг миллий иқтисодиёти ривожланишининг ҳар бир босқичида инвестицион потенциални оширишнинг реал имкониятларини белгилаб берди.

2000 йилда қимматбаҳо қоғозлар биржасидаги битимлар умумий ҳажмида хорижий инвесторлар билан имзоланган битимларнинг улуши 19% ни, 2005 йилда эса бу улуш 74,4% ни ташкил этди. 1998 йилдан 2002 йилгача булган даврда биржа битимларининг ҳажми 4,4 млн. доллардан иборат булди.

Ўзбекистон қимматбаҳо қоғозлар бозорида портфель инвестициялар ҳажмининг усиш динамикаси, унинг бирламчи ва иккиламчи сегментлари билан бирга 9.4.1-жадвалда акс эттирилган. Бунда ҳисобнинг боши сифатида портфель инвесторларнинг 1999 йилда республиканинг хусусийлаштирилган корхоналарининг акцияларига (1,4 млн. долл.) қуйилган бирламчи инвестициялари қабул қилинган.

Хорижий инвесторларни миллий иқтисодиётнинг реал сектори субъектларининг инновацион ривожланишидаги иштирокининг мураккаблигига қарамасдан, улар мамлакатнинг хусусийлаштирилган корхоналарининг капиталини мустақамлаш ва уларда юқори корпоратив маданиятни киритиш жараёнини жадаллаштириш имконига эга булган асосий гуруҳ ҳисобланадилар. Шунингдек, жаҳон молиявий инқирози оқибатларини бартараф этиш шароитида Ўзбекистон иқтисодиётининг реал секторига спекулятив эмас, балки узоқ муддатли инвестиция инструментларини жалб этишга талаб ошиб бормоқда. Талаб этилаётган инвестициялар стратегик инвесторларнинг туғридан-туғри ва портфель инвестициялари орқали таъминланадилар.

Ўзбекистон иқтисодиёти реал сектори корхоналарининг инновацион ривожланиши эҳтиёжларига йуналтирилаётган туғридан-туғри ҳамда портфель инвестициялар миқёсларининг ошиб бориши иқтисодий ва ижтимоий тараққиётни келтириб чиқарувчи катализатор вазифасини бажаради. Инвестицияларнинг аввал тулик фойдаланилмаган табиий, ишлаб чиқариш, меҳнат потенциалининг хужалик жараёнига жалб этилишини фаоллаштирувчи омил сифатидаги урни катта аҳамиятга эга. Хорижий капиталнинг миллий элементлар ва уларнинг ресурслари ҳаракати билан биргалашиб занжирли реакция каби умумий ижобий иқтисодий самарага олиб

келиши мумкин. Бунга сабаб янада прогрессив меҳнат воситалари, ходимлар малакасини ошириш ва хусусийлаштирилган Ўзбекистон корхоналарининг мавжуд ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини яхшилашдир.

9.4.1-жадвал

Портфель инвестицияларнинг Ўзбекистон акция бозорига жалб қилиниш динамикаси, млрд.сум.¹⁸²

Курсаткичлар	2001 й.	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.
Портфель инвестициялар ҳажми	1,2	4,7	4,1	29,1	30,2	66,0	89,7
Портфель инвестицияларнинг йиллик ўсиш суръатлари	0,8	3,9	0,9	7,1	1,0	2,2	1,4
Портфель инвесторлар бирламчи инвестицияларининг (ПИБИ) ўсиши, % (2000 йил=100%)	100	391	342	2417	2517	5500	7417
Акция бозорининг умумий ҳажми (АБХ)	17,1	26,1	41,7	74,7	115,1	142,5	330,8
Акциялар бирламчи бозорининг умумий ҳажми (АББХ)	6,2	12,2	16,3	53,9	62,1	88,7	112,6
ПИБИнинг АБХдаги улуши, %	7,02	18,0	9,8	38,9	26,2	46,3	27,2
ПИБИнинг АББХдаги улуши, %	19,4	38,5	25,2	53,9	48,6	74,4	79,8
ПИБИнинг акциялар иккиламчи бозорининг умумий ҳажмидаги (АИБХ) улуши, %	12,3	20,5	15,2	15,0	22,4	28,1	52,6
Портфель инвестициялар ҳажмининг АБХдаги улуши, %	92,9	82,0	90,0	61,1	73,8	53,7	72,8
Портфель инвестициялар ҳажмининг АББХдаги улуши, %	80,6	61,5	74,8	46,1	51,4	25,6	20,3

9.5. Давлат инвестиция дастурлари

Миллий иқтисодиёт амалиётида ун тўрт йилдан буён корхоналарнинг инвестиция фаоллигини ошириш, хорижий инвестицияларни жалб этиш ва самарали фойдаланиш мақса-

¹⁸² Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Давлат Мулк қўмитаси ҳузуридаги қимматбаҳо қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш маркази маълумотлари асосида ҳисобланган.

дидаУзбекистон Республикасининг Давлат инвестиция дастури амалга ошириб келинади (9.5.1-жадвал). Ушбу дастур ишлаб чиқариш корхоналарини техникавий жиҳатдан қайта қуроллантириш,

9.5.1-жадвал

Узбекистонда амалга оширилаётган инвестиция Дастурларининг асосий йўналишлари ва чора-тадбирлари¹⁸³

Йиллар	Инвестиция Дастурларининг асосий йўналишлари ва чора-тадбирлари
1996 – 1998 йй.	<ul style="list-style-type: none"> – иқтисодиётда таркибий узгаришларни амалга оширишнинг устувор йўналишларини таъминлаш; – импорт урнини қоплаш ва экспорт салоҳиятини кенгайтириш бўйича самарали чораларни амалга ошириш учун моддий ишлаб чиқариш базасини яратиш; – маҳсулотнинг рақобатбардошлигини ташкил этиш; – қурилиш комплексида бозор ислоҳотларини чуқурлаштириш.
1999 – 2001 йй.	<ul style="list-style-type: none"> – корхоналарнинг инвестиция фаоллигини ошириш ва хорижий инвестицияларни кенг миқёсда жалб этиш; – макроиқтисодий барқарорлик ва иқтисодий усишни таъминлаш учун мустаҳкам моддий ишлаб чиқариш базасини яратиш; – миллий иқтисодиётнинг жаҳон хужалигига интеграциялашувини фаоллаштириш.
2002 – 2004 йй.	<ul style="list-style-type: none"> – ишлаб чиқаришни ривожлантириш, техник жиҳатдан қайта қуроллантириш ва модернизациялаш, янги ишчи уринларини яратиш учун хорижий инвестицияларни кенг миқёсда жалб этиш; – тайёр маҳсулот ва эҳтиёт қисмларни ишлаб чиқаришда локализация даражасини ошириш; – экспортга йўналтирилган рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқаришни кенгайтириш; – Узбекистон иқтисодиётининг барқарор суръатларда усишига эришиш.
2005 – 2008 йй.	<ul style="list-style-type: none"> – ялпи ички маҳсулотнинг барқарор усишини таъминлаш; – кенг миқёсли стратегик ижтимоий дастурларни амалга ошириш; – янги ишчи уринларини яратиш; – хорижий инвестицияларни жалб этишни кенгайтириш.
2009 – 2010 йй.	<ul style="list-style-type: none"> – иқтисодиётда чуқур таркибий ислоҳотларни амалга ошириш; – ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан қайта қуроллантириш ва модернизациялаш.

¹⁸³ Узбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

иқтисодийни модернизациялаш дастурларини амалга ошириш ва барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш учун хизмат қилади.

Инвестиция дастури – бу иқтисодийга сарфланаётган капитал қўйилмаларнинг устувор йўналишлари ҳамда улардан самарали фойдаланиш йўллари белгилаб берувчи ижтимоий-иқтисодий ва ҳужалиқ қарорларининг йигиндисидир.

Давлат инвестиция дастурларини амалга ошириш билан боғлиқ сиёсат узининг мақсади, дастаклари ва устувор йўналишларига эга. Ўзбекистонда 1996 йилдан буён амалга оширилаётган инвестиция дастурларининг мақсад ва вазифалари аниқ.

Ўзбекистон Республикаси Инвестиция дастурларининг таҳлиллари курсатишича, миллий иқтисодийга жалб этилаётган хорижий инвестициялар таркибида туғридан-туғри хорижий инвестициялар ва кредитлар улуши ортиб, ҳукумат кафолати остида жалб этилаётган инвестициялар улушининг қисқариб бораётганлигини кузатиш мумкин. Агар ушбу инвестициялар уртасидаги нисбат 2004 йилда 44,2%/55,8% булган булса, 2010 йилда бу кўрсаткич 81,6%/18,6% булиши кутилмоқда (9.5.1-расм).

9.5.1-расм. Ўзбекистон иқтисодийга жалб этилаётган хорижий инвестициялар таркиби, жамига нисбатан фоз ҳисобида¹⁸⁴

Ўзбекистон Республикасининг инвестиция сиёсати нафақат капитал қўйилмалар ҳажмини купайтириш, балки такрор ишлаб чиқариш таркибини такомиллаштириш, инвестицияларни нисбатан самарали ва рақобатбардош тармоқларга йўналтиришни кузда тутди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар

¹⁸⁴ Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

Маҳкамаси томонидан ҳар йили қабул қилинадиган ва амалга ошириладиган Давлат инвестиция дастурларида тармоқ устуворлиги мамлакатнинг хом ашё, ресурс салоҳияти билан боғланганлиги, жаҳон ҳужалигига миллий иқтисодий таркибий узгартириш ва модернизациялаш асосида интеграциялашиш зарурлигига алоҳида эътибор қаратилади.

2010 йил учун мулжалланган Давлат инвестиция дастурида ҳам иқтисодийда чуқур таркибий ислохотларни амалга ошириш, ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан қайта қуроллантириш ва модернизациялаш лойиҳаларига устуворлик берилган.

2010 йилда умумий ҳажми 18,2 трлн. сумга тенг капитал қўйилмалар узлаштирилиши режалаштирилган. Шундан, 21% и марказлашган ва 79% и номарказлашган инвестициялардир. Марказлашган инвестицияларнинг 21,6% ини бюджет маблағлари, 17,4% ини бюджетдан ташқари маблағлар ташкил этади. Бундан ташқари, марказлашган инвестициялар таркибига Суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш фонди (2,4%), Тикланиш ва тараққиёт фонди (35,9%) маблағлари ҳам киради.

Номарказлашган инвестициялар ҳажмида эса корхона маблағлари 54% ни, туғридан-туғри хорижий инвестициялар ва кредитлар ҳажми 27,0% ни, тижорат банкларининг маблағлари 10,6% ни, аҳоли маблағлари 8,4% ни ташкил этади.

Инвестиция дастурида фаолиятдаги ишлаб чиқаришни қайта таъмирлаш ва модернизациялаш, янгиларини барпо этиш буйича 192 та йирик инвестицион лойиҳаларга алоҳида урин ажратилган. Ушбу лойиҳаларга 5,5 млрд. доллар сарфланиши, шундан 27,7% и корхоналарнинг уз маблағлари, 16% и Тикланиш ва тараққиёт фонди маблағлари, 45,1% и туғридан-туғри хорижий инвестициялар ва 11,2% и бошқа манбалар ҳисобидан амалга оширилиши режалаштирилган. Ушбу маблағларнинг 63,1% и янги қурилишга, 25,1% и объектларни қайта таъмирлаш ва модернизациялашга ва 11,8% и бошқа йуналишларга сарфланади.

Инвестиция дастурига кура йирик лойиҳалар геология, ёқилги-энергетика, кимё, нефть ва кимё, металлургия соҳаларида амалга оширилади ва уларнинг ҳиссасига умумий режалаштирилган маблағларнинг 74,4% и туғри келади. Амалга оширилиши режалаштирилган лойиҳаларнинг 26 таси ёқилги энергетика секторига туғри келади. Ушбу лойиҳаларнинг умумий қиймати 2,28 млрд. долларга тенг, шундан 2,045 млрд. доллари туғридан-туғри хорижий инвестициялардир. Жумладан, CNPC Хитой миллий нефть ва газ корпорацияси «Туркменистон – Хитой» газ

кувурининг навбатдаги иккинчи участкасини қуриш учун 883,6 млн. долларлик инвестиция киритади. «Урта Осиё – Хитой» газ кувурининг узунлиги 530 км булиб, утаказувчанлик куввати йилига 40 млрд. кубга тенг.

2010 йилда умумий миқдори 2,429 млрд. долларга тенг 62та лойиҳа буйича тугридан-тугри хорижий инвестицияларни ўзлаштириш режалаштирилган. Ушбу маблағларнинг 75,2%и янги қурилишга, 12,3% и объектларни қайта таъмирлаш ва модернизациялашга, 12,5% и бошқа йуналишларга сарфланади. 2010 йилда ҳукумат кафолати остидаги хорижий инвестициялар ва кредитлар ҳисобидан 555,2 млн. долларлик 37 та лойиҳа амалга оширилиши кузда тугтилган. Ушбу маблағларнинг асосий қисми янги қурилиш (37%), объектларни қайта таъмирлаш ва модернизациялаш (33%) ва бошқа (30%) йуналишларга сарфланади.

2010 йилда ижтимоий соҳага 71,3 млн. доллар, транспорт инфратузилмасини ривожлантириш учун эса 150,4 млн. долларга тенг капитал қўйилмалар амалга оширилиши режалаштирилган.

«Навоий» эркин индустриал-иқтисодий зонасини ривожлантириш катта миқдордаги хорижий инвестицияларни талаб этади. 2010 йилда ушбу ҳудудда қиймати 31,1 млн. доллар ва 48,7 млрд. сумга тенг 12 та инвестицион лойиҳа амалга оширилиши кузда тугтилган¹⁸⁵.

Россия, Хитой, Малайзия, Корея, Польша, БАА, Испания, Германия, Австрия, АҚШ, Италия, Туркия, Ҳиндистон, Буюк Британия, Нидерландия, Венгрия каби мамлакатлар ушбу лойиҳалар буйича инвесторлар ва кредиторлар ҳисобланишади. Шунингдек, лойиҳаларни молиялаштирида ва хусусий секторни ривожлантиришда Хитой ривожланиш банки, Корея Эксимбанки, Осиё тараққиёт банки, Ислон тараққиёт банки, Немис банклари фаол қатнашиши кутилмоқда.

Умуман, 2010 йилга мулжалланган Давлат инвестиция дастурига киритилган лойиҳалар иқтисодиёт тармоқлари ва корхоналарида ишлаб чиқариш ҳажмининг ортиши, янги ишчи уринларининг яратилиши ва аҳоли даромадларининг ошишига олиб келади. Буларнинг барчаси мамлакат иқтисодиётининг ривожланиши ва аҳоли турмуш фаровонлигининг ошишига мустақкам замин яратади.

¹⁸⁵ Неделькина Н. Проекты будут осуществляться. /Биржа, №1515 (1098), 19.12.2009.

Асосий тушунчалар

Аутсорсинг (инглизча «outsourcing» сузидан олинган булиб, «ташқи манба» деган маънони англатади) — бир ташкилот томонидан муайян бизнес-жараён ёки ишлаб чиқариш функциясининг ушбу соҳадаги ихтисослашган бошқа корхонага топширилиши.

Инвестициялар — фойда олиш ҳамда ижобий ижтимоий самарага эришиш мақсадида тадбиркорлик объектларига ва бошқа фаолият турларига қўйиладиган пул маблағлари, банкларнинг мақсадли оманатлари, акциялар, бошқа қимматбаҳо қозғалар, технологиялар, машиналар, ускуналар, лицензиялар, кредитлар, ҳар қандай бошқа мол-мулк ёки мулкӣ ҳуқуқлар, интеллектуал бойликлар.

Асосий капиталга инвестициялар — асосий фондларни яратиш, такрор ишлаб чиқариш ва сотиб олишга сарфланган бир йўла харажатлар.

Асосий фондлар — бир неча такрор ишлаб чиқариш циклида қатнашиб, уз қийматини тайёр маҳсулот қийматиға аста-секинлик билан ўтказиб борувчи ишлаб чиқариш воситалари.

Инвестицияларнинг технологик таркиби — бирон-бир объектга сарфланаётган капитал қўйилмаларнинг харажатлар таркиби ва уларнинг умумий смета қийматидаги улуши. Технологик таркиби капитал қўйилмаларнинг қанча қисми қурилиш-монтаж ишлари, машина ва асбоб-ускуналарни сотиб олиш, лойиҳа-тадқиқот ишлари ва бошқа харажатларға йўналтирилганлигини англатади.

Инвестицияларнинг такрор ишлаб чиқариш таркиби — капитал қўйилмаларнинг асосий ишлаб чиқариш фондларини такрор ишлаб чиқариш шакллари буйича тақсимланиши ва улар уртасидаги нисбат. Ушбу таркиб капитал қўйилмаларнинг қанча қисми янги қурилиш, амалдаги ишлаб чиқаришни таъмирлаш ва техник қайта қуроллантириш, ишлаб чиқаришни кенгайтириш, модернизациялашға йўналтирилганлигини ифода этади.

Инвестицияларнинг тармоқ таркиби — капитал қўйилмаларнинг иқтисодий тармоқлари буйича тақсимланиши.

Инвестицияларнинг ҳудудий таркиби — капитал қўйилмаларнинг мамлакат ҳудудлари буйича тақсимланиши ва улар ўртасидаги нисбат.

Резинвестиция — хорижий инвесторлар томонидан тадбиркорлик ва бошқа фаолият объектларига қайтадан қўйиладиган даромад. Ўзбекистон Республикасида инвестициялашдан олинган ҳар қандай даромадни, шу жумладан, фойда, фоиз, дивиденд, роялти, лицензион ва комиссия мукофотлар, техник ёрдам ёки технологик хизмат учун тўловлар ва бошқа турдаги мукофотларни англатади.

Хорижий инвестицияли корхоналар — акциялари (улушлари, пайларининг) ёки устав жамғармасининг камида уттиз фоизини хорижий инвестициялар ташкил этадиган корхоналар.

Инвестиция дастури — иқтисодиётга сарфланаётган капитал қуйилмаларнинг устувор йуналишлари ва улардан самарали фойдаланишни белгилаб берувчи ижтимоий-иқтисодий ва хужалик қарорларининг йиғиндиси.

Назорат саволлари:

1. Ўзбекистонда хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга жалб этишнинг ҳолати ва таркиби қандай?
2. Республика ҳудудларига хорижий инвестицияларни жалб қилишда қандай муаммолар мавжуд?
3. Иқтисодиётни модернизациялаш ва техникавий қайта қуроолантиришда хорижий инвестицияларнинг урни қандай?
4. Хорижий инвестицияли корхоналарни очишнинг сабаблари нимадан иборат?
5. Ўзбекистонда хорижий инвестицияли корхоналар ташқи иқтисодий фаолиятининг таркиби қандай узгармоқда?
6. Ўзбекистонга жалб қилинаётган туғридан-туғри ҳамда портфель инвестициялар нисбати қандай ва уларга таъсир этувчи омиллар нималардан иборат?
7. Ўзбекистон иқтисодиётига хорижий инвестицияларни жалб этишнинг устувор йуналишларини санаб утинг?
8. Ўзбекистон Республикаси инвестиция дастурларининг ривожланиш босқичлари ва асосий йуналишларининг мазмуни нималардан иборат?
9. 2010 йилда Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган инвестиция дастурининг устувор йуналишларини аниқланг?

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

I. Расмий ҳужжатлар

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонулари

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: «Адолат», 1992.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Хорижий инвестициялар туғрисида»ги Қонуни.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Эркин иқтисодий зоналар туғрисида»ги Қонуни, 1996 йил.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Хорижий инвесторларнинг ҳуқуқлари кафолатлари ва ҳимоялаш чоралари туғрисида»ги Қонуни, 1998 йил.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Чет эллик инвесторлар кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари туғрисида»ги Қонуни, 1998 йил.
6. Ўзбекистон Республикасининг «Инвестиция фаолияти туғрисида»ги Қонуни, 1998 йил.
7. Ўзбекистон Республикасининг «Лизинг туғрисида»ги Қонуни, 1999 йил.
8. Ўзбекистон Республикасининг «Қимматли қоғозлар бозорида инвесторларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш туғрисида» Қонуни, 2001 йил.
9. Ўзбекистон Республикасининг «Валютани тартибга солиш туғрисида»ги Қонуни, 2003 йил.
10. Ўзбекистон Республикасининг «Қимматли қоғозлар бозори туғрисида»ги Қонуни, 2008 йил.
11. Ўзбекистон Республикасининг «Қимматли қоғозлар бозори туғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунига узгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақидаги» Қонуни, 2009 йил.
12. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси солиқ кодексининг 256-моддасига узгартиш ва қўшимча киритиш туғрисидаги» Қонуни, 2009 йил.
13. Ўзбекистон Республикасининг «Эркин иқтисодий зоналар туғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунига узгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги Қонуни, 2009 йил.

**Ўзбекистон Республикаси Президентининг
Қарорлари ва фармонлари**

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарни ташкил этиш ва уларнинг фаолиятини рағбатлантиришга оид қушимча чора-тадбирлар туғрисида»ги 31.05.1996 й. ПФ-1467-сонли Фармони.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хорижий инвестициялар иштирокидаги лойиҳаларни амалга ошириш механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари туғрисида»ги 09.02.1998 й. ПФ-1924-сонли Фармони.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Туғридан-туғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қушимча чора-тадбирлар туғрисида»ги 11.04.2005 й. ПФ-3594-сонли Фармони.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ташқи иқтисодий ва савдо алоқалари, хорижий инвестицияларни жалб этиш соҳасида бошқарув тизимини такомиллаштириш туғрисида»ги 21.07.2005 й. ПФ-3631-сонли Фармони.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қимматли қоғозлар бозорини ислоҳ этиш чоралари туғрисида»ги 27.09.2006 й.ги ПҚ-427-сонли Қарори.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тижорат банкларини капитализациялаш даражасини ошириш буйича рағбатлантириш чора-тадбирлари туғрисида»ги 16.12.2006 й.ги Фармони.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хорижий инвестицияларни ахборот билан таъминлаш ва кумаклашиш агентлиги — «Ўзинфоинвест»ни ташкил этиш туғрисида»ги 06.02.2007 й. ПҚ-578-сонли Қарори.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2007 — 2010 йилларда хусусийлаштириш жараёнларини янада чуқурлаштириш ва хорижий инвестицияларни фаол жалб қилиш чора-тадбирлари туғрисида»ги 20.07.2007 й. ПҚ-672-сонли Қарори.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хорижий инвестициялар ва кредитларни жалб этиш ҳамда узлаштириш жараёнини такомиллаштириш чора-тадбирлари туғрисида»ги 24.07.2008 й. ПҚ-927-сонли Қарори.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иқтисодиётнинг реал сектори корхоналари молиявий барқарорлигини ошириш буйича чора-тадбирлари туғрисида»ги 18.11.2008 й. ПФ-4053-сонли Фармони.

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иқтисодийнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш, уларнинг барқарор ишлашини таъминлаш ва экспорт салоҳиятини ошириш чора-тадбирлари дастури туғрисида»ги 28.11.2008 й. ПФ-4058-сонли Фармони.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хорижий инвестициялар ва кредитларни жалб этиш ҳамда узоқлаштириш жараёнини такомиллаштириш чора-тадбирлари туғрисида»ги 24.07.2008 й. ПҚ-927-сонли Қарори.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тижорат банкларининг инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришга йўналтирилган узоқ муддатли кредитлари улушини қўлайлаштириш рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар туғрисида»ги 28.07.2009 й. ПҚ-1166-сонли Қарори.

14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2009 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари ва давлат бюджети параметрлари туғрисида»ги 29.12.2008 й. ПҚ-1024 сонли қарори.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2008 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари ва давлат бюджети параметрлари туғрисида»ги 12.12.2007 й. ПҚ-744 сонли қарори.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2010 йилдаги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар ва Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети параметрлари прогнози туғрисида»ги 22.12.2009 й. ПҚ-1245-сонли Қарори.

17. Распоряжение Президента Республики Узбекистан «О мерах по реализации инвестиционных соглашений, подписанных по итогам международной конференции «Свободная индустриально-экономическая зона в Навои: новые инвестиционные возможности для корейских партнеров» от 25.03.2009 г. № Р-3147.

18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг 2010 йилги Инвестиция дастури туғрисида»ги 28.10.2009 й. ПҚ-1213-сонли Қарори.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбек Лизинг интернэшнл АЖ» лизинг компаниясини ташкил этиш туғрисида»ги 6-сонли Қарори, 05.01.1996 й.

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлашда Бизнес-фонднинг ташаббускорлиги туғрисида»ги 240-сонли Қарори, 09.06.1996 й.

3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзкейсагролизинг» Ўзбекистон — Америка қушма лизинг компаниясини ташкил этиш туғрисида»ги 111-сонли Қарори, 27.02.1997 й.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзавиализинг» акциядорлик лизинг компаниясини ташкил этиш туғрисида»ги 556-сонли Қарори, 19.12.1997 й.

5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикасида хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарни ташкил этиш, давлат руйхатидан утказиш ва тугатиш тартиби туғрисида»ги 336-сонли Қарори, 02.07.1997 й.

6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Тугридан-туғри хорижий инвестицияларни ҳуқуқий ҳимоя қилишни кучайтиришга доир қушимча чора-тадбирлар туғрисида»ги 205-сонли Қарори, 02.05.2003 й.

7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 2 майдаги «Тугридан-туғри хорижий инвестицияларни ҳуқуқий ҳимоя қилишни кучайтиришга оид қушимча чора-тадбирлар туғрисида»ги 58-сонли Қарори.

8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Капитал қурилишда ижара ва лизинг хизматлари тизимини жорий этиш туғрисида»ги 462-сонли Қарори, 23.10.2003 й.

9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Устувор инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун хорижий инвестицияларни жалб этиш механизмини такомиллаштириш туғрисида»ги. 58-сонли Қарори, 09.02.2004 й.

10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Хорижий инвестициялар иштирокидаги устувор лойиҳаларни ҳисобга олишни тартибга солиш ва улар мониторингини олиб бориш чора-тадбирлари туғрисида»ги 59-сонли Қарори, 09.02.2004 й.

11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Лизинг хизматларини янада ривожлантириш чора-тадбирлари туғрисида»ги 199-сонли Қарори, 26.04.2004 й.

12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарга берилётган имтиёзларнинг рағбатлантирувчи ролини оширишга доир қушимча чора-тадбирлар туғрисида»ги 74-сонли Қарори, 01.05.2006 й.

13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзмед-лизинг» очик акциядорлик жамияти ихтисослаштирилган лизинг компаниясини ташкил этиш туғрисида»ги 236-сонли Қарори, 13.11.2007 й.

14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Узмелиомашлизинг» давлат лизинг компаниясини ташкил этиш туғрисида»ги 266-сонли Қарори, 21.12.2007 й.

15. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Хорижий инвестициялар иштирокидаги куч агрегатлари ишлаб чиқарадиган «Дженерал моторс пауэртрейн – Ўзбекистон» корхонаси қурилишини таъминлаш чора-тадбирлари туғрисида»ги 279-сонли Қарори, 26.12.2008 й.

16. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 23 апрелдаги 120-сон Қарорига 2-илова «Навоий» эркин индустриал-иқтисодий зонаси ҳудудид алоҳида солиқ режимини таъминлаш тартиби туғрисида Низом».

17. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Навоий» эркин индустриал-иқтисодий зонаси ҳудудид алоҳида божхона режими ҳамда алоҳида солиқ режимини таъминлаш тартиби туғрисидаги низомларни тасдиқлаш ҳақида»ги 23.04.2009 й. 120-сонли Қарори.

18. Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 9 апрелдаги 105-сон қарорига 2-илова «Навоий» эркин индустриал-иқтисодий зонасида жойлаштириш учун инвесторларни танлаш тартиби туғрисида Низом».

19. Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 27 январдаги 21-сон Қарорига 1-илова «Навоий» эркин индустриал-иқтисодий зонаси туғрисида Низом».

20. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по ускоренной реализации важнейших инвестиционных проектов и закупке технологического оборудования на 2009-2010 гг.» от 13.07.2009 г. № 197.

21. Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 10 мартдаги 61-сон Қарорига илова «Ўзбекистон Республикасининг Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси томонидан инвестиция лойиҳаларини биргаликда молиялаштириш учун тижорат банкларига кредит линияларини очиш тартиби туғрисида Низом».

22. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикасининг Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси томонидан инвестиция лойиҳаларини биргаликда молиялаштириш учун тижорат банкларига кредит линияларини очиш тартиби туғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида»ги 10.03.2009 й. 61-сонли Қарори.

23. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Иқтисодиётнинг реал сектори акциядорлик жамиятларининг молия-

вий барқарорлигини янада оширишни таъминлашга доир қушим-ча чора-тадбирлар туғрисида»ги 17.12.2009 й. 316-сонли Қарори.

24. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по совершенствованию системы привлечения и эффективного использования средств международных финансовых институтов, зарубежных правительственных финансовых организаций и стран-доноров» от 12.08.2009 г. № 229.

25. Узбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «2010 йилда Узбекистон Республикасига халқаро молиявий ва иқтисодий институтлар, донор мамлакатларнинг беғараз техник кумагини (грантларини) жалб этиш чора-тадбирлари туғрисида» 2010 йил 9 мартдаги 40-сон Қарори.

26. Узбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Давлат Солиқ қумитаси ва Иқтисодиёт вазирлигининг 2005 йил 3 августдаги 61, 2005-40, 60-сон қарори билан тасдиқланган «Тугридан-туғри хусусий хорижий инвестициялар учун солиқ имтиёзларини қўллаш тартиби туғрисида Низом».

27. Узбекистон Республикаси Давлат Мулк қумитаси ҳузурдаги Қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш Маркази бош директорининг «Қимматли қоғозлар эмиссияси ва эмиссиявий қимматли қоғозлар чиқарилишларини давлат рўйхатидан утказиш қоидаларини тасдиқлаш туғрисида»ги 16.07.2009 й. 2009-40-сонли буйруғи (УЗР АВ 30.08.2009 й. 2000-сон билан руйхатга олинган).

28. Молия вазирлиги, Иқтисодиёт вазирлиги, Давлат Солиқ қумитасининг 2009 йил 28 январдаги 11, 64, 2009-6-сон қарори билан тасдиқланган «Дивиденд тарзидаги даромадларни солиқ солишдан озод этиш туғрисида Низом» (УЗР АВ 2009 йил 10 февралда 1901-сон билан руйхатга олинган).

II. Махсус адабиётлар

1. Қаримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. — Т.: «Ўзбекистон», 2001.

2. Қаримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. — Т.: «Ўзбекистон», 2005. -96 б

3. Қаримов И.А. Узбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. — Т.: «Ўзбекистон», 2007. -48 б

4. Қаримов И.А. Демократик ҳуқуқий давлат, эркин иқтисодиёт талабларини тулиқ жорий этиш, фуқаролик жамияти асосларини қуриш — фаровон ҳаётимиз гаровидир. — Т.: «Ўзбекистон», 2007. -64 б

5. Каримов И.А. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш — бизнинг олий мақсадимиз. — Т.: «Ўзбекистон», 2008. -48 б
6. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш — барча ислохот ва узгаришларимизнинг бош мақсадидир. — Т.: «Ўзбекистон», 2008. -64 б.
7. Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. — Т.: «Маънавият», 2008. — 176 б.
8. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. — Т.: «Ўзбекистон», 2009.
9. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. — Т.: «Ўзбекистон», 2010. -80 б
10. Абалкина А.А. Повышение эффективности функционирования многосторонних институтов развития. //Бизнес и банки, №33 (869) август 2007.
11. Абдуллаев Р., Асташев А. ЕБРР расширяет финансирование частного сектора в Узбекистане. //БВВ, №102 (1211). 24.12.2009.
12. АБР и Узбекистан готовиться к утверждению новых проектов. //БВВ, №21 (1234), 23.03.2010.
13. Абрамов В.Л. Мировая экономика. — М.: Дашков и К, 2005.
14. Алексеев А.В. Кризис как предчувствие. //ЭКО, №3, 2009.
15. Алексеев А.В., Кузнецова Н.Н. Современные инвестиционные приоритеты в российской промышленности. //ЭКО, №4, 2009.
16. Ананьев А. Противоречивость роли МВФ в современной мировой экономике. //Международная экономика, №5, 2008.
17. Асташев А. Отношения между Всемирным банком и Правительством Узбекистана достигли нового уровня. //БВВ, №104(1213), 13.12.2009.
18. Вахабов А.В. Модели развития финансово-промышленных групп в мировой экономике и возможности его использования в Узбекистане. / «Молия-саноат гуруҳларини ташкил этиш буйича халқаро тажриба ва Ўзбекистонда корпоратив бошқарувни такомиллаштириш муаммолари» мавзуйидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. — М., МГЭИ, 2008.
19. Вахабов А.В., Разиқова Г.Х., Хажибакіев Ш.Х. Мировая экономика. I часть. — Т.: «Университет», 2006.

20. Вахабов А.В., Худякова Н.К. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. I часть. — Т.: «Университет», 2006.
21. Вахабов А.В., Худякова Н.К. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. II часть. — Т.: «Университет», 2006.
22. Велиева И., Романовский Р., Самиев П. Каникулы в коме. //Эксперт, № 47, 2009.
23. Визит Резидента АБР в преддверии 43-го Ежегодного заседания Совета директоров банка.//Деловой партнер, №7(828), 18 — 24.02.2010.
24. Вилкова Н. Международный финансовый лизинг.// Экономика и жизнь, №20, 1996.
25. Власова М.А. Причины и пути преодоления инвестиционного кризиса в реальном секторе Российской экономики. // Финансы и кредит, №36 (204), 2005. С. 57 — 62.
26. Гельбрас В. Цена экономических успехов Китая. //Мировая экономика и международные отношения, №9, 2007.
27. Глазьев С. О стратегии экономического развития России. // Вопросы экономики, №5, 2008.
28. Глазьев С. Финансовая пирамида рано или поздно терпит крах. / Экономика и жизнь. №35, август 2007.
29. Государственное регулирование рыночной экономики. — М.: Издательский дом «Путь России»; ЗАО «Издательский дом «Экономическая литература», 2002. — 590 с.
30. Григорьев Л. Инвестиционный процесс: накопленные проблемы и интересы. // Вопросы экономики, №4, 2009.
31. Давыдов А. Структурные изменения в американской экономике. //Мировая экономика и международные отношения, №11, 2009.
32. Давыдова Л., Ильминская С. Формирование и стратегия развития инвестиционного потенциала региона на основе оценки инвестиционных процессов. //Экономический анализ, №13, 2007.
33. Дворкович А. Элита плюс общество. // Ведомости, 21.10.2010.
34. Дементьев В. Стратегические ориентиры экономики. / Экономика и жизнь, №36, сентябрь 2007.
35. Дементьев В.Е. Ловушка технологических заимствований и условия ее преодоления в двухсекторной модели экономики. // Экономика и математические методы, №4, 2006.

36. Джураева К., Юсупов Ю. Проблемы формирования и использования сбережений и инвестиций. //Экономическое обозрение, №7, 1999.

37. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози оқибатларининг олдини олиш ва республиканинг барқарор ривожланишини таъминлаш борасида амалга оширилаётган ишлар. Барқарор иқтисодий ривожланишнинг истиқболдаги устувор йуналишлари ва 2010 йилги макроиқтисодий курсаткичларга эришиш омиллари ҳамда долзарб масалалари //Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари раҳбарларининг минтақавий семинари материаллари. – Т.: 2010.

38. Завадский М. Спад на фоне роста. // Эксперт, №3224, 2009.

39. Зубарева Л. Анализ влияния инвестиционной политики на формирование структуры основного капитала. // Экономический анализ, №13, 2007.

40. Ивасенко А.Г. Мировая экономика: 100 экзаменационных ответов: учеб. Пособие / А.Г.Ивасенко, Я.И.Никонова. – Ростов н/Д: «Феникс», 2009. – 328 с.

41. Инвестиционный рейтинг регионов России // Эксперт, №45, 2004.

42. Инновационный тип развития экономики: Учебник. /Под общ. ред. А.Н.Фоломьева. –М.: Изд-во РАГС, 2008. – 712 с.

43. Иноземцев В. Где мы находимся. // Ведомости, 11.01.2010.;

44. Иноземцев В. Локомотивы роста. // Ведомости, 20.04.2009.

45. Иноземцев В. Национальная особенность // Ведомости, 16.11.2009.

46. Иноземцев В., Титов В., Явлинский Г. Компас для реформ //Ведомости, 08.02.2010.

47. Иноземцев В.В. Пределы догоняющего развития. – М.: «Экономика», 2002.

48. Иноземцев В. Учиться у Китая // Ведомости, 19.12.2009.

49. Ищенко Е. О тенденциях инвестиционного процесса. // Экономист, №4, 2007.

50. Кадырова Г.М. Россия в мировом обмене капитала: анализ на основе международных сопоставлений. //Страховое дело, №9, 2009.

51. Каменев К.А. Особенности финансирования сделок слияний и поглощений в России. //ЭКО, №3, 2009.

52. Каримов Н.Ф. Иқтисодий интеграциялашув шароитида инвестициялар фаолиятини молиялаштиришнинг бозор механизмларини жорий этиш масалалари. – Т.: «Fan va texnologiya», 2007, 240 бет.

53. Кредит Всемирного банка для улучшения водоснабжения Сырдаринской области //Банковские ведомости, №12-13 (723-724), 24.03.2010.

54. Кудаков А. Особенности формирования финансово-промышленных корпоративных структур и их влияние на экономику страны. //БВВ, №29 (1034), 10.04.2008. С. 11 – 12.

55. Кузиева Н. Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар молия ва кредит механизмини такомиллаштириш йуналишлари. Монография. – Т.: «IQTISOD-MOLIYA», 2006.

56. Кузык Б., Яковец Ю. Альтернативы структурной динамики. //Экономист, № 1, 2007. С. 3 – 14.

57. Курбанов Д. Социальная модернизация Китая. // Экономическое обозрение, №8(107), 2008.

58. Лабинская И. Китай: универсальная модель модернизации? // Мировая экономика и международные отношения, №7, 2009.

59. Ливенцев, Н. Я., Костюнина, Г. М. Международное движение капитала. – М.: «Экономистъ», 2004. – 254 с.

60. Ложникова А.В. «Инвестиционные механизмы в реальной экономике». – М.: МЗ-ПРЕСС, 2001.

61. Ломакин В.К. Мировая экономика. Практикум: учеб. Пособие для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям и направлениям/ В.К.Ломакин. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 223 с.

62. Ломакин В.К. Мировая экономика: учебник. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007.

63. Лучко М.Л. Международная конкурентоспособность государств-реципиентов на мировом рынке прямых иностранных инвестиций. // Вестник Московского университета. Серия 6. Экономика, №3, 2007.

64. Макроэкономика. Теория и российская практика: учебник/ под ред. А.Г.Грязновой и Н.Н.Думной. 5-е изд., перераб. И доп. – М.: КНОРУС, 2008. – 688 с.

65. Мау В. Экономическая политика 2009 года: между кризисом и модернизацией. //Вопросы экономики, №2, 2010.

66. Мау В. Экономическая политика в 2005 году: определение приоритетов. //Вопросы экономики, №2, 2006.

67. Мау В., Кузнецова О. «Инвестиционная привлекательность регионов: причины различий и экономическая политика государства». Институт экономики переходного периода. — М.: 2002.

68. Международные экономические отношения: учебник / под ред. Б.М. Смитиенко. — М.: ИНФРА-М, 2007.

69. Международные экономические отношения: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям / под ред. В.Е. Рыбалкина. — М.: ЮНИТИ-ДАТА, 2008. — 591 с.

70. Международный финансовый рынок: Учеб. пособие / Под ред. д.э.н., проф. В.А.Слепова, д.э.н., проф. Е.А.Звоновой. — М.: Магистр, 2007. С.339.

71. Мельянцев В. Экономический рост Китая и Индии: динамика, пропорции и последствия. // МЭиМО. №9, 2007.

72. Менькю Н.Г. Макроэкономика. — М.: 1994.

73. Минин Б.В., Таранкова Л.Г. Деятельность «Группы 20» по преодолению мирового финансового кризиса. //Деньги и кредит, №5, 2009.

74. Мирзаев Ф.И. Молия-саноат гуруҳларини ташкил этиш ва унинг банқлар бозоридаги рақобатга таъсири. / «Молия-саноат гуруҳларини ташкил этиш буйича халқаро тажриба ва Ўзбекистонда корпоратив бошқарувни такомиллаштириш муаммолари» мавзуидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. — М.: МГЭИ, 2008.

75. Мировая экономика и международные экономические отношения: Ч 1. учебник / под ред. Р.И.Хасбулатова. — М.: Гардарики, 2006.

76. Мировая экономика и международные экономические отношения: Ч 2. учебник / под ред. Р.И.Хасбулатова. — М.: Гардарики, 2006.

77. Мировая экономика и международный бизнес: учебник. Коллектив авторов. /Под общ. ред. В.В.Полякова и Р.К.Щенина. 5-е изд. — М.: КНОРУС, 2008.

78. Мировая экономика и международный бизнес: учебник. Коллектив авторов. /Под общ. ред. В.В.Полякова и Р.К.Щенина. 5-е изд. — М.: КНОРУС, 2008. .

79. Мировая экономика: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям и направлениям / В.К.Ломакин. — М.: ЮНИТИ-ДАТА, 2007. — 671 с.

80. Мировая экономика: Учебник. / Под ред. проф. Ю.А.Щербанина — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. —318 с.

81. Модернизация национальной экономики Узбекистана: проблемы, приоритеты, пути решения. Институт экономики АН Республики Узбекистан: Научно-практическая конференция/ Сборник тезисов, – Т.: 2007.

82. Молия-саноат гуруҳларини ташкил этиш буйича халқаро тажриба ва Ўзбекистонда корпоратив бошқарувни такомиллаштириш муаммолари. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – М.: МГЭИ, 2008.

83. Мурадова Х. Подходы к разработке среднесрочных планов в Узбекистане. // Экономист, №7, 2007.

84. Навой А.В. Об оценке потребности Российской экономики в иностранном капитале. / Бизнес и банки, №47 (883) декабрь 2007.

85. Настенко А.Д., Васинов Т.В. Прогнозирование отраслевого и регионального развития. – М.: Гелиос АРВ, 2002.

86. Неделькина Н. Проекты будут осуществляться. /Биржа, №1515 (1098), 19.12.2009.

87. Нешиной А.С. Инвестиции: учебник. 7-е изд. –М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К⁰», 2008.

88. Ни Сюлинь. Расширять внутреннее потребление! // Китай, №9 (47), 2009.

89. Николаев М. Условия инвестиционного воспроизводства. // Экономист, №3, 2007.

90. Николаева И.П. Макроэкономика. – М.: ЮНИТИ, 2002.

91. Николаева И.П., «Мировая экономика» - 3-е издание, – М.: ЮНИТИ, 2005. – 324 с.

92. Новая стратегия Всемирного банка для Узбекистана. // Банковские ведомости, №28. 16.07.2008.

93. Новиков М.М. Необходимые объемы инвестиций и фондовый рынок как потенциальный источник финансирования будущего роста. // Международная экономика, №11, 2009.

94. Оболенского В.П. Роль внешнего фактора в экономическом развитии России. //МЭиМО. №5, 2008.

95. Овчаренко М. Америка слулась /Ведомости, «242 (2512), 22.12.2009.

96. Островский А.В. Подготовиться к мировому кризису – китайский рецепт. //ЭКО, №5, 2005.

97. Петрикова Е. Амортизация основных средств: применение в России и трансформация в мировую систему учета. // Экономический анализ, №11, 2007.

98. Погасов И. Макроэкономический потенциал накопления. // Экономист, №8, 2009.

99. Полтерович В. Гипотеза об инновационной паузе и стратегия модернизации. // Вопросы экономики, №6, 2009. С. 19 – 23.
100. Проблемы и перспективы конкурентоспособности национальной экономики. Материалы республиканского научного семинара. –Т.: 2004.
101. Рудь Н. Механизмы государственной поддержки ПИИ в сферу высоких технологий. //Мировая экономика и международные отношения, №8, 2008.
102. Рустамов А. Принципы эволюционной модернизации переходных экономик. //Вопросы экономики, №7, 2009.
103. Рыбак О. Основные тенденции инвестиционной активности. // Экономист, №12, 2002.
104. Садыков А. «Основы регионального развития: теория, методология, практика», – Т.: «IQTISOD-MOLIYA», 2005.
105. Салимова Г. СИЭЗ «Навои»: Уникальность. Развитие. Беспрецедентность. /Биржа, 24.10.09.
106. Свистунова В.И. Экономическое состояние отраслей реального сектора – как фактор инвестиционной привлекательности. // Экономика Узбекистана, №8, 2005.
107. Сектор лизинговых услуг в Узбекистане: итоги 2007 года. // Экономическое обозрение, №4(103), 2008.
108. Селезнев А. «Условия активизации инвестиционного процесса» // Экономист, №4, 2006.
109. Сенчагов В. Способствует ли бюджет – 2010 модернизации российской экономики? // Вопросы экономики, №2, 2010.
110. Силин А. Рынок, инвестиции и качество экономики. // Экономист, 2001.
111. Смородинская Н. Организация СЭЗ в Российской Федерации. Анализ политико-правовой базы и возможных перспектив. Информационно-аналитические материалы ЦБ РФ, – М.: №3, 1996.
112. Совместные предприятия в практике международных и экономических отношений. –М., 1990.
113. Соколов В., Сарыгулов А. Современная Киргизия: многовекторность или безвекторность развития. // Вопросы экономики, №2, 2010.
114. Срапионов К. Слияния и приобретения (СиП): итоги 2009 года. //Биржа, №6 (1109), 16.01.2010.
115. Станбульская решения будут в центре внимания в будущем году. //БВВ, 13.10.2009. №80(1189).

116. Статья нацией, которая чего-то стоит. // Эксперт, №1 (28-12), 2009. С. 48.

117. Сухарев О.С. Макроэкономика инноваций: мифы и реальность Российского сектора. / Бизнес и банки, №23 (908), июнь 2008. С. 1 – 6.

118. Сухарев О.С. Структурная политика и система стратегического планирования. // Бизнес и банки, №34 (967) сентябрь 2009.

119. Сысоев А.В. Амортизационная политика как фактор инвестиционного развития экономики. // Проблемы прогнозирования, №1, 2006.

120. Тенденции развития мировой экономики и проблема адекватности суверенных рейтингов. // Банковское дело, №12, 2009.

121. Титов Д. Плюс капитализация всей страны. // Экономика и жизнь, №25, июнь 2008. с. 4 – 5.

122. Убайдуллаев С. «Экономические институты: возникновение и развитие», – Т.: «Истиклол», 2007.

123. Узбекистан – АБР: в рамках делового партнерства // Деловой партнер, №12 (833), 25-31.03.2010.

124. Урманова Н., Абдуназарова Н., Додиев Ф. ФПГ в Узбекистане: преимущества и перспективы. // Бозор, пул ва кредит, №5, 2007. С. 19 – 23.

125. Устойчивое развитие регионов в условиях модернизации экономики. / Научно-республиканская конференция. – Т.: ЦСЭИ, 2008.

126. Узбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Узбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йуллари ва чоралари» номли асарини урганиш буйича уқув кулланма. – Т.: «Иқтисодиёт», 2009. 120 б.

127. Фозибеков Д.Ф., О.Ш.Собиров, А.Г.Муминов, О.М.Кулжанов. Лизинг муносабатлари назарияси ва амалиёти. – Т.: «Фан ва технология», 2004.

128. Халевинская Е.Д. Мировая экономика и международные экономические отношения. Учебник. – М.: «Экономисть», 2003. – 303 с.

129. Хамицаева А. Состояние и перспективы промышленности Китая. // Экономист, №7, 2008.

130. Хмыз О.В. Глобальные тенденции 2006 г.: рост прямых иностранных инвестиций. // Финансы и кредит, №2(290), 2008.

131. Хмыз О.В. Международная финансовая интеграция коллективных инвесторов. // Финансы, №8, 2007.

132. Ходжаев Р. Узбекистан: возможности для привлечения иностранных инвестиций есть. //БВВ, №7 (733), 16.02.2008.
133. Холтаев Ж.Т. Инвестициялар иқтисодий усьишинг асоси. – Т.: «Фан», 2007.
134. Цветков В. Подкрепить инновационное развитие промышленной политикой. //Экономист, №3, 2009.
135. Черников Г.П., Черникова Д.А. Мировой экономика. Учебник. – М.: «Дрофа», 2003. – 432 с.
136. Шаповалов А., Бутрин Д. «Инвестиции найдут прямой путь к 2009 году» /»КоммерсантЪ» № 164(3740) от 11.09.2007.
137. Шапран В.С. Долларизация мировой экономики: анализ грядущих перемен. //Банковское дело, №3, 2009.
138. Шарипова А. Создание благоприятной среды для иностранных инвесторов. / Банковские ведомости, №42, 29.10.2009.
139. Шаюсупова Л.Р. Узбекистан Республикасида телекоммуникация соҳасининг ривожига хориж инвестицияларини жалб қилиш. Автореферат. – Т., 2001.
140. Швандар К.В. Прямые иностранные инвестиции в странах BRIC. //Банковское дело, №02, 2008. С. 46 – 48.
141. Швандар К.В. Прямые иностранные инвестиции в странах BRIC. //Банковское дело, №02, 2008. С. 46 – 48.
142. Шемакин А.Ю. Программное кредитование в международных банках развития. //Бизнес и банки, №13 (898), апрель 2008. с. 1 – 6.
143. Шкваря Л.В. Мировая экономика в схемах и таблицах. – М.: Эксмо, 2005. –352 с.
144. Экономика: учеб./А.И.Архипов (и др.); под ред. А.И.Архипова, А.К.Большакова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006
145. Экономическое обозрение. №11, 2009.
146. Янь Инь. Рост экономики Китая в будущем году составит 8-9%.//Китай, №12(38), 2008.

III. Халқаро молия институтларининг ҳисоботлари, статистик тўпламлар

147. Доклад о мировом развитии 2004. Улучшение инвестиционного климата в интересах всех слоев населения. Всемирный банк. – М.: 2005.
148. Доклад о мировом развитии. 2005. Как сделать инвестиционный климат благоприятным для всех / Пер. с англ. – М.: 2005.

149. Доклад о мировых инвестициях 2005 год. Транснациональные корпорации и интернационализация НИОКР. Нью-Йорк и Женева, 2005.
150. Доклад о торговле и развитии, 2006 год. Глобальное пространство и национальная политика в целях развития. ООН Нью-Йорк и Женева, 2006.
151. Доклад о мировом развитии 2007. Развитие и новое поколение. Всемирный банк. – М.: 2007.
152. Доклад о мировых инвестициях 2007 год. Транснациональные корпорации, добывающая промышленность и развитие. Нью-Йорк и Женева, 2007.
153. АБР И Узбекистан. 10 лет сотрудничества во имя развития. 1996-2006. – Штаб-квартира АБР. – Манила, 2007.
154. Обзор сектора лизинговых услуг в Узбекистане. По итогам 2008 года. Международная Финансовая Корпорация, Ассоциация лизингодателей Узбекистана, Рейтинговое Агентство Prime Rating. – Т.: 2009.
155. Международный валютный фонд. Годовой отчет 2009. Преодоление глобального кризиса. Вашингтон, 2010.
156. Leasing in Central Asia and Azerbaijan. IFC. 2007.
157. Asian Development Bank. Annual report, 2007.
158. UNCTAD. Word Investment Report. 2004: Trend and Determinants. New York and Geneva, 2004.
159. UNCTAD, World Investment Report 2007: Transnational Corporations, Extractive Industries and Development. New York and Geneva, 2007.
160. UNCTAD. World Investment Report 2009: Transnational Corporations, Agricultural Production and Development. New York and Geneva, 2009.
161. «The Economic Contribution of the Equipment Leasing Industry to the U.S. Economy» Global Insight.
162. Узбекистоннинг йиллик статистик туплами 2008. – Т.: «Nur poligraf» МЧЖ, 2009.
163. Статистическое обозрение Республики Узбекистан за 2008 год. – Т.: 2009.
164. Промышленность Узбекистана 2009. Статистический сборник. – Т., 2009. -112 с.
165. Статистический ежегодник регионов Узбекистана 2009. Статистический сборник. – Т., 2009.
166. Узбекистан в цифрах 2009. Статистический сборник. – Т., 2009. -179 с.

167. Основные фонды Узбекистана 2009. Статистический сборник. – Т., 2009. -98 с.

168. Строительство в Узбекистане 2009. Статистический сборник. – Т., 2009. -112 с.

IV. Интернет ресурслари

1. www.vedomosti.ru
2. www.unctad.org.
3. www.oecd.org.
4. www.iadb.org,
5. www.ebrd.org,
6. www.adb.org
7. www.imf.org
8. www.columbia.edu/cu/libraries/indiv/business/guides/forindv.html
9. www.opic.gov
10. <http://www.adb.org/About/members.asp>
11. <http://www.adb.org/Documents/Translations/Russian/Factsheets/UZB-Fact-Sheet-RU.pdf>
12. www.leaseurope.org/uploads/Leaseurope_FactsFigures_2008.pdf

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
------------	---

I БОБ. ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАР: МОҲИЯТИ, ШАКЛЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

1.1. Хорижий инвестицияларнинг моҳияти, функциялари ва илмий концепциялари.....	7
1.2. Халқаро капитал миграцияси: сабаблари, омиллари ва курсаткичлари.....	15
1.3. Халқаро капитал миграциясининг шакллари ва уларнинг гуруҳланиши.....	18
1.4. Инвестиция нормаси ва унга таъсир этувчи омиллар.....	25

II БОБ. ЖАҲОН ХУЖАЛИГИДА ТУҒРИДАН-ТУҒРИ ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ УРНИ

2.1. Туғридан-туғри хорижий инвестицияларнинг назарий асослари.....	36
2.2. Туғридан-туғри хорижий инвестицияларнинг аҳамияти.....	45
2.3. ТТХИнинг таркиби ва ривожланиш динамикаси.....	52
2.4. Миллий иқтисодиётнинг барқарор ўсишини таъминлаш ва таркибий узгаришларни амалга оширишда хорижий инвестициялар урнининг ортиб бориши.....	59

III БОБ. ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ ХАЛҚАРО ҲАРАКАТИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ

3.1. Хорижий инвестицияларни тартибга солиш усуллари.....	72
3.2. Инвестициялар ҳаракатини тартибга солувчи халқаро молия институтлари.....	77
3.3. Инвестициялар ҳаракатини тартибга солувчи минтақавий молия институтлари.....	94
3.4. Хорижий инвестицияларни кафолатловчи ва тартибга солувчи махсус халқаро ташкилотлар.....	105
3.5. Ўзбекистонга хорижий инвестицияларни жалб этишнинг ҳуқуқий ва институционал асослари.....	108

IV БОБ. ХАЛҚАРО КАПИТАЛ ҲАРАКАТИДА ТРАНСМИЛЛИЙ КОРПОРАЦИЯЛАРНИНГ УРНИ

4.1. Халқаро корпорацияларнинг вужудга келиш сабаблари ва функциялари. ТМКнинг таснифланиши.....	120
4.2. Ҳозирги замон ТМКнинг хусусиятлари. Трансмиллийлашув индекси.....	126
4.3. Трансмиллий банклар.....	135
4.4. Молия-саноат гуруҳлари (МСГ).....	139
4.5. Ўзбекистонда молия-саноат гуруҳларининг вужудга келиш зарурияти, ривожланиш омиллари ва шакллари.....	143

V БОБ. ИНВЕСТИЦИЯ МУҲИТИ ВА УНИ ЯХШИЛАШ ЙУЛЛАРИ

5.1. Инвестиция сиёсати ва омиллари.....	150
5.2. Инвестиция муҳитини аниқлашнинг жаҳон тажрибаси.....	153
5.3. Туғридан-туғри ва портфель инвестицияларни жалб этишда инвестиция муҳитининг урни.....	157
5.4. Инвестицион рисклар ва уларнинг хусусиятлари.....	165
5.5. Ўзбекистонда инвестиция сиёсати.....	167
5.6. Ўзбекистондаги инвестиция муҳити.....	172

VI БОБ. ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ЭТИШДА ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ЗОНАЛАРНИНГ УРНИ

6.1. Эркин иқтисодий зоналар (ЭИЗ) тушунчаси, келиб чиқиши ва ташкил этишдаги ёндашувлар.....	180
6.2. ЭИЗнинг мақсади, вазифалари ва турлари.....	182
6.3. ЭИЗни ташкил этиш ва бошқаришнинг хориж тажрибаси....	188
6.4. Оффшор зоналарнинг географик таркиби ва гуруҳланиши....	195
6.5. Ўзбекистонда эркин иқтисодий зоналарнинг ташкил этилиши ва ривожланиш истиқболлари.....	200

VII БОБ. ХАЛҚАРО ЛИЗИНГ

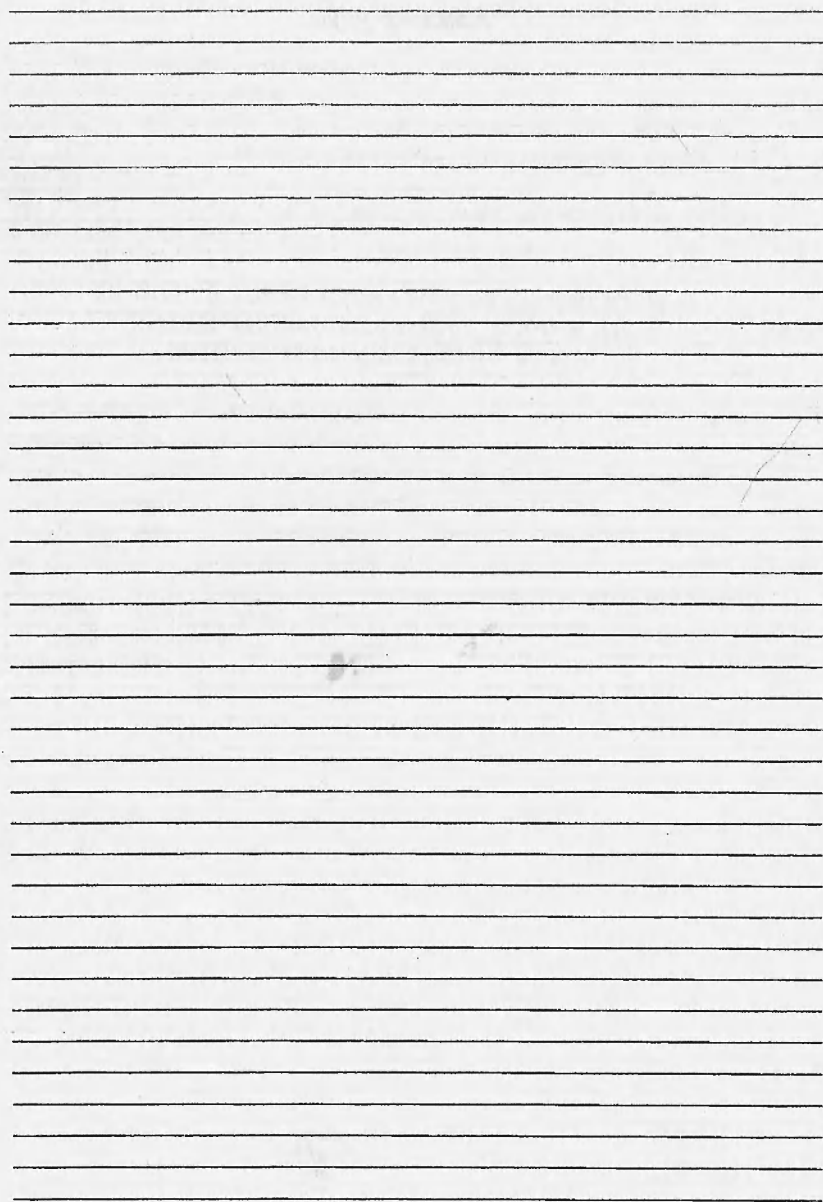
7.1. Лизинг бошқа турдаги хорижий инвестицияларнинг шакли сифатида.....	209
7.2. Халқаро лизинг муносабатларинг ривожланиши.....	223
7.3. Лизинг муносабатлари ҳуқуқий асосларининг такомиллашуви.....	231
7.4. Ўзбекистонда лизинг хизматлари бозори.....	233

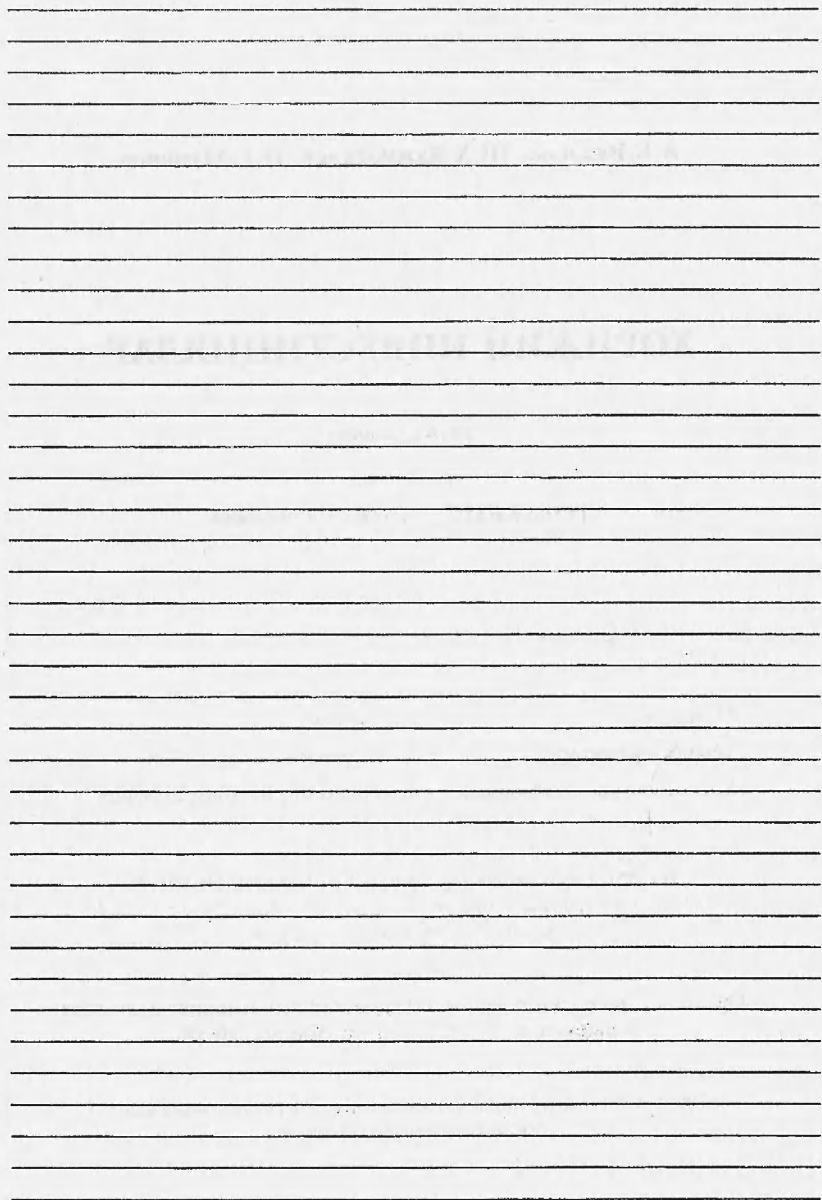
VIII БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ

8.1. Иқтисодиётни модернизациялашнинг моҳияти ва ҳаракатлантирувчи кучлари.....	242
8.2. Иқтисодиётни модернизациялаш моделлари ва йуллари....	245
8.3. Иқтисодиётни модернизациялаш стратегиясини ишлаб чиқиш йуналишлари.....	257
8.4. Утиш мамлакатлари иқтисодиётини эволюцион модернизациялаш принциплари.....	262

IX БОБ. УЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШДА ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ УРНИ

9.1. Хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга жалб этишнинг ҳолати ва таркиби.....	270
9.2. Иқтисодиётни модернизациялаш ва техникавий қайта куrollантиришда хорижий инвестицияларнинг урни.....	281
9.3. Хорижий инвестицияли корхоналар хорижий инвестицияларни жалб этиш шакли сифатида.....	284
9.4. Ўзбекистонга жалб қилинаётган портфель инвестициялар ва уларга таъсир этувчи омиллар.....	291
9.5. Давлат инвестиция дастурлари.....	298
ҲОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ ҲОСИЛЛАШТИРИЛГАН АДАБИЁТЛАР	305

А.В.Вахабов, Ш.Х.Хажикабиев, Н.Г.Муминов

ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАР

Уқув кулланма

ТОШКЕНТ – 2010 – «Молия»

Мухаррир — А. Зиядов
Техник муҳаррир — Ё. Иноғомов
Компьютерда саҳифаловчи: — Р. Шарипов, Д. Абдурахмонов

Босишга рухсат этилди 30.03.10 й. Бичими 60x84^{1/16}.
«TimesUZ» ҳарфида терилди. Шартли б.т. 20,5. Нашр т. 19,47.
Адади 500. 54-сонли буюртма.

Оригинал-макет Банк-молия академиясининг нашриёт булимида
тайёрланди. Тошкент ш., Ҳ. Арипов, 16-уй.

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
босмахонасида чоп этилди.

5734-cc

15.9/2
B220

Вахабов Абдурахим Васиқович – иқтисод фанлари доктори, профессор. Тошкент Давлат Университетини 1975 йилда тугатган. Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси ректори, Ўзбекистон Миллий Университети профессори.

Иқтисодий назария, макроиқтисодиёт, молия, пул муомаласи ва кредит, жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар ихтисосликлари бўйича таникли иқтисодчи олим. А.В. Вахабов раҳбарлигида 14 та фан номзодлари тайёрланган. Республикамиз ва хориж матбуотида нашр этилган 170 дан ортиқ илмий монография, мақола, дарслик ва укув қўлланмалари муаллифи. АҚШ, Япония, Германия, Буюк Британия, Хитой, Нидерландия, Бельгия, Дания, Люксембург, Австрия, Венгрия, Польша, Россия, Корея Республикаси, Сингапур ва Исроил давлатлари етакчи университетларида малака оширган.

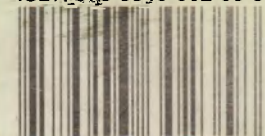
Ҳажибакиев Шухрат Ҳужаёрович – 1997 йил Тошкент Давлат университети Иқтисодиёт факультетини тугатган. Ўзбекистон Миллий университети “Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар” кафедраси мудири вазифасини бажарувчи. Ш.Х. Ҳажибакиевнинг 15 та укув қўлланма ва илмий мақолалари хориж ва Ўзбекистон матбуотида нашр этилган. Олим Москва Давлат университетиде малака оширган. “Утиш иқтисодиёти шароитида меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш йўналишлари” мавзусида илмий тадқиқот ишларини олиб бормоқда.

Муминов Нозим Гаффарович – иқтисод фанлари номзоди, доцент, 1991 йил Тошкент Давлат университетини тугаллаган. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Укув марказида кафедра мудири лавозимида фаолият юритмоқда. Республика ва хорижда нашр этилган 40 дан ортиқ илмий мақола ва укув қўлланмалари муаллифи. Ирландия, Туркия ва Словакия университетларида малака оширган. “Бозор муносабатларига ўтиш шароитида иқтисодиётда таркибий ўзгаришлар” мавзусида илмий тадқиқот ишларини олиб бормоқда.

ISBN 978-9943-302-35-8

9 789943 302358